

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2020, № 2 (90)

2 /2020

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің (ҚР БҒМ БҒБК) ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын басылымдар тізіміне кіреді.

Бас редакторы:

Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Абдрахманов Толобек Абылович, т.ғ.д., профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан)

Акинер Ширин, т.ғ.д., Лондон университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Асылбекова Жамиля Мәлікқызы т.ғ.д., профессор, Халықаралық бизнес университеті (Қазақстан)

Аяган Бүркітбай Гельманович, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Мемлекет тарихы институты

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р. Сулейменов атындағы Шығыстану институты «Тарихи материалдарды зерттеу орталығының» директоры, ҰҒА корр.-мүшесі (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан, т.ғ.к., профессор, ҚР Мемлекеттік музейінің директоры (Қазақстан)

Әжіғали Серік Ескендірұлы, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Буканова Роза Гафаровна, т.ғ.д., профессор, Уфа қаласындағы Башқұр мемлекеттік университеті (Ресей)

Голден Питер Принстон университетінің профессоры (АҚШ)

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы, т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Дүние жүзі тарихын зерттеу» орталығының директоры, Германиядағы Геттинген университетінің құрметті профессоры (Қазақстан)

Исмағұлов Оразақ, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Ламин Владимир Александрович, т.ғ.д., профессор, РҒА корр.-мүшесі, РҒА Сібір бөлімінің Тарих институты (Ресей)

Мансура-Хайдар, профессор (Үндістан)

Масов Рахим Масович, т.ғ.д., профессор, А. Дониш атындағы Тарих, археология және этнография институты (Тәжікстан)

Мұқтар Әбілсейт Қапизұлы, т.ғ.д., профессор, Атырау қаласындағы «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры (Қазақстан)

Навроцкий Карл, PhD докторы, Годаньск қаласындағы екінші дүниежүзілік соғыс музейінің директоры (Польша)

Осман Мерт, Ататүрк университетінің профессоры (Түркия Республикасы)

Сидхарт С. Саксена, Кембридж университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Сон Ен Хун, Хангук шет тілдер университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, т.ғ.д., профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан)

Якуб Алексей Валерьевич, т.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Омск мемлекеттік университет (Россия)

Редакционная коллегия журнала

Абдрахманов Толобек Абылович, д.и.н., профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Абусейітова Меруерт Хуатовна, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, директор центра «Исследование исторических материалов» института Востоковедения имени Р. Сулейменова Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Акинер Ширин, д.и.н., профессор Лондонского университета (Великобритания)
Алимбай Нурсан, к.и.н., профессор, директор Государственного музея Республики Казахстан(Казахстан)

Ажигали Серик Ескендирович, д.и.н., профессор, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Асылбекова Жамиля Маликовна, д.и.н., профессор, Университет международного бизнеса (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гельманович, д.и.н., профессор, Институт истории государства Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитет науки

Буканова Роза Гафаровна, д.и.н., профессор Башкирского государственного университета г. Уфа (Россия)

Голден Питер, профессор Принстонского университета (США)

Жумагулов Калкаман Турсынович, д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, директор «Центра по изучению Всемирной истории», Почетный профессор Геттингенского университета в Германии (Казахстан)

Исмагулов Оразак, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Еимухамедович, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Ламин Владимир Александрович, д.и.н., профессор, член корр. РАН, директор Института истории Сибирского отделения Российской академии наук (Россия)

Мансура-Хайдар, профессор (Индия)

Масов Рахим Масович, д.и.н., профессор институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша (Таджикистан)

Муктар Абилсейт Капизулы, д.и.н., профессор, директор государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» в городе Атырау (Казахстан)

Навроцкий Карл, доктор PhD, директор музея Второй мировой войны в г. Гданьск (Польша)

Осман Мерт, профессор Ататюркского университета (Турция)

Сидхарт С. Саксена, профессор Кембриджского университета (Великобритания)

Сон Ен Хун, профессор университета иностранных языков Хангук (Южная Корея)

Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., профессор, ректор Евразийского национального университета имени Л.Гумилева. (Казахстан)

Якуб Алексей Валерьевич, д.и.н., профессор, ректор Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского(Россия)

Editorial Board of the Journal

Abdrahmanov Tolobek Abylovich Doctor of Historical Sciences, professor, Rector at the I. Arabayev State university (Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna, Doctor of History, professor, Corresponding Member NAS RK, director of the Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Kyrgyzstan)

Akiner Shirin, Doctor of Historical Sciences, Professor of London University (Great Britain)

Alimbai Nursan, Doctor of History, professor, Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Asylbekova Zhamilya Malikovna Doctor of Historical Sciences, professor at University of International Business, Almaty (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich, Doctor of History, Professor, Institute of State History of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee

Azhigali Serik Eskendirovich, Doctor of History, professor, C.C. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Science Committee Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Bukanova Roza Gafarovna Doctor of Historical Sciences, professor at Bashkir state university. Ufa (Russia)

Golden Peter, a professor at Princeton University (USA)
Zhumagulov Kalkaman Tursynuly, Doctor of Historical Sciences, Academician, professor of Al-Farabi Kazakh National University, Director of the Research Center on World History Studies, Emeritus Professor of German Gottingen University (Kazakhstan)
Ismagulov Orazak, Doctor of Historical Sciences, professor. Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)
Kumekov Bolat Yeshmukhameduly, Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)
Lamin Vladimir Alexandrovich, Doctor of History, professor, Corresponding Member. RAS, director of the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (Россия)
Mansura-Haydar, professor, (India)
Masov Rakhim Masovich, Macov Paxim Macovuch, Doctor of Historical Sciences, professor A Donish Institute of History, archeology and Ethnography (Tajikistan)
Muktar Abilseit Kapizuly, Doctor of Historical Sciences, professor, Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Sarayshyk" in Atyrau (Kazakhstan)
Navrocki Karl PhD, Second world war museum director in Gdansk (Poland)
Osman Mert, professor of the Atatürk University (Turkey)
Sidhart S. Saxena, professor at Cambridge University (Great Britain)
Son Yong Hong, a professor of the Hanguk University of Foreign Languages (South Korea)
Sydykov Erlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the L. Gumilev Eurasian National University (Kazakhstan)
Jakub Aleksei Valerievich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the Omsk state university named after Dostoevski F.M. (Russia)

Жауапты редактор:
Айжамал Құдайбергенова

Редактор:
Бота Жүнісова

Компьютерде өңдеуші және дизайнер:
Венера Зикирбаева

Редакцияның мекен-жайы:
050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 272-46-54
E-mail: Otanhistory@gmail.com
Электрондық мекен-жай:
<http://infohistory.info>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады.
Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж.
9 наурызда тіркеліп, N 158-ж кәулігіне ие болды.
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да
көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

МРНТИ 03.20

**УЧЕНЫЙ ЕВРАЗИЙСКОГО МАСШТАБА: К 80-ЛЕТИЮ ВЫДАЮЩЕГОСЯ
КАЗАХСТАНСКОГО ВОСТОКОВЕДА Б.Е. КУМЕКОВА**

Кузембаев Нуркен Ерболович

Кандидат исторических наук, доцент Павлодарского
государственного педагогического университета
г. Павлодар, Казахстан. E-mail: nkuzembaev@yandex.ru

Аннотация. В статье рассматриваются биография и вклад выдающегося казахстанского ученого Б.Е. Кумекова в развитие казахстанской исторической науки. Научные достижения ученого – открытие Кимекского государства и самостоятельного статуса куманов, являются важнейшими в востоковедении. Ученый много сделал для создания Истории Казахской ССР, собрания трудов Ч.Ч. Валиханова, ряда фундаментальных энциклопедий. Совместно с К.М. Байпаковым и К.А. Пищулиной был написан учебник по средневековой истории Казахстана. Особо отмечается деятельность ученого по подготовке научной школы кипчаковедов и арабистов, его талант как педагога и научного руководителя. Благодаря многолетней научно-исследовательской и научно-педагогической деятельности ученого Казахстан стал ведущим научным центром кипчаковедения.

Ключевые слова: Научная школа, академик Б.Е. Кумеков, кипчаковедение, тюркология, арабистика, кипчакские племена, Дешт-и Кипчак.

ҒТАХР 03.20

**ЕУРАЗИЯЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕГІ ҒАЛЫМ: КӨРНЕКТІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ
ШЫҒЫСТАНУШЫ Б.Е. КӨМЕКОВТЫҢ 80 ЖЫЛДЫҒЫНА**

Күзембаев Нұркен Ерболұлы

Тарих ғылымдарының кандидаты,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті,
Павлодар, Қазақстан. E-mail: nkuzembaev@yandex.ru

Түйіндеме. Мақалада көрнекті қазақстандық ғалым Б.Е. Көмековтың Қазақстанның тарих ғылымының дамуына қосқан үлесі мен өмірбаяны қарастырылған. Қимақ мемлекетінің ашылуы және құмандардың дербес мәртебесі ғалымның ғылыми шығыстанудағы аса маңызды жетістігі. Ғалым Қазақ КСР тарихын, Ш.Ш. Уәлихановтың еңбектерін, бірқатар іргелі энциклопедияларды құру үшін көп еңбек етті. Ғалым К.М. Байпақов пен К.А. Пищулинмен бірге Қазақстанның ортағасырлық тарихы бойынша оқулық жазды. Әсіресе, қыпшақтанушылар мен арабистердің ғылыми мектебінде ғалымдарды дайындау, ғаламның мұғалім және ғылыми кеңесші ретіндегі таланты ерекше атап өтілді. Ғалымның көпжылдық ғылыми-зерттеу және ғылыми-педагогикалық қызметінің арқасында Қазақстан қыпшақтанудың жетекші ғылыми орталығына айналды.

Кілт сөздер: Ғылыми мектеп, академик Б.Е. Көмеков, қыпшақтану, түркітану, арабтану, қыпшақ тайпалары, Дешті-Қыпшақ.

IRSTI 03.20

**SCIENTIST OF THE EURASIAN SCALE: TO THE 80th ANNIVERSARY
OF THE OUTSTANDING KAZAKHSTAN EASTERN BE. KUMEKOVA**

Kuzembayev Nurken Yerbolovich

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Pavlodar State Pedagogical University,
Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: nkuzembaev@yandex.ru

Abstract. The article discusses the biography of outstanding Kazakhstani scientist B.E. Kumekov who was able to make his contributions and the development of Kazakhstan's historical science. His scientific achievements and works were - the discovery of the Kimek state and the independent status of the Cumans, which were the most important in oriental studies. The scientist did a lot to create the History of the Kazakh SSR, the collection of works of CH. CH. Valikhanov, a number of fundamental encyclopedias. Working with scientists K.M. Baypakov and K.A. Pishchulina, the scientist wrote a textbook on the medieval history of Kazakhstan. Particularly, it has already been noted in the work on the preparation of the scientific school of Kipchakologists and Arabists to scientists, his talent as a teacher and a scientific adviser. Thanks to many years of research and scientific-pedagogical activity of the scientist, Kazakhstan has become a leading scientific center of Kipchak studies.

Key words: Scientific school, academician B.E. Kumekov, Kipchak studies, Turkology, arabistics, Kipchak tribes, Desht-i Kipchak.

Введение. В 2020 г. исполняется 80 лет замечательному казахстанскому востоковеду Б.Е. Кумекову. Ученому, чье имя широко известно специалистам по истории и культуре тюркских народов и арабистике ближнего и дальнего зарубежья. Биография выдающегося ученого тесно связана с историей развития казахстанского востоковедения и исторической науки в Казахстане. Успехи и достижения академика Б.Е. Кумекова это гордость научного мира Казахстана и показатель высокого потенциала казахстанской науки.

В настоящей публикации будет рассмотрена биография и научные достижения, область научных интересов и основные научные труды ученого. Название работы в целом отражает масштаб научно-исследовательской деятельности маститого востоковеда, а он поистине евразийский. В современной исторической науке уже давно наметилась устойчивая тенденция к искусственному сужению области научных исследований и как следствие «узости» в мышлении в разработке над масштабными научными проектами и проблемами. На этом общем фоне ученые с энциклопедическими познаниями классической школы востоковедения смотрятся вершинами посреди равнины, ориентирами в мире научных изысканий. Одной из таких «вершин» в исторической науке является наш знаменитый земляк, выдающийся ориенталист Болат Ешмухамбетович Кумеков.

Материалы и методы. Теоретическая и методологическая база статьи основывается на биографическом методе. Биографический метод предполагает изучение важнейших обстоятельств жизни человека посредством интервью и материалов, связанных с биографией ученого. При написании работы были использованы материалы полученные в ходе общения с академиком НАН РК Б.Е. Кумековым и членами его семьи, особая благодарность за информацию супруге ученого Марьям Абдыкуловне. Часть информации была почерпнута нами из разговоров с коллегами выдающегося востоковеда и изучения научного творчества ученого.

Результаты. Болат Ешмухамбетович родился 5 августа 1940 г. в г. Джамбуле, ныне г. Тараз. Семья будущего востоковеда была близка к мусульманству. Все детство Булат провел в солнечном г. Джамбуле, богатым на красивые достопримечательности и прекрасную природу. Мелкие речушки и арыки, обилие зелени, скрывающее современное архитектурное многообразие и оттеня старинные памятники древности, остались в памяти будущего академика. Учеба в школе давалась легко. С одинаковым

успехом мальчик преуспевал в гуманитарных и точных науках. В 10 классе на уроках черчения одаренный ученик нарисовал на двух больших листах ватмана чертеж мясорубки в трех проекциях, чем удивил педагогов. Чертеж был отправлен на конкурс, и это обеспечило поступление на инженерную специальность.

После успешного окончания средней школы им. В.И. Ленина, юноша уже окончательно определился с выбором будущей профессии – инженера машиностроения. На выбор ВУЗа повлияло близкое расположение Ташкента и родственные связи с г. Чимкентом, родители были родом оттуда. В 1957 г. Б.Е. Кумеков подал свои документы на машиностроительный факультет Узбекского политехнического института.

Отдыхая перед отправкой на уборку хлопковых полей, тогда это было обязательным для школьников и студентов, юноша, прогуливаясь по городу, встретил своего земляка Кошкына Куздекова, работавшего преподавателем экономики в Среднеазиатском государственном университете (САГУ). Земляк поделился новостью, что в университете на восточном факультете открывается арабское отделение, где будут готовить, судя по слухам, дипломатов. Однако сразу предупредил, поступить туда невозможно по причине большого конкурса и местной специфики. Впрочем, это не остановило, наоборот, настроило абитуриента поступить именно на это отделение. Знание арабского языка открывало радужные перспективы перед молодыми специалистами, возможность увидеть страны Востока, работы в дипломатических посольствах и карьерный рост. После недолгих раздумий Б.Е. Кумеков подал свои документы на восточный факультет САГУ.

Абитуриент был зачислен в качестве «резервиста» без стипендии и места в общежитии. Его не спрашивали на занятиях и не давали заданий. Но в случае отчисления кого-либо из студентов, он мог быть зачислен на его место при условии отличных знаний и прилежного поведения. Усердные занятия с успешной сдачей двух сессий, дали основание декану просить о выделении дополнительного места для «резервиста».

САГУ был в 1960 г. переименован в Ташкентский государственный университет. В Ташкенте были сосредоточены крупные фонды восточных рукописей и книг, с которыми студенты имели возможность работать и набираться знаний.

В 1961 г. после окончания четвертого курса, в составе первой группы студентов СССР Б.Е. Кумеков был направлен на стажировку в Багдадский университет. В Багдаде стажер имел прекрасную возможность для совершенствования знаний по арабскому языку, общаясь с его носителями. Благо при университете была хорошая библиотека с уникальным фондом арабских рукописей, где студент мог в оригинале читать мусульманские источники и специальную литературу на иностранных языках. Стажировка прошла успешно, студенты вернулись в Ташкент, уже имея за плечами небольшой, но полезный опыт работы.

В 1963 г. состоялся первый выпуск арабского отделения ТашГУ. Перед молодыми выпускниками открывались блестящие перспективы. Молодой специалист с декабря 1963 г. по февраль 1965 г. работает главным переводчиком арабского языка на строительстве высотной Асуанской плотины в Объединенной Арабской республике Египет. В подчинении у Б.Е. Кумекова был штат из 10 переводчиков-арабистов. Трудно себе представить сложность и одновременно ответственность работы возложенной на вчерашнего студента. Своевременный перевод технической документации и корреспонденции, налаживание контактов с местным населением, стали ежедневными обязанностями главного специалиста. Жаркий климат, специфика бытовых условий и тоска по Родине, в немалой степени повлияли на возвращение Б.Е. Кумекова в Казахстан. Ответственность, работоспособность и самостоятельность молодого переводчика привлекли внимание высшего руководства строительства, которое не хотело отпускать хорошего специалиста и предложило продлить трудовой контракт. Взяв отпуск, приехав на Родину, Булат Кумеков окончательно решил совершенствовать свое образование, отправил телеграмму в Египет, что не может в дальнейшем исполнять обязанности главного переводчика, и вынужден по семейным обстоятельствам остаться в Казахстане. Так закончился сложный и напряженный

период жизни за границей у молодого человека.

С апреля 1965 г. по апрель 1968 г. Б.Е. Кумеков аспирант Института истории, археологии и этнологии АН КазССР. Основная проблема, стоявшая перед аспирантом, был поиск научного руководителя, в Казахстане ученых-арабистов не было. Поэтому Б.Е. Кумеков подумывает выехать за рубеж. Руководство института предложило поискать руководителя для диссертации в Москве и Ленинграде, всемирно известных центрах востоковедения. Месячная командировка должна была способствовать этому процессу.

В Москве молодому специалисту посоветовали поехать в Ленинград - классический центр, где традиционно проводились изыскания по истории и культуре древнего и средневекового Востока. Московские востоковеды преимущественно занимались проблемами новой и новейшей истории. Перед поездкой в Ленинград Булат Ешмухамбетович осмотрел достопримечательности Москвы. Позже он ежегодно посещал Москву и Ленинград, всерьез интересовался историей и культурой этих замечательных русских городов.

В Ленинградском институте востоковедения имеется Арабский кабинет, где формировались известные арабисты, воспитанники выдающегося русского арабиста И.Ю. Крачковского – О.Г. Большаков и А.Б. Халидов. Научные интересы ученых концентрировались в сфере исламоведения, истории и культуры Арабских стран. Единственным специалистом по истории тюркских народов был ведущий тюрколог С.Г. Кляшторный, с 1964 г. заведующий Тюрко-монгольским кабинетом, сменивший на этом посту выдающегося тюрколога А.Н. Кононова, заведовавшего кабинетом с 1956 г. по 1964 год.

Интересна предыстория знакомства будущего научного руководителя и аспиранта. Не так давно С.Г. Кляшторный на одном из заседаний официально заявил, что не намерен больше заниматься с аспирантами и стажерами из Средней Азии и Кавказа (шестеро из них так и не смогли использовать толком свое время). Появление в институте аспиранта из Казахстана не вызвало восторга у тюрколога. Он со скептицизмом отнесся к новому аспиранту. Памятуя свой негативный опыт работы с кавказскими и среднеазиатскими диссертантами, Сергей Григорьевич предупредительно сказал, что библиотека находится на втором этаже, а его кабинет на первом, где в случае необходимости аспирант может получить у него консультацию.

Двадцать пять дней своего пребывания в Ленинграде Б.Е. Кумеков провел в библиотеке восточных рукописей и сформулировал тему диссертационного исследования «Арабские источники по истории Казахстана». Получив одобрение научного руководителя, он принялся за работу.

С ноября 1966 г. по ноябрь 1969 г. Булат Кумеков был прикомандирован в Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР. Этот период был чрезвычайно насыщен кропотливой и невероятно интересной работой, многое из того, что писал аспирант, делалось впервые в исторической науке. В процессе работы он познакомился с сочинением ал-Идриси (XII в.), в котором содержались оригинальные сведения о кипчакских племенах, в особенности, его заинтересовали кимеки. Они и стали объектом диссертационного исследования, впоследствии принесшим всемирную славу востоковеду.

Насколько напряженно трудился диссертант С.Г. Кляшторного можно судить по одному примеру, рассказанном самим Булатом Ешмухамбетовичем. Когда он пришел показать очередную проделанную работу по диссертации, с красными и опухшими от бессонных ночей глазами, уставшим видом, руководитель отказался смотреть диссертацию и сказал: «Идите, выпитесь, поработаем послезавтра». Здесь ощущается та невидимая нить, связывающая учителя и ученика, ощущение заботы о подопечном. Обращает внимание педагогический такт и принцип научного руководителя, поощрение полной самостоятельности и инициативности диссертанта. Этого же принципа придерживается Б.Е. Кумеков в работе со своими учениками.

Только востоковеду ведомо, насколько сложна работа над арабскими рукописями: трудности в обнаружении фактического материала, чтении и переводе текста, поиске и сличении разных списков сочинений, проведении источниковедческих исследований.

Вот неполный перечень встречающихся сложностей. Все они сполна встретились на пути казахстанского востоковеда.

В рекордно быстрые сроки, через 2 года и 11 месяцев рукопись диссертации была готова и представлена на обсуждение. Та быстрота, с которой была подготовлена работа, вызвала удивление и подозрение в недобросовестности аспиранта при работе над источниками. Написать диссертацию на основе арабских источников по тюркской тематике с привлечением обширного круга литературы по истории, археологии, этнографии и географии кипчакских племен, было неординарным случаем в институте востоковедения. Более того, написать диссертацию по источниковедению в течение трех лет удавалось единицам, все они по преимуществу были выпускниками факультета восточных языков Ленинградского государственного университета или сотрудниками института, многие из них имели опыт научной деятельности.

Рецензировать диссертацию взялись настоящие профессионалы – арабисты О.Г. Большаков и А.Б. Халидов. По воспоминаниям Булата Ешмухамбетовича, Анас Бакиевич первые тридцать страниц просматривал постранично, проверяя все ссылки на источники, последующие страницы диссертации были просмотрены через одну. Не менее тщательно диссертация была просмотрена Олегом Георгиевичем. Выступая на обсуждении диссертации, рецензенты дали высокую оценку проделанной работы. Мнение рецензентов было поддержано ведущим иранистом О.Ф. Акимускиным и другими востоковедами института. Было отмечено, что научные результаты диссертации выходят за рамки кандидатской диссертации, поэтому при условии дальнейшего годичного прикомандирования на эту же тему можно защитить докторскую диссертацию.

В 1970 г. Б.Е. Кумеков блистательно защитил кандидатскую диссертацию. Успех востоковеда был закономерным результатом ежедневного изнуряющего труда и оказался его «звездным часом». В общественно-гуманитарных науках, в отличие от естественных, крайне редко делаются подлинно научные открытия. Булату Ешмухамбетовичу принадлежит открытие могущественного государства кочевого общества кимеков, получившее всемирное признание. Преемником Кимекского государства, как показал в дальнейшем ученый, стали кипчаки.

В науке скорее закономерно, чем случайно, со временем достигнутые результаты частично или полностью подвергаются пересмотру в результате введения в научный оборот новых письменных источников или приводятся доказательства ошибочности суждений предшественников. Судьба этого научного достижения иная. До настоящего времени не было введено новых сведений из арабоязычных источников о кимеках, востоковеду удалось объять весь пласт источникового материала о кимеках в семидесяти источниках на арабском и персидском языках. Ему удалось, как никому другому, заставить заговорить письменные источники в полный голос.

Диссертация была издана в 1972 г. в виде монографии «Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам» и получила благоприятные отзывы многих маститых востоковедов, как в нашей стране, так и за ее пределами. По сей день, эта монография остается классической работой, написанной в соответствие с духом и лучшими традициями ленинградской, и мировой востоковедной школы (Кумеков, 1972).

Признание крупными специалистами вклада в историческую науку молодого ученого, обширные познания в истории и источниковедении, предвещали дальнейшее успешное развитие идей и роста исследователя. С 1968 до 1974 г. арабист работал младшим, затем старшим научным сотрудником в Институте истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. В разные годы плечо к плечу, в одном коллективе, трудились лучшие востоковеды республики Ю.А. Зуев, К.А. Пищулина, Н.Н. Мингулов, В.П. Юдин, Т.И. Султанов, К.Ш. Хафизова, В.К. Шуховцов, В.Н. Настич, А.Ш. Кадырбаев, М.Х. Абусейтова, С.К. Утениязов. В 1974 г. талантливый ученый был назначен заведующим отделом древней и средневековой истории Казахстана. Все это время востоковед активно применял полученные знания на практике, осуществлял переводы извлечений из арабских источников, готовил обзоры источников и участвовал в написании ряда публикаций научного характера.

Это были знаковые проекты для истории Казахстана. Подготовка к изданию фундаментальной «Истории Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» в пяти томах (1977-1981), пятитомного собрания сочинений Ч.Ч. Валиханова (1984-1985), написание оригинальных статей для Краткой энциклопедии и «Қазақ Совет Энциклопедиясы» (12 том) (Кумеков 1977; Валиханов 1985; Казахская ССР 1985). Во всех этих научных проектах были задействованы ведущие ученые республики. Энциклопедизм востоковеда ярко проявился при подготовке к изданию ряда энциклопедий принимал активное участие в подготовке, «Халықаралық Түркістан Энциклопедиясы», «Павлодарское Прииртышье», «Тараз», «Отрар», «Қазақстан тарихы», Международной энциклопедии «Turkler» (в 20 томах, Анкара, 2002) (Turkler 2002:767-775, 776-784; Павлодарское Прииртышье, 2003:335-336; Тараз, 2003; Қазақстан, 2004; Қазақ, 2005; Отрар, 2005:52-53 и другие; Қазақстан, 2019:39, 161-162 и другие).

1970-80-е годы были «золотыми» годами в развитии казахстанского востоковедения, многие ученые-востоковеды проходили подготовку в Москве и Ленинграде, создаются научные школы и направления, формируются собственные кадры, готовятся к публикации монографии и сборники статей, материалы письменных источников. В течение двадцати двух лет Б.Е. Кумеков заведовал отделом, параллельно исполняя обязанности ученого секретаря диссертационного совета по историческим наукам.

Знаменательным в жизни востоковеда и казахстанской исторической науки был 1994 год. В этот год ученый первым из историков в республике получил степень доктора исторических наук по совокупности научных трудов. До него такой чести был удостоен археолог К.А. Акишев за археологические раскопки всемирно известного «золотого» человека из кургана Иссык и вклад в разработку истории и культуры саков и усуней.

В докладе на защите докторской диссертации востоковед подвел итоги многолетних исследований по арабским источникам о кипчаках. Тема доклада «Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимеков VIII – XIII вв.» была заслушана в диссертационном совете Института востоковедения РАН в г. Санкт-Петербурге (Кумеков, 1994). В докладе было показано становление нового концептуального научного направления кипчаковедения в рамках триады этнополитических объединений, на основе анализа арабских источников также доказывался самостоятельный этнический статус куманов. Тем самым опровергалась устоявшаяся точка зрения, что куманы это название кипчаков в западноевропейских источниках. Это было последующее научное достижение Б.Е. Кумекова в исторической науке. Вслед за этим достижением последовало избрание выдающегося ученого в 1995 г. член-корреспондентом НАН РК, а с 2003 г. – академиком НАН РК.

Научные достижения, признание вклада в науку мировым научным сообществом, опыт научной организации, подготовили почву для решения о создании международного научно-исследовательского центра кипчаковедения. Такая возможность представилась в 1996 г. в Казахском государственном юридическом университете. С 1996 г. по 2007 г. Булат Ешмухамбетович заведовал кафедрой и был директором Центра кипчаковедения, позже переименованного в Международный институт кипчаковедения. В институте развивались историко-филологические исследования по кипчакской проблематике. После прекращения работы Алматинского филиала КазГЮА ученому было предложено переехать в г. Астану, где находится головной центр КазГЮА и продолжить свои научные изыскания. Отсутствие необходимой научной среды, сложности в обеспечении квалифицированными кадрами, а также проблема с жильем привели к мысли о целесообразности остаться в г. Алматы.

С января 2008 г. по июль 2009 г. востоковед возобновляет свою научную деятельность в Институте истории, археологии и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в должности главного научного сотрудника в отделе древней и средневековой истории Казахстана, которым он заведовал добрые два десятилетия. С августа 2009 г. по настоящее время академик возглавляет созданный им Международный

институт кипчаковедения в Казахском национальном университете им. аль-Фараби. Кипчаковедение, как инновационное научное направление, связано во времени и пространстве с евразийским историко-культурным наследием. Разработка проблематики предусматривает выход на Тюркский мир, Арабские страны и народы Восточной Европы. Исследовательская устремленность Института кипчаковедения корреспондирует с евразийской идеей Президента Н.А. Назарбаева, направленной на осознание общих корней взаимосвязи с зарубежными странами и народами, на воссоздание преемственности между прошлым и современностью с целью развития интеграционных процессов и достижения стабильности. С сентября 2012 г. по настоящее время Б.Е. Кумеков профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева.

Успехи в научной деятельности сопровождались общественным признанием заслуг ученого на республиканском и международном уровне – награждение орденом «Парасат», медалью и нагрудным знаком за особые заслуги в деле развития науки РК, Почетной Грамотой Республики Кыргызстан. Признание научных заслуг со стороны дружественного Кыргызстана не случайно, академик Б.Е. Кумеков давно сотрудничает с научной общественностью республики, помогает в подготовке высококвалифицированных кадров. Научные достижения востоковеда помогают разрабатывать научные проблемы, связанные с этногенезом кыргызского народа, культурного наследия населения страны в эпоху древности и средневековья.

Крупный научный вклад исследователя в развитие востоковедения в Казахстане не исчерпывается научными трудами, много сил ученый отдает делу формирования собственной научной школы, подготовке научных кадров. Автор этих строк осуществил свои первые серьезные шаги в науке под научным руководством Булата Ешмухамбетовича. Воспитанники ученого 20 докторов и кандидатов исторических наук трудятся во всех уголках нашей Родины, приносят пользу стране и народу, воспитывают подрастающее поколение и пропагандируют идеи корифея отечественного востоковедения.

В научном мире Б.Е. Кумеков известен как ученый-востоковед. Однако есть еще одна грань творчества этого замечательного человека – педагогическая деятельность. В соавторстве с выдающимися учеными К.М. Байпаковым и К.А. Пищулиной академик пишет учебник по средневековой истории Казахстана для учащихся 7-8 классов, этот учебник был издан на казахском, русском и уйгурском языках (Байпаков, 1995). В этом учебнике были рассмотрены ключевые вопросы истории и культуры Казахстана, в простой и понятной для юного читателя форме изложены научные достижения мировой и отечественной исторической науки по средневековой истории Казахстана. Надо ли говорить о необходимости написания подобных изданий для школьников? В современной казахстанской учебно-справочной литературе встречается много различных трактовок исторических процессов, приводятся разные даты, акцентируется внимание на фактах второстепенных в ущерб фактам первостепенной важности. Поэтому выход учебника был восторженно встречен школьными учителями и учениками, получивших в руки серьезное, выверенное временем, написанное доступным и лаконичным языком, содержащим все необходимые факты с учетом последних научных разработок издание. В 2017 г. были подготовлены и изданы учебники по истории Казахстана для 5 класса общеобразовательной школы в соавторстве с учеником Т.С. Жумаганбетовым и К.С. Игиликовой (Көмекөв, 2017; Көмекөв, 2017).

Осознавая значение для формирования исторического сознания молодого поколения объективных знаний по истории свободных от идей мифотворчества, Б.Е. Кумеков совместно с учениками и коллегами пишет ряд книг научно-популярного характера. Это биографии кагана Модэ и Чингис-хана совместно с А. Галиевым, жизнеописание Мухаммеда Хайдара Дулати вместе с Б. Карибаевым, историю деяний султана Бейбарса в соавторстве с К. Саки, жизнь и деятельность Ч.Ч. Валиханова совместно с С. Утенизовым (Көмекөв 2003а; Көмекөв, 2003б; Көмекөв, 2004; Көмекөв, 2004; Көмекөв, 2006). В соавторстве с учеником Н.Е. Кузембаевым было подготовлено издание «Кимекский каганат: источники, историография и социум»

на казахском и русском языках (Кумекоев 2014а; Кумекоев 2014б). Всего академиком было опубликовано 700 работ и публикаций, в том числе 50 книг, монографий и учебников. Сложно переоценить значение этих работ. С обретением независимости Республика Казахстан переживала сложный период кризиса экономики и социальных потрясений, наука и культура оказались невостребованными, начался неизбежный распад научных школ, сворачивались работы над целым научными направлениями, наблюдался процесс текучести научных профессиональных кадров. Однако интерес к отечественной истории в обществе нарастал с каждым годом, народ желал знать свою историю. Этим пользовались и продолжают пользоваться любители истории, публикующие свои описания и пассажи тысячными тиражами. Поэтому издание научно-популярных и популярных работ по истории выполненных настоящими профессионалами способствует разрушению мифов по истории Казахстана и формированию правильного представления об историческом прошлом казахского народа.

Крупное научное значение имеют исследования ученого в рамках государственной программы «Культурное наследие». Это исследования и переводы арабских письменных источников по средневековой истории Дешт-и Кипчака, изданные в серии книг «История Казахстана в арабских источниках». Б.Е. Кумекоев совместно с А.К. Муминовым подготовили новое издание фундаментального труда В.Г. Тизенгаузена «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», в котором собраны, переведены и прокомментированы основные арабоязычные источники по истории Золотой Орды (Сборник 2005). Казахстанские востоковеды проделали значительную работу по сверке и сличению новых списков рукописей недостаточных В.Г. Тизенгаузену, по исправлению ошибок и неточностей в переводе и комментированию источников. В советское время видный тюрколог А.Н. Кононов, по словам Б.Е. Кумекоева, говорил о необходимости критического переиздания трудов востоковеда В.Г. Тизенгаузена. Это было важное мероприятие с успехом было осуществлено представителями казахстанской школы востоковедения. Критическое издание позволило по новому взглянуть на многие проблемы исторической науки и помочь исследователям получить в руки издание уже давно ставшее библиографическим раритетом.

Второй том серии посвящен изучению и переводу извлечений из сочинений арабских географов и путешественников IX-XII веков (Муминов, 2010). Были осуществлены переводы мусульманских источников записок путешественников Тамима ибн-Бахра и Саллама ат-Тарджумана, извлечений из сочинений ал-Джахиза, Ибн ал-Факиха, Абу Дулафа, ал-Балхи, Ибн Хаукаля и ал-Идриси. В этих источниках содержится ценнейший пласт исторической информации об исторической географии, этнической истории и культуре тюркских племен на территории Казахстана и Средней Азии. В подготовке этого издания приняли участие Б.Е. Кумекоев и его дочь Р.Б. Кумекоева, которая пошла по стопам отца и стала арабистом. В настоящее время она готовится к защите кандидатской диссертации, написанной на основе анализа сочинения арабского автора аль-Омари.

Совместно со своей ученицей З.С. Ильясовой выдающийся ученый анализирует и переводит на казахский язык сведения из знаменитого словаря арабского автора Якута представляющие уникальную информацию о средневековой истории Казахстана (Кумекоев, 2011). В сочинении представлены интересные сведения по исторической географии, истории, фольклору, материальной и духовной культуре Евразии.

Сложно переоценить значение этих источниковых исследований для исторической науки. Этот источниковый фундамент позволит на качественно новом уровне продолжить разработку проблем этнополитической истории, исторической географии, исторической топонимии, устной литературы, материальной и духовной культуры Тюркского мира.

Продолжая активную научно-исследовательскую деятельность, академик Б.Е. Кумекоев работает над реализацией научных проектов. Это дает возможность ориенталисту осуществлять археографические экспедиции в книгохранилища Египта, Сирии и Турции, вводить в научный оборот ценнейшие сведения исторических

источников мусульманского круга ранее не известных в исторической науке. При реализации проектов академику помогают его ученики и коллеги, претворяются в жизнь уникальные идеи и замыслы на благо казахстанского востоковедения. Одним из таких замыслов является энциклопедия кипчаковедения, работа над которой идет уже почти десять лет. Поиски необходимой информации в научной литературе и письменных источниках, запросы ценных сведений у зарубежных ученых, работа с разноязычными печатными и электронными ресурсами, вся эта громадная научная работа движется к своему логическому завершению – подготовке печатного издания энциклопедии – венца многовековой работы десятков отечественных и зарубежных специалистов кипчаковедов.

Другой не менее важный и интересный проект связан с картами мусульманских средневековых географов. Мусульманские авторы издревле собирали, анализировали и обобщали сведения историко-географического характера на географических картах, дорожниках и путеводителях. В связи с активными археологическими и краеведческими исследованиями в Казахстане обнаруживаются новые ранее неизвестные в науке памятники древности. Отсутствие точных сведений о названиях этих памятников не дает возможности реконструировать полотно исторического прошлого. Однако эти сведения часто содержатся в мусульманских географических источниках. Поэтому реализация этого проекта позволяет ученым получить надежную основу для локализации археологических памятников, связать воедино историю и археологию.

Многое делается ученым для поддержания международного статуса казахстанского востоковедения за рубежом, это участие в различных международных изданиях и мероприятиях. Многочисленные публикации в СМИ и интервью телевидению позволяют рассказать общественности о тенденциях в казахстанской исторической науке, судьбах ученых, этнополитических процессах в средневековой истории Казахстана и многом другом.

Заключение. Многолетняя плодотворная научно-исследовательская деятельность ученого ознаменовалась крупнейшими научными достижениями: открытие Кимекского государства и доказательство самостоятельного этнического статуса куманов. Благодаря деятельности востоковеда во многом была реконструирована средневековая история и культура Казахстана, тысячи школьников, студентов и исследователей узнали подлинную историю своего Отечества. Энциклопедизм ориенталиста ярко проявил себя при создании масштабных казахстанских и зарубежных энциклопедий. Педагогический талант корифея востоковедения позволил воспитать научную школу кипчаковедов и арабистов, продолжающих развивать творческие идеи и замыслы ученого в своих исследованиях, готовя следующее поколение молодых исследователей. Создание Международного института кипчаковедения позволило окончательно закрепить за Казахстаном пальму первенства в разработке кипчаковедческих исследований. Академик Б.Е. Кумекоев создал фундаментальную источниковую основу для разработки проблем истории Казахстана. Исследователи получили высококачественные переводы уникальных мусульманских исторических источников. Работа над изданием научно-популярных изданий помогает сформировать правильные исторические представления о прошлом у общественности, препятствует появлению ложных aberrаций и мифов, негативно влияющих на формирование государственной идеологии, национальной идеи и исторического сознания казахстанцев.

Булат Ешмухамбетович человек уникальной судьбы, редких дарований, огромного таланта и высоких человеческих качеств, пройдя все ступени научного роста и достигнув вершины в научной карьере, продолжает плодотворно трудиться на ниве востоковедения, с каждым днем преумножая сокровищницу научных достижений и разработок в казахстанской исторической науке. Оценивая в целом, на сегодняшний день, вклад Б.Е. Кумекоева в историческую науку можно признать, что его творческое наследие живет не только на страницах изданий, но, пожалуй, важнее, в умах и сердцах людей беззаветно любящих свою Родину и сопереживающих ее исторической судьбе во всемирной истории человечества.

Литература:

- Байпақов К.М., Көмеков Б.Е., Пищулина К.А. Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы: орта мектептің 7-8 сыныптарына арналған оқулық. Алматы. Мектеп, 1995. – 159 б.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том II. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. 416 с.
- Казахская ССР. Краткая энциклопедия т.1. Алма-Ата, 1985.
- Көмеков Б.Е., Галиев А. Мөде қаған: тарих, тұлға, уақыт. Алматы. Аруна, 2003. 96 б.
- Көмеков Б.Е., Галиев А. Шыңғыс хан: тарих, тұлға, уақыт. Алматы. Аруна, 2003. 96 б.
- Көмеков Б.Е., Жұмағанбетов Т.С., Игілікова К.С. «Қазақстан тарихы» жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. Алматы. 2017. 142 б.
- Көмеков Б.Е., Ильясова З.С. Йақұттың «Му’джам әл-булдан» (XIII ғ.) жағрафиялық жинағы – (Қазақстанның ортағасырлық тарихының дерегі): ғылыми еңбек. Алматы. Қазақ университеті, 2011. 242 б.
- Көмеков Б.Е., Кәрібаев Б.Б. Мұхаммед Хайдар Дулат. Тарих, тұлға, уақыт. Алматы. Аруна, 2004. 96 б.
- Көмеков Б.Е., Күзембаев Н.Е. Кимек қағанаты: деректер, тарихнама және коғам. / Павлодар: ПМПИ баспасы, 2014. 100 б.
- Кумеков Б., Саки К. Султан Бейбарс. А.: Аруна, 2004. 96 б.
- Кумеков Б.Е. Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимаков VIII – нач. XIII вв.: диссертация в виде научного доклада на соискание научной степени доктора исторических наук: 07.00.09. Санкт-Петербургский филиал Института востоковедения РАН, 1994. 40 с.
- Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата: Наука, 1972. 156 с.
- Кумеков Б.Е. Кимаки и кыпчаки // История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том I. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1977. 479 с. С. 363-375.
- Кумеков Б.Е., Жумағанбетов Т.С., Игиликова К.С. «История Казахстана» 5 класса общеобразовательной школы. Алматы. 2017. 142 с.
- Кумеков Б.Е., Кузембаев Н.Е. Кимекский каганат: источники, историография, социум. / Павлодар: Издательство ПГПИ, 2014. 99 с.
- Кумеков Б.Е., Утениязов С. Чокан Валиханов. История, личность, время. Алматы. Аруна, 2006. 100 с.
- Қазақ энциклопедиясы. Алматы. 2005. Т. 6.
- Қазақстан тарихы. Энциклопедия. Алматы. «Литера-М», 2019.
- Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. Алматы. 2004. Т. 5.
- Муминов А.К. Арабские географы и путешественники IX-XII вв. / Вступ. ст., пер. с араб., коммент., тексты и факсимиле Б.Е. Кумеков, Р.Б. Кумекова. Алматы. Дайк-Пресс, 2010. Т. 2. 328 с.
- Отрар энциклопедиясы. Алматы. 2005
- Павлодарское Прииртышье. Энциклопедия. Павлодар, 2003.
- Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том I. Извлечение из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном. Подготовка к новому изданию, введение, дополнения и комментарии Б.Е. Кумекова, А.К. Муминова. Алматы. Дайк-Пресс, 2005. 711 с.
- Тараз. Жамбыл облысы. Энциклопедия. Алматы. 2003. 576 б.
- Turkler, cilt 2. Ankara, 2002.

References:

- Baipaқov K.M., Komekov B.E., Pishulina K.A. Kazakstan Tarihy: Orta mekteptiń 7-8 synyptaryna arnalap okýlyk. Almaty: Mektep, 1995. 159 b. [in Kazakh]
- Kazakhskaya SSR. Kratkaya entsiklopediya t.1. Alma-Ata, 1985. [in Russian]
- Komekov B.E., Galiev A. Mdede qaan: Tarih, tulaa, uakyt. Almaty: Arýna, 2003. 96 b. [in Kazakh]
- Komekov B.E., Galiev A. Shyys Han: Tarih, tulaa, uakyt. Almaty: Arýna, 2003. 96 b. [in Kazakh]
- Kazakhstan Tarihy jalpy bilim беретin mekteptin 5-synybyna arnalgan okulyk. Almaty. 2017. 142 b. [in Kazakh]
- Komekov B. E., Ilasova Z. S. Iahttyy “Mý’ djam ál-Býldan” (XIII g.) zhinagrafiyalıq zhinagy – (Kazakstannyń tarihkynyń ortagasyrlyq deregi): gylymi eńbek. Almaty: Kazak ýniversiteti, 2011. 242 B. [in Kazakh]
- Komekov B.E., Káribáev B.B. Muhammed Haidar Dýlat. Tarih, týlga, ýaqyt. Almaty: Arýna, 2004. 96 b. [in Kazakh]
- Komekov B.E., Kyzembaev. g. k. e. Kimekskogo kaganaty: derekter, tarikhnama zháne kogam. / Pavlodar: PMPI baspasy, 2014. 100 b. [Kazak tilinde]Kumekov B., Saki K. Sultan Beybars. Almaty: Aruna, 2004. 96 b. [in Russian]
- Kumekov B.E. Arabskie istochniki po istorii kipchakov, kumanov i kimakov VIII – nach. XIII vv.:

dissertatsiya v vide nauchnogo doklada na soiskanie nauchnoy stepeni doktora istoricheskikh nauk: 07.00.09. Sankt-Peterburgskiy filial Instituta vostokovedeniya RAN, 1994. 40 s. [in Russian]

Kumekov B.E. Gosudarstvo kimakov IX-XI vv. po arabskim istochnikam. Alma-Ata: Nauka, 1972. 156 s. [in Russian]

Kumekov B.E. Kimaki i kypchaki // Istoriya Kazakhskoy SSR (s drevneyshikh vremen do nashikh dnei). V pyati tomakh. Tom I. Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1977. 479 s. S. 363-375 [in Russian]

Kumekov B.E., Zhumaganbetov T.S., Igiliyeva K.S. «Istoriya Kazakhstana» 5 klassa obshcheobrazovatel'noy shkoly. Almaty. 2017. 142 c. [in Russian]

Kumekov B.E., Kuzembaev N.E. Kimekskiy kaganat: istochniki, istoriografiya, sotsium. / Pavlodar: Izdatel'stvo PGPI, 2014. 99 s. [in Russian]

Kumekov B.E., Uteniyazov S. Chokan Valikhanov. Istoriya, lichnost', vremya. Almaty: Aruna, 2006. 100 s. [in Russian]

Kazak ensiklopediasy. Almaty. 2005. T. 6. [in Kazakh]

Kazakstan Tarihi. Ensiklopedia. Almaty: "Litera-M", 2019. [in Kazakh]

Kazakstan Ulttyq ensiklopediyasy. Almaty. 2004. T. 5. [in Kazakh]

Muminov A.K. Arabskie geografii i puteshestvenniki IX-XII vv. / Vstup. st., per. s arab., komment., teksty i faksimile B.E. Kumekov, R.B. Kumekova. Almaty: Dayk-Press, 2010. T. 2. 328 s. [in Russian]

Otrar ensiklopediyasy. Almaty. 2005 [in Kazakh]

Pavlodarskoe Priirtysh'e. Ensiklopediya. Pavlodar, 2003. [in Russian]

Taraz. Zhambyl oblysy. Ensiklopediya. Almaty. 2003. 576 b. [in Kazakh]

Turkler, cilt 2. Ankara, 2002. [in Turkish]

Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomakh. Tom II. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy ensiklopedii, 1985. 416 s. [in Russian]

Sbornik materialov, odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordyy. Tom 1. Izvlechenie iz arabskikh sochineniy, sobrannyye V.G. Tizengauzenom. Podgotovka k novomu izdaniyu, vvedenie, dopolneniya i kommentarii B.E. Kumekova, A.K. Muminova. Almaty: Dayk-Press, 2005. 711 s. [in Russian]

МРНТИ 03.20.00

ДАХШЛЕЙГЕР Г.Ф., ВКЛАД В ИСТОРИЧЕСКУЮ НАУКУ И ИСТОРИОГРАФИЮ КАЗАХСТАНА

Игибаев С.К.

доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана ВКГУ
им. С. Аманжолова. г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Құдайбергелұлы Болат

Тарих ғылымдарының кандидаты,

Ш.Ш.Уәлиханов атындағы ТЖЭИ директорының ғылыми жұмыстар
бойынша орынбасарының м.а. Қазақстан, Алматы. E-mail: k.bolat75@mail.ru

Аннотация. В статье на основе изучения трудов Г.Ф. Дахшлейгера рассматривается вклад ученого в изучении истории и историографии Казахстана. Им были определены этапы становления и развития исторической науки Казахстана и выделены малоизученные, дискуссионные проблемы отечественной истории, не потерявшие свою актуальность и сегодня. Ученый исследовал историю строительства Турксиба, Иртышского моста, показав их значение не только в мирное время, но и в годы Великой Отечественной войны. В его трудах раскрыты сложные вопросы социально-экономической истории аула и деревни Казахстана в доколхозный период и научно обоснованы выделенные им три хронологических среза: конец 1920 года, период 1925-1926 гг., 1927-1928 гг. Исследователь приводит факты, когда разверстка в конце 1920 г. – начале 1921 г. нередко превышала возможности крестьянского хозяйства края. НЭП, по его мнению, была не случайной и временной мерой, а продуманной политикой государства, рассчитанной на весь переходный к социализму период. Изученные им социальные структура казахского общества до коллективизации, на основе анализа количества скота и размера посевов, материального положения населения являются его заметным вкладом в историческую науку Казахстана.

Ключевые слова: историография, методология, промышленность, аул, общество, Турксиб, дискуссия, мост, железная дорога, развитие.

ҒТАХР 03.20.00.

**ДАХШЛЕЙГЕР Г.Ф., ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНА
ЖӘНЕ ТАРИХНАМАСЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ**

Игібаев С.Қ.

тарих ғылымдарының докторы,
С. Аманжоловатындағы ШҚМУ-тің Қазақстан тарихы
кафедрасының профессоры. Өскемен қ., Қазақстан

Құдайбергенолы Болат

Кандидат исторических наук,
и.о. заместителя директора по научной работе ИИиЭ имени Ч.Ч.Валиханова.
Казахстан, Алматы. E-mail: k.bolat75@mail.ru

Түйіндеме. Ғалым Г.Ф. Дахшлейгердің шығармаларын қолданудың негізінде жазылған бұл мақалада оның Қазақстан тарихын зерттеуде және Қазақстан тарихы тарихнамасының қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесі қарастырылынады. Ол отандық тарих ғылымының қалыптасуы мен даму кезеңдерін белгілеп, тарихтың толыққанды зерттелмеген, дискуссиялық мәселелерін алға қойған.

Ғалым Түркістан – Сібір темір жолының, Ертiс көпірінің салыну тарихын зерттеп, олардың тек бейбіт кезде ғана емес, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тигізген пайдасында көрсетті. Оның еңбектерінде Қазақстанның колхоздастыруға дейінгі кезеңдегі ауыл мен деревняның әлеуметтік-экономикалық тарихының келелі сұрақтары қарастырылып, хронологиялық үш кесікке: 1920, 1925-1926ж.ж., 1927-1928 жылдарға ғылыми негіздеме берілінген. 1920 жылдың соңы -1921 жылдың басында жүргізілген салғырттың өлке шаруа шаруашылығының мүмкіншілігіне кейде тіпті сай келмейтұғыны туралы нақты мысалдар келтірілінген. ЖЭС, ғалымның пікірінше, кездейсоқ, уақытша шара емес, социализмге өту кезеңіндегі мемлекеттің ойлаған саясаты. Коллективтендіруге дейінгі қазақ қоғамындағы халықты, оның әл-ауқатына, малының саны, немесе егіндік жер көлемі бойынша әлеуметтік топтарға жіктеп зерттеуі Г.Ф. Дахшлейгердің Қазақстан тарихына қосқан қомақты үлесі. Ғалым көтерген мәселелер бүгінге дейін өз құндылығын жойған жоқ.

Түйін сөздер: тарихнама, әдіснама, өнеркәсіп, ауыл, қоғам, Түрксіб, дискуссия, көпір, теміржол, даму.

IRSTI 03.20.00

**G.F. DAHSHLEIGER'S CONTRIBUTION TO HISTORICAL SCIENCE AND
HISTORIOGRAPHY DEVELOPMENT IN THE HISTORY OF KAZAKHSTAN**

Igibaev S.K.

doctor of historical sciences,
professor, department of history of Kazakhstan at the East Kazakhstan
state university named after S. Amanzholov. Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Kudaibergenuly Bolat

Candidate of Historical Sciences,
Acting Deputy Director for science of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History
and Ethnology. Kazakhstan, Almaty. E-mail: k.bolat75@mail.ru

Abstract. This article was written based on huge scientist G. F. Dahshleiger's research works study, considering his contribution to the study of the historiography formation and development in the history of Kazakhstan. The stages of formation and development of the historical science in Kazakhstan had been declared by him. He highlighted in own works

poorly studied and discussible problems of National history of current interest today. The history of the Turksib and Irtysh bridges constructions were studied by scientist, showing their positive consequences not only in peacetime, but also during the Great Patriotic War. In his works, complex issues of the Kazakhstani aul and villages socio-economic history of the in the pre-collective period were disclosed.

He discovered and scientifically proved three of chronological periods: 1)The late 1920's period; 2) 1925-1926 period, 3)1927-1928 period. Dahshleiger G.F. cited facts when the layout in late 1920 - early 1921 often exceeded the capabilities of the peasant economy of the region. New economic policy, in his opinion, was not an accidental and temporary measure, but a well-thought-out policy of the state, created for the entire transition to socialism period. He studied social strata of Kazakh society before collectivization by matching livestock number and crop size, the population material situation. That was a notable contribution to the historical science of Kazakhstan.

Key word: historiography, methodology, industry, aul, village, society, Turksib, discussion, bridge, railway, development.

Введение. Казахстанское общество в начале 20-х годов XX века еще испытывало последствия колониализма, гражданской войны, неурожая и голода. Оно характеризовалось многоукладностью и расслоением общества на различные социальные слои. История этого противоречивого периода нуждалась в объективной оценке исследователей. Одним из таких ученых, внесший значительный вклад в изучение истории казахского общества рассматриваемого периода является Г.Ф. Дахшлейгер, которому в 2019 году исполнилось бы 100 лет со дня его рождения. Данная статья посвящена вкладу ученого, стоявшего у истока становления историографии истории Казахстана.

Материалы и методы. Источниковую базу статьи составили научные труды член-корреспондента АН КазССР Г.Ф. Дахшлейгера. При написании данной статьи автор руководствовался основной теорией исторической науки- методологией историзма, излагая исторические события хронологически последовательно, во взаимосвязи с общественной жизнью не только в Казахстане, но и в СССР. Учитывая генеральные принципы современной цивилизационной методологии, попытался изложить материалы, раскрывающие вклад Г.Ф. Дахшлейгера в развитии исторической науки Казахстана, объективно, достоверно используя методы сопоставления и анализа, приведя точки зрения и других исследователей (С.Д. Асфендиярова, А.Е. Еренова, Т. Седельникова). При обобщении материалов по данной теме использован синтезный метод.

Обсуждение. Исследователи, изучающие проблемы: социально-экономических преобразований в сельском хозяйстве Казахстана в 1921 – 1929 годы (В.С. Федоров), истории сельскохозяйственной кооперации в восстановительный период (К.К. Байсарина), создании специализированных совхозов Казахстана (О.С. Сексенбаев), при написании своих трудов , использовали материалы содержащиеся в работах Г.Ф. Дахшлейгера., Ж. Аханов, в ходе исследования науки советского Казахстана в условиях развитого социализма (из истории деятельности АН КазССР 1959 – 1970 гг.) .Обращался к творчеству ученого. И.М. Козыбаев заметил, что Г.Ф. Дахшлейгер, в целях установления объективности изложенных исторических событий, использовал критический подход к некоторой публикации. «В исторической литературе Г.Ф. Дахшлейгером показано влияние догматизма на историческую науку, дана характеристика типичной в этом отношении работы – монографии Е.В. Семенихиной «Большевики Казахстана в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства». Мы полагаем, что эту оценку можно отнести на счет многих книг и статей» (Козыбаев, 1992: 94). Академик К. Нурпеис, проработавший с Г.Ф. Дахшлейгером вместе более 25 лет, в своих воспоминаниях о нем, отмечал его лучшие качества. По его оценке Г.Ф. Дахшлейгер был великолепным наставником, устазом-учителем молодой научной смены, талантливым организатором науки.

Результаты. Дахшлейгер Г.Ф. (2.9.1919-1.8.1983) – один из крупнейших историков Казахстана, внесший значительный вклад в исследовании социально-

экономических проблем, вопросов индустриализации Казахстана советского периода. Он внес большой вклад в становлении и развитии историографии истории Казахстана, а также в подготовке квалифицированных специалистов-историков, работая в должности преподавателя Одесского университета и зам. директора института истории, археологии и этнологии АН Казахстана (1946-1983 гг.). Он, после окончания исторического факультета Одесского государственного университета (1941 г.) работал учителем средней школы Аягуз ВКО. Участник Великой Отечественной войны (1942-1945 гг.). Г.Ф. Дахшлейгер – доктор исторических наук, профессор (1968 г.), член-корреспондент АН Казахстана (1972 г.), автор нескольких монографий, посвященных актуальным проблемам истории Казахстана, историографии истории Казахстана, написанных на основе широкого использования архивных материалов, законодательных актов и других многочисленных источников.

Ученый исследовал историю строительства железных дорог. В 1950 году была опубликована его статья «К истории Семиреченской железной дороги» (Арысь-Фрунзе), в которой рассматривает историю достройки Семиреченской железной дороги в советский период. Весной 1921 года, утверждает Г.Ф. Дахшлейгер, Туркестанский Комитет по государственным сооружениям при правительстве Туркестанской республики обращался в Совет Труда и Оборона с ходатайством о достройке Семиреченской линии до Аулие-Ата и далее до Пишпека. 13 мая 1921 года Совет Труда и Оборона рассмотрел вопрос о программе государственного строительства на 1921 год.

Однако, строительство Семиреченской дороги временно прекратилось «с осени 1921 года в связи с мобилизацией всех средств и хозяйственных ресурсов на борьбу с голодом.» (Дахшлейгер, 1950:45). В 1924 году возобновилась работа по строительству Семиреченской железной дороги. 8 августа 1924 года укладка дошла до Пишпека. 1 сентября 1924 года железная дорога была включена в эксплуатационную сеть железных дорог СССР. «Таким образом, не более чем за 7 месяцев (февраль – август) 1924 года была построена железная дорога длиной в 250 верст». (Дахшлейгер, 1950:48).

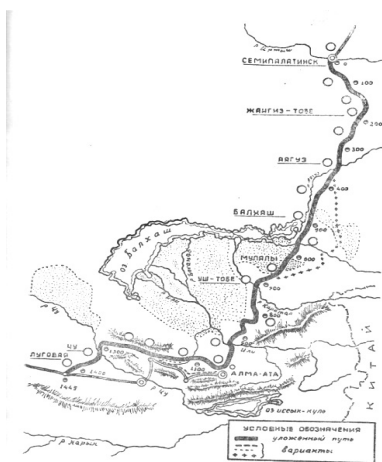
Достройка Семиреченской железной дороги «явилась одним из основных подготовительных мероприятий к строительству первеца социалистической индустриализации...-Туркестано-сибирской железной дороги». (Дахшлейгер, 1950:49).

Г.Ф. Дахшлейгер, в своей монографии «Турксиб – первенец социалистической индустриализации» пишет, что в декабре 1926 г. советское правительство приняло решение о постройке Туркестано – Сибирской железной дороги и Днепрогэса. К этому времени в Казахской АССР заметна шла восстановительная работа в результате проведения новой экономической политики. «Широкое развитие получила в Казахстане потребительская кооперация, укреплявшая связь города с аулом и деревней более половины членов потребительской кооперации составляли казахские крестьяне – бедняки и середняки. Развивалась производственная сельскохозяйственная кооперация» (Дахшлейгер, 1953:32). Восстанавливалась и промышленность «Число рабочих в крупной промышленности в 1925-1926 гг. выросло по сравнению с 1923-1924гг.с 5545 до 7669 человек» (Дахшлейгер, 1953:32). В 1927 г., - утверждает автор, - в основном, завершено восстановление сельского хозяйства республики. «Строительство Турксиба началось весной 1927г.» (Дахшлейгер, 1953:49). Одновременно началось строительство Иртышского моста, который являлся одним из крупнейших сооружений на Турксибе. «28 апреля 1929г. успешно закончилось строительство Иртышского моста одного из самых трудных и сложных строительных объектов» (Дахшлейгер, 1953:69). Правительство СССР определило задачу: «вести строительство Туркестано-Сибирской железной дороги таким образом, чтобы соединение магистрального рельсового пути между Северным и Южным участками было произведено в 1930г., а в 1931г. была обеспечена нормальная эксплуатация всей линии (Дахшлейгер, 1953:70). А фактически, 31 декабря 1930г., «на год ранее намеченного срока, Туркестано-Сибирская железная дорога вошла в строй действующих железных дорог» (Дахшлейгер, 1953:4) СССР. Г.Ф. Дахшлейгер отмечает, что в ходе строительства Турксиба продолжалась разведка месторождений цветных металлов, угля и других полезных ископаемых в Восточном Казахстане. Государство отпустило деньги для подготовки квалифицированных

казахских рабочих. В 1929г. на строительстве Турксиба работало более 10 тысяч казахских рабочих. Это число, в основном, стабилизировалось на протяжении второй половины 1929г. и начала 1930г. Если учесть, «число рабочих на Турсибе в декабре 1929г. составило более 30 тыс. человек» (Дахшлейгер, 1953:80), то казахские рабочие составляли 1/3 от всех рабочих Турксиба.

Г.Ф. Дахшлейгер показал положительные последствия строительства Турксиба. Вдоль трассы дороги возникли и развивались станционные поселки Жана-Семей, Чарская, Жангиз-Тобе, Аягуз, Бурлы-Тобе, Лепсы, Матай, Сары-Озек, Чу, Отар и другие.

Большое значение имел Турксиб в годы Великой Отечественной войны. По Турксибу было переведено оборудование десятков эвакуированных на восток промышленных предприятий, часть из них была размещена в районе дороги. По этой железной дороге шли на фронт оружие, боеприпасы, продовольствие. В освобожденные районы – различные оборудования, материалы для восстановления разрушенных немецко-фашистскими захватчиками городов и сел.

Туркестано-Сибирская железная дорога. 1927—1930 гг.

В монографии «Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.)» автор в историографическом аспекте анализировал труды государственных и общественных деятелей в 20-х – первой половине 30-х годов XX века, затрагивающих социально-экономические вопросы Казахстана. Идя по свежим следам событий, будучи в большинстве не столько историками, сколько непосредственными участниками революционного переустройства сельского хозяйства края, отмечает ученый: «Авторы многих книг и статей того времени оставили серьезное научное наследие, мимо которого не пройдет ни один исследователь эпохи» (Дахшлейгер, 1965:16). В последующее время, с середины 30-х по первую половину 50-х годов, отмечает автор, интерес к истории экономического и социального развития аула и деревни резко сократился. В эту пору историки-профессионалы обратились главным образом к проблемам дореволюционной истории, а некоторые исследователи, партийные и государственные работники республики «в 1937-1938 гг. подверглись необоснованным репрессиям, их имена и труды оказались незаслуженно вычеркнутыми из истории науки. Тема перестала считаться актуальной, в обиход входили упрощенные схемы с иллюстрациями, представлявшие процесс переустройства общественных отношений в ауле и деревне весьма облегченно» (Дахшлейгер, 1965:16).

Поворот к исследованию вопросов социально-экономической истории аула и деревни в доколхозный период, проблемы некапиталистического пути развития казахского народа «определился во второй половине 50-х годов, после исторического XX съезда КПСС» (Дахшлейгер, 1965:18).

Г.Ф. Дахшлейгер для социально-экономических характеристик аула и деревни

Казахстана рассматриваемого периода устанавливает три хронологических среза: конец 1920, 1925-26 гг., 1927-1928 гг. Конец 1920 г. – это канун перехода к НЭПу, 1925-1926 гг. – определившиеся результаты процесса восстановления сельского хозяйства, 1927-1928 гг. – время, когда сказались результаты социальных преобразований в ауле, когда аул и деревня подошли вплотную к коллективизации.

Г.Ф. Дахшлейгер, охарактеризовав влияние колониального гнета на положение казахов при царской России, установил общую цифру изъятых земель в Казахстане в десятинах. «К 1917 г. в Казахстане колонизаторы изъяли до 45 млн. дес. (округленно) – несколько меньше одной пятой земельного фонда. Как правило, отбирались наиболее плодородные, «удобные» земли. Так, из 40 с лишним миллионов десятин, изъятых в Степном и Оренбургском генерал-губернаторствах, «удобные» земли составляли около 30 млн. дес.» (Дахшлейгер, 1965:49). Ученый затронул и переселенческий вопрос, указав количество переселенцев: «Таким образом, не менее полутора миллионов человек в конце XIX– начале XX вв. переселилось в казахские аулы. Казахский аул не мог существовать вне хозяйственных и социальных контактов с переселенческой деревней. Шел процесс взаимного обогащения опытом и трудовыми навыками во ведении скотоводческого и земледельческого хозяйства» (Дахшлейгер, 1965:51). Исследователь подчеркивает, что казахский трудовой народ подвергался воздействию как феодальной, так и капиталистической систем эксплуатации, испытывая при этом всю тяжесть двойного, национально-колониального гнета.

Социалистическая революция, – отмечает исследователь, – осуществила крестьянские чаяния о земле, уничтожила все формы феодальной собственности на землю, превратила ее во всенародное достояние, покончила с колониальным гнетом. «Для трудящихся аула национализация земли означала, что отныне покончено с колонизаторской политикой царизма в земельном вопросе, прекратилось изъятие наиболее плодородных и удобных земель. Применительно к аулу национализация земли, таким образом, решала не только задачи антифеодальные, но и антиколониальные.

Решительно выступало за уничтожение частной собственности на землю и трудящееся переселенческое крестьянство» (Дахшлейгер, 1965:58-59). Г.Ф. Дахшлейгер на основе архивных документов приводит указы крестьян-переселенцев Северного Казахстана о земле, составленные поздней осенью 1917 г. Указы представляют собой ответы на вопросник Акмолинского областного земельного комитета. Вопросник обсуждался на сельских и станичных сходах еще до установления Советской власти в области. Собрание Камышинского сельского общества Оксановской волости Акмолинского уезда о земельном вопросе приняло постановление: «У всех отобрать всю землю» (Дахшлейгер, 1965:59). Были указы: нельзя передавать и продавать. В пользу государства, под контроль народа. Таких указов ученым найдено более 150.

Уравнильный передел земли, отмечал ученый, в 1918-1919 годах в Казахстане не стал массовым, он проводился в основном в переселенческой деревне, частично затронув оседлый аул и почти не коснулся кочевого и полукочевого аула. Реальное социально-экономическое и политическое положение аула в первые годы Советской власти диктовало оттяжку передела.

Ученый приводит факты, когда разверстка в конце 1920 г. – начале 1921 г. нередко превышала возможности крестьянского хозяйства края. Отдельные продотряды, не знакомые с укладом жизни и быта казахов, требовали, например, «у казахов-кочевников Чимкентского уезда сдачи свиней» (Дахшлейгер, 1965:105). НЭП, считает ученый, был не случайной и временной мерой, а продуманной политикой государства, рассчитанной на весь переходный к социализму период. Дахшлейгер подчеркнул значение сессии ЦИК КАССР, принявшей постановление о применении единого натурального налога на территории республики. Специальный декрет ЦИК от 22 июля 1922 г. установил его нормы и порядок сбора в районах скотоводческого хозяйства. «В кочевых и полукочевых хозяйствах величина налога определялась по числу голов скота (молодняк не учитывался) и зависела от состоятельности хозяйства (имевшие, например, более 40 голов скота, платили с каждой головы больше, чем имевшие 10-20 голов). Бедняцкие хозяйства (до 5 голов в переводе на крупный), а также крестьяне, участвовавшие в борьбе с белогвардейцами и пострадавшие от их грабежей, полностью

освобождались от налога. В неурожайных губерниях налог уменьшался наполовину» (Дахшлейгер, 1965: 128-129).

Г.Ф. Дахшлейгер дает характеристику социальным слоям казахского населения до коллективизации: баи, аукаатты, даулетты шаруа, орта шаруа, кедеи, кунгургиш, консы, малай, жалшы, батрак и т.д. К группе бедняков-кедеев: жарлы, малай, жалшы, ученый отнес хозяйства скотоводов и земледельцев, совсем не имевшие или имевшие очень мало скота и посевов, инвентаря. «Хозяйства, не имевшие скота или имевшие его до 50 голов (в переводе на мелкий скот-И.С.)... все беспосевные и имевшие до 1 дес.посевов» (Дахшлейгер,1965:93,95) отнесены к хозяйствам кедеев. К кунгургиш (отчасти, возможно, и орта шаруа) отнесены «имевшие от 1 до 3 десятин посева» (Дахшлейгер, 1965:93). К этой категории отнесены также хозяйства, имевшие от 50 до 100 голов (мелкий скот). К даулетти шаруа или аукаатты отнесены хозяйства, имевшие от 3 до 6 дес.посева,или, скота, в переводе на мелкий «от 100 до 250» (Дахшлейгер, 1965:95). Г.Ф. Дахшлейгер исследовал бедняцкое хозяйство в кочевых, полукочевых и земледельческих районах. «Бедняцкое кочевое хозяйство- это хозяйство, имевшее до 5 голов скота (в переводе на крупный), полукочевое -1-3 головы скота и 0,3-0,5 дес. посева, земледельческое -0,5-1 дес.посева, примитивный инвентарь- омач, деревянную борону, кетмень, 1-2 головы рабочего скота.» (Дахшлейгер, 1965:237). Такие хозяйства не были самостоятельными и выделяли годовых и сроков рабочих. Большая их часть находилась в полной зависимости от баев, на положении консы. В определении консы Г.Ф. Дахшлейгер ссылается на «Обращение ЦИК КазССР к трудящимся аула в связи с проведением конфискации хозяйств крупных баев-полуфеодалов.» В этом официальном документе определена социальная суть консы: «В хозяйстве бая-полуфеодала , кроме 10-20 батраков, нагло и грубо эксплуатируют до 50-100» консы», т.е «полукрепостных» крестьян, хотя и имеющих свое хозяйство, но постоянно живущих при бае и целиком от него зависящих» (Дахшлейгер, 1965:237).

По оценке ученого, новая экономическая политика стимулировала повышение товарности всех групп и типов хозяйства, неизбежно втягивала их в товарно-денежные отношения. Характеризуя аул того времени, секретарь Джетысуйского губкома партии У. Джандосов писал: «Рамки аульной замкнутости и ограниченности рушатся. Казах уже не ведет замкнутую жизнь из дня в день. Его расчеты захватывают теперь большой промежуток будущего. Он взялся за накопление и проявляет невиданные до сих пор примеры бережливости» (Дахшлейгер, 1965:276).

В решении земельного вопроса Григорий Федорович выделил две тенденции, в проведении национальной политике: «первая – в сторону местного национализма, вторая – в сторону великодержавного шовинизма» (Дахшлейгер, 1965:285).

В литературе, отмечает ученый, встречаются утверждения о том, что острота земельного вопроса в Казахстане в начале реконструктивного периода объясняется только ошибочным постановлением V краевой партийной конференции (декабрь 1925 г.) об очередности землеустройства по национальному признаку. «В основном эти утверждения верны, но, нам кажется, несколько упрощают обстановку, не раскрывают сути происходившей тогда борьбы вокруг вопросов землеустройства. Ликвидация неравенства казахских трудящихся в праве пользования землей являлась в момент образования Казахской АССР одной из первоочередных задач. Еще велики были привилегии переселенческого крестьянства, особенно кулачества, в землепользовании. Аграрные реформы 1921-1922 гг. в главном сняли наследие колонизаторской политики царизма, уравнили казахских трудящихся с крестьянами-переселенцами. И хотя полное фактическое равенство в землепользовании еще не было достигнуто. В тех конкретно-исторических условиях иначе действовать невозможно было» (Дахшлейгер, 1965:284-285).

Курс на очередность землеустроительных работ по национальному признаку осложнил обстановку и обострил межнациональные отношения в губерниях. На VI краевой партийной конференции земельный вопрос стал одним из основных. Член ЦК ВКП(б) и его представитель на этой конференции А.А. Андреев сказал: «Тов. Голощекин докладывал, что земельные органы виноваты, что извратили политику. А где же была партия, где были партийные органы? Здесь виноваты не только

земельные органы, но и партийные организации.» (Дахшлейгер, 1965:294). Он предложил внести в резолюцию пункт об отмене очередности землеустройства, отвергнув проект, содержащийся в докладе Ф.И. Голощекина. Конференция приняла предложение А.А. Андреева. На VI краевой партийной конференции (ноябрь 1927 г.) постановление V краевой партконференции «Об очередности землеустройства» было отменено» (Дахшлейгер, 1965:296), как ошибочное.

VI Все казахстанская партийная конференция, отмечает исследователь, «наметила четкий курс допустить изъятие у крупных баев части скота и инвентаря» (Дахшлейгер, 1965:342). 27 августа 1928 г. ЦИК КАССР принял постановление о конфискации хозяйств «тех наиболее крупных скотоводов из коренного населения, которые, сохраняя полуфеодальные, патриархальные и родовые отношения, своим имущественным и общественным влиянием препятствуют советизации аула». Подлежали конфискации «хозяйства, которым в кочевых районах принадлежало более чем по 400 голов скота (в переводе на крупный), в полукочевых – более чем по 300, в оседлых – более чем по 150, иногда 100 голов. В число подлежащих конфискации включались также хозяйства ханских и султанских потомков, бывших несменяемых волостных управителей» (Дахшлейгер, 1965:343).

Ценные сведения содержит таблица 38, составленная Г.Ф. Дахшлейгером, «Число хозяйств, подвергнутых конфискации, и количество изъятого у них скота» по 12 округам: Гурьевской, Уральской, Актюбинской, Кустанайской, Петропавловской, Акмолинской, Павлодарской, Семипалатинской, Каркаралинской, Сыр-Дарьинской, Алма-Атинской, Кзыл-Ординской. Предполагалось конфисковать 700 хозяйств, фактически конфисковано 696. Из них хозяйства по районам: оседлых – 127 (18,2%), полукочевых – 508 (73%), кочевых – 61(8,8%). Из них бывших ханских и султанских потомков хозяйства было 143 (19,4%). Выселено за пределы округа 619 хозяйств (91,1%). Таблица наглядно показывает, что кочевые хозяйства, подлежащие конфискации, были только в трех районах: Алма-Атинском – 6, Кзыл-Ординском – 21 и Сыр-Дарьинском было 34 хозяйства. Конфискованного скота (в переводе на крупный) в кочевых районах было всего 7751 (5,4%), из них конфисковано в Кзыл-Ординском районе – 6702, Алма-Атинском районе – 1049 голов. Данные таблицы доказывают, что казахские хозяйства были преимущественно полукочевые – 73%, и конфискованный скот приходился преимущественно к «полукочевым районам – 99545 (86,3%), к оседлым районам приходилось 8,4% (12243)» (Дахшлейгер, 1965:355). По нашим подсчетам на основании таблицы 38 конфисковано 119539 голов скота в переводе на крупный. По данным ученого «всего было конфисковано (округленно) 700 хозяйств крупных баев-полуфеодалов. У них изъято около 145 тыс. голов скота (в переводе на крупный), т.е. в среднем более двух тысяч на одно хозяйство» (Дахшлейгер, 1965:358).

Г.Ф. Дахшлейгер исследовал производственные кооперативы: коммуны, артели, тозы, численность колхозов по округам и численность совхозов 1928, 1929 годов накануне массовой коллективизации. По оценке ученого, кооперация «разумно сочетала интересы общества и личные интересы крестьянина-труженика. Сама экономическая необходимость неотвратимо подводила мелкие и мельчайшие крестьянские хозяйства к объединению в кооперативы. Уже одно простое сложение орудий производства и труда крестьян давало значительный экономический эффект» (Дахшлейгер, 1965:426). В исследованиях ученого нашел подробный анализ работы Союза Кошчи (Союз бедноты). Одной из своих задач «Союз считал содействие переходу кочевых и полукочевых хозяйств к оседлости. С 1926 г. организации Союза Кошчи существовали на территории всего Казахстана, они сыграли немалую роль в пропаганде идей интенсификации казахского хозяйства и организации оседлых поселений» (Дахшлейгер, 1978:22). Важную роль в приобщении кочевого населения к кооперации в 1923-1925 гг. сыграли фактории. Как отмечал Г.Ф. Дахшлейгер, они вели советскую торговлю в самых глухих уголках казахской степи и одновременно занимались кредитными, а также сбытоснабженческими операциями.

Развитие кооперативно-колхозного движения в ауле подкреплялось сельскохозяйственной техникой. Так, в 1929 г. в Казахстане «артели использовали 275 тракторов, коммуны – 58, тозы – 59, машинные товарищества – 32, кредитные

товарищества – 38, единоличники – лишь 21» (Дахшлейгер, 1978:37), а также задействованы образованные в 1928-1929 годах тракторные колонны (9), первые МТС (6), имевшие 67 тракторов, совхозы имели 152 трактора.

По данным Совнаркома Казахской АССР на 1 января 1934 года «в республике действовал 2581 малсерктик (38,9 проц. всех производственных коллективов), объединявший 148,8 тыс. хозяйств» (Дахшлейгер, 1978:54).

Исследователь показал начало восстановления промышленности в Казахстане в период перехода к нэпу. Государственная промышленность республики постепенно переводилась на хозяйственный расчет. В Казахстан «были переброшены две текстильные фабрики из центральных районов страны: из Коломны в Кустанай перевезли суконную фабрику «Красный флаг», из Нижнего Новгорода в Уральск – суконную фабрику «Стойкость», общая мощность обеих фабрик составляла 41 тыс. аршин сукна в год». (Дахшлейгер, 1977:299). Была восстановлена работа Риддерских рудников. Продолжалась добыча угля в Экибастузе. «Самыми быстрыми темпами возрождалась нефтяная промышленность» (Дахшлейгер, 1977:317). Добыча угля в 1923/24 хозяйственном году по сравнению с предшествующим «увеличилась на одну треть, производства свинца – почти в 4 раза. В начале 1924 г. Казахстан дал первый за годы Советской власти цинк, полученный электролитным способом.» (Дахшлейгер, 1977:341-342). Была построена железная дорога Петропавловск-Кокчетав. Осенью 1924 г. вступила в строй Семиреченская железная дорога, соединившая Арысь с Пишпекком. Вместе с восстановлением промышленности росло и число занятых в ней рабочих.

Г.Ф. Дахшлейгер на основе материалов Первой Всесоюзной переписи населения 1926 г. в Казахской АССР рассматривает национальный состав населения: в Казахской АССР жило более 6,5 млн. человек, из них казахи составляли 57,1 проц., русские – 19,6, украинцы – 13,2, узбеки – 3,28, белорусы – 0,39, значительны были группы татар, уйгур, дунган.

Ученый проследил динамику роста поголовья скота с 1953 по 1975 годы, взяв за основу крупный рогатый скот, свиней, овец и коз. Так, если в 1953 году численность поголовья скота была 24471,7, в 1975 – 47433,8 голов.

Историография как наука рассматривает концептуальные вопросы в органической связи с общественно-политической жизнью той эпохи, когда эти исторические воззрения появились и воспринимались обществом. По оценке Г.Ф. Дахшлейгера «Дореволюционная историография в весьма значительной мере выполняла социальный заказ господствующих классов царской России и прямо или косвенно служила колониализму» (Дахшлейгер, 1969:30). Автор очерка «Историография советского Казахстана» отметил вклад С.Д. Асфендиярова в открытие вузов и казахской базы Академии наук СССР, и в изучение истории казахского народа. Многие положения, выдвинутые Асфендияровым: «...не потеряли своего значения и сегодня» (Дахшлейгер, 1969:39). Показав положительные моменты в работе Ф.И. Голщекина – первого секретаря Казахского Краевого Комитета партии в 1926-1932 гг., вместе с тем Григорий Федорович отметил, что «он совершил серьезные ошибки при проведении коллективизации и массового планового оседания казахского кочевого и полукочевого населения» (Дахшлейгер, 1969:41).

Г.Ф. Дахшлейгер отметил: «историография 20-х – первой половины 30-х гг. заслуживает высокой оценки, и ни одно серьезное исследование наших дней невозможно без ее освоения и критического использования» (Дахшлейгер, 1969:51).

Новый этап в развитии исторической науки в Казахстане по определению ученого: «охватывает почти целое двадцатилетие, с середины 1930-х до середины 1950-х гг.» (Дахшлейгер, 1969:54). На этом этапе значительно расширился круг проблем, изучаемых историками. На более высоком уровне началась подготовка историков в высших учебных заведениях республики. В 1943 г. был открыт исторический факультет Казахского государственного университета им. С.М. Кирова, переименованного ныне в КАЗНУ им. Әл-Фараби. В 1945 г. В Академии наук Казахской ССР был образован Институт истории, археологии и этнографии. Весомые итоги дало исследование истории восстановления народного хозяйства и создания

социалистической индустрии в республике. Изучались подготовка и проведение массовой коллективизации в Казахстане.

В послевоенные годы историки занялись изучением роли Казахстана как одного из арсеналов страны в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.

Дальнейшее развитие получило положение о производственных отношениях в казахском ауле как отношениях патриархально-феодальных, но как утверждает Г.Ф. Дахшлейгер, «причем примат в этом сложном переплете общественных отношений, отмечали ученые, конечно, принадлежал феодальному началу».

Закрепилось мнение о казахском обществе, как обществе классовом, сдвинуто время перехода к нему более чем на тысячелетие. Было доказано, что VI – VII вв. (время Тюркского каганата) – это уже период становления феодальной формации на территории Казахстана» (Дахшлейгер, 1969:64).

На современном этапе «С середины 50-х гг. в развитии исторической науки начался новый этап» (Дахшлейгер, 1969:74). На этом этапе «Отвергнуто мнение о казахах, как о «чистых» кочевниках (почти половина из них перед революцией занималось скотоводством в сочетании с земледелием или земледелием), произведены подсчеты (еще не окончательные) о численности пролетариата в дореволюционном Казахстане» (Дахшлейгер, 1969:86).

Г.Ф. Дахшлейгер обратил внимание историков на дискуссионные и малоизученные проблемы в казахстанской историографии.

В работе «В. И. Ленин и проблемы казахстанской историографии» Г.Ф. Дахшлейгер рассматривает в историографическом аспекте вопросы вхождения казахских земель в состав Русского государства. Автор приводит мнение С.Д. Асфендиярова: «Не благоденствие, мир и культуру несло царское завоевание (курсив Г.Д.) казахским массам, оно несло разорение, грабеж и убийства» (Дахшлейгер, 1973:19). Приведены точки зрения историков М.П. Вяткина, Н.Г. Аполовой, Х.Г. Айдаровой, А.Ф. Якунина, Е. Бекмаханова, В.Я. Басина, П.Г. Галузо и других исследователей по данной проблеме.

Г.Ф. Дахшлейгер, рассматривая в историографическом русле вопросы Октября в Казахстане подвергает к критике мнение Георгия Ивановича Сафарова «Согласно Г.Сафарову, Советская власть в Казахстане (как и в Средней Азии) после победы Октября имело «колониальный облик» (Дахшлейгер, 1973:66). Исследователь также считает ошибочным мнение Ф.И. Голощекина, И. Курамысова об Октябрьской революции в Казахстане: «По их мнению Октябрь миновал казахскую степь, ураганом пронесся мимо, до середины 20-х годов он якобы ничего не дал казахскому бедняку» (Дахшлейгер, 1973:66). Ученый считал ошибочным, противоречивым правде истории взгляд З. Миндлина о том, что при «отсталости и оторванности от городской или промышленной жизни трудно было ожидать какого-либо широкого активного участия киргизкой (казахской – Г.Д.) массы в революционном движении России как в 1905 г., так и в Февральской и Октябрьской революциях» (Дахшлейгер, 1973:66-67).

В статье Б.А. Тулепбаева, М.К. Козыбаева, Г.Ф. Дахшлейгера «Некоторые итоги и актуальные проблемы изучения истории Казахстана», опубликованной в 1983 г. указано: «Развитие исторической науки в республике требует изучения проблем методологии, освоения современной методики исследования» (Тулепбаев, Козыбаев, Дахшлейгер, 1983:21). Авторы считали «актуальным показать в трудах историков Казахстана процесс разложения патриархально-феодальных отношений и проникновение капитализма в социально – экономическую жизнь дореволюционного Казахстана» (Тулепбаев, Козыбаев, Дахшлейгер, 1983:23). У кочевых народов Центральной и Средней Азии, - утверждал С.Д. Асфендияров, - классовая структура является феодальной. «Родовой строй» основной массы народов Центральной и Средней Азии при ближайшем рассмотрении «оказывается носящим черты, присущие феодальным отношениям» (Асфендияров, 1993: 65).

Казахское общество – XVI – начало XX вв. было много сословным: ханы, султаны, ходжи, торе, старшины (аксакалы), дворяне, бии, батыры, тюленгуты, бай (богач), жатаки, байгушы и др. А.Е. Еренов считает казахское общество вполне феодальным. Он утверждает о бесспорности частной земельной собственности у казахов. «Эта собственность представляет собой в основном иерархическую форму землевладения,

проявляющуюся в противовес общинной форме собственности, господствовавшей при родовом строе» (Еренов, 1960:151). Общественный деятель, депутат 1-ой Государственной Думы Т. Седельников, проработавший непосредственно в течение семи лет в областях Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской межевым техником, хорошо знавший жизнь казахов, обнаружил в Казахском обществе не родовые отношения, а вполне феодальные, а в северных оседлых регионах - буржуазные. «Солидарность по крови, по происхождению, уступает место солидарности по расчету» (Седельников, 1991:36). «Базар» и «Ярмарка», благодаря изменившимся условиям и потребностям жизни, настолько глубоко въелись даже «в хозяйство чистых кочевников и настолько прочно связали его с капиталистическим мировым рынком, что порвать эту связь уже совершенно немислимо» (Седельников, 1991:50).

Вместо фактически существующего, - отмечал Т. Седельников, - но не выгодного бедным пользования землею «по количеству скота, по благосостоянию», они добиваются, чтобы земля давалась по душам, одинаково, как для многоскотных, так и для совсем бедных. Иначе говоря «малосостоятельные слои оседлого населения степи уже доросли до сознания личного права на землю, сроднящего их психологию с психологией малоземельного крестьянства» (Седельников, 1991:93).

Токжанов Г., автор монографий «О казахском ауле» (Кзыл-Орда, 1927 г., «Казахский колониальный аул», М., 1934 г.), утверждал, что уже до присоединения Казахстана к России сложившимся и господствующими производственными отношениями в байском и султанском хозяйстве являлись феодальные отношения. По его мнению, пережитки и остатки родового строя представляли лишь внешнюю оболочку общественных отношений служили баям орудием угнетения и закабаления трудящихся масс.

Социально-экономический уровень казахского общества второй половины XIX - начала XX века свидетельствует, что это общество, на наш взгляд, было вполне феодальным, но с отдельными сохранившимися элементами патриархального уклада в условиях колониальной системы. Патриархальное рабство перестало существовать. В недрах феодального способа производства зарождался и развивался капиталистический уклад. В казахском обществе поднимались лозунги об отмене пунктов Степных положений 1868 и 1891 гг. о землепользовании казахов и о передаче земли в вечную им собственность.

Г.Ф. Дахшлейгер высказал мысль о том, что «большая часть народностей и племен, именуемых кочевыми обществами, в действительности вела полукочевую - полuosедлый образ жизни и должна быть названа не кочевниками, а полукочевниками» (Дахшлейгер, 1983:51). Это мнение ученого, на наш взгляд, вполне касается и к истории казахов конца XIX - начала XX вв. Г.Н. Потанин (1835-1920) анализировал образ жизни казахов, заметил, что казахи: «Зайсанской равнины следует считать полукочевым народом, потому что все они, безусловно, ведут кочевую жизнь только летом; зиму же проводят оседло в неподвижных, более или менее прочно устроенных жилищах» (Потанин, 2006: 28).

Однако, в более поздней работе, опубликованной после смерти Г.Ф. Дахшлейгера, написанной совместно с К. Нурпеисовым, общественные отношения у казахов определены как патриархально - феодальные: «В ауле преобладающими были докапиталистические, патриархально - феодальные отношения, в селе и станице - мелкобуржуазные и отчасти буржуазные» (Дахшлейгер, Нурпеисов, 1985:5). Вместе с тем авторы утверждают о том, что в руках кулаков, баев: «... по-прежнему сосредоточивались лучшие пахотные с сенокосные угодья и огромные стада скота» (Дахшлейгер, Нурпеисов, 1985:42).

В период Советской тоталитарной системы историки этого периода при написании своих научных трудов руководствовались марксистско-ленинской методологией и формационной периодизацией в изучении истории человеческого общества, в этом плане, конечно, труды Г.Ф. Дахшлейгера, не исключение. Большую научную ценность представляет исследование Григорием Федоровичем, на основе широкого привлечения архивных источников, передела пахотных и сенокосных угодий в пользу безземельных

шаруа казахских аулов. На заре советской власти: «Часто земля распределялась по едокам или на мужскую душу» (Дахшлейгер, Нурпеисов, 1985:39).

Авторы обосновано подвергают критике продолжение продовольственной разверстки в Казахстане, как и во всей стране и после гражданской войны. Положительно оценивая новую экономическую политику, отметили: «Замена разверстки продовольственным налогом оправдалась немедленно политически» (Дахшлейгер, Нурпеисов, 1985:96). Они, исследовав результаты земельных реформ 1921-1922гг. пришли к выводу о том, что земельные реформы указанного времени «не разрешили и не ставили цель до конца разрешить аграрный вопрос в Казахстане. Они не изменили земельный строй ни в переселенческой деревне, ни тем более в казахском ауле. Они не ликвидировали кулачество, но значительно ограничили его. Не были разрешены и противоречия феодального и капиталистического порядка. Но сам факт возвращения земли казахским трудящимся и уравнение на деле в земле - и водопользовании трудящихся аула и деревни имели большое экономическое и политическое значение» (Дахшлейгер, Нурпеисов, 1985:118).

Дахшлейгер Г.Ф. выразил свое мнение, подчеркивая о необходимости развития казахского языка, наряду с русским языком, полностью разделяя точки зрения В.И. Ленина по вопросу о национальных языках. По мнению ученого, Ленин заклеил попытки отдельных работников просвещения под флагом «единой школы» помешать трудящимся разных национальностей изучать родной язык. Он приводит слова В.И. Ленина, высказанные им в заключительном слове по докладу о партийной программе 19 марта 1919 года, о национальных языках. «У нас есть, например, в Комиссариате просвещения или около него коммунисты, которые говорят: единая школа, поэтому не смейте учить на другом языке, кроме русского! По-моему, такой коммунист, это великорусский шовинист. Он сидит во многих из нас и с ним надо бороться». (Ленин, 1974: 183-184).

Дахшлейгер Г.Ф. принимал участие в написании V-ой главы - «Переход к новой экономической политике в Казахстане (1921-1923 гг.)», шестой главы - «Землеустройство и ускорения оседания» 4 тома истории Казахской ССР и являлся заместителем главного редактора в подготовке 4-ого тома.

Заключение. Некоторые дискуссионные и малоизученные проблемы, выделенные ученым, не потеряли свою актуальность и сегодня. Г.Ф. Дахшлейгер стоял у истока становления историографии истории Казахстана и провел большую исследовательскую работу в ее развитии. Ему удалось исследовать социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана на основе широкого использования различных источников, несмотря на то, что преобразования 1921-1929 годов проходили в очень сложных условиях и носили противоречивые черты и силовой характер. Ученый аргументировано утверждал, что казахское общество в конце XIX – начале 20-х годов XX века было не кочевое, а преимущественно, полукочевое. Он был сторонником развития казахского языка наряду с русским языком, как языком межнационального общения.

Литература:

Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен). Алма-Ата. Казак университеті, 1993. 304с.

Дахшлейгер Г.Ф., Ленин В.И. и проблемы казахстанской историографии. Алма-Ата: И-во «Наука» Казахской ССР, 1973. 215 с.

Дахшлейгер Г.Ф. Историография советского Казахстана (очерк). Алма-Ата, 1969. 191с.

Дахшлейгер Г.Ф. К истории Семиреченской железной дороги (Арыс-Фрунзе) // Ученые записки казахского государственного университета им. С.М.Кирова. Том XIII. Выпуск 4. История - Алматы 1950. Алма-Ата. с. 35-49.

Дахшлейгер Г.Ф. Маршрутом социального прогресса. Алма-Ата: Казахстан, 1978. 160 с.

Дахшлейгер Г.Ф. Некоторые проблемы историографии кочевниковедения и оседания кочевников и полукочевников в СССР// Вопросы историографии Казахстана. Алма-Ата, 1983. С. 48-56.

Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). Алма-Ата: Наука, 1965. 536 с.

- Дахшлейгер Г.Ф. Турксиб – первенец социалистической индустриализации. Алма-Ата, 1953. 133с.
- Дахшлейгер Г.Ф. Переход к новой экономической политике в Казахстане (1921-1923 гг.) // История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Том 4. С. 237-325.
- Дахшлейгер Г.Ф., Нурпеисов К. История крестьянства советского Казахстана. Алма-Ата. И-во «Наука» Казахской ССР, 1985. 247с.
- Еренов А.Е. Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов. Алма-Ата, 1960. 158 с.
- История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Т. VII: Потанин Г.Н. Исследования и материалы. Алматы. 2006.
- Седелников Т. Борьба за землю в Киргизской степи (Киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительства). СПб., 1907.- Переиздание. Алма-Ата, 1991.125 с.
- Тулепбаев Б.А., Козыбаев М.К., Дахшлейгер Г.Ф. Некоторые итоги и актуальные проблемы изучения истории Казахстана // Вопросы историографии Казахстана. Алма-Ата: И-во «Наука» Казахской ССР, 1983. 256 с.
- Ленин В.И. Заключительное слово по докладу о партийной программе 19 марта. Том 38. Москва, 1974. С. 174-184.
- Козыбаев И.М. Историческая наука Казахстана (40-80-е годы XX века). Алма-Ата, «Қазақ университеті», 1992. 152с.

References:

- Asfendiyarov S.D. Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen). Alma-Ata. Qazaq universiteti, 1993. 304 s. [in Russian].
- Dakhshleyger G.F. V.I. Lenin i problemy kazakhstanskoy istoriografii. Alma-Ata. I-vo «Nauka» Kazakhskoy SSR, 1973. 215s. [in Russian]
- Dakhshleyger G.F. Istoriografiya sovetskogo Kazakhstana (oчерk). Alma-Ata, 1969. 191 s.
- Dakhshleyger G.F. K istorii Semirechenskoy zheleznoy dorogi (Arys-Frunze) // Uchenyye zapiski kazakhskogo gosudarstvennogo universiteta im. S.M.Kirova. Tom KHIII. Vypusk 4. Istoriya. Almaty-1950. Alma-Ata. s. 35-49. [in Russian]
- Dakhshleyger G.F. Marshrutom sotsial'nogo progressa. Alma-Ata: Kazakhstan, 1978. 160 s.
- Dakhshleyger G.F. Nekotoryye problemy istoriografii kochevnikovedeniya i osedaniya kochevnikov i polukochevnikov v SSSR// Voprosy istoriografii Kazakhstana. Alma-Ata, 1983. S. 48-56. [in Russian]
- Dakhshleyger G.F. Sotsial'no-ekonomicheskiye preobrazovaniya v aule i derevne Kazakhstana (1921-1929 gg.). Alma-Ata: Nauka, 1965. 536 s. [in Russian]
- Dakhshleyger G.F. Turksib – pervenets sotsialisticheskoy industrializatsii. Alma-Ata, 1953. 133s. [in Russian]
- Dakhshleyger G.F. Perekhod k novoy ekonomicheskoy politike v Kazakhstane (1921-1923 gg.) // Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dnei v pyati tomakh. Tom 4. s. 237-325. [in Russian]
- Dakhshleyger G.F., Nurpeisov K. Istoriya krest'yanstva sovetskogo Kazakhstana. Alma-Ata. I-vo «Nauka» Kazakhskoy SSR, 1985. 247s. [in Russian]
- Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. T.VII: Potanin G.N. Issledovaniya i materialy. Almaty. 2006. [in Russian]
- Kozybayev I.M. Istoricheskaya nauka Kazakhstana (40-80-ye gody KHKH veka). Alma-Ata, «Qazaq[university]», 1992.-152s. [in Russian]
- Lenin V.I. Zaklyuchitel'noye slovo po dokladu o partiynoy programme 19 marta. Tom 38. Moskva, 1974. s. 174-184. [in Russian]
- Sedel'nikov T. Bor'ba za zemlyu v Kirgizskoy stepi (Kirgizskiy zemel'nyy vopros i kolonizatsionnaya politika pravitel'stva). SPB., 1907.- Pereizdaniye. Alma-Ata, 1991.-125s. [in Russian]
- Tulepbayev B.A., Kozybayev M.K., Dakhshleyger G.F. Nekotoryye itogi i aktual'nyye problemy izucheniya istorii Kazakhstana // Voprosy istoriografii Kazakhstana. Alma-Ata:I-vo «Nauka» Kazakhskoy SSR, 1983. 256s. [in Russian]
- Yerenov A.Ye. Oчерki po istorii feodal'nykh zemel'nykh otnosheniy u kazakhov. Alma-Ata, 1960. 158s. [in Russian]

IRSTI 03.20

HISTORY OF KAZAKHSTAN ACCORDING TO POLISH ARCHIVES

Kalybekova Manara Shaltenovna

candidate of historical science,

CH.Valikhanov Institute of history and ethnology SC MES RK,

Almaty, Kazakhstan, E-mail: K.manara@mail.ru

Abstract. The article reveals expedition results scientific research work to identify new archival documents and materials on history of Kazakhstan at the main Polish State Archives in Warsaw, in particular: Central Archive of Modern Records - AAN (Archiwum Akt Nowych); National Digital Archive - NAC (Narodowe Archiwum Cyfrowe) and Central Archives of Historical Records (until 1918) - AGAD (Archiwum Główny Akt Dawnych). The study was carried out from October 14 to November 03 of 2019 year, in order to implement the scientific project “Archaeographic work in foreign archives and funds on Great Steppe’s history and culture (identification, analysis, digitization)”. As a result of research work, number of valuable documents that reflect historical processes were discovered, mainly of the medieval and modern history period.

Key words: archive, fund, archaeological expedition, resettlement policy, repatriation

ҒТАХР 03.20

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ПОЛЯК МҰРАҒАТТАРЫНДАҒЫ ҚҰЖАТТАР НЕГІЗІНДЕ

Калыбекова Манара Шалтенқызы

т.ғ.к., ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының БҒК, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: K.manara@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада экспедицияның Варшавадағы Польшаның негізгі мемлекеттік мұрағаттарындағы Қазақстан тарихына байланысты жаңа мұрағаттық құжаттар мен материалдарды анықтау мақсатында атқарған зерттеу жұмыстарының нәтижесі көрсетілген. Атап айтқанда, олар: Орталық қазіргі заманғы жазбалар мұрағаты - ААН (Archiwum Akt Nowych); Ұлттық сандық мұрағаты - NAC (Narodowe Archiwum Cyfrowe) және Орталық тарихи жазбалар мұрағаты (1918 жылға дейін) - AGAD (Archiwum Główny Akt Dawnych). Зерттеу жұмыстары 2019 жылдың 14 қазанынан 3 қарашасына дейін «Ұлы дала тарихы мен мәдениеті туралы шетелдік мұрағаттар мен қорлардағы археографиялық жұмыстар (сәйкестендіру, талдау, цифрландыру)» жобасы аясында іске асты. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде тарихи үдерістерді айқындайтын біршама құнды құжаттар анықталды, олар көбіне ортағасырлық және қазіргі заман кезеңін қамтитын құжаттар.

Кілт сөздер: мұрағат, қор, археографиялық экспедиция, қоныс аудару саясаты, репатриация

МРНТИ 03.20

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА В МАТЕРИАЛАХ ПОЛЬСКИХ АРХИВОВ

Калыбекова Манара Чалытеновна

к.и.н., ВНС Института истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова
КН МОН РК, г. Алматы.Казakhstan. E-mail: K.manara@mail.ru

Аннотация. В статье показана результаты исследовательской работы экспедиции в Государственные архивы г. Варшава (Польша), в частности в Центральный архив современных записей – ААН (Archiwum Akt Nowych); Национальный цифровой архив,

первый польский цифровой архив - NAC (Narodowe Archiwum Cyfrowe) и Варшавском Центральном архиве исторических документов Польского королевства (до 1918 года) – AGAD (Archiwum Główny Akt Dawnych). С 14 октября 2019 по 03 ноября 2019 для выявления новых архивных документов и материалов по истории Казахстана в целях реализации проекта ПЦФ «Археографические работы в зарубежных архивах и фондах по истории и культуре Великой степи (выявление, анализ, оцифровка)». В итоге работы было выявлено немало ценных документов, которые отражают исторические процессы, в основном периода средневековой и новейшей истории Казахстана.

Ключевые слова: архив, фонд, археографическая экспедиция, переселенческая политика, репатриация,

Introduction. A scientific rethinking of the historical past is impossible without a concrete source analysis of both sources already known and newly introduced into the scientific circulation. Now the source base of historical science is significantly enriched, researchers have easier access to archival documents and the declassification of once closed funds and files begins in state archives. There is a significant expansion of the circle of researchers of the problem and the range of issues they cover. Researchers are beginning to develop new conceptual approaches for the comprehension of the problem. The importance of historical journalism is growing, a serious step is being taken to modernize the methodology and expand the scope of historical research in Kazakhstan. In historical science for a long time there has been a steady interest in the formation of a multi-ethnic composition of the population. New archival sources are being introduced into scientific circulation for the concept of Stalinist stereotypes. First of all, to understand the causes, main trends, scale, consequences of government repressive measures against various categories of the population of Kazakhstan.

The purpose of the archaeological expedition was to identify new archival documents and materials on the history of Kazakhstan. The main objectives of the expedition were: introduction into the scientific circulation of new identified documentary materials; ensuring the availability of identified documents to the scientific community and users; preparation of popular science articles in the mass media of the Republic of Kazakhstan with the aim of widely promoting the archival materials received among domestic and foreign scientists; publication of scientific articles in periodical scientific journals of the Republic of Kazakhstan and thenear and far abroad countries and in materials of international scientific and theoretical conferences.

A lot of materials have been discovered that will be put into scientific circulation after careful processing, translation and systematization. Documents, mainly in Polish. There are materials on medieval history in ancient Arabic, Chagatai, Latin.

Materials and methods. In the course of the work, the principles of historicism, scientific objectivity, integrity were used. Following the principle of historicism as a universal method of historical cognition, the material is presented in chronological sequence by comparing individual periods of the life of deported Poles in Kazakhstan after the signing of the Soviet-Polish Agreement, in close connection with the policy pursued by the state towards repressed peoples. The work used specific historical and problem-chronological research methods. In the examination of archival documents and materials of the rare manuscripts fund, the principles of scientific objectivity and integrity were also used. New factual materials used in this work provide an opportunity to rethink methodologically and theoretically, as well as rethink and evaluate the events of the studied period.

Discussion. Soviet resettlement policy of the 30s-50s of the 20th century is characterized by violent methods. First, it was carried out on a social basis, and then on a national basis. At different times and in different ways, various nationalities, including Poles, moved to Kazakhstan and were stuck there against their own free will. The common historical fate of the peoples of Kazakhstan has developed over many decades as a result of cohabitation in Kazakhstan. Nowadays, 34057 Poles (“Results of the national census of the Republic of Kazakhstan in 2009”, 2011:22) live in Kazakhstan which represents the latest ethnic component of the multinational population of Kazakhstan.

Initially, deportation extended mainly to individuals who were recognized as anti-Soviet, and only after that - to entire nations, nationalities, national diasporas. And the Poles became

the first large group of the population of the USSR, which was resettled on the basis of national not class affiliation. They were massively evicted from Ukraine and Belarus to remote areas of the Asian part of the USSR, mainly to Kazakhstan.

In 1936, a resolution was adopted by the Council of People's Commissars of the USSR "On Migrants from Ukraine," according to which the Poles who lived in Ukraine were resettled in Kazakhstan. Social status was defined as "politically unreliable elements" of border zones. The contingent of special settlers was as follows - Poles, Germans, mainly residents of the Zhytomyr region, Kiev region, Vinnitsa region, Kirovograd region (Mashimbayev, 2000:6). By the end of 1936, 95% of the newly arrived farms were merged into collective farms. Only collective farm members at that time were legally protected persons. If the collective farm allocated the individual cultivators land and seed, then they had to sow and plow at their own expense. For this simple reason, some refused to sow. And then there was a friction between local residents and special immigrants - Poles.

The next wave of deportation for the Poles came in 1939-1941 when Western Ukraine and Western Belarus became part of the USSR. All representatives of these republics objectionable to the Soviet regime were evicted according to the scheme worked out already in the 1920s and 1930s to Siberia, Central Asia and Kazakhstan. In 1940, numerous convicts were sent to the North Kazakhstan, Pavlodar, Akmola, Taldy-Kurgan, Alma-Ata and Dzhabul regions - these are family members of repressed members of rebel organizations, officers of the former Polish army, police officers, jailers, gendarmes, landowners, factory owners and officials of the former Polish state apparatus (History of the USSR, 1992:124). Among them, a new contingent of special settlers appeared under the name "Polish besiegers and refugees". The besiegers are immigrants from Poland and mostly former soldiers of the Polish army, distinguished themselves in the Polish-Soviet war of 1920, who received land in the areas inhabited by Ukrainians and Belarusians. The besiegers in Poland carried out certain police functions with respect to the local population, and therefore in the USSR they were declared "the worst enemies of the working people" and all the families were evicted deep into the USSR. It should be noted that their national composition was heterogeneous. Most of them were represented by Poles but among them there were a significant number of Jews, Ukrainians, Belarusians, Germans and representatives of other nationalities.

In addition, about 66 thousand family members of repressed officers and other Polish officials were in exile in Kazakhstan (Zemskov, 1994:156).

In 1942, Polish citizens residing in the territory of the Saratov region were deported and they were sent to the Alma-Ata region (Bugai, 1992:193-194). At the end of the war, many Polish special settlers hoped to return to their homeland, but after the Soviet Army entered the territory of Poland in 1944, deportation of members of the Regional Army, party and political figures to the camps began again.

So, according to the State Archives of the Karaganda region, on the eve of the Great Patriotic War, 104 thousand Poles and their families were sent to the territory of Kazakhstan (Kalybekova, 2008:187).

The reprisal of the NKVD authorities over the Poles continued in Kazakhstan. They were judged by special meetings of the NKVD troika. Thus began a new history of the Poles of Kazakhstan. They arrived in Kazakhstan, in a stressful state without a livelihood and with the stigma "enemy of the people". After July 1941, in the headings of the NKVD instead of "besiegers", "refugees", and "repressed families", the heading "former Polish citizens" appeared.

It should be noted that the Poles resettled in 1940-1941, were considered a contingent of "Polish besiegers and refugees." They lived on the ground as emigrants, and therefore the attitude of the authorities towards them was not as cruel as other special settlers. Thus, one should not confuse the Poles who lived in Kazakhstan in 1940-1944 with those Poles who were resettled here in 1936 from the border regions of Ukraine and Belarus. These Poles became the first large group of the population of the USSR, which were resettled not by class but on the basis of nationality.

After the outbreak of the war with Germany, an agreement was signed between the Soviet government and the Polish immigrant government on July 30, 1941, on the restoration of diplomatic relations and the creation of a Polish army on the territory of the USSR. The

government of the USSR recognized the Soviet-German treaties of 1939 as invalid. A protocol of the following content was attached to the Soviet-Polish agreement: "The Soviet government grants amnesty to all Polish citizens who are currently imprisoned on Soviet territory as prisoners of war or on other sufficient grounds since the restoration of diplomatic relations" (Ciesielski, 1996:355-371). In accordance with this protocol, in August 1941, a Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on the amnesty of "all Polish citizens" was adopted.

The Soviet government determined citizenship on a national basis. Among citizens of Western Ukraine and Western Belarus, it considered Polish citizens only Poles by nationality.

The situation drastically worsened after the tension between the Polish government in London and the government of the Soviet Union. Indeed, the activities of the Embassy of the Republic of Poland in Kuibyshev played an important role in saving the lives of many thousands of Polish citizens. Poles were drafted into the labor army. Working columns were formed only from among the "unreliable" peoples for work in the coal, metallurgical and other industries of Kazakhstan. The situation was difficult with the food supply of the special settlers, there were no vegetables and other necessary products. The supply of bread was intermittent. Particularly inconsistencies in material supply were observed among the families of the Polish Army in the USSR.

In this regard, the Government of Kazakhstan has outlined a number of measures to improve the material and living conditions of families of military personnel evacuated. By the Decree of the Council of People's Commissars of Kaz.SSR of April 5, 1944, "On Providing Additional Material Assistance to Ex-Polish Citizens Evacuated from the Western Regions of Ukraine and Belarus to the Rear Regions of the USSR", they obligated the People's Commissariat of Trade of the USSR to issue former Polish citizens evacuated from the Western Regions of Ukraine and Belarus to the rear areas USSR, food rations in the following amount per person: flour 2 kg., Cereals 1 kg., Fats 500 g., Sugar and confectionery products 500 g., Salt 560 g., Laundry soap 1 piece each (State Archive of Almaty Region, 70:5). Within 3 days, families of military personnel were assigned pensions, benefits and payments for the previous period in the same manner as established for families of military personnel of the Red Army (State Archive of Almaty Region, 70:6-7), and measures were taken to immediately produce the necessary repair of dwellings and improvement of living conditions (State Archive of Almaty Region, 62:8-9).

The Decree of the Council of People's Commissars of Kaz.SSR "On the illegal use of charitable cargo received for Polish citizens" of October 6, 1944 issued a decision on severe punishment of persons illegally using charitable cargo received for Polish citizens (State Archive of Almaty Region, 70:24-25).

Only after the debunking of the personality cult of Stalin was the flywheel of the state machine stopped. Special supervision of the Poles was abolished in 1956.

Within a 3-day period, local commissions were created consisting of chairmen of regional executive committees, deputy chiefs of the NKVD, and the KGB, guidelines for sending Poles were developed (State Archive of Almaty Region, 76:20-22). The train staff was compiled to send special migrants to their former places of residence, instructions to the chief of the echelon on escorting special settlers and serving them along the line.

A train consisting of 10 passenger and 2 freight cars with citizens who expressed a desire to leave the Polish People's Republic in the amount of 437 people, including 50 children under 16, was sent from Karaganda. All departures were given a lump-sum cash allowance at the rate of 300 rubles per adult and 200 rubles per child. The mood of those traveling was good. Many spoke out that if they had removed the link, they would never have agreed to leave the USSR. And they left only because it was embarrassing to go with a "white ticket", as they called a certificate in exchange for a passport for the exiled (CPSiI under the General Prosecutor of the Karaganda region, 58:204-205).

Currently, the cultural center of the Poles "Polonia" operates in Kazakhstan. The work of the center is aimed at maintaining relations between the two peoples in the field of culture, enlightenment and education. The Union of Poles of Kazakhstan represents the interests of the Polish population in the Assembly of the People of Kazakhstan and in other government institutions of the country. His activities are aimed at reviving and developing national

traditions and customs, studying the native language and Polish history. Maintaining and strengthening ties with Poland's historic Motherland, Kazakhstani Poles gratefully perceive Kazakhstan as their homeland, where they were born, where their friends are, where the graves of parents and grandfathers are, and where Kazakhstan's united people merged all ethnic groups.

Over the years of independence of the Republic of Kazakhstan, domestic historical science has made a breakthrough in the study of many key problems in the history of a multinational republic. Despite the large amount of scientific research, relevant and unexplored is a comparative analysis of the situation of diasporas in Kazakhstan, as well as in other countries near and far abroad.

A great contribution to the coverage of the history of the Polish immigrants of Kazakhstan, their economic structure, demographic processes, work and the development of spiritual culture is made by the publications of such researchers as S. Zhamankulov "Poles in Kazakhstan in the 30s." (Zhamankulov, 1994); L. Mikhailova "They were transported like cattle in freight cars" (Mikhaylova, 1997) and others. We should also note the joint work of S. M. Mashimbaev and L. T. Isova "The Problem of the History of Polish Migrants in Kazakhstan (1936–1946)" (Mashimbayev, 2000:46). Separate works on the study of Poles are also known, such as "In the remote steppe. Poles in Kazakhstan" (Gavetsky, 1997:4). A collection of documents "From the History of Poles in Kazakhstan (1936-1956)" prepared by the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (Sbornikdokumentov, 2000:344) has been released. As for foreign, in particular Polish historiography, in the late 1980s and early 1990s. the boom that has spawned many works among which the most interesting are the scientific works of M. Gavetsky (Gaweski, 1992), which researches the geography of the origin of immigrants, the number, age and gender structure of the Polish people, the processes of re-emigration, etc. It should also be noted that Ukrainian and Russian historians possess rich literature, among them can be called a collection of documents from the Rehabilitated History series (Kokin, 2011:472); V.S. Parsadanova "Deportation of the population from Western Ukraine and Western Belarus in 1939-1941." (Parsadanav, 1999:30-34). Repatriation of Poles from Kazakhstan is presented in the monograph Kosk-Rusko K. "Torn. Dilemmas of self-determination of Polish repatriates from Kazakhstan" (Kosk-Rusko, 2014:275). Of great value are such works as "The competing view: visualization of heterogeneity in Central and Eastern Europe" edited by Demsky D., Ildiko S. et al. (Demsky..., 2013:546), "Znacheniyavoyny. Konstruktsiyaobrazza «oni» (War matters. Constructing Images of the other (1930-1950)" (Znacheniyavoyny..., 2015:466), "The Construction of Reality in East-Central Europe, 1945-1980" edited by Demsky D., Kassabova A., Ildiko Sh. (Demsky, 2017:632), "Local and Global Asian Perspectives" edited by Baranetskoy-Olshevskiy K., Kabzhinskiy I. and Tangal O. (Baranetskoy-Olshevskiy, 2018:610).

Thus, despite a large layer of scientific work, the problem of the Soviet-Polish Agreement awaits further investigation. After the outbreak of war with Germany an agreement was signed between the Soviet government and the Polish immigrant government on July 30, 1941, on the restoration of diplomatic relations and the creation of a Polish army on the territory of the USSR. The government of the USSR recognized the Soviet-German treaties of 1939 as invalid. A protocol of the following content was attached to the Soviet-Polish agreement: "The Soviet government grants amnesty to all Polish citizens who are now held in prison on Soviet territory as prisoners of war or on other sufficient grounds since the restoration of diplomatic relations." In accordance with this protocol, in August 1941, a Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on the amnesty of "all Polish citizens" was adopted.

For many decades, the question of guardianship of Polish citizens living in Kazakhstan by the Embassy of the Republic of Poland in Kuibyshev in 1941-1943 was deliberately not mentioned. On the basis of decisions agreed by the Ambassador of the Republic of Poland and Wyszynski in the areas inhabited by Poles, the stage of organizing representative offices began, the main task of which was to coordinate guardianship activities and the lives of administrative Polish citizens. The government of the Soviet Union was convinced that the representatives were engaged in activities hostile to the Soviet state and this completely precluded the resumption of their activities. From this time on the Soviet leadership tried

in every possible way to prove that proxies can work without the help of a higher authority. However, at the end of 1942 the situation was not yet the worst. Over 200 different trustee organizations worked in Kazakhstan. On March 1, 1943, the Union of Polish Patriots was created in the USSR by Polish socio-political figures, which was the most massive organization of Polish emigration in the territory of the Soviet Union.

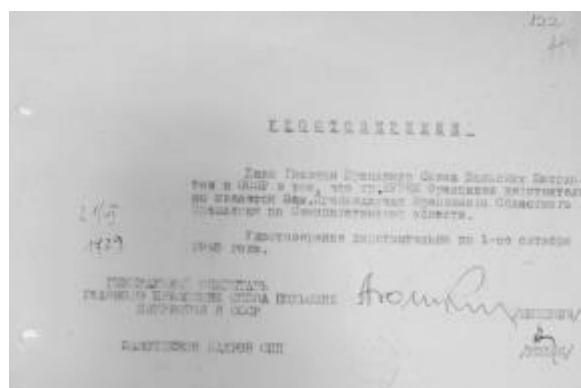
Figure 1. Polish activists in Aktyubinsk (AAN, 2022)

Note * - Data from the Central Archive of Modern Records (AAN), f.130, d.2022

For each member of the Union a personal certificate was issued by the Secretary General of the Main Board of the Union of Polish Patriots in the USSR with confirmation of the position and the duration of the Certificate (AAN, 162).

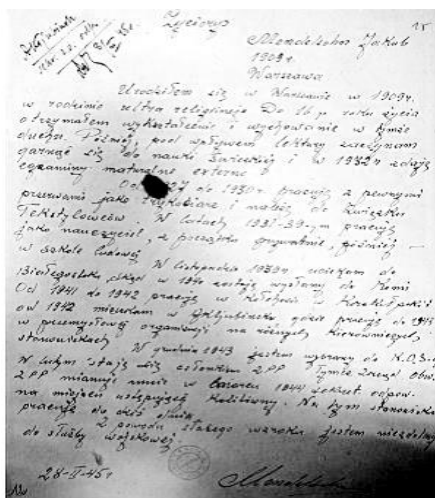
Figure 2. Sample of the Identity Card of activists and members of the Union of Polish Patriots

Note * - Data from the Central Archive of Modern Records (AAN), f.130, d.162

They were also admitted to the Union with an impeccable autobiography and positive characteristics (AAN, 204).

Figure 3. Sample Autobiography

Note * - Data from the Central Archive of Modern Records (AAN), f.130, d.204

The main activity of the Union was to conduct “political work in the spirit of Polish democracy and Polish-Soviet friendship” (AAN, 204).

In addition to the works presented in historiography, there are many scientific works both by scientists from near and far abroad, as well as by domestic historians. However, this article aims to: show research work in the funds of the State Archives of Warsaw.

Results. During the archaeographic expedition a lot of research was carried out. The work was carried out in 3 archives - the Central Archive of Historical Documents is the oldest public Polish archive (Warsaw Central Archive of Historical Documents of the Kingdom of Poland) (until 1918), which dates back to the times of the Duchy of Warsaw. It was established by the decree of the Duke of Warsaw, Frederick Augustus of September 2, 1808 under the name of the General National Archive, which entrusted him not only the Royal and Lithuanian registers but also all the most important state archives, as well as various government departments and judicial institutions. From the very beginning of its existence, the archive has played a dual role: the separation of the public faith (i.e. the verification of the authenticity of copies of documents) and the archival institution involved in the collection and protection of the manuscript heritage of the authorities and departments of the former Polish-Lithuanian Commonwealth.

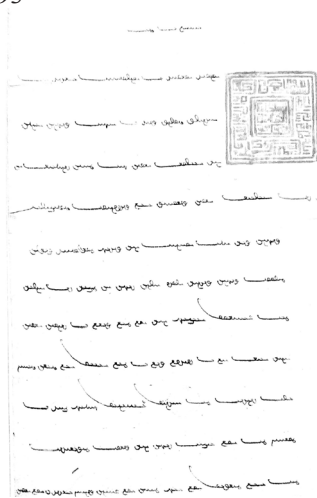
Throughout the nineteenth century the stockpiles of the Central Archive of Historical Records constantly increased through various sources. Many documents from the ancient Polish resource were returned from Berlin after the Til Treaty of 1807, and after 1809 some Polish registers from Austria were restored. During this period court documents of various instances of 1807-1876 were also accepted into the archive. In 1898 Theodor Vezhbovsky, the new director of the Central Archive, received part of the files from the Crown Register from Moscow. As a result of collecting the resource, the volume of collections at the end of the 19th century increased to approximately 79,000 units, while in 1882 it did not exceed 35,000 units.

The collection of archival materials has increased significantly in the independent Polish state. In 1923 - 1934, the resources of the Central Archive were supplemented with archival materials extracted from Russia as a result of the implementation of the provisions of the Riga Agreement of 1921. These materials were largely almost inaccessible to scientific research throughout the nineteenth century and covered most of the so-called Secret Archives (i.e. the Warsaw Crown Archive), part of the Crown Register, files of the supreme authorities of the Stanislawov era, files of the Kosciuszko uprising. In 1938, all the archives of the Old Poland Treasury were transferred from the Tax Archive (created on July 2, 1871). The tax archive has collected files of tax and economic authorities, departments and institutions from the former Polish kingdom. The AGAD resource was then estimated at 1,750,000 books,

notebooks and files, and 5,000 parchment documents, and 10,000 plans and maps. During World War II, the archive irretrievably lost more than 90% of its resources, which were burned in the archive building on Dlug Street 24, set on fire by the Nazis on September 2, 1944. The archive was destroyed during the Warsaw Uprising on September 1, 1944 and was destroyed by bombs and bombers. The files were saved from the building on Jezuka Street and a group of individual files previously hidden in Fort Sokolnitsky were included in the AGAD resource after the Second World War.

Currently, the Central Archive of Historical Records has a historical resource, chronologically located from the 12th century until the First World War (except for court archives and archival documents from the areas of the Bug River). The expeditionary group received from the rare fund especially valuable documents relating to the history of our country during the Middle Ages. For example, Zharlyk of the Tatar khan Toktamysh to the Polish king Vladislav Jagella "On the guarantee of friendship for 1393" (AGAD, 5612).

Figure 4. Zharlyk of the Tatar Khan Toktamysh to the Polish king Vladislav Jagella "On the guarantee of friendship for 1393"

Note * - Data from the Central Archive of Historical Records (AGAD), Collection of Rare Parchment Documents Collection, D.561

Also, "Peace Treaty between the King of Poland Sigmund I and the Crimean Khan Mangigerey.1514"(AGAD, d.65/1).

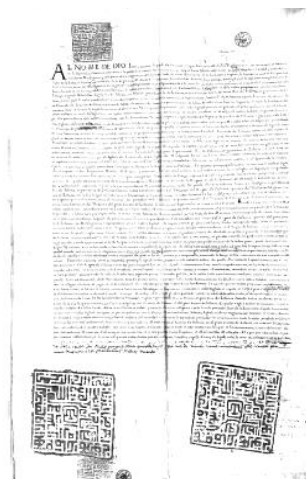

Figure 5. "Peace treaty between the King of Poland Sigmund I and the Crimean Khan Mangigerey.1514"

Note * - Data from the Central Archive of Historical Records (AGAD), Rare Parchment Documents Fund, d.65 / 1.

It also includes archives of Polish and foreign local authorities, higher and central offices, as well as provincial institutions, in addition, archives of families and people of special significance from the territories of the former Polish-Lithuanian Commonwealth (Crown and Lithuania), South and New East Prussia (Prussian division), the duchy of the Warsaw and Polish Kingdom, as well as parts of Galicia (Austrian division). Today, there are archival units in 460 collections.

NarodoweArchiwumCyfrowe (NAC) - National Digital Archive. NAC is the first Polish digital archive, that is an institution created for the collection, storage and exchange of archival materials in digital form. In 1955, the ADM (ArchiwumDokumentacjiMechanicznej) was created; it was also transformed into the NAC on March 8, 2008 on the basis of a decree of the Minister of Culture and National Heritage issued at the request of the chief director of the state archive. This change was a response to the evolution taking place in the field of technology for the preservation, storage and sharing of archives.

The materials of the Central Archive of Modern Records - AAN (ArchiwumAktNowych) are distinguished by a high level of informativeness. AAN - one of the three Polish central archives, began its activities by decree of the head of state Jozef Pilsudski on February 7, 1919, on the organization of state archives and the storage of archival materials. Originally called the Military Archive, it belonged to the Ministry of Religious Denominations and Public Education and was supposed to provide documentation for the German and Austrian military occupation authorities from 1915 to 1918. From September 1930 to mid-1931, part of their materials began to be transferred to the AAN by separate state archives of the country. In October 1939, after the occupation of Poland by Germany, part of the archival materials was destroyed as a result of a fire, and some were exported to Germany. On February 7, 1949, the Archive of New Acts adopted from the Central Archive of Historical Records, all that survived the fire during the war but many archival documents were destroyed by the fire. In October 7, 1952, the Archives received a new charter, according to which AAN was the central archive controlling the work of the file vaults of the highest bodies of state power and higher bodies of state administration, central administrations and councils of large social and cultural associations. The political changes brought about by the 1989 elections led to the transfer to AAN of many groups from the Central Archive of the Ministry of the Interior mainly from the interwar period and from the registers of departments of the Central Committee. In 1990, the Central Office for the Control of Press, Publications and Speeches was also liquidated, 160 million documents documenting the activities of censorship in 1945-1990 were transferred to AAN. In the second half of the 1990s, additional sections were created in the organizational structure of the AAN: Archive for Independence Activities and the Archive of the Polish Diaspora. The activities of both branches are aimed at the acquisition and development of archival materials created by persons and organizations associated with the underground and independence or the activities of the Polish community. In 2004-2006, further organizational changes took place in the archive, as a result of which the "Archives of Independence" and "The Archives of the Polish community" were merged into one branch of the "Social Archives" and two new branches "Preservation of Archives and Digitization" of the resource and digital management were created documentation. The AAN resource currently consists of 2,667 sets and archive collections.

In the course of the search for valuable materials, Fund 130 - "Soviet-Polish Relations" AAN can be especially distinguished - these are mainly documents that differ in the variety and multidimensionality of the information contained in them. They summarize the most important information from other documents, and at the same time, the information contained in them is an analysis of the occurring phenomena, events in Kazakhstan. This is information about the presence of Poles in the republic; reports on their labor use; memos on the status of labor links, summaries, certificates on the presence of special settlers in the Kazakh SSR for one specific year, explanatory notes, etc. One of the features of documents of a reporting and informational nature is that they contain the final material for a certain period of time, which allows us to trace the actual state of affairs over a long period. Documents of a reporting and informational nature are compiled according to the reports of all organizations that are part of

this organization and its structural divisions. They are saturated with a lot of factual material and cover the most important facts and events. Among the documents, statistical materials as sources requiring specific processing methods are of particular importance. Among archival materials in large quantities there is also a kind of source, such as correspondence, which represents an equally important aspect of the study. When studying such documents, first it is necessary to determine the initiative document based on which correspondence is conducted. Sometimes in the headings of many inquiries, memos, there is no indication of in response to whose request this document was prepared. Therefore, a cover letter plays a big role in this case. At the same time, external attributes are of great importance that is helping to obtain important information. These are stamps, seals.

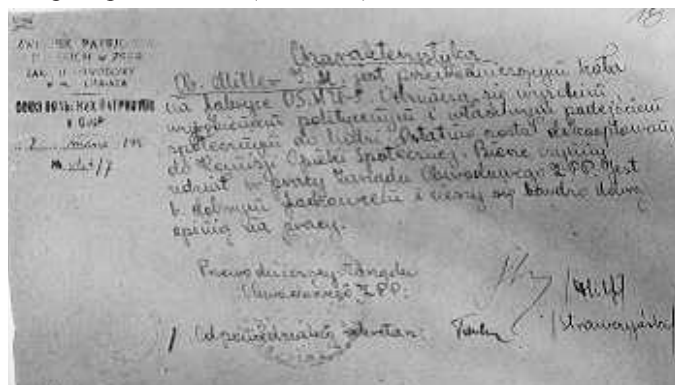
The next group of documents of an organizational and administrative nature include protocols, instructions containing administrative information. These documents reflect the purpose of the documentation - administrative and nature - organizational.

Protocol documentation is one of interest of many. The protocols, together with the relevant materials are a set of documents that allows you to comprehensively familiarize yourself with all parties to the current work and obtain information about all their activities. The archives have preserved a large number of protocols contained in various funds. In their analysis, common features characteristic of them are highlighted. All protocols contain the serial number, date of the meeting, and all those present are listed.

Another type of organizational and administrative documentation are circulars and instructions. Circulars are written instructions sent to subordinate institutions.

The instructions contain a set of rules that establish the order and method of implementing something. And also a lot of features. Here is an example of one of them:

Figure 6. Sample Specifications (AAN,205)

Note * - Data from the Central Archive of Modern Records (AAN), f.130, d.205

For example:F.130, D.162 on 111 sheets - The number of Poles and the organization's activities in the Semipalatinsk division reports, protocols, correspondence between the center and local authorities certificates, D.205, on 14 sheets - Activists of the Union of Polish Patriots in Almaty division , Summary, questionnaires 1944-1945, D.178 on 58 sheets - The number of Poles and the organization's activities in the Ust-Kamenogorsk (Eastern) unit. Documents for 1945-1946, D.1 on 3 sheets - Letter to Molotov V.M. from Wanda Vasilyeva and Alfred Lampa 1973, D.204 on 68 sheets - Activists of the Union of Polish Patriots in the Aktope division. Summary, questionnaires 1944-1946, D.55 on 90 sheets - The number of Poles and the organization's activities in the Akmola division reports, local protocols 1943-1945-1946, D.349 on 13 sheets - Protocols of the repatriation commission 1946, D.55 on 90 sheets - Repatriation of the Poles. Compilation of lists to be repatriated. The Polish delegation to the Polish-Soviet Repatriation Commission, D.350 on 17 sheets - Repatriation of Poles 1946, D.351 on 10 sheets - The results of the Polish-Soviet repatriation commission I volume, D.352 on 19 sheets - Polish results -Soviet Commission for Repatriation Volume II, 1946, etc.

Conclusion. Thus, during the expedition to implement the project of targeted funding

“Archaeographic work in foreign archives and funds on the history and culture of the Great Steppe (identification, analysis, digitization)”, about 2000 thousand sheets (units) of documents from 3 funds were revealed archives of Warsaw. The search work ended at this stage with the collection of documents that differ in their unique content. At the same time, it should be pointed out that the AAN funds studied still contain a huge array of unique materials that must be digitized in subsequent expeditions.

References:

- Baranecka-Olshevska K, Lokalne i globalne perspektywy azjatyckie (Lokal'nyye i global'nyye Aziatskiye perspektivy). Varshava, 2018. 610 s. (in Polish)
- Bugai N.F. I. Stalin - L. Beria: they must be deported ... M., 1992. S. 193-194. (in Russian)
- Case of the Polish Military Organization in Ukraine. 1920-1938. / Compiled by: SA Kokin, R. Yu. Podkur, and OS Rublev. - K. : Main editorial board of the scientific-documentary series of books “Rehabilitated by History”, 2011. 472 p. (in English)
- Ciesielski S. and Kuchinski A. Polacy w Kazachstanie (Poles in Kazakhstan) Wroclaw, 1996. S. 355-371. (in Polish)
- CPSiI under the General Prosecutor of the Karaganda region. D. 58
- Demskiy D. Konkuriyushchiy vzglyad: vizualizatsiya raznorodnosti v Tsentral'noy i Vostochnoy Yevrope (Competing Eyes: Visual Encounters with Alterity in Central and Eastern Europe). Budapesht, 2013. 546 s. (in English)
- Demskiy D. Konstruktsiya real'nosti v Vostochnoy - Tsentral'noy Evrope (1945-1980) (The Multi-mediatized Other. The construction of Reality in East-Central Europe). Budapesht, 2017. 632 s. (in English)
- Gaweski M. Jaskulski I. W. Stepie dalekim Polacy W. Kazachstanie- Poznan 1997. – Yazienicz Polacy Ukrainy W. Kazachstanie. Etnicznosc a Historia // “Lud” 1992 (in Polish)
- Gaweski M., Jaskulsky Y. Poznan - Almaty. 1997. In the steppe far. Poles in Kazakhstan. Almaty. 1997. P.4 (in Polish)
- Itogi natsional'noy perepisi naseleniya RK 2009 goda. Analiticheskiy otchet Agentstvo RK po statistike. Astana, 2011. S.22. (in Russian)
- Kalybekova M.Ch. Istoriya deportirovannykh narodov Kazahstana (1937-1956). /The history of deported peoples of Kazakhstan (1937-1956). Almaty. 2008.187 s. (in Russian)
- Kosk-Rusko K. «Sorvannyye. Dilemmy samoopredeleniya pol'skikh repatriantov iz Kazahstana», Varshava. 2014. 275 s. (in Polish)
- Mashimbaev S.M., Isova L.T. The problem of the history of Polish immigrants in Kazakhstan (1936-1946). Almaty. 2000.46s. (C.6). (in Russian)
- Mikhaylova L. Ikh vezli slovno skot v tovarnykh vagonakh... // Akmolinskaya pravda. 1997. 5 yanvarya (in Russian)
- Parsadanav V.S. Deportatsiya naseleniya iz Zapadnoy Ukrainy i Zapadnoy Belorussii v 1939-1941 gg. // Novaya i noveyshaya istoriya. 1999. 2. S. 30-34 (in Russian)
- Sbornik dokumentov. Iz istorii polyakov v Kazahstane (1936-1956 gg.). Almaty: TOO «Izdatel'skiy dom»: Kazakhstan, 2000. 344 s. (in Russian)
- The State Archive of Almaty Region F. 685. Opt. 6s. D. 70. (in Russian)
- The State Archive of the Almaty region F. 685. Opt. 6s. D. 62. L. 8-9. (in Russian)
- The State Archive of Almaty Region F. 685. Opt. 6s. D. 76. L. 20-22. (in Russian)
- Tsentral'nyy arkhiv sovremennykh zapisey (AAN), F. 130, D. 2022 (in Polish)
- Tsentral'nyy arkhiv sovremennykh zapisey (AAN), F. 130, D. 162, L. 23 (in Polish)
- Tsentral'nyy arkhiv sovremennykh zapisey (AAN), F. 130, D. 204, L. 36 (in Polish)
- Tsentral'nyy arkhiv sovremennykh zapisey (AAN), F.130, D. 413, L. 24 (in Polish)
- Tsentral'nyy arkhiv istoricheskikh zapisey (AGAD), Fond sbornikov redkikh pergamentnykh dokumentov, D. 5612 (in Polish)
- Tsentral'nyy arkhiv istoricheskikh zapisey (AGAD), Redkiy fond pergamentnykh dokumentov, D.65/1(in Polish)
- Tsentral'nyy arkhiv sovremennykh zapisey (AAN), F.130, D 205, L.10 (in Polish)
- Zhamankulov S. Polyaki v Kazahstane v 30 – ye gody // Karagandinskiye vesti. 1994. 12 marta Znacheniya voyny. Konstruktsiya obraza «oni» (War matters. Constructing Images of the other 1930-1950). Budapesht, 2015. 466 s. (in Polish)
- Zemskov V.N. Special settlers (1930-1959 gg.) // The population of Russia in the 1920-1950s: the number, loss, migration. M., 1994. P.156. (in Russian)
- 40-50s: the consequences of the deportation of peoples (according to the archives of the NKVD-MVD of the USSR) // History of the USSR. 1992. No. 1. S.124. (in Russian)

МРНТИ 03.20.

ВЗГЛЯДЫ ТУРКЕСТАНСКИХ И БУХАРСКИХ ДЖАДИДОВ О ТРАДИЦИОННОЙ И НОВОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Жамолова Дилноза М.

Кандидат исторических наук, преподаватель Бухарского государственного университета. E-mail: dilnoza.jamolova@mail.ru

Аннотация. Усилия стран Запада, направленные на реформу системы образования, которые были предприняты с середины XIX века, способствовали развитию науки и всестороннему прогрессу этих государств. Именно в этот период в некоторых мусульманских странах Востока образование не было отделено от религии, обучение строилось на основе традиционных средневековых образовательных программ, что препятствовало прогрессу в науке и развитию страны. В это время внимание к вопросам образования в Туркестане и Бухаре находилось на очень низком уровне, средневековая система образования сохранялась без изменений и нуждалась в коренном преобразовании.

В результате, прогрессивные улема и джадиды отказываясь от традиционных методов обучения в школах и медресе, стали пропагандировать в журналах и газетах свои идеи о внедрении новых методов. Много статей о недостатках традиционного обучения и преимуществ новой формы образования публиковались, в особенности, в журналах «Ал-Ислох» (Реформы), «Ойна» (Зеркало) и газетах «Садои Туркистон» (Голос Туркестана), «Садои Фарғона» (Голос Ферганы), «Бухорои шариф» (Благородная Бухара), «Турон».

В данной статье, на основе опубликованных в вышеназванных журналах и газетах статей, исследуются процессы, связанные с деятельностью традиционных и джадидских школ

Ключевые слова: печать, джадид, кадим (древность), улема, школа, медресе, образование, экзамен, учебная программа, светские науки.

IRSTI 03.20.

VIEWS OF TURKESTAN AND BUKHARA JADIDS ABOUT TRADITIONAL AND NEW EDUCATION SYSTEM

Jamolova Dilnoza M.

Teacher at Bukhara State University, candidate of historical sciences
E-mail: dilnoza.jamolova@mail.ru

Abstract. The efforts of Western countries to reform the education system, which have been undertaken since the mid-19th century, have contributed to the development of science and the comprehensive progress of these states. It was during this period that in some Muslim countries of the East, education was not separated from religion, teaching was built on the basis of traditional medieval educational programs, which impeded progress in science and the country's development. At this time, attention to education issues in Turkey and Bukhara was at a very low level, the medieval education system remained unchanged and needed a radical transformation.

As a result, progressive ulema and Jadids, abandoning the traditional teaching methods in schools and madrassas, began to propagate their ideas about introducing new methods in magazines and newspapers. Many articles on the shortcomings of traditional education and the advantages of the new form of education were published, in particular, in the magazines Al-Isloq (Reforms), Oyina (Zerkalo) and the newspapers Sadoi Turkiston (Voice of Turkestan), Sadoi Fargona (Voice of Ferghana), Bukhoroi Sharif (Noble Bukhara), Turon.

This article, based on articles published in the above-mentioned magazines and

newspapers, explores the processes associated with the activities of traditional and Jadid schools

Key words: print, jadid, kadim (antiquity), ulama, school, madrassah, education, exam, curriculum, secular sciences.

ҒТАХР 03.20

ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ЖАҢА БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТҮРКІСТАН ЖӘНЕ БУХАРА ДЖАДИДТЕРІНІҢ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Жамолова Дилноза М.

Тарих ғылымдарының кандидаты, Бұхара мемлекеттік университетінің оқытушысы. Электрондық пошта: dilnoza.jamolova@mail.ru

Түйіндеме. Батыс елдерінің 19 ғасырдың ортасынан бастап қолға алынған білім беру жүйесін реформалау жөніндегі әрекеттері ғылымның дамуына және осы мемлекеттердің жан-жақты дамуына ықпал етті. Дәл осы кезеңде Шығыстың кейбір мұсылман елдерінде білім діннен бөлінбеді, оқыту орта ғасырлық дәстүрлі білім беру бағдарламалары негізінде құрылды, бұл ғылым мен прогрестің дамуына кедергі келтірді. Бұл уақытта Түркістан мен Бұхарадағы білім мәселелеріне назар өте төмен деңгейде болды, ортағасырлық білім беру жүйесі өзгеріссіз қалды және түбегейлі қайта құруды қажет етті.

Нәтижесінде прогрессивті улемалар мен жадидтер мектептерде және медреселерде оқытудың дәстүрлі әдістерінен бас тартып, журналдар мен газеттерге жаңа әдістерді енгізу туралы өз идеяларын тарата бастады. Дәстүрлі білім берудің кемшіліктері мен білім берудің жаңа формасының артықшылығы туралы көптеген мақалалар жарияланды, атап айтқанда, «Әл-Ислох» (Реформалар), «Ойина» (Зеркало) журналдарында және «Садои Түркістан» (Түркістан дауысы), «Садои Фарғона» (Ферғана дауысы), «Бұхарои Шариф» (Бұхара бұқарасы), «Турон».

Бұл мақалада жоғарыда аталған журналдар мен газеттерде жарияланған мақалалар негізінде дәстүрлі және жадидтік мектептердің қызметімен байланысты процестер қарастырылған

Кілт сөздер: баспа, jadid, kadim (ежелгі), улама, мектеп, медресе, білім, емтихан, оқу жоспары, зайырлы ғылымдар.

Введение. Усилия стран Запада, направленные на реформу системы образования, которые были предприняты с середины XIX века, способствовали развитию науки и всестороннему прогрессу этих государств. Именно в этот период в некоторых мусульманских странах Востока образование не было отделено от религии, обучение строилось на основе традиционных средневековых образовательных программ, что препятствовало прогрессу в науке и развитию страны. В это время внимание к вопросам образования в Туркестане и Бухаре находилось на очень низком уровне, средневековая система образования сохранялась без изменений и нуждалась в коренном преобразовании.

Результаты. В результате прогрессивные улема и джадиды отказываясь от традиционных методов обучения в школах и медресе, стали пропагандировать в журналах и газетах свои идеи о внедрении новых методов. Много статей о недостатках традиционного обучения и преимуществ новой формы образования публиковались, в особенности, в журналах «Ал-Ислох» (Реформы), «Ойина» (Зеркало) и газетах «Садои Туркистон» (Голос Туркестана), «Садои Фарғона» (Голос Ферғаны), «Бухорои шариф» (Благородная Бухара), «Турон». В частности, на страницах газеты «Турон» основное внимание уделяется реформированию школ и медресе, модернизации просвещения. В статье Камола Ногай «Школа и медресе», опубликованной в № 9 газеты за 1912 год, где говорится о процессе образования в старых школах, подчёркивается необходимость строительства школ и обучения детей на основе новых методов, отвечающих современным требованиям, пишется: «Если бы не было

школ, медресе, где бы обучались наукам и просвещению? Если бы не было учителей и мударрисов, как бы обучались наукам и просвещению? Как положительные свойства науки можно постигнуть посредством ума и сообразительности, так поощрение и побуждение к учёбе и образованию излагаются в Священном Коране и Благородных Хадисах... Теперь и мы должны строить соответствующую времени школу, обучать и преподавать необходимые науки» (Камол Нугай, 1912).

В газетной статье под названием «Вред от отсутствия порядка» вопросы школы рассматриваются в связи с установлениями исламской религии. Автор статьи, подчёркивая необходимость получения мусульманами образования для обретения религиозной грамотности, пишет: «... При отсутствии у человека образованности, он не познает значение намаза, ураза и порядков ислама...», и приходит к выводу, что причины незнания происходят от отсутствия порядка в школе (Абдурауф Фитрат, 1912).

А в статье Нуширавона Ёвушева «Методы обучения и воспитания», представляя сведения о преимуществах применения в школах «усули савтия» буквенно-звукового метода, говорится: «Первым делом произносится изречение из ислама. Затем определяется количество звуков в данном изречении. После эти звуки сопоставляются с буквами в изречении и объясняется соответствие звуков и букв... При этом обучаемому нет надобности знать 3000 различных изображений. Ему необходимо всего лишь заучить и знать 33 различные буквы. Это самый лёгкий из трёх способов» (Нуширавон Явушев, 1912). Автор подчёркивает, что джадидские школы не являются школой неверных, направленных против религии, а лёгкий путь к постижению грамоты.

В этом номере газеты были опубликованы статьи Гиясиддина, озаглавленные как «15 августа» и «Горькая правда» (Талх бир ҳақиқат), в которых вопросы организации джадидских школ также занимают ведущее место. В частности, в статье «15 августа» автор пишет: «Человек, у которого есть хоть малая толика любви к Родине, наблюдая за невежеством, отсталостью в Бухаре, рыдает от огорчения. Этот город, имевший тысячекратный авторитет, с древних времён являвшийся центром традиционной науки на сегодняшний день не владеет ни одним постоянным медресе, и как же не рыдать человеку видя состояние этого города, этой Родины» (Гиясиддин, 1912).

В статье «Горькая правда» (Талх бир ҳақиқат) автор рассуждает о том, что Бухара с древних времен был городом науки и просвещения, но в последующие времена он утерел свой статус. Отмечая, что бухарские медресе превратились в места, где преподаются только религиозные науки Гиясиддин пишет: «В нашем веке для того, чтобы какую-то нацию называть образованной и какой-то город научным центром, недостаточно, чтобы эта нация и этот город были дружны только с божественными науками». Он приходит к выводу, что в настоящее время должны быть учебные заведения, которые бы обучали основам современной медицины, правоведения, естествознания, инженерных наук, архитектуры, и только в этом случае Бухара вновь может стать, как и в прошлом, центром науки и духовности (Гиясиддин, 1912).

В статье «Что нам нужно: университет или школа», опубликованной в 46-номере газеты «Турон», говорится о том, что деятельность известных на весь мир медресе к настоящему времени потеряло свое значение, о необходимости реформирования учебной деятельности и подчёркивается: «Туранцы, при желании, за 10 лет смогут достигнуть прогресса и развития, которые бы удивили научное сообщество». Предлагая в сфере реформирования образования такие рекомендации, как превращение небольших медресе в школы; внедрение всеобщего и обязательного обучения; не злоупотребляя вакуфным имуществом, использование его по назначению, он пишет: «Пусть туранцы по своему желанию обучаются как в старометодных, так и в джадидских школах, однако школьные здания должны отвечать требованиям. Потому что, если не будет школ, опустеют медресе» (Синик калам, 1912).

Газета «Турон», наряду с представлением материалов о состоянии школ и медресе в Бухаре, освещала позитивные события, происходившие в сфере образования в соседних странах. В 31-номере газеты под рубрикой «Идорага мактуб» («Письмо в редакцию») сообщается о пятнадцатой новометодной школе, открытой в Коканде стараниями купца Тоджиддина Эрмухаммедова. А в газете № 135 под заголовком

«Хўжандда ташаббуси маорифпарварий» («Инициатива просветительства в Ходженте») рассказывается, как человек по имени Мирза Баходирбой в своей махалле построил здание для школы и выделил 250 рублей для поддержки её деятельности в течение одного года.

В статье, напечатанной под заглавием «Талабамиз ва ислоҳот» («Наши требования и реформа»), отмечаются множество направлений, которые предстоит реформировать в Бухаре и привлечение к ним внимания правительства и народа является священной задачей газеты «Турон». В статье подчёркивается, что одним из первоочередных являются реформы в системе образования медресе и, в связи с этим, группа бухарских учащихся выступила с обращением к правительству с прошением о реформировании системы высшего образования, изучаемых предметов и учебных программ. Автором отмечается, что преобразования в этой сфере необходимы для процветания общества и государства (Мирхайдархужа Мирбадалов, 1912).

В этом же номере газеты под заглавием «Аҳли талабадан» («От учащихся») напечатано письмо бухарских студентов в редакцию. В нём открыто говорится о тяжести «подношений» («ифтиҳона»), которые берут у студентов мударрисы. В частности, весьма впечатлительны следующие строки из письма: «Бедный студент, подвергаясь страданиям и несчастьям, занимается подённой работой. Зарабатывает немного денег. И всё это отдаёт преподавателям как ифтихох (начало). Затем в среду, четверг и пятницу нанимается на подённую работу для покрытия своих повседневных расходов и других потребностей. Разве станет учёным студент, обучающийся в таких условиях, получит ли он знания? Разве останется любовь к знаниям у студента, который учится два-три дня в неделю, а остальное время проводит, нанимаясь на работу? Если наши учёные дальше будут работать в таком духе, мы, бухарцы, останемся без знаний и воспитания» (Бухарский студент, 1912).

В статье «Ибрат» («Назидание») говорится о том, что египтяне с усердием и воодушевлением образовали университет «Жомеъ ул-аҳзар», где сотни мударрисов обучают до 10-15 тысяч студентов. Автор статьи пишет: «Благодаря щедрости и инициативе деятелей науки был образован такой университет. Создавало не правительство. Правительство дало только разрешение. Жители собрали деньги, проявили активность и создали такое высшее учебное заведение – медресе. Исходя из этого, мы обращаемся к нашей священной и дорогой Родине, соотечественникам. Поразительно, неужели в нашей Бухаре не было таких университетов, как университет в Египте? Разве не было учреждений, занимавшихся издательством и учёных, распространявших знания в мире?.. Конечно, были... Если бы и нам, следуя примеру египтян, открыть в нашем благородном городе учебное заведение, где обучались бы необходимым и полезным знаниям тысячи студентов, был бы доволен нами бог, пророк, ислам и наши предки» (Мирза Жалол Юсуфзода 1912).

И в журнале «Ойна», который вел свою деятельность в Самарканде под редакцией Махмудходжа Бехбуди с 20 августа 1913 года по 15 июня 1915 года, наряду с описанием социально-политических процессов публиковались статьи и сообщения, посвящённые вопросам просвещения. К примеру, в 17-номере журнала за 1917 год была дана следующая информация о русской частной школе, организованной одним из бухарских мударрисов по имени мулла Вафо: «Мударрис из Бухары уважаемый мулла Вафо эфенди (из квартала Кимухатгарон) открыл в своём доме частную русскую школу. Ученики, 2 месяца посещавшие эту школу, завершили начальную русскую книгу и удовлетворены темпами обучения. Потребность народа в русском языке высока. В такое время усердие господина мударриса достойно похвалы» (Махмудходжа, 1914: 302).

Ещё в одном номере журнала была опубликована статья Махмудходжа Бехбуди «Бухоро иморати» («Строение Бухары»), посвящённая экономическому состоянию Бухарского эмирата. В ней для развития сельского хозяйства и промышленности в Бухаре сделан упор на необходимость открытия школ, где изучались бы светские науки. Для развития торговли, промышленности в Бухаре автор призывает передовых людей, бухарских богачей, покровителей прогресса и патриотов открыть «Коммерческую школу» (Махмудходжа, 1915: 375-381).

Ещё в одной статье Махмудходжа Бехбуди под заглавием «Бухоронинг истикболи корунгида» («Будущее Бухары во тьме»), опубликованной в этом же номере журнала, подвергается резкой критике система просвещения эмирата и даются следующие рекомендации: «В современной Бухаре нет науки, промышленности и законов, пригодных нашему времени. В Бухаре всё осталось неизменным. В эти времена трудно жить по-старому, прежними обычаями. Поэтому, если правительство Бухары хочет вывести свой народ из невежества и нищеты, с сегодняшнего дня правительство, в первую очередь, обязано привести в порядок дела в просвещении, то есть провести реформы. Оно должно ввести в планы нынешних школ и медресе современные науки и предметы. После реформирования просвещения и другие дела в тени этой инициативы вступят на путь преобразований. После этого со временем страна бухарцев станет развиваться, получая пользу от культуры; избавится от кризиса и заживет как и все человечество» (Махмудходжа, 1914: 946-947).

В журнале «Ойна» была опубликована статья бухарского просветителя Ниёза Ражабзода «Беспорядок в наших начальных классах или путь прогресса», в которой основное внимание уделено реформированию школы. Автор по порядку перечисляет недостатки начальной школы: во-первых, многие люди не могут обучать своих детей в начальной школе, где обучение длилось 8-10 лет. Во-вторых, в связи с тем, что в школах преподавание ведется не по нужным книгам и детям не объясняется значение прочитанной книги, они, кроме чтения и письма, не получают больше никаких сведений.

Ниёз Ражабзода сообщая о сотнях медресе и около 350 начальных школ в Бухаре, выражая свое недовольство существующим противостоянием между сторонниками усули джадид (новометодных школ) и усули кадим (старометодных школ), предлагает реформировать просвещение. Им отмечается, что ни одна нация не может существовать без науки и просвещения, лишённые науки и просвещения останутся на задворках других наций, обладающих искусством и ремеслом, зарождение стран с развитым сельским хозяйством, промышленностью, торговлей объясняется наличием системного обучения в школах и медресе, соответствующего времени и пространству. Автор также выражает уверенность, что для овладения профессиями и обогащения необходимы наука и просвещение (Ражабзода, 1914: 906).

В статье Абдурауфа Фитрата «Реформаторские шаги бухарского правительства», опубликованной в журнале «Ойна», рассказывается о реформах эмира Алимхана в сфере просвещения, в частности, упоминается указ от 1911 года о реформировании начальной школы, в котором подчёркивается, что назначение заработной платы школьным учителям со стороны государства служит повышению качества образования. Вместе с этим рекомендуется заменить безграмотных владельцев школ прогрессивными, мыслящими по-новому учителями. Автор выражает своё недовольство работой инспекторов, которые были назначены эмиром для надзора за школами (Фитрат, 1915: 198-200).

По данной проблеме особое значение имеет также журнальная статья Мирзо Сироджа «Бухоро таҳсили» («Образование в Бухаре»). В ней критикуются период обучения и преподаваемые в медресе науки. В те времена обучение в бухарских медресе составляло 18-20 лет, продолжаясь с 21 сентября до 21 марта. 4 дня в неделю с субботы до вторника уроки проводились по старым методам. Автор перечисляет все предметы, которые преподавались в течение 20 лет и рекомендует реформировать период обучения, а также уроки в медресе (Мирза Сирож, 1915: 223-225).

В газете «Садои Туркистон» также были опубликованы ряд статей, посвящённые событиям, связанным с новометодными школами в Бухаре и их закрытием. В 26-номере газеты за подписью «Мусофир» была издана статья под названием «Бухоро мактаблари» («Бухарские школы»), в которой рассказывается, что джадиды, собрав 40-50 детей, обучают их чтению, письму, Священному Корану и отмечается системность такой формы обучения. Однако улема, посчитав эту школу вредной для правительства и шариата, обратились с заявлением к эмиру, а кушбегги, руководствуясь мнением руководителей старых школ, издаёт приказ от имени эмира о закрытии этих школ. Автор статьи считает неправильным закрытие таких школ, в результате которого

многие дети лишились обучения и остались беспризорными (Мусофир, 1914).

В ещё одном номере газеты была напечатана статья бухарца М.З. Мирзозода «Наука и просвещение». В ней анализируется истинное положение науки в Бухаре и в заключительной части статьи автор пишет: «XX век – это век образования, науки, техники. Ни одна нация, ни один народ не сможет достигнуть прогресса, не развивая науку и образование. Именно наука и образование играют важную роль в осознании человеком своей религии, нации, Родины» (Мирзазада, 1914).

В статье Нуширавона Ёвушева «Обучение в современных медресе», опубликованной в 20-номере газеты «Садои Туркистон» за 1914 год, посредством освещения положения бухарских медресе раскрывается состояние туркестанских медресе, которые не отвечают современным требованиям, необходимость реформирования системы обучения (Явушев, 1914).

Во второй статье, озаглавленной «Настоящие методы Бухары», приводятся сведения о том, что причиной религиозных распрей между шиитами и суннитами, а также закрытию джадидских школ стали именно действия улема. Также подчёркивается, что нежелание детей обучаться в старометодных школах, одновременное закрытие в городе трех джадидских школ оказало негативное влияние на систему просвещения Бухары.

В ещё одной статье под названием «Народ Бухары», опубликованной в 29-номере газеты «Садои Туркистон» за подписью «Мусофирзода», последовательно освещаются вопросы, связанные с закрытием джадидских школ в Бухаре. Автор критикует основателей школы в том, что они не проявили должного усердия для повторного открытия джадидских школ, которые были закрыты по приказу кушбеги. Он выражает мнение, что в любом случае закрытие джадидских школ не сможет препятствовать нанесению удара по авторитету улема со стороны учащихся, которые в ближайшем будущем, закончив обучение на Кавказе, Крыму и Стамбуле, возвратятся назад. В своей статье автор, обращаясь к эмиру и кушбеги, просит обратить внимание на социальную и культурную жизнь народа, дать возможность проведения в этих сферах широкомасштабных реформ. Обращаясь к джадидам и побуждая их к действию, он говорит: «Наши бухарские братья бесправны и поступают неверно, считая, что: «Всё равно наши обращения не будут приняты во внимание». Во всяком случае учёному человеку известно, чтобы из среды бухарского общества выделились сторонники социализма, коммунизма, демократии требуется как минимум ещё целый век. В таком случае надо быть уверенным, что при надлежащем изложении своих идей и Его Высочеству эмиру, и господину кушбеги, а также казию, ишану и представителям духовенства, возможно достижение своих благородных целей». Также он подчёркивает, что существующие в эмирате феодальные порядки, религиозный фанатизм, культурная отсталость, радикальные действия улема против джадидов ведут действующий режим к уничтожению (Мусофирзода, 1914).

В опубликованной в 39-номере газеты «Садои Туркистон» статье «Кто прав» резко критиковалось закрытие школ в Бухаре. Автор статьи, отмечая рост недоброжелательного настроения по отношению к новометодным школам в Бухаре, утверждает, что жители Бухары допускают множество ошибок не только в науке и воспитании, но и в исполнении предписаний шариата. Осуждая встречающиеся в обществе негативные явления, он задаётся следующими вопросами: «Если метод джадидов неприемлем, то приемлемо ли оставлять на выбритой голове ребенка прядь волос – кокил? Значит, неграмотным сиротам, вдовам и женщинам без мужей дозвоительно просить милостыню, стучась во все двери, а получив образование, профессию, честным путём зарабатывать себе на жизнь не дозволено? Десять лет учиться в медресе и выйти оттуда, так ничего и не познав, умереть в нищете и нужде разрешено; а уметь найти себе пропитание после 2 лет обучения в джадидской школе – не разрешается? В нашем городе процветают базары перепёлок, ... и другие базары, однако базар науки и просвещения в застое. Есть этому объяснение? Если в одной мечети десять мулл находятся в услужении, то это законно, а открыть школу для изучения разных наук, подготовка к счастливой жизни разве это противозаконно?» (Под подписью А.Д., 1914).

В газете «Садои Туркистон» печатались также и фельетоны, в которых говорится о старометодных и джадидских школах. В частности, в опубликованном в 3-номере газеты фельетоне на примере беседы джадида и торговца раскрываются социальные проблемы общества. В ней пропагандируется чтение газет и журналов, призывается прекратить расточительные свадьбы, а на сэкономленные деньги открывать реформированные новые школы, дома сирот и инвалидов (Савдогар, 1914).

В этом же номере газеты был опубликован небольшой фельетон Фозила Джонбоева «Ученики, которые учатся у нас», где ведётся речь об обучении в старометодных школах. В фельетоне на основе беседы взрослого человека, собравшегося на базар, со школьником раскрываются недостатки старой школы и преимущества новой школы. Автор завершает свой рассказ следующими словами: «Будет развиваться просвещённый народ, а невежественный и непросвещённый народ опустится на дно» (Фозил Джанбаев, 1914).

Во многих статьях, публиковавшихся на страницах газеты «Садои Фаргона», приводятся сведения об экзаменационных собраниях, где подвергаются резкой критике угощения после экзаменов и указывается на их немедленное прекращение. Так, в газете была напечатана небольшая статья под названием «Открытое письмо господам учителям», в которой даются сведения об учебном процессе в джадидских школах, привлечения на уроки наблюдателей и обсуждаются вопросы, связанные с экзаменами. Также, указывается, что нет надобности приглашать в качестве наблюдателей всяких посторонних людей (Обиджан Махмудов, 1914).

Статья «Экзамены», напечатанная в газете «Садои Фаргона», была посвящена деятельности школы Мухаммадия в Коканде, в которой рассказывается как в 1913 году на протяжении 10 месяцев ученики обучались на основе нового метода. 5 мая 1914 года был проведен экзамен, где школьники чётко отвечали на поставленные учителем вопросы, их знания и находчивость оставили хорошее впечатление у собравшихся (Обиджан Махмудов, 1914).

Ещё в одной газетной статье приводятся подробности проведённых в школе экзаменов, организованной Тожиддинбоем эфенди. Принимавший участие на экзаменах поэт Завкий отмечая значимые стороны джадидских школ, также говорит о необходимости устранения некоторых нежелательных обычаев на экзаменах. Осуждая угощения и обычай дарения халата (чапан), он говорит: «Вы – учителя! Вы всегда критиковали лишние растраты, празднества по случаю обрезания, так почему вы сами превращаете научное собрание в празднество? Никуда не годится, что вы же и служите, и тратите по 100-200 рублей на проведение экзаменов. Приглашённые на экзамен приходят не ради подарков и угощения. Приходит каждый, у кого есть чувство национальной гордости» (Обиджан Махмудов, 1914).

Принимавший участие в проведении экзаменов мулла Камолиддин кази также являясь решительным сторонником упрощения экзаменационного процесса, так объяснял собравшимся метод джадидов: «Впредь по мере возможности следует стремиться упростить экзамены. Никому не дарить халаты и другие подарки. Если кто возразит против этого или джадидского метода, накажу по законам шариата. Ныне на поездах и пароходах за 2 месяца можно совершить хадж, когда раньше на это требовалось не менее двух лет, это тоже новый метод. Находясь здесь с помощью телеграфа мы получаем новости с другого конца земли, посредством телефона можем общаться со своими знакомыми из Андижана, Намангана. Это тоже метод джадид. Что в этом плохого? То есть метод джадид – метод, способствующий тому, чтобы не тратить человеческую жизнь попусту» (Обиджан Махмудов, 1914).

Ещё одна частная газета, публикуемая по инициативе джадидов – «Садои Фаргона» публиковала статьи о недостатках современной и традиционной системы образования. В опубликованной в газете статье под названием «Плов и чай на экзаменах» автор наряду с положительными сторонами новометодных школ, обращает внимание и на негативные моменты. В этой статье с сожалением отмечая, что во время экзаменов отцы учащихся беседуя между собой, без внимания относятся к образованности своих детей и что это собрание больше похоже на некое празднество, критикует чаепития и угощения (Обиджан Махмудов, 1914).

В газетной статье «Состояние современных старых и новых школ» здания старых школ, низкие, построенные из глины с 3-4 окнами и маленькой дверцей сравниваются с арестными домами. Действительно, к тому времени здания школ в Туркестане не отвечали современным требованиям и нуждались в коренном обновлении. Автор с сожалением отмечая, что обучение учащихся в тёмной и сырой комнате, где ученики сидят на полу, покрытой соломой или циновкой не даёт ожидаемых результатов, что только 1/10 часть учеников становятся грамотными, а остальные так и остаются безграмотными, пишет: «Наши дети лишены такого дорогого дара, как знание и становятся жертвами невежества, превращая в посмешище последователей ислама. В ответ на это находятся люди, которые говорят, что не всем Всевышний дарит возможность обретения знаний или не всякий отец отдаст своего ребенка в школу. Эти люди неверно мыслят. Разве наука, искусство, книги не созданы для человека? Разве исламская религия не считает обязанностью каждого мусульманина стремление к знаниям или наука является привилегией только способных людей? Или за счёт обучения одних другие освобождаются от этого? Нет, не так. Всякий отец, даже самый бедный, сможет отдать своего ребенка в школу, чтобы он 3-4 года обучался грамоте» (Дада Мирза қори, 1914).

В газете «Садои Фарғона» печатались также опровержения, направленные против критических статей о деятельности старых школ и медресе. Так, в одном письме, поступившем в редакцию, говорится, что вместо того, чтобы критиковать традиционные школы и просвещение необходимо изучить их условия и дать предложения по их реформированию (Под подписью А.А., 1914). Также, ещё в одной газетной статье утверждается, что «усули джадид» – «новый метод» придуман не сегодня, что противники реформы старой школы должны уметь размышлять, не предаваться невежеству, не познав сути общественной жизни (Обиджан Махмудов, 1914).

В начале XX века в Ферганской долине в одно время с джадидскими школами создавались вечерние и профессиональные школы. Об этом публиковались сведения и новости в газете «Садои Фарғона». Так, в газете была опубликована статья Махмудходжи Ахмадходжи оглы «Открытие вечерней школы», в которой говорится, что открытие таких школ является актуальной задачей и приведен перечень предметов, преподаваемых взрослым (Махмудов, 1914). А в газетном сообщении, озаглавленном «Ремесленная школа», приводятся сведения об открытии в Андижане школы парикмахеров и обеспечении выпускников работой (Мулла Махмудий, 1914).

Во многих статьях, опубликованных в журнале «Ал-Ислоҳ», который издавался в Ташкенте под редакцией Абдурахмона Сайёха в 1915-1918 годах, преобладали статьи, касающиеся вопросов просвещения, систематически публиковались статьи о науке и невежестве, состоянии школ и медресе, об изучении арабского языка, издаваемых в Туркестане произведениях, языке газет и журналов, театральном искусстве, дискуссиях между джадидами и кадимистами и др. В публикуемых в журнале статьях, посвящённых вопросам воспитания, особое внимание уделялось положению школ и медресе, которые перестали отвечать требованиям времени, учебной программе, финансовому положению, уровню обучения, вопросам единства языка и орфографии. В частности, в журнале были опубликованы несколько статей самаркандского мударриса Саидахмада Васлий. В его статье «Каждый мусульманин должен подружиться с арабским языком» подчёркивается о необходимости повышения просвещения путём изучения жителями Туркестана арабского языка, понимания Священного Корана и хадисов, умения читать книги наших предков, которые писали на этом языке. Об учащихся школ и медресе он пишет: «В наших больших городах, знаменитых медресе многие учащиеся искренне желая достичь совершенства, потратив часть своей жизни и денег, но в конце концов так и не получив от занятий и изучаемых наук ничего путного, впав в уныние, в огорчении в течение 2-3 лет избирают другую профессию...». Автор переживает душевные страдания, видя, как молодое поколение прожигает своё время в бесполезных занятиях, гоняют верхом на лошадях, дети богатых заканчивают школы и медресе за взятки и, в результате, приносят несчастье в свою семью. Васлий призывает не ограничиваться получением только религиозных

знаний, он подчёркивает необходимость изучения и светских наук (Васлий, 1916:123).

В своей статье «Значение и надобность знаний» автор подробно размышляет начиная с проектных планов школ и медресе до внутреннего оборудования классов, сколько лет должно продолжаться обучение, сколько уроков необходимо изучать за день, об усвоении знаний учениками и методах приёма экзаменов, а также по этим вопросам обращается к интеллигенции и улема Туркестана (Васлий, 1915:287).

В ответ на вопросы Васлий была опубликована статья жителя Бухары Зиёвуддинходжи, озаглавленная как «Несколько задач, стоящих перед человеком и его благоденствие», в которой предлагается установить сроки обучения 15 годами, изучать 21 предмет, ежегодное обучение должно длиться 9 месяцев, а в неделю – 5 дней, подчеркивается, что ученик за один день должен изучать 2 предмета. Также высказано мнение, что одарённые ученики могут завершить обучение за 12 лет и прилагается следующая таблица:

До полудня	После полудня
Первый год – наука изучения арабского языка (сарф)	Изучение этики и полемика
Второй год – наука изучения языка (нахв)	Всеобщая история
Третий год – наука изучения языка (нахв)	Всеобщая история
Четвёртый год – логика (мантик)	Арифметика
Пятый год – логика (мантик)	Геометрия
Шестой год – физика (ҳикмат)	Жизнедеятельность
Седьмой год – физика (ҳикмат)	Астрономия
Восьмой год – совершеннолетие (балоғат)	Аруз (стихосложение)
Девятый год – совершеннолетие (балоғат)	Қофия (стихосложение)
Десятый год – метод (усул)	Фарз ул-ашара
Одиннадцатый год – метод (усул)	Наука чтения нараспев (Илми кироат)
Двенадцатый год – акоид	Правоведение
Тринадцатый год – акоид	Правоведение
Четырнадцатый год – толкование Корана и Сунны (тафсир)	Хадисы
Пятнадцатый год – толкование Корана и Сунны (тафсир)	Хадисы

В конце статьи обращаясь к улема и с горечью рассуждая о прискорбном положении, он пишет: «Эй! Наставники и улема, не тратьте время зря, осмыслите наше и ваше прошлое и будущее: кем мы были, кем стали, кем станем, выскажите своё мнение! Образование и воспитание будущего поколения Родины и нации зависит от вашего патриотизма и рвения» (Зиявуддинходжа, 1915:515-516).

Заключение. В заключение можно сказать, что в систему образования, которая являясь одной из сфер, требующих постоянного обновления, в конце XIX – начале XX веков по инициативе джадидов внедряются новые методы обучения. Наряду с открытием новометодных школ они раскрывали недостатки старометодных школ, осуществляли практические действия для того, чтобы в школах уделять достаточно времени для изучения светских наук вместе с религиозными науками и для пропаганды такой работы использовали печатные издания, которые они сами и основали. В то время газеты и журналы было единственным средством распространения своих идей среди народа. Посредством этого агитационного средства в определённой степени они достигли своих целей. В результате среди населения стало расти количество желающих обучаться в джадидских школах.

Литература:

- Абдурауф Фитрат. Тартиб йўқлик зарари // Турон, 1912 йил 15 август. № 11. Аҳли талабадан // «Турон», 1912 йил 12 сентябрь.
- Васлий. Ҳар мусулмоннинг араб тилига ошно бўлиши зарур // Ал-Ислоҳ, 1916. № 5. Б. 123; Илмнинг шарофати ва кераклиги // Ал-Ислоҳ, 1915. № 9. Б. 287.
- Дада Мирза қори. Ҳозирги эски ва янги мактабларимиз ҳолидан // «Садои Фарғона», 1914 йил 25 май. № 21.
- Ёвушев Н Усули таълим ва тарбиядан // Турон, 1912 йил 12 август. № 9.
- Ёвушев Н. Ҳозирги мадрасаларда ўқув // Садои Туркистон, 1914 йил 20 июнь. №20.
- Жонбоев Ф. Бизда ўқувчи болалар (Кичкина фельетон) // Садои Туркистон, 1914 йил 18 апрель. № 3.
- Зиёвуддинхўжа. Инсоннинг бир неча вазифаси ва саодати // Ал-Ислоҳ, 1915. № 17. Б. 516.
- Камол Нўғай. Мактаб ва мадраса // Турон (Янги Бухоро), 1912 йил 10 август. № 9.
- Махмудов О. Муаллим афандиларга очиқ мактуб // Садои Фарғона. 1914 йил 27 апрель. № 9; Имтиҳон мажлиси // Садои Фарғона. 1914 йил 7 май. № 13; Имтиҳонларни соддалаштирмоқ // Садои Фарғона, 1914 йил 9 май. № 14; Имтиҳонларда ош ва чой // «Садои Фарғона», 1914 йил 21 май. № 19; Кеча мактаби очилур // Садои Фарғона, 1914 йил 19 сентябрь. № 61.
- Махмудхўжа. Бухоро ахбори // Ойина, 1914 йил 19 февраль. № 17. Б. 302; Бухоронинг истиқболи қоронғуда // Ойина, 1914 йил. № 40. Б. 946-947.
- Махмудхўжа. Бухоро иморати // Ойина, 1915 йил. № 14. Б. 375-381.
- Мирзо Сирож. Бухоро таҳсили // Ойина, 1915 йил. № 9. Б. 223-225.
- Мирзозода М.З. Илм ва маориф халки // Садои Туркистон, 1914 йил 18 июль. № 28.
- Мирбадалов М. Талабамиз ва ислоҳот // Турон, 1912 йил 12 сентябрь.
- Мирза Жалол Юсуфзода. Ибрат // Турон, 1912 йил 6 декабрь.
- Мулла Маҳмудий. Ҳунар мактаби // Садои Фарғона, 1914 йил 10 декабрь. № 93.
- Мусофир. Бухоро мактаблари // Садои Туркистон, 1914 йил 11 июль. № 26.
- Мусофирзода. Бухоро халки // Садои Туркистон, 1914 йил 22 июль. № 29.
- Ниёз Ражабзода. Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёхуд тараққийнинг йўли // Ойина, 1914 йил. № 38. Б. 906.
- Обиджон. Усул жаҳидни аввал ихтиро қилиб туриб, яна бошқадан шикоят қилганларга таажжуб // Садои Фарғона, 1914 йил 1 август. № 44.
- Под подписью А.А. Мактуб // Садои Фарғона, 1914 йил 7 апрель. № 2.
- Под подписью А.Д. Ким ҳақли? // Садои Туркистон, 1914 йил 9 сентябрь. № 39.
- Савдогар. Фелатун // Садои Туркистон, 1914 йил 18 апрель. № 3.
- Синиқ калам. Дорилфунун керакми ёки мактаб? // Турон, 1912 йил 24 декабрь. № 46.
- Фитрат. Иқромат ислоҳ корони ҳукумат Бухоро (Бухоро ҳукуматининг ислоҳқорона қадамлари) // Ойина, 1915 йил. № 8. Б. 198-200.
- Ғиёсиддин. 15 август // Турон, 1912 йил 15 август. № 11; Талх бир ҳақиқат // Турон, 1912 йил 15 август. № 11.

References:

- Abdurauf Fitrat 1912 A. F. Tartib yo'qlik zarari [Damage from disorder] // Turon, 1912 yil 15 avgust. № 11.
- Ahli talabadan [From student] // Turon, 1912 yil 12 sentyabr.
- Dada Mirza qori. Hozirgi eski va yangi maktablarimiz holidan [From the current state of our old and new schools] // Sadoi Fargona, 1914 yil 25 may. № 21.
- Fitrat. Iqromot isloh koroni hukumat Buxoro (Buxoro hukumatining islohkورونا qadamlari) [Bukhara government reform steps] // Oyina, 1915 yil. № 8. B. 198-200.
- Giyosiddin. 15 avgust [August 15] // Turon, 1912 yil 15 avgust. № 11; Talx bir haqiqat [A bitter truth] // Turon, 1912 yil 15 avgust. № 11.
- Jonboev F. Bizda o'quvchi bolalar (Kichkina feleton) [Our pupil children (Small feuilleton)] // Sadoi Turkiston, 1914 yil 18 aprel. № 3.
- Kamol Nogay. Maktab va madrasa [School and madrasa] // Turon (Yangi Buxoro), 1912 yil 10 avgust. № 9.
- Maxmudov O. Muallim afandilarga ochiq maktub [An open letter to the teachers] // Sadoi Fargona. 1914 yil 27 aprel. № 9; Imtihon majlisi [Exam meeting] // Sadoi Fargona. 1914 yil 7 may. № 13; Imtihonlarni soddalashtirmoq [Simplifying Exams] // Sadoi Fargona, 1914 yil 9 may. № 14; Imtihonlarda osh va choy [Plav and tea in exams] // Sadoi Fargona, 1914 yil 21 may. № 19; Kecha maktabi ochilur [Night school opens] // Sadoi Fargona, 1914 yil 19 sentyabr. № 61.
- Maxmudxo'ja. Buxoro axbori [Bukhara news] // Oyina, 1914 yil 19 fevral. № 17. B. 302; Buxoroning istiqboli qorong'uda [The future of Bukhara is dark // Oyina, 1914 yil. № 40. B. 946-947.

- Mahmudxo'ja. Buxoro imorati [Bukhara building] // Oyina, 1915 yil. № 14. B. 375-381.
- Mirzo Siroj. Buxoro tahsili [Education of Bukhara] // Oyina, 1915 yil. № 9. B. 223-225.
- Mirzozoda M.Z. Ilm va maorif xalqi [People of science and education] // Sadoi Turkiston, 1914 yil 18 iyul. № 28.
- Mirbadalov M. Talabamiz va islohot [Our student and reform] // Turon, 1912 yil 12 sentyabr.
- Mirza Jalol Yusufzoda. Ibrat [Pattern] // Turon, 1912 yil 6 dekabr.
- Mulla Mahmudiy. Hunar maktabi [Vocational school] // Sadoi Fargona, 1914 yil 10 dekabr. № 93.
- Musofir. Buxoro maktablari [Bukhara schools] // Sadoi Turkiston, 1914 yil 11 iyul. № 26.
- Musofirzoda. Buxoro xalqi [People of Bukhara] // Sadoi Turkiston, 1914 yil 22 iyul. № 29.
- Niyoz Rajabzoda. Ibtidoiy maktablarimizning tartibsizligi yohud taraqqiyning yo'li [The chaos of our primary schools or the path to progress] // Oyina, 1914 yil. № 38. B. 906.
- Obidjon. Usul jadidni avval ixtiro qilib turib, yana boshqadan shikoyat qilganlarga taajjub [The method is surprising to those who first invented the jadid and then complained to others] // Sadoi Fargona, 1914 yil 1 avgust. № 44.
- Pod podpisu A.A., 1914 A.A. Maktub [Letter] // Sadoi Fargona, 1914 yil 7 aprel. № 2.
- Pod podpisu A. D., 1914 A. D. Kim haqli? [Who is right?] // Sadoi Turkiston, 1914 yil 9 sentyabr. № 39.
- Savdogar. Felatun [Feleton] // Sadoi Turkiston, 1914 yil 18 aprel. № 3.
- Siniq qalam. Dorilfunun kerakmi yoki maktab? [Do you need university or school] // Turon, 1912 yil 24 dekabr. № 46.
- Vasliy. Har musulmonning arab tilig'a oshno bo'lishi zarur [Every Muslim should be familiar with the Arabic language] // Al-Isloh, 1916. № 5. B. 123; Ilmning sharofati va kerakligi [The virtue and necessity of science] // Al-Isloh, 1915. № 9. B. 287.
- Yovushev N. Usuli ta'lim va tarbiyadan [Methods of education and upbringing] // Turon, 1912 yil 12 avgust. № 9.
- Yovushev N. Hozirgi madrasalarda o'quv [Education in modern madrasas] // Sadoi Turkiston, 1914 yil 20 iyun. №20.
- Ziyovuddinudja. Insonning bir necha vazifasi va saodati [Several duties and happiness of man] // Al-Isloh, 1915. № 17. B. 516.

**ҰЛЫ АБАЙДЫҢ 175 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫ
175 LETIE VEЛИКОГО АБАЯ
GREAT ABAY'S 175th ANNIVERSARY**

МРНТИ 03.20.00.

ИЗВЕСТНЫЕ КОКШЕТАУЦЫ О ВЕЛИКОМ АБАЕ

**Абуев Кадыржан Кабиденұлы¹, Шарипова Азина Бекбулатовна²,
Осипова Жансая Каирбековна³**

¹д.и.н., профессор, Кокшетауский государственный университет
им. Ш.Уалиханова E-mail: prof.abuew@mail.ru

²магистр истории, ст. преподаватель Кокшетауский государственный
университет им. Ш.Уалиханова E-mail: azina_sharipovaa@mail.ru

³магистр истории, ст. преподаватель. Кокшетауский государственный
университет им. Ш.Уалиханова, E-mail: osipova_saja@mail.ru

Аннотация: Статья посвящается 175- летию со дня рождения великого поэта - мыслителя и композитора Абая Кунанбаева и связи с ним известных деятелей Кокшетауского уезда. Это были прославленный на всю казахскую степь певец Биржан сал, а также известный ученый - теолог Науан Хазерет, его ученик и видный политический деятель Шаймерден Қосшеғұлов, которые обратились к Абаю Кунанбаеву с предложением возглавить борьбу народа против колониальной политики царизма по русификации и христианизации казахов и за сохранение мусульманской духовности. В статье также имеются сведения о других известных деятелях истории и культуры Кокшетауского региона, таких как поэт - композитор Ақан Сәре, генерал российской армии Газы Валиханов, революционер Мамбет-Али Сердалин, которые выступали против переселенческой политики колониальной администрации и Айдархан Тұрлыбаев, один из признанных лидеров движения «Алаш».

Ключевые слова: поэт, мыслитель, Абай, Науан- Хазерет, современники, ученый - теолог, просветитель, стихи, песни, композитор, колониальная политика.

ҒТАХР 03.20.00.

ТАНЫМАЛ КОКШЕТАУЛЫҚТАР ҰЛЫ АБАЙ ЖӨНІНДЕ

**Әбуев Қадыржан Қабиденұлы¹, Шарипова Азина Бекболатқызы²,
Осипова Жансая Қайырбекқызы³**

¹т.ғ.д., профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университеті. E-mail: prof.abuew@mail.ru

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің
оқытушысы тарих магистрі. E-mail: azina_sharipovaa@mail.ru

³ тарих магистрі, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің аға оқытушысы, E-mail: osipova_saja@mail.ru

Түйіндеме. Мақала ұлы ойшыл-ақын және сазгер Абай Құнанбаевтың 175-жылдығына орай және онымен байланыста болған кокшетаулық белгілі қайраткерлері жөнінде. Олар-бүкіл қазақ даласына танымал әнші Біржан сал, сондай-ақ белгілі теолог- ғалым Науан Хазерет, оның шәкірті және көрнекті саяси қайраткері Шаймерден Қосшығұлов болды. Мақалада сондай - ақ отарлық әкімшіліктің қоныс аудару саясатына қарсы шыққан ақын - композитор Ақан сері, ресей әскерінің генералы Газы Уәлиханов, революцияшыл Мәмбет-Әли Сердалин және «Алаш» қозғалысының танымал көшбасшыларының бірі Айдархан Тұрлыбаев сияқты Көкшетау аймағының тарихы мен мәдениетінің басқа да белгілі қайраткерлері туралы мәліметтер бар.

Кілт сөздер: ақын, ойшыл, Абай, Науан - Хазерет, замандастар, ғалым - теолог, ағартушы, өлендер, әндер, композитор, отаршылық.

IRSTI 03.20.00.

KNOWN PEOPLE FROM KOKSHETAU ABOUT GREAT ABAI

Abuyev Kadyrzhan Kabidenuly¹, Sharipova Azina Bekbolatkyzy²,
Osypova Zhansaya Kairbekovna³

¹Doctor of historical sciences, professor, Kokshetau state university named after Sh. Ualikhanov. Kokshetau. Kazakhstan E-mail: prof.abuew@mail.ru

²Master in humanitarian sciences, senior lecturer, Kokshetau state university named after Sh. Ualikhanov. E-mail: azina_sharipovaa@mail.ru.

³Master in humanitarian sciences, senior lecturer, Kokshetau state university named after Sh. Ualikhanov. E-mail: osipova_saja@mail.ru

Abstract: The article is dedicated to the great poet-thinker and composer Abay Kunanbayev's 175th anniversary. A lot of famous figures in Kokshetau region connected with him and his works. They were: famous throughout the Kazakh steppe, singer Birzhan Sal, great and well known theologian-scientist Nauan Khazret, his student and prominent political figure Shaimerden Kosshegulov. It was he, who appealed to Abai Kunanbayev with a proposal to lead the people's struggle against the tsarist colonial policy. In order to save Muslim spirituality, by preventing russification and Christianization. This article also contains information about other famous personalities from the history and culture of the Kokshetau region. For example, such as the poet-composer Akhan Seri, Russian army general Gazy Valikhanov, revolutionary Mambet-Ali Serdalin, and one of the recognized leaders of "Alash" movement – Aidarkhan Turlybayev. All of them actively opposed the resettlement policy of the colonial administration.

Key words: poet, thinker, Abay, Nahuan-Khazret, contemporaries, scholar-theologian, educator, poems, songs, composer, colonial policy.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № АР 05132796 Министерства образования и науки Республики Казахстан.

В 2020 году исполняется 175 лет со дня рождения великого Абая. Как сказал поэт, большое видится на расстоянии. Чем дальше уносит нас река времени, тем глубже и ярче осознается величие и значимость исполинской фигуры Абая. Основоположник казахской письменной литературы, гениальный поэт-мыслитель, просветитель-гуманист, такова современная оценка деяний поэта. Нам дорого и интересно все, что связано с его именем. Как известно, по-настоящему оценивают талант спустя годы. Абай в этом отношении исключение, о чем свидетельствуют высказывания современников. Свидетельства современников чрезвычайно важны, хотя бы потому, как в них воспроизводится эмоциональность, непосредственность восприятия. Кроме того, никто в такой степени, как современник, не способен уловить и передать наиболее характерные черты исторической личности, да и самой эпохи, в которой он жил. Все сказанное и определяет важность и актуальность данной научной статьи.

Современниками великого Абая наряду с Алиханом Букейхановым, организатором и лидером движения «Алаш», были и известные деятели этого движения из Кокшетау: Султан-Газы Валиханов, Мамбет-Али Сердалин (Шубеков), Айдархан Турлыбаев, Шаймерден Кошигулов, а также прославленный певец – композитор Биржан-сал и другие. Одним из тех, кто первым признал Абая не только как выдающегося поэта, но и как духовного лидера народа, который звал его к просвещению, прогрессу, нравственности, был Науан Хазрет, известный ученый – теолог, просветитель. В данной статье автор намерен кратко охарактеризовать каждого из перечисленных лиц, но основной упор сделан на освещении просветительской деятельности Науана Хазрета и его связях с великим Абаем.

Абай (Ибрагим) Кунанбаев (10 август 1845 – 23 июня 1904) – казахский поэт, композитор, просветитель, мыслитель, общественный деятель, основоположник казахской письменной литературы и её первый классик. Настоящее имя – Ибрагим,

но прозвище Абай, данное бабушкой Зере, закрепилось за ним на всю жизнь. Абай Кунанбайулы родился в Чингизстауской волости Семипалатинского уезда в семье бия, старшего султана Каркаралинского округа Кунанбая Оскенбаева (Ускенбаева) рода Тобыкты из казахского племени Аргын. Начатое в детстве домашнее обучение у муллы было продолжено в медресе у муллы Ахмет-Ризы в Семипалатинске (Букейханов, 1910). Здесь, наряду с заучиванием содержания священной книги мусульман Коран, преподавали арабский, персидский и другие восточные языки. Одновременно он посещал русскую школу. К концу пятилетней учёбы начинает писать стихи. С 13 лет отец Кунанбай начинает приучать Абая к политической деятельности как главы рода тобыкты. В возрасте 28 лет Абай отходит от неё, целиком занявшись самообразованием, но только к 40 годам создаёт свои первые взрослые стихотворения. На дальнейшее формирование взглядов Абая влияние оказало его близкое общение с политическими ссыльными Е.П. Михаэлисом, Н. Долгополовым, С. Гроссом (Абай, 1995:35).

Становление поэтического творчества Абая происходило под влиянием Восточной литературы в лице поэтов и учёных Фирдоуси, Алишер Навои, Низами, Физули, Ибн Сина и другие, а также произведения русских классиков, а через них и европейская литература вообще. До сих пор считается непревзойденными его переводы на казахский язык произведения Лермонтова, Пушкина, Крылова, Гёте и Байрона.

Характерно в этом отношении стихотворение «Қаранғы түнде тау қалғып» («Горы дремлют в тёмной ночи»), ставшего народной песней. Гёте написал «Wanderers Nachtlied» («Ночную песню странника»), Лермонтов переложил её на русский язык («Горные вершины спят во тьме ночной...»), а спустя ещё полвека Абай Кунанбаев передал её содержание на казахском языке (Кунанбаев, 1968).

Абай оказал решающее влияние на распространение русской и европейской культуры среди соотечественников. Он был также композитором, переложил на музыку более пятидесяти своих стихотворений. Он создал около двух десятков мелодий, которые популярны в наши дни. Некоторые свои стихи Абай Кунанбаев переложил на музыку, а песня на его стихи «Көзімнің қарасы» («Ты зрачок глаз моих», перевод Марии Петровых) стала народной [Кунанбаев, 1968: 160]. На зарождавшуюся казахскую национальную интеллигенцию конца XIX – начала XX веков большое влияние оказало творчество Абая Кунанбаева. Так, руководители движения Алаш воспринимали Абая как духовного вождя возрождения казахской нации. Свидетельство тому то, что Алихан Букейханов стал первым биографом Абая. Его статья «Абай (Ибрагим) Кунанбаев» (Букейханов, 1910) – некролог казахского народного поэта была напечатана в газете «Семипалатинский листок» в 1905 году. Затем с портретом Абая она печаталась в журнале «Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества» в 1907 году. В 1909 г. в Санкт-Петербурге вышла небольшая по объёму книга под названием «Стихи казахского поэта Ибрагима Кунанбаева» тиражом всего в одну тысячу экземпляров. Но всенародное признание и известность к Абаю пришли гораздо раньше, чем публикация его трудов. Ещё при жизни он стал духовным лидером, объединявшим всех тех, кого волновала судьба народа, судьба Казахстана.

Удивительно то, что стихи и песни Абая были известны не только в казахских аулах, с ними были знакомы и многие представители русской интеллигенции. Вот что писал, к примеру, видный ученый-географ А.Н. Седельников: «как представителя нового течения в казахской поэзии можно назвать Кунанбая (в Семипалатинском уезде) – автора многих стихотворений, изящных по форме и поэтических по содержанию (особенно описания природы). Этому же автору принадлежат хорошие переводы «Евгения Онегина», и многих стихотворений Лермонтова (который казался наиболее понятным для казахов. Таким образом, у семипалатинских «оленчи» (певцов) можно слышать, например, «письмо Татьяны», распеваемое, конечно, на свой мотив» Это высказывание характеризует, с одной стороны, популярность Абая в народе, а с другой стороны – самого Седельникова, как тонкого знатока устной и письменной казахской поэзии.

В этом плане большой интерес представляют и другие высказывания Седельникова.

Например, он считал, что для казахской поэзии наиболее характерными являются «лирические произведения: они также просты и незамысловаты, как и их кочевая жизнь. При отсутствии грамотности все произведения передаются устно – эту роль несут специальные люди «акыны» и «оленчи» (как гусяры кобзари в прежней Руси)» (Россия, 1903:203).

Особенно богата была такими акынами и оленчи земля Кокшетауская, которая славилась, по словам поэта Магжана Жумабаева, как центр песенного искусства казахского народа (Жумабаев, 1989: 204). Кокшетау – край самобытных традиций, где так ярко расцвело песенное творчество Биржан-сала, Акана-серэ, певцов-импровизаторов: Орынбая, Арыстанбая, Укили Ибрая и Балуан-Шолака. Кстати, один из первых, кто по достоинству оценил поэзию Абая Кунанбаева, был Биржан-сал. Известно, что Биржан прославился не только как выдающийся поэт и композитор, достигший органической слитности мелодии и текста, музыки и слова, он также по праву считался непревзойденным мастером айтыса – песенного состязания. Поэтическое состязание Биржан-сала с известной поэтессой Сарой Тастанбек кызы, на встречу с которой он поехал из Кокшетау в далекое Семиречье, стало классикой этого жанра.

«Айтыс Биржан-сала и Сары» – так называется книга, изданная в 1898 году. В айтысе Биржан-сал дал очень высокую оценку поэзии Абая, считал ее вершиной современной ему казахской литературы. Чтобы ближе и основательнее ознакомиться с литературным творчеством Абая, Биржан-сал прибыл в его аул. В свою очередь, великий поэт оказал Биржан-салу самый теплый прием и почести.

О поэтическом творчестве Абая был хорошо осведомлен и считал его духовным лидером казахского народа еще один кокшетауец – Наурызбай Таласов, известный в литературе и в народе как Науан Хазрет. Имя Наурызбая Таласова в советское время было предано забвению. А между тем, это личность историческая, известная во всей казахской степи. О нем, в частности писал видный казахский ученый Алихан Букейханов. В своем научном труде «Киргизы» (казахи – К.А.) он писал о Науане Хазрете как о «известнейшем в казахской степи ученом», ставшим жертвой произвола царских властей. Писал о Науане Хазрете, и великий казахский поэт Магжан Жумабаев в очерке, посвященном певцу-композитору Акану-серэ. Образ Науан Хазрета освещен в пьесе классика казахской литературы Г. Мусрепова «Акан-серэ – Ак Токты», а также в романе-дилогии известного писателя С. Жунусова «Акан-серэ». В обоих произведениях авторы, отдавая дань запросам времени, вывели в лице Науан Хазрета отрицательный типаж, реакционного муллу, проповедующего мракобесие.

Между тем, из высказываний современников, в том числе и Акана-серэ, Алихана Букейханова, Мамбет-Али Сердалина, акынов Солтанмурата, Темирбека и других, Науан Хазрет предстает незаурядным человеком, одаренным ученым, мудрым наставником. Наконец, как духовное лицо Н. Таласов пользовался непререкаемым авторитетом и всеобщим уважением. Об этом в частности говорит тот факт, что прославленный на всю степь поэт – композитор Акан-сэре свое предсмертное толгау (буквально: раздумье).

Родился Наурызбай Таласов в 1843 г. в ауле Жылкелды Мезгильской волости (ныне Таинчинский район), а умер в г. Кокшетау в 1916 г. в возрасте 73 лет и похоронен на кладбище на берегу озера Копа.

Учился Наурызбай в аульной школе, а затем в медресе в г. Петропавловске, по окончании которого его, как одаренного ученика, рекомендовали в высшую духовную семинарию в Бухаре. В семинарии Н. Таласов выказал большое прилежание и был в числе наиболее способных слушателей, поэтому по его окончании был направлен на годичную стажировку в центр всего мусульманского мира в город Багдад. Вернулся Н. Таласов разносторонне образованным человеком. Он, наряду с древнетюркским, узбекским языками в совершенстве владел фарси и арабским, хорошо изучил литературу Востока, свободно говорил по-русски. Выдающийся ученый-богослов Наурызбай Таласов удостоился ученого звания и стал известен в народе как Науан Хазрет (Абуев, 2015: 187).

В 1886 г. по выбору общественности Науан Хазрет был утвержден областным

правлением имамом Кокшетауской соборной мечети. Науан Хазрет многое сделал в духовном просвещении населения, упорядочил и упростил религиозные обряды, установил тесные связи с руководством мечетей соседних уездов. О возросшем его авторитете говорит и тот факт, что на пожертвование мусульман в центре Кокшетау была сооружена новая мечеть, которая стоит в городе и поныне. В мечети производилась регистрация бракосочетания, а с 1886 г. в ее ведение была передана метрическая книга регистрации новорожденных. В документе указывается, что «это было сделано при уездном начальнике Костырко, и такой порядок сохранился при начальниках Туполеве, Коновалове, Селицком и Кельцеве» (ЦГА РК: 938).

Будучи весьма образованным человеком, Науан Хазрет выступил за широкое просвещение своего народа, особенно заботился об образовании детей. При соборной мечети на пожертвование мусульман Науан Хазрет открыл медресе с интернатом. Помощником по школе он взял бывшего своего ученика Шаймердена Кошегулова, уроженца села Котырколь. В медресе наряду с мусульманским давалось и светское образование, школьники учились читать и писать, изучали арабскую и русскую графику. Что интересно, дети наизусть читали стихи Абая Кунанбаева, пели песни Биржан-сала, Акана-серэ. В медресе большое внимание уделялось изучению арабского и персидского языков и классиков литературы Востока. Об этом, в частности, свидетельствует то, что при обыске, произведенном уездным начальником в школе-интернате, у учащихся были изъяты книги Фирдоуси, Навои, Саади, Низами и других авторов. О причинах обыска расскажем чуть позже.

Родители за обучение не платили, так как медресе имело подсобное хозяйство, учащиеся сами ухаживали за скотом, купленным на пожертвования верующих, они же летом заготавливали на зиму сено. Таким образом, сто лет тому назад медресе Науана Хазрета работало на принципах самокупаемости и на деле осуществляло соединение обучения школьников с производительным трудом. Учителями в медресе наряду с самим Науаном Хазретом и Ш. Кошегуловым работали выходец из Ташкента, узбек Ингам Кари, а также политический ссыльный Петр Гарлишев, оба хорошо владели казахским языком.

На занятиях в медресе и проповедях Науан Хазрет говорил о необходимости приобретения современных знаний, высказывался и на деле осуществлял модернизацию традиционного образования, проповедовал ислам на понятном массам родном языке.

В последней трети XIX в. Россия, окончательно утвердив свое политическое господство в Казахстане, переходит к новому этапу колонизации края – к ее хозяйственному освоению. С этой целью был проведен ряд административных и судебных реформ, в результате которых были ликвидированы остатки местного самоуправления, вся Казахская земля, ее недра, леса, водные ресурсы объявлены государственной собственностью России. Для укрепления своего господства и расширения базы, царизмом осуществляется широкомасштабная кампания по переселению европейского населения – казачества, крестьян, чиновников на казахские земли. Как бы ни были важны эти меры, однако они не давали основания считать политическое господство России в Казахской степи окончательным.

Поэтому царское правительство во главу угла своей политики в Казахстане ставит задачу формирования у новых подчиненных идеи «российской гражданственности». На практике эта идея получила воплощение в политике русификации и христианизации казахского населения. С этой целью был ужесточен контроль за культурно-просветительской деятельностью, за школьным делом. Правительством было запрещено открывать такие школы без особого разрешения местных органов. Главным условием открытия школ было преподавание русского языка, наличие учителя, освидетельствованного на знание русского языка и на лояльность правительству. Поэтому большинство казахских школ работало нелегально.

Другим направлением правительственной политики в духовной сфере было стремление ограничения деятельности мусульманской религии. При этом надо отметить, что царское правительство, учитывая важную роль религии, к исламу относилось терпимо вплоть до конца XIX в. В степь посылались благонадежные татарские муллы, поощрялось строительство мечетей, не препятствовали совершению

правоверными мусульманами хаджа в Мекку. Но в конце XIX в. отношение правительственных органов к исламу претерпело существенное изменение. Оно было связано с общим усилением колониаторской политики самодержавия, о котором шла речь раньше.

В сентябре 1891 г. по архиерейской части последовало «представление на Высочайшее благословение по поводу изыскания способа распространения православной веры Иисуса между магометанами». Идея о том, что подданные царя должны быть одной веры с ним, была поддержана правительством. 22 марта 1902 г. было утверждено «Положение», согласно которому «подчинение и соединение их (мусульман – К.А.) в православную веру должно производиться тихо, постепенно, без насилия и принуждения, но с хитростью, что будто бы принявшие веру сами этого желали, сами просили и по своей воле переходят в православие» (ЦГА РК, 93).

Но это, говорится в документе, законом не допускается, тогда прибегнуть к тому способу: учителя школ должны иметь учительское свидетельство от инспекторов, а последних обязать выдачу свидетельств на учительство киргизам затрудняет и тормозит, а лиц, кое будут учительствовать без свидетельств, привлекать строго по закону и этим добиться уменьшение мулл» (ЦГА РК, 93).

Колониальный гнет, массовое переселение в степь русских крестьян, и, наконец, русификация, принявшая усиленные темпы, означали для казахов не только утерю их земли, но и национальной самобытности. Эти обстоятельства вынуждали казахский народ начать борьбу за отнятые земли, за сохранение традиционного уклада жизни, обычаев, письменности, религии и культуры. Осознавая возможные трагические последствия вооруженной борьбы за национальное освобождение против мощной милитаризированной государственной машины Российской империи, основной упор делался на ненасильственные методы отстаивания своих интересов. Одной из форм проявления протеста была подача жалоб и петиций в органы администрации, вплоть до государя-императора, с требованием возврата им незаконно отнятых земель и угодий.

На рубеже веков также весьма актуальной стала идея просветительства, опирающаяся на традиционные формы. Этим объясняется большая популярность литературы Востока, арабской письменности, идеи единства судьбы тюркских народов России, так называемого пантюркизма. Ведь не случайно то, что для казахской поэзии того периода было характерно присутствие «восточного мотива». Существенную роль в общественной жизни играла религия, казахи относились к мусульманской религии суннитского толка. Но, как отмечают русские исследователи края, в них ислам укоренился не так крепко, как у других мусульманских народов. Однако в конце XIX в. важной особенностью духовной жизни общества стал небывалый рост популярности мусульманской религии. Это было, с одной стороны, признанием роли религии в сохранении национальных традиций, нравственных норм, с другой – проявлением протеста против правительственных акций преследования ислама и активизации миссионерской деятельности русских священников. В защиту ислама выступили наиболее влиятельные люди из самых разных слоев казахского общества: Абай Кунанбаев, Акан-серэ, Муса Чорманов, Чингиз Валиханов, Салык Бабаджанов, Мамбет-Али Сердалин, Алихан Букейханов и др.

Например, А. Букейханов решительно осуждал и доказывал совершенную неприемлемость требования, чтобы похороны в казахском ауле совершались только с разрешения русского священника, также, как и обязательная регистрация рождения и освидетельствование казахских школ и учителей. Букейханов писал: «Если бы правительство сознательно пожелало отделить казахский народ от русского просвещения и толкнуть его в объятия панисламизма, то ничего нельзя было бы для этого и придумать, как начать преследование против популярного Науана» (Букейханов, 1910:5). Своей просветительской деятельностью Науан Хазрет снискал в народе славу защитника веры, национальных традиций казахского народа. Он обращался к исламу, видя в нем силу, способную противодействовать колониальному напору и русификаторской политике царизма. Науан Хазрет также решил апеллировать авторитету известных и влиятельных людей, чтобы те оказали содействие в сплочении народа во имя сохранения национальной самобытности.

В частности, он и его помощник, и непосредственный исполнитель обращались к Абаю Кунанбаеву встать во главе движения за сохранение самостоятельности культурной жизни этноса. Примечательно и то, что письмо начиналось словами: «К вам, высокочтимоу народом Ибрагим мурза, обращаемся от имени населения пяти уездов Акмолинской области». Видимо, было основание для заявления от имени всех казахских общин области. Власти нашли деятельность Науан Хазрета противоправной и начали кампанию по его преследованию. А борьба за возвращение отторженных у казахских шаруа освоенных и насиженных ими земель, было квалифицировано как преступное и подстрекательское.

Крестьянский начальник первого участка Кокшетауского уезда подполковник Троицкий в рапорте от 2 апреля 1903 г. на имя военного губернатора Акмолинской области докладывал, что им «1 апреля был проведен обыск в школе при Кокчетавской мечети у муллы Таласова. При обыске найдено 164 книги, как не пропущенных цензурою, так и рукописных, принадлежащих как школе, так и ученикам, и у Таласова 108 книг, найдена большая переписка, а также гектографические оттиски на киргизском языке». Далее Троицкий сообщал, что в столе у Шаймердена Кошегулова найден гектограф (простейший печатный аппарат – К.А.) и губка для смывания чернил, а также почтовые расписки на корреспонденцию по адресам: в Ботовские С. Чорманову, в Зайсан Кенчикову, в Семипалатинск Кунанбаеву от 7 марта 1903. Троицкий также докладывал, что Ш. Кошегулов по его распоряжению взят под стражу и заключен в тюрьму (ЦГА РК, 1).

О случившемся 5 апреля 1903 г. военный губернатор Акмолинской области телеграфировал Степному генерал-губернатору. В свою очередь генерал-губернатор в тот же день телеграфировал Кокшетаускому уездному начальнику свое предписание: «Немедленно принять меры к закрытию незаконного интерната при мечети в г. Кокчетаве, выдворить всех проживающих в интернате, установить негласное наблюдение за деятельностью муллы Таласова» (ЦГА РК, 1).

Он также распорядился, чтобы Петропавловский уездный начальник установил «самое тщательное, негласное наблюдение за деятельностью муллы Мухамеджана Бекишева» (ЦГА РК, 1). Для нас, современных исследователей, непреходящую ценность представляет любой эпизод, любой факт из жизни и деятельности великого Абая. Известно, что в доме Абая жандармы производили обыск. По этому поводу есть разные версии. Вот как излагает этот факт Мухтар Ауэзов в романе «Путь Абая»: «Вечером по тайному приказу семипалатинского полицмейстера Федор Иванович Павлов был снова заключен в тюрьму. В ту же ночь в доме Абая произвели тщательный обыск. Пять человек жандармов в течение трех часов переворачивали все верх дном в доме ни в чем не повинного Кумаша. Они искали какую-то бумагу, которая согласно доносу, поданному полицмейстером за подписью двух-трех баев и составленному будущим адвокатом Сакпаевым, хранилась не то у Абая, не то у Павлова. В доносе этом было сказано, что Абай подстрекает казахский народ к бунту по наущению ссыльного русского революционера Павлова.

Не найдя вышеуказанной таинственной бумаги у Павлова, жандармы теперь надеялись извлечь ее из кармана Абая, пока он «не успел замести следы преступления». Но бумага с запечатленной на ней думой о народе хранилась у Бектогая. Она была в таком надежном месте, где ее не отыскала бы и тысяча жандармов» (Ауэзов, 1978: 534).

Как видно из приведенного текста, М. Ауэзов исторический факт обыска в доме Абая интерпретировал по-своему, связывая его с именем вымышленного им революционера Федора Павлова. Фактически же это было совсем иначе.

Генерал-губернатор сделал предписание военному губернатору Семипалатинской области провести дознания по поводу двух писем, отправленных Ш. Кошегуловым на имя Ибрагима Кунанбаева, жителя Чингистауской волости. По поручению военного губернатора генерал-майора Галкина в аул Абая Кунанбаева прибыл сам начальник Семипалатинского уезда Навродский. В архиве сохранился его отчет на имя военного губернатора. Он, в частности, писал, что в ходе «тщательного обыска в зимовке и юрте, принадлежащих Кунанбаеву, найдена корреспонденция». Все рукописи Кунанбаева

были в присутствии двух понятых опечатаны в особой папке и представлены военному губернатору.

Уездный начальник также доносил, что Абай «на вопрос, не получает ли какую-нибудь корреспонденцию из Кокчетова, ответил, что месяца два назад получил заказное письмо из Кокчетова от неизвестного с просьбой адресовать ответное письмо на имя Зеита Баширова. В письме неизвестное лицо просил содействия Кунанбаева, как почтенного казаха, в побуждении населения ходатайствовать перед властями об образовании особого казахского духовного магометанского собрания. На мое требование Кунанбаев сказал, что это письмо он передал два дня назад своему сыну Турагулу. Тот ответил, что передал письмо чингискому волостному Рызыкпаю Худайбердину (т.е. брату известного поэта-философа Шакарима Худайбердиева – К.А.), у которого при обыске в кармане бешмета и найдено письмо, что приложено к общей корреспонденции Кунанбаева» (ЦГА, I: 83).

Примечательны в этой истории с письмами были два обстоятельства. Первое то, что инициатором и автором их был Науан Хазрет, хотя непосредственным исполнителем и адресатом был Ш. Коцегулов. К такому выводу автор пришел из анализа содержания письма (в архиве имеется текст лишь одного письма), в котором автор обращается к Абаю от имени казахов пяти уездов Акмолинской области и выдвигает общеказахские проблемы сохранения национальной самобытности, языка, культуры и мусульманской духовности. В нем содержится призыв к Абаю возглавить сопротивление русификаторской и антиисламской политике колониальных властей мирными средствами, но нет призыва к неповиновению или насилию.

Второе – то, что авторы обращаются к Абаю, как признанному духовному лидеру, вождю казахского народа. В этом плане весьма характерно начало письма, где говорится: «...обращаемся к вам, высокочтимому защитнику казахского народа...». При этом надо особо подчеркнуть то, что Абай был популярен и пользовался высоким авторитетом не только у соплеменников, но и у демократически настроенной части русской интеллигенции. О нем весьма почтительно и с уважением отзывались представители чиновничества.

Подтверждением тому может служить докладное письмо Семипалатинского военного губернатора от 30 сентября 1903 г. Степному генерал-губернатору. Оно небольшое по объему, поэтому счел возможным привести здесь его текст с небольшим сокращением. Губернатор пишет: «На предложение от первого августа сего года за № 12 имею честь представить Вашему Высокопревосходительству, что киргиз Чингизской волости Ибрагим Кунанбаев имеет от роду 60 лет (точнее 59 лет – К.А.), обладает сравнительно большим состоянием (около 1000 лошадей и 2 тысячи баранов). Кунанбаев человек весьма развитой и умный: он служил два трехлетия бием, три трехлетия – управителем Чингизской волости, а затем, по назначению правительства, прослужил три года управителем Кукурской волости.

Служба Кунанбаева отмечалась мудрым управлением, исполнительностью, энергией, преданностью Правительству и отсутствием фанатизма. Один из сыновей Кунанбаева (Абдрахман – К.А.) по окончании курса Михайловского артиллерийского училища был произведен в офицеры, будучи на службе, умер в Туркестанском округе. Ныне замужняя дочь Кунанбаева окончила курс наук в киргизском интернате, все остальные дети его пишут, читают по-русски. Грамоте обучил их отец. Кунанбаев весьма интересуется русской литературой, выписывает книги, газеты и журналы.

В прежние времена он пользовался громадным влиянием среди инородческого населения степи. В настоящее время он постарел, отяжелел, вовсе не вмешивается в киргизские дела, не принимает руководства в партиях, хотя главари их часто обращаются к нему за советом...». В конце письма губернатор заключает: «... Кунанбаев в политическом отношении не внушает никаких опасений, и должен быть причислен к числу лиц вполне благонадежных» (ЦГА, 871:113-114). В конце документа подпись: Генерального штаба генерал-майор Галкин.

Автор этого документа – высокий чиновник, губернатор Семипалатинской области предстает человеком справедливым и порядочным. Этого не скажешь в отношении Кокшетауского уездного начальника Троицкого, который производил

обыск у Н. Таласова. О его рапорте на имя Акмолинского губернатора от 2 апреля 1902 г. мы писали выше. На следующий день, 3 апреля, по тому же адресу он пишет более обстоятельное донесение. В нем уверяет губернатора в том, что «влияние ислама в киргизском народе весьма ограничено, что его услугам прибегают «честолюбивые люди, желая выдвинуться». Он высказывает мысль о вредности распространения образования среди инородцев.

Стиль и содержание документа характеризуют автора как человека малограмотного, ограниченного, в тоже время жестокого и озлобленного. Он буквально обрушивается на Султан-Газы Валиханова (внука Губайдуллы Валиханова – первого старшего султана Кокшетауского округа), который служил в Петербурге при Генштабе. Троицкий пишет: «в С.-Петербурге в 1899 г. я встречался с полковником гвардии Вали-ханом, который живет там безвыездно. Хотя года два назад он приехал в Кокчетавский уезд Кутуркульской волости, в места своей родины, где имеется его дом. Приезд его ознаменовался целым рядом бесчинств и приглашением всех представителей народа. Конечно, будущие наезды его должны быть воспрещены, не только как яркого фанатика, но и человека даже невменяемого, вредно-бешеного во всех государственных предначертаниях России в киргизской степи. Понятно, он занимается игрой в заступничество за права народа, за религию его, попираемые православием». Далее Троицкий пишет, что воздействие Валиханова в народе мало, а «отражается оно на сподручных и то весьма мало уважаемых народом». В числе таковых он называет муллу Н. Таласова, Мамбет-Али Сердалина (видный ученый, общественный деятель, находился под негласным надзором полиции – К.А.), Айдархана Турлубаева, окончившего год назад юридический факультет Петербургского университета и служащего в омской судебной палате. Последнего автор называет агентом Валиханова и указывает на его связь с омским адвокатом Поваренных. Он пишет: «не у адвоката Поваренных ли фабрикуются и циркуляры гектографные? Ведь Турлубаев и Кошегулов ведут одно дело, а Кошегулов ведет дело через Поваренных, визитная карточка которого найдена у Кошегулова и у муллы Таласова» (ЦГА, 871: 89–91).

Уездный начальник также жалуется на судебные ведомства Омска, которые расценили «его рапорты как доносы». «Судебные ведомства, – пишет он, не только не сдерживают вредной деятельности киргиз, но и покровительствуют. В данном случае касаются Кокчетавского мирового судьи статского советника Кудровецкого. У него безвыходно находятся киргизы М. Сердалин (поднадзорный), бывший его переводчик из Зерендинской волости Балгожа Кудайбергенов, и юрист Айдархан Турлубаев, и мулла Таласов, его помощник Кошегулов. Названные лица часто разъезжают по волостям и городам уезда и ведут пропаганду» (ЦГА, 871: 89–91).

Троицкий категоричен, он даже критикует своего коллегу, Петропавловского уездного начальника, который допускает возможность «идти на уступку в духовных потребностях киргизов». В заключение уездный начальник делает вывод о вредности мечети, которая стала центром пропаганды ислама и незаконности существования школы при ней.

Он высказывает убеждение, что «православная церковь имеет одна права и преимущество перед другими исповеданиями, и мусульманизм, наряду с другими исповеданиями, может быть терпим только в пределах, допустимых в законе». В самом конце Троицкий высказался еще определённой: «Пора покончить играть на почве религиозной, мусульманской. Пора разобраться в этих вопросах, пора наложить руку на центр, изъять их деятелей в места нейтральные, а население поставить должными разъяснениями и действиями на надлежащий путь» (ЦГА, 871:98-103).

Полностью одобрив действия и выводы Кокшетауского уездного начальника, Степной генерал-губернатор со своей стороны решил «возбудить при МВД ходатайство о выдворении из пределов Степного края Кошегулова и Таласова, об отпуске 1500 руб. на организацию наблюдения за агитационной деятельностью среди киргизов неблагонадежных личностей».

Власти действовали оперативно, 17 июля 1903 г. особое совещание МВД, «рассмотрев обстоятельства дела муллы Таласова и содержащегося под стражей помощника муллы Кошегулова», признало их «главными в возбуждении киргизов

против правительственных распоряжений». «На этом основании, – указано в документе, – Господин Министр ВД постановил: выслать названных двух лиц в Восточную Сибирь в местность по усмотрению Иркутского генерал-губернатора под гласный надзор сроком: Кошегулова на 5 лет, Таласова на 3 года, считая срок с 12 июня 1903 года» (ЦГА РК, 871:236).

Ссылка популярного в степи муллы Науан Хазрета не принесла успокоение казахского населения, напротив, она вызвала глухой протест и волнения. Начались сборы подписей под петиции и сборы средств на вызволение невинно осужденных Н. Таласова и К. Шаймерденова. По этому поводу Алихан Букейханов писал: «Если бы правительство сознательно пожелало отделить казахский народ от русского просвещения и толкнуть его в объятия панисламизма, то ничего нельзя было бы для этого и придумать, как начать преследование против популярного Науана» (Букейханов, 1910:477).

В архиве отложилось свидетельство о том, что представители казахских общин непосредственно обращались к властям вплоть до министра внутренних дел с заявлениями и петициями об освобождении Н. Таласова и Ш. Кошегулова. Деятельное участие в этом движении принял Мамбет-Али Сердалин, бывший однокурсник А. Букейханова по Омскому техническому училищу. Это он организовал сбор подписей по освобождению ссыльных своих земляков и лично отправился в Петербург. Тогда-то через М. Сердалина все перипетии дела о Н. Таласове стали известны А. Букейханову. Они вместе и обивали пороги министров, использовали свои связи и знакомства и добились досрочного освобождения Науана Хазрета и Ш. Кошегулова. Решение об их освобождении из Сибирской ссылки было принято в марте 1905 г. в предписании Степному генерал-губернатору, подписанном товарищем (т.е. заместителем) Министра внутренних дел, содержалось требование объявить Таласову и Кошегулову под расписку, что в случае малейшей попытки к нарушению общественного порядка и государственной безопасности, они будут высланы немедленно» (ЦГА РК, 871: 236).

По возвращении из ссылки Науан Хазрет продолжал свою деятельность в качестве муллы соборной мечети в Кокшетау. Один из самых талантливых учеников Науана Хазрета отбывал ссылку вместе с ним. Он после ссылки занялся политической деятельностью, избирался депутатом в Первую и Вторую Государственную Думу, принимал деятельное участие в работе мусульманской фракции. Шаймерден Кошегулов на свои средства совместно с Мыржакыпом Дулатовым организовали издание газеты на казахском языке. Она под названием «Серке» начала издаваться в Санкт-Петербурге с марта 1917 года. Был издан только один номер газеты, где была напечатана статья М. Дулатова «Оян казах». Цензура, найдя содержание газеты антиправительственным, запретила дальнейшее издание газеты.

Исследованием жизни и поэтического творчества Абая занимались многие кокшетауцы. Пожалуй, первым из них был Габбас Тогжанов, видный общественный деятель, литературный критик, публицист, репрессированный в 1937 году. Он в 1935 году написал книгу под названием «Абай», которая была издана в издательстве «Камил Жакып» в Казани на латинском алфавите (Абай, 1995: 20).

В книге автор освещает поэтический путь Абая, описывает среду из которой он вышел. Однако в описании биографии и поэтического творчества Абая Тогжановым допущено ряд ошибок.

Большой вклад в научное исследование внёс Есмагамбет Исмаилов (1911–1966), уроженец Котуркульской волости (ныне – район Биржан-сал) Кокшетауского уезда, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Академии наук. Он был поэтом, писателем, литературным критиком, а также был известным абаеведом. В 1940 году в «Казиздате» вышла книга «Абай», написанная совместно с Калижаном Бекхожиным на казахском языке, в том же году эта книга была издана в переводе и на русский язык. Им так же были написаны ряд статей, посвященных анализу поэтического и песенного творчества поэта (Абай, 1995: 21). Освещением поэтического творчества Абая занимался также наш земляк известный ученый, общественный деятель Турсынбек Какишев (1927–2015). Он автор 37 монографий, книг и брошюр, а также 800 газетно-журнальных публикаций. Под его общей редакцией в 1996 году

была издана «Краткая история Казахской литературы», где большое место занимало освещение творчества Абая. В 1986 году была издана книга Т. Какишева «Абай тағылымы» (Әбуев, 2018: 307).

На поприще абаеведения прославился еще один представитель интеллигенции из Кокшетау – А. Нуркатов. Айкын Нуркатов – видный теоретик и критик литературы, обладатель выдающегося таланта, как указано в одном академическом издании, «считался авторитетным абаеведом и ауэзововедом» (Әбуев, 2018:309-310).

Хотя его творческий путь был коротким, он проявил себя как правдивый, оригинально мыслящий ученый, решительный и острый на язык. Он был учеником всемирно известного писателя и академика Мухтара Ауэзова. Айкын Нуркатов исключительно талантливая личность, оставившая яркий след в литературоведении. При жизни им было опубликовано более 210 литературно-критических статей, 28 монографий, учебников, переведенных книг этого ученого-литератора с большой буквы. Он внес большой вклад в исследование творческого наследия не только Абая и Мухтара Ауэзова, но и других выдающихся деятелей истории и культуры казахского народа.

Итак, великий поэт-мыслитель Абай и знаменитый ученый-геолог Науан Хазрет – что общего между ними? Прежде всего, они жили в одну эпоху, во второй половине XIX и начале XX веков, оба от природы были наделены выдающимися способностями. Становление творческой личности Абая и Науана питали одни и те же истоки, национально-культурные традиции своего народа, образцы восточной поэзии, арабский героико-религиозный эпос. Но творчество Абая обогащалось за счет освоения достижений западной культуры через фильтр русской литературы и филологии, что и предопределило феномен Абая.

Последнее: Абая и Науана Хазрета объединяло и то, что оба смысла и высшее назначение своей жизни видели в служении своему народу, заботились о его нравственном совершенствовании и просвещении.

У великого Абая и Науан Хазрета были: своя стезя, своя творческая вершина и, конечно, свое место в истории культуры казахского народа. Абай – явление эпохальное, его творческое наследие – достояние мировой цивилизации, и мы далеки от мысли поднять личность Науан Хазрета на уровень его великого современника. Однако бесспорно и то, что Науан Хазрет войдет в историю суверенного Казахстана как талантливый просветитель, как самоотверженный борец и общественный деятель.

Литература:

- Абай Кунанбаев Шығармалар. Т. 1 «Жазушы» Алматы. 1968. 319 с.
 Абай Кунанбаев. Шығармалар. Т.2 «Жазушы» Алматы. 1968. 251 с.
 Абай. Энциклопедия. Қазақ энциклопедиясы. Алматы. Атамұра, 1995. 720 б.
 Әбуев К.К. «Науан Хазрет». Кокшетау, 2014. 234с.
 Әбуев Қ. Ақмола облысының тарих және мәдениет қайраткерлері. Кокшетау: «Әрикет», 2018. 335 с.
 Айдархан Турлыбаев // Әбуев К.К. «Деятели истории и культуры Акмолинской области». Кокшетау, 2018. 263 с.
 Айттыс «Биржан - Сара» Жетісу.Энциклопедия. Алматы. «Арыс» баспасы, 2004 жыл. 712 бет + 48 бет түрлі түсті суретті жапсырма.
 Ақан сері Қорамсаұлы. Бес ғасыр жырлайды. Алматы. Жазушы,1989 Т. 2. 495 с.
 Ауэзов М.О. Путь Абая. Т. 2. Ч. 2. Алма-Ата, 1978. 592 с.
 Букееханов А. Киргизы // «Жизнь национальностей». СПб. 1910. 478 с.
 Валиханов Г., Әбуев К.К. Вали хан: наследники и потомки. Кокшетау: Әрекет, 2019. 223 с.
 Жумабаев Мағжан. // Әбуев К.К. «Деятели истории и культуры Акмолинской области». Кокшетау, 2018. 263 с.
 Жумабаев Мағжан. Шығармалары. Алматы. Жазушы, 1989, 447 с.
 Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений. Т. 1 Стихотворения. Москва: Издательство «Художественная литература», 1964. 695 с.
 Мамбет-Али Сердалин // Әбуев К.К. «Кокшетау. Исторические очерки». Кокшетау, 2015. 257 с.
 Мусрепов Ф. «Ақан-сері - Ақ Токты». Шығармалар жинағы. 5 томдық. Т. 1. Алма-Ата, 1972. 420 с.

Национальная энциклопедия / Гл. ред. Б. Аяган. Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы». Алматы. 2004. 560 с.

Пушкин А.С. Собр.соч. Т. 4. «Евгений Онегин». Москва: «Художественная литература», 1975. 518 с.

Россия. Т. 18. Киргизский край. СПб. 1903, 479 с.

Жунусов Сәкен. Акан сері. Роман. «Акан-сері». Т. 1. Алматы. «Жазушы», 2003. 376 с.

ЦГА РК. Ф. 64. Оп.1. Д. 93

ЦГА РК. Ф. 64. Оп.1. Д. 938

ЦГА РК. Ф. 369. Оп.1. Д. 1.

ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 871.

References:

Abai Kunanbayev. Shygarmalar. T. 1. “Zhazushy” Almaty. 1968. 319 s. [in Kazakh].

Abai Kunanbayev. Shygarmalar. T. 2. “Zhazushy” Almaty. 1968. 251 s. [in Kazakh].

Abai. Encyclopedia. Kazakh encyclopediasy. Almaty. 1995. 720 s. [in Kazakh].

Abuev K.K. Nauan Hazret. Kokshetau. 2014. 234 s. [in Kazakh].

Abuev K.K. Akmola oblysynyn tarih zhane madeniet kairatkerlery. Kokshetau: “Ariket”, 2018. 335 s. [in Kazakh].

Aidarkhan Turlybayev // Abuev K.K. “Deyateli istorii i kul'tury Akmolinskoi oblasti. Kokshetau. 2018. 263 s. [in Russian].

Aitys “Birzhan-Sara” Zhetisu. Encyclopedia. Almaty: “ARIS” bashpasy, 2004. 712 bet.+ 48 bet turli tusti suretti zhapsyrma [in Kazakh].

Akan Seri Koramsauly. Bes gasyr zhirlaidy. Almaty: Zhazushi, 1989 vol. 2. 495 s. [in Kazakh].

Auezov M.O. Put' Abaya. Vol. 2. Part. 2. Alma-Ata, 1978. 592 s. [in Russian].

Bukeikhanov A. Kirghizy / Zhizn' nacional'nostey. SPb. 1910. 478 s. [in Russian].

Valikhanov G. Abuev K.K. Vali Khan: naslediye I potomki.. Kokshetau. Areket, 2019. 223 s. [in Russian].

Zhumabayev Magzhan // Abuev K.K. Deyateli istorii i kultury Akmolinskoi oblasti. Kokshetau 2018. 263 s. [in Russian].

Zhumabayev M. Shigarmalary. Almaty: Zhazushi, 1989. 447 s. [in Russian].

Lermontov M.Yu. Sobranie sochineny. Vol. 1 Stikhotvoreniya. Moscow, 1964. 695 s. [in Russian].

Mambet-Ali Serdalin // Abuev K.K. Kokshetau. Istoricheskie ocherki. Kokshetau, 2015. 257 s. [in Russian].

Musrepov G. “Akan-sery-Ak tokty”. Shygarmalar zhyngi, 5 tomduk, Vol. 1. Alma-Ata. 1972. 420 s. [in Kazakh].

Natsionalnaya encyclopedia / Editor B. Ayagan. Glavnaya redakciya “Kazak enciklapediyasy”, Almaty. 2004. 560 s. [in Russian].

Pushkin A.S. Sobranie sochineny T. 4. Yevgeniy Onegin. Moscow.1975. 518 s. [in Russian].

Rossya. Vol. 18. Kirgizskiy krai. SPb. 1903. 479 s. [in Russian].

Zhunussov S. Akan seri. Roman. “Akan seri” T. 1, Almaty. “Zhazushy”, 2003. 376 s. [in Kazakh].

Central state archive of the Republic of Kazakhstan (Hereafter CGA RK), F. 64. op. 1. d. 93 [in Russian].

CGA RK, f. 64, op. 1, d. 938 [in Russian].

CGA RK, f 369. Op. 1. d. 1 [in Russian].

CGA RK, f 369. Op. 1. d. 871 [in Russian].

**ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSONALITY**

ҒТАХР 03.20.03:09.55

**ТҮРКІСТАНДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫ
ЖӘНЕ МҰСТАФА ШОҚАЙ**

Тайман Сағат Тамшыбайұлы

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.
Қазақстан, Қызылорда. E-mail: st-1968@mail.ru

Түйіндеме. 1918 жылы ақпанда кеңес өкіметі бұрынғы патша өкіметінің отар елдеріндегі түркі мұсылман халықтарын біріктірген Түркістан Мұхтариятын күшпен жойып, өлкеде өз билігін орнатты. Қоқан қаласындағы қанды қырғыннан кейін большевиктердің жергілікті халыққа көрсеткен озбырлығынан тарихта «басмашылық» деген атпен халық қозғалысы өмірге келді. Автор қозғалыс тарихын зерттеуде Мұстафа Шоқайдың басмашылар қозғалысының шығу себептері, «басмашы» сөзінің мағынасы, қозғалыстың сипаты мен маңызы, оның әлеуметтік құрамы, жетекшілері жөніндегі пікірлері мен тұжырымдарын негізге ала отырып, кеңестік тарихнамадағы осы мәселе жөніндегі тарихшылардың қорытындыларын салыстыра отырып талдайды. Мақалада басмашылар қозғалысы Түркістандағы түркі халықтарының ұлт азаттық қозғалысының құрамдас бір бөлігі ретінде қарастырылған.

Кілт сөздер: Мұстафа Шоқай, Түркістан, ұлт азаттық қозғалыс, басмашылар, большевиктер.

МРНТИ 03.20.03:09.55

**БАСМАЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЯ В ТУРКЕСТАНЕ
И МУСТАФА ШОКАЙ**

Тайман Сағат Тамшыбайұлы

Кандидат исторических наук, доцент.
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Казахстан, Кызылорда. E-mail: st-1968@mail.ru

Аннотация. В феврале 1918 года советское правительство попыталось консолидировать свою власть в регионе, разгромив Туркестанскую автономию, объединявшую тюркские мусульманские народы в колониальных землях бывшего царского правительства. Жестокость большевиков по отношению к местному населению Коканда породила антисоветское народное движение, известное в истории как «басмачество». Основываясь на анализе взглядов и выводов Мустафы Шокая о повстанческом движении, значении слова «басмачи», его социальном составе, лидеров движения, автор сопоставляет заключения историков по данному вопросу в советской историографии. В статье движение басмачей представляется как составная часть национально-освободительного движения тюркских народов в Туркестане.

Ключевые слова: Мустафа Шокай, Туркестан, национально-освободительного движение, басмачи, большевики

IRSTI 03.20.03:09.55

BASMACHI MOVEMENT IN TURKESTAN AND MUSTAFA SHOKAY

Taiman Sagat

Candidate of historical sciences, associate professor at Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kazakhstan, Kyzylorda. E-mail: st-1968@mail.ru

Abstract. In February of 1918, the Soviet government tried to consolidate its power in the region by defeating Turkestan autonomy, which united the Turkic Muslim peoples in the colonial lands of the former tsarist government. The cruelty of the Bolsheviks toward the local population of Kokand gave rise to the anti-Soviet popular movement, known in history as the “Basmachi movement”. This article based on an analysis of the Mustafa Shokay’s views and conclusions about the Basmachi movement or rebel movement, its social composition as well as about leaders of this movement. The author compares different historians’ conclusions on this issue in Soviet historiography. The Basmachi movement is presented as an integral part of the national liberation movement of the Turkic peoples in Turkestan.

Key words: Mustafa Shokay, Turkestan, National liberation movement, Basmachi, Bolsheviks

Кіріспе. Кеңестік идеология басмашы, басмашылар қозғалысы туралы барынша жаңсақ пікірлер қалыптастырылып, халықтың санасына сіндіру үшін олар туралы бірнеше зерттеулер жүргізіліп, оқулықтарға негізсіз анықтамалар жазылды, тіпті арнайы көркем фильмдер түсіріліп, кеңестік көркем әдебиетте бірнеше роман, повестер жазылып, талай өңгіменің арқауына негіз болғаны рас. Кезінде кеңестік тарихнамада бұл қозғалысты Түркістан өлкесінде шетелдіктердің қолдауымен ішкі феодалдық және діни күштердің Кеңес өкіметіне қарсы таптық күресі болды деп бағаласа, бүгінгі ғалымдардың еңбектерінде ұлт азаттық күрестің құрамдас бір бөлігі ретінде қарастырылды. Сонда да болса бұл мәселе төңірегінде бірқатар тарихшылар бұрынғы көзқарасты ұстанып келеді. Сондықтан тарих ғылымында бұл мәселені зерттеу әлі де өзекті болып отыр.

Материалдар мен әдістері. 1917 жылғы Қазан төңкерісі Ақпан революциясының демократиялық реформаларына үміт артқан Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысы күштеріне үлкен соққы болып тиді. Түркістанда Петроградта басталған бұл қарулы көтеріліс пен оның нәтижелерін түркі халықтары қабылдамады. Большевиктердің Түркістанда кеңестік негіздегі ұлттық автономия құру туралы алғашқы қадамдарынан-ақ ұлт зиялылары бұл тек Ресейдің бұл аймақта орыс отаршылдығын сақтаудың бүркемеленген түрі екенін жақсы түсінді. Сондықтан 1917 жылы 27 қарашада Қоқан қаласында Түркістан мұсылмандарының IV Төтенше құрылтайында Түркістан (Қоқан) автономиясы жарияланады. Үкімет Премьер-Министрі болып әуелі М. Тынышбаев, кейін М. Шоқай сайланды. Түркістан Мұхтарияты Ресеймен байланыстар теңдік пен өзара мүдделерді ескеру негізінде құрылуға тиіс деп есептеді (Агзамходжаев, 2006:180). Көп ұзамай артынша Орынборда Әлихан Бөкейханов бастаған қазақ Алашорда үкіметі құрылды. Сөйтіп, Түркістан жұрты өз тағдырына өздері қожалық ету мақсатында ұлттық мемлекеттігін жаңғырту жолында тұңғыш қадам жасады. Алайда, патшалық Ресейдің бұрынғы отар елдерінің ішінде алғаш құрылған бұл мемлекеттің тұтас Түркістан идеясынан барынша сескенген Кеңес өкіметі 1918 жылы 2 ақпанда автономияны қарулы күшпен құлатты. Большевиктер Түркістан Мұхтариятын талқандаған соң өңірдің басқа бөліктеріне де қарсы шабуылдарға шығып, дәстүрлі қалыптасқан қоғамдық қатынастар мен тәртіпті революциялық шаралар арқылы түбегейлі қайта құру жолындағы әрекеттерін жергілікті халық жаңа отаршыл мақсатты көздеген әрекет ретінде қабылдап, халықтың бір бөлігі өлкедегі кеңес билігіне қарсы тұру үшін «басмашылар» деген атпен белгілі бола бастаған қозғалысқа келіп қосылады. «Басмашы» сөзі көне түркі тіліндегі «basmak» етістігінен пайда болған, ол - «басу», «бұзу», ал өзбек тілінде «basmajı» – «басбұзар», «тонаушы», «қылмыскер» деген мағына береді. Мұстафа Шоқайдың айтуынша «басмашы» сөзі 1918 жылдың

ақпанына дейін «қарақшы», «бұзақылар», ал Қоқан автономиясы құлағаннан кейін большевиктер үстемдігіне қарсы күрескен саяси көтерілісшілер деген мағынаға ие болып, үлкен қозғалысқа айналды (Шоқай, 2007:210).

Мұстафа Шоқай Түркістандағы басмашылар қозғалысының кең етек алуы Қоқан автономиясының күшпен жойылуына байланысты орын алғанын, бірақ өз күресі мен басмашылар арасындағы ешқандай байланыстың болмағандығын ескертеді. Ол 1924 жылы 30 тамыздағы «Последний новости» газетінде жарияланған «Түркістандағы басмашылар қозғалысы» атты мақаласында «...басмашылық қозғалыстың ұйымдастырылуына Қоқан үкіметінің, осы үкіметтің президенті ретінде менің ешқандай қатысымыз болған жоқ. Ол стихиялық жағдайда шықты» - деп қозғалыстың себебін ашып көрсетеді (Шоқай. 2012:437).

Түркістандағы түркі халықтарының қолына қару алып, большевиктерге қарсы шығуы ең алғаш Ферғана облысында басталды. Түркістан Мұхтарияты құлағаннан кейін құрбашы кіші Ергеш 1918 жылы 19 ақпанда Қоқанда төңкеріс ұйымдастырып, 20 ақпанда жасағымен «қасиетті жерімізді гяурлардан босатайық» деген ұранмен бекініске шабуыл бастайды (Қара. 2012:127). Алайда, қызылдар әскеріне жасаған оның шабуылы нәтижесіз аяқталған соң, Ергеш өз әскерімен Бечкир қыстағына шегініп, 27 ақпанда қызыл гвардияшылар мен дашнактардың шабуылы кезінде қаза табады. Одан кейін оның ісін оның ағасы үлкен Ергеш жалғастырады. Маргеланда уездік кеңес милициясының бастығы болған Мадаминбек 1918 жылдың жазында өзіне бағынышты өзбек милиционерлерімен 700-ге жуық адамы бар басмашылар отрядын құрып, 1919 жылы қыркүйекте Қырғызстандағы К. Монстров бастаған шаруалар армиясымен бірлесіп, Ош пен Жалалабад қалаларын басып алды. Мадамин-бек 1919 жылы қазан айында Иргаштам деген жерде болған мұсылман әскерлері құрылтайының шешімімен құрылған Ферғана үкіметінің басшысы, әрі бас қолбасшы болып сайланады. М. Қойгелдиевтің айтуынша 1919 жылы Түркістанда басмашылар тобының жалпы саны 150-ге, ондағы адамдардың саны 60 мыңға жеткен. Бұл қозғалысқа 1917-1918 жылғы жұттан ығысып Ферғана өңіріне келген орта жүз қазақтары да белсенді қатысып, олар көтерілісшілерді көлікпен, азық-түлікпен қамтамасыз етті (Қойгелдиев, 2014). К.Л. Есмағамбетовтың еңбегінде 1918–1919 жылдары Ферғанада, Ергеш жасағынан басқа, Курширмат, Халқожа, Махаммад-қожа, Рахманқұл, Аман Палван және т.б. жетекшілердің басқаруындағы қырыққа жуық әскери жасақтар әрекет жасады (Есмағамбетов, 2008:187). Осы жылдары Ферғанадағы басмашылардың жалпы саны 6 мыңнан асқан, бір ғана Курширматтың отрядында мың жарымға жуық адам болған (Алексеенков, 1928:67).

Құрбашы кіші Ергеш қандай адам болды? Ол туралы Мұстафа Шоқай Қоқан автономиясының 14 жылдығына арналған «Бір ғылыми өтірікке қарсы» мақаласында Зәки Валидидің еңбегінде жазылған «Қоқан үкіметінің басты тірегі басмашылардың басшысы Ергеш болды» деген оның пікірін жоққа шығарады. Мақаласында М.Шоқай басмашы деген сөздің екі мағынасын түсіндіре келе Ергештің 1917 жылға дейін де басмашы болғанын, кейіннен бандалықты тастап үкіметтің қала милициясы басына келген соң оның Қоқан маңындағы қарақшы басмашылармен күрескенін, ал Түркістан Мұхтариятын ұйымдастыруға оның еш қатысы болмағанын жазды. Осы мақаласында ол басмашыларға «Түркістанда орыс диктатурасына қарсы күресушілер, Түркістанды құтқару жолында қан төгіп, жан пида етушілер» деп баға бере отырып, «жауласқан кезде жауласушы екі жақ бірін-бірі «бандит» деп атағаны сияқты, большевиктер де біздің күрескерлерімізге «басмашы» деген ат қойып, айдар тақты. Көтерілісшілердің ұлттық мұраттарымыз жолында төгілген қаны оларға тағылған «басмашы» деген атаудың мүлде жала екенін айғақтайды»-деп жазады (Шоқай. 2007:208).

Басмашылардың кеңес өкіметінің Түркістандағы озбырлық әрекеттеріне қарсылығын құрбашы Мадаминбектің Ферғана майданының қолбасшысы Сафоновқа жазған хатынан байқауға болады. Онда: «Біздің халқымыздың санасы К. Маркстың қисындары мен большевиктердің программаларын түсінуге, оларды жүзеге асыру дәрежесіне жеткен жоқ. Егер Түркістанды билеп тұрған сіздер мұсылмандардың тұрмысымен таныс болсаңыздар, жергілікті халықтың санасына өздеріңіздің құрғақ идеяларыңызды сіңіремін деп босқа әуре болып жүргендеріңізді түсінер едіңіздер.

Біздің мұсылмандар түгіл еуропалық орыстардың өздері де коммунизм идеясын мақұлдап, жүзеге асыруға дайын емес. Халықтардың билікті өз қолдарына алуына, федерация құрып, бірлесуіне ерік береміз деп едіңіздер. Біздің өз білгенімізше өмір сүріп, еңбек етуге, мемлекетімізді басқаруға, өз елімізде өзіміз қожа болуға мүмкіншілік беріңіздер, бұған біздің толық қажымыз бар»-деп жазады (Ахмедов, 1996:83)

М. Шоқай басмашылар қозғалысының себептері мен қозғаушы күштерін ыждағатты түрде зерттеп, оның әлсіз жақтарына қарамастан, ұлт-азаттық сипатта екендігін алғаш рет атап көрсетеді. Мұстафа Шоқай «Басмашылық» атты мақаласында «Басмашылық кеңестік биліктің Түркістандағы басбұзарлық отарлық саясатына қарсы туған жалпы ұлттық қозғалыс болды» деп тарихи баға береді (Шоқай, 2013:28)

Қызыл әскердің Бұқарға жасаған шабуылы нәтижесінде бұл өлкеде кеңестік билік орнап, Бұхар халық республикасы атты «қуыршақ» мемлекет құрылғаны белгілі. 1920 жылы наурыз-сәуір айларында кезінде большевиктермен одақтасқан жасбұхаралықтардың бір бөлігі Кеңес билігіне қарсы шығады. Бұхараның әскери назирі Абдулхамид Арифов, сыртқы істер назирі Хашим Шайх қызыл армия әскерлерінің Бұхарадан өкетілуін талап етеді (Абдулаев, 1990:51). Осы кезден бастап зиялы қауым өкілдері бұл қозғалысқа қызығушылық танытып, басмашылыққа саяси сипат беру мақсатында түрлі жиындар ұйымдастырып, барынша қолдау көрсете бастады. Осы кезде Садриддин хан, Керімов сияқты зиялылар өздерінің большевиктерге қарсы күресте қару-жарақтың аздығы, басмашылардың әскери күш ретінде әлсіздігі еш нәтиже бермейтіндігін түсініп, Құлжадағы Британ консулынан көмек сұрамақшы болды. Алайда Құлжаға жіберілген елшінің большевиктер тарапынан тұтқынға алынуынан олар өз мақсаттарына жете алмады (Қыдырәлі, 2012:147). Сонда да болса Орталық Азия біріккен ұлт азаттық комитет мүшелері 1921 жылы конгресс шақырып, Түркістанды тәуелсіз демократиялық республика деп жариялау жөнінде шешім қабылдады. Алайда бұл уақытта ұлттық сананың әлсізденуі мен кеңес өкіметінің азамат соғысында жеңіске жетіп, күш-қуатын қалпына келтірген тұсқа келгендіктен бұл шешім жүзеге аспады.

1918-1922 жылдары Осман империясындағы ішкі тартыс барысында жастүрікшілдер биліктен кетіп, оның көшбасшыларының бірі Әнуар паша Түркістандағы қалыптасқан жағдайды көрген соң, ислам дініндегі барлық халықтарды біріктіріп, Орта Азияда мұсылман мемлекетін құру жөнінде ұран тастайды. Бұл туралы Мұстафа Шоқай 1920 жылы 27 қазанда «Вольный горец» газетінде жарияланған «Нури пашамен кездесу» атты мақаласында Түркия басшыларының араласуы елдегі жағдайды өзгерте алады деген ойдан аулақ болады. 1919 жылы Түркістандағы әскери қимылдар жоспарын көрсеткен Әнуардың ағасы Нури пашаға бұл кезеңде соғыс арқылы Түркістанды азат етудің мүмкін еместігін, елдің сол кездегі жағдайына байланысты Түркістандағы қарулы қақтығыстарға мүлдем қарсы екендігін айтады. Соғыс қимылдары нәтижесінде большевиктер ығыстырылып шығарылған жағдайдың өзінде, түптің түбінде оның нәтижесін Ресей реакциясы – ақгвардияшылар пайдаланып кетеді деп есептейтін айтады (Шоқай, 2012:219).

Түркістандағы басмашылар қозғалысы сипаты жағынан стихиялы болғандығының тағы бір дәлелі 1918 жылы түркімен тайпаларының ақсақалдары Қоқан автономиясының құрылғанын білместен өздерінің Мәжілісін құрып, оған Н.Н. Иомудскийді сардар, генерал Оразды бас қолбасшы етіп сайлайды. Олардың кезінде II Николай патшаны қорғаған «жабайы дивизияның» жақсы қаруланған алты полкі 1920 жылға дейін ағылшындардың көмегімен Красноводск, Мерв пен Ашхабад аралығында большевиктермен соғысады, алайда, қызылдар қырғынына ұшырап жатқан Қоқандағы өзбек пен қазаққа көмекке келмейді. Кейіннен большевиктер күші басымдыққа ие болғанда олардан жеңілген түркімен полктерінің көпшілігі түркімен даласына шашырап кетіп, соңынан қызыл гвардияшылар қолына түсіп, өлтірілді (Поляков, Чугинов, 1976:175).

Ұлт азаттық қозғалыстың бір құрамдас бөлігі ретінде кең өріс алған басмашылар қозғалысын қарастырғанда нақтылы-проблемалық, тарихи-салыстырмалық әдістер қолданылды.

Талдау. Түркістандағы басмашылар қозғалысы туралы алғаш зерттеген, кеңес

тарихшысы Г.И. Сафаровтың «Колониальная революция (ОпытТүркестана)» атты еңбегінде (Сафаров, 1921:89) Түркістандағы кеңестік билік ашықтан-ашық отарлық сипатта болды деп жазды. Автор қозғалыстың негізгі себептеріне ауылшаруашылығын күйзелткен, дихандардың жаппай кедейленуіне әкелген экономикалық дағдарыс пен большевиктердің бұл өңірдегі «таптық элементтерге» деген көзқарастары себеп болды десе, «қозғалыс сипаты жағынан кеңестік биліктің отарлық режиміне қарсы жалпы ұлттық қозғалыс болды» деген қорытынды жасайды. Г. Сафаровтың бұл еңбегі кейіннен кеңестік тарихшылардың қатты сынына ұшырап, автор троцкист-зиновьевшіл топтың мүшесі ретінде 1942 жылы «халық жауы» ретінде атылып кетті. Г. Сафаровтан кейін басмашылық қозғалыс тарихы туралы жазғандар Ф. Ходжаев, Ди-Мур, П. Алексеенков, Е. Козловский және басқалар болды. Бұл еңбектерде тарихи шындық бұрмаланып, түркі халықтарының өздерінің ұлттық болмысын, салт-дәстүрін, діні мен тілін сақтап, басқа халықтармен тең құқылы өмір сүруге бағытталған әрекеттеріне «пантюркизм», «панисламизм» айыптары тағылды. Ф. Ходжаевтың «Материалы к истории революции в Бухаре» атты еңбегінде оның айтуынша көтеріліс жетекшілері болған ру көсемдері мен молдалар «дін мен шарифаттың ұрандарын» желеу етіп тек өздерінің экономикалық жағдайын жақсартуды ойлады десе (Ходжаев, 1970:233), Ди-Мур «шығыс бұқаралық басмашылар реакциялық феодализмнің панисламдық бағдарламасы аясында барлық кеңеске қарсы контрреволюциялық элементтерді біріктірді» -деп қорытынды жасайды (Ди-Мур, 1925:283). Мұстафа Шоқай «Түркістандағы басмашылық қозғалыс» атты мақаласында «...күрбашылар Ергеш пен Мадаминбектің әрекеттері елдің кедейленуіне әкеліп соқтырғанын, Ферғана облысының бөлініп, әр күрбашының өз қалауынша билік жүргізіп, өзінен басқа ешбір өкіметті танудан бас тартуы нәтижесінде большевиктердің басмашылар жасақтарын жеке-жеке жеңіп, басып тастауына мүмкіндік бергенін жазады. Мұстафа Шоқай басмашылардың күрбашылары Ергештің де, Мадамин бектің және тағы басқа да күрбашылардың ұлттық күрестің міндетін жоғары деңгейде түсінбегендіктерін, олардың соңына ерген халықтың да алдында нақты нақты ұлттық саяси бағдарламаның болмағандығын айтады. Көптеген күрбашылар кеңес үкіметінен мұсылмандар үшін дінді қайта өрлетуге, сауда еркіндігін беруге, биліктің «күрбашы» шенін тануға және өз жігіттерінің арасынан сенімді оққағарларын таңдап алу құқығын талап етті. Осы талаптары қанағаттандырылған соң олар Кеңестер туы астына кіріп, тіпті өздерінің жолын қуушыларға қарсы шықты. Ергеш те, Мадаминбек те өмірлерінің соңын кеңес қызметінде аяқтады»- деп жазады (Шоқай, 2014:57).

П. Алексеенковтың 1928 жылы жарыққа шыққан «Крестьянское восстание в Фергане» атты еңбегінде кеңес өкіметіне қарсы күресте орыс кулактары мен басмашылардың бірігуі, Андижан қаласының қорғау және басмашылар әскерінің талқандалуы, олармен күресте жергілікті партия ұйымдарының рөлі жайында жазса (Алексеенков, 1928:39), Е. Козловскийдің «Красная Армия в Средней Азии» кітабында Хиуадағы Жүнайд ханмен күрес тарихы жазылды (Козловский, 1928). Алайда бұл тарихшылар басмашылар қозғалысының астарын сол кездегі оқиғалар мен фактілер негізінде жете қарастырып, талдау жасамады. 1931 жылы П. Алексеенков «Что такое басмачество?» атты кітабында «басмашылық – Орта Азияның социалистік дамуына қарсы капиталистік элементтердің күресінің бір түрі, ал сипаты жағынан ұлтқа қарсы болды»-деп жазды (Алексеенков, 1931:48). Сонымен қатар автор «Мәні мен мазмұны жағынан Қазан төңкерісінен кейінгі басмашылық төңкерістен дейінгі басмашылықтың жалғасы болған жоқ. Қазан төңкерісінен кейінгі басмашылық төңкерістен дейінгі басмашылықтың сыртқы формасын алғанмен, өзінің әлеуметтік-экономикалық себептері мен мақсаты бар қозғалыс болды» деп қорытындылады (Алексеенков, 1931:38). Міне осылай Сафаровтан кейін тағы бір кеңестік тарихшы өзіне дейін айтылып келген «басмашылық бас көтерулерге» қозғалыс деген баға берді. Бірақ сонда да болса Алексеенков өзінің басмашылықтың қалыптасуының субъективті факторларын алға тартып, ұлттық саясат басмашылықтың шығуына себеп болған жоқ деген бұрынғы пікірінде қалды. Алайда, автор басмашылардың әлеуметтік құрамының біркелкі болмағандығын, олардың негізгі контингентін дихандар құрағанын жазды.

П. Алексеенковтың кітабынан кейін көп уақытқа дейін бұл тақырып бойынша

көлемді еңбектер жазылмады. Бұл мәселе төңірегінде тек 1960 жылдары А. Х. Бабаходжаевтың ағылшын интервенциясының талқандалуының маңызы мен Орта Азиядағы басмашылар қозғалысының Ауғанстан мен Иранда өрістеуі, халықтардың өзара қарым-қатынасы мәселелері төңірегінде партиялық құжаттар негізінде жазған «Провал английской политики в Средней Азии и Среднем Востоке» атты монографиясында «Орта Азияда еңбекшілер басмашыларға қарсы Коммунистік партия басшылығымен социализм үшін күрессе, басмашылар Орталық Шығыстағы халықтардың ұлт азаттық күресіне қатысты» - деп жазды (Бабаходжаев, 1962: 56).

Ағылшындардың кеңестерге қарсы күресте өз мақсаттарын жүзеге асыру үшін басмашыларға өз агенттері арқылы қару-жарақпен және қаржылай көмек көрсеткені туралы тарихи деректерді жоққа шығаруға болмайды. Бірақ, көмек көрсету мен ұйымдастыру екі түрлі ұғымды білдіреді. Бұл еңбекте де бұрынғы авторлар сияқты басмашылар қарсылығы өркениет пен демократияға қарсы жабайы қозғалыс ретінде суреттеліп, «басмашылар қозғалысын ағылшындар ұйымдастырды» деген аңызға айналдырғысы келді. Егер саяси аңызды тексеруді қажет етпейтін білім деп қабылдасақ, онда ол дәлелдеуді де қажет етпейді. Ал империя – «артта қалған халықтардың» модернизациялау құралы болса, «артта қалған халықтардың» империяға қарсылығы модернизациялауға қарсылық болып есептеледі. Сондықтан М.Шоқайдың сөзімен айтқандай кеңес өкіметіне бұл аңыз түркістандықтардың кеңестік режимге деген жалпыұлттық жеккөрініші мен Түркістандағы орыс пролетариаты диктатурасының негізсіз болғанын жасыру үшін қажет болды.

Келесі тарихшы М. Иркаев «История гражданской войны в Таджикистане» атты еңбегінде басмашылар қозғалысы ұлт азаттық қозғалыс болғандығы жөнінде айтпаса да, оның жалпы халықтық сипат алғандығын жоққа шығармайды (Иркаев, 1963:255). Зерттеуші еңбегінде Тәжікстанда басмашылармен болған күрес тарихында кезеңдеуге мынадай өзгерістер енгізді: 1921-1923 жылдың ортасы – басмашылықтың кең көлемде өріс алуы, 1923 жылдың ортасы-1924 жылдың аяғы – басмашылар күшінің әлсіреуі, 1925-1926 жылдың ортасы – басмашылықтың жойылуы (Иркаев, 1963:223). Автор барлық кезеңде де басмашылардың мақсаты – кеңес өкіметін жою болғандығын, ал басмашылардың әлеуметтік базасын дінбасылар мен байлар, бұрынғы шенеуіктер және оларға алданған саяси сауаты аз дихандар тобы құрағандығын жазды. 1917-1931 жылдары Түркістандағы басмашылар қозғалысының қалыптасуы, оның дамуы мен Ибрагим-бек бастаған соңғы басмашылар отрядының түпкілікті жойылуы туралы жазылған Ю.А. Поляков, А.И. Чигуновтың «Конец басмачества» (Поляков, Чигунов, 1976) кітабында қызыл әскер бөлімдерімен болған шайқастардағы басмашылардың күшті және әлсіз жақтарын тарихи деректерге сүйене отырып сипаттады. Бірақ бұл еңбек негізінен әскери жорықтар бағытында жазылғандықтан, онда басмашылар қозғалысының шығу себептері жіті талданбады. Бұл мәселе жөніндегі кеңестік тарихнама саяси идеология шеңберінен шыға алмады. Тек Кеңес Одағы ыдырап, тәуелсіздік алғаннан кейін ғана түркі халықтарының ұлт азаттық қозғалысы тарихы қайта қаралып, ұлттық тарихи сананы жаңғырту бағытындағы зерттеулерде бұл қозғалыстың тарихи шындығын ашып, оған жаңа тарихи баға беріле бастады. Ондай зерттеулердің қатарына Мұстафа Шоқайдың сан қырлы келбетіне, ғылыми-публицистік еңбектеріне, естеліктеріне барынша ұлттық көзқарас тұрғысынан талдау жасаған, оның Ресейдің отарлық саясатына қатысты әрекеттерін, қоныстандыру, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1917 жылғы ақпан және қазан төңкерісі, Алаш қозғалысы, Түркістан Мұхтарияты, басмашылар қозғалысы, Кеңес өкіметінің қысымшылық саясаты, ұлт мәселесіне, ашаршылыққа тақырыбында жазғандарын құнды дерек екендігін пайымдап, ғылыми айналымға енгізген мұстафатанушы К.Л. Есмағамбетовтың «Әлем таныған тұлға: Мұстафа Шоқайдың дүниетанымы мен қайраткерлік болмысы» атты монографиясының маңызы өте зор болды.

Нәтижелері. Басмашылар қызыл әскермен соғыста партизандық тактиканы ұстанып, ірі әскери бөлімдермен ашық қақтығыстардан жиі қашып отырды. Олар көбіне шағын әскери бөлімшелерге, өнеркәсіп орындарына, теміржол станцияларына, қоймаларға, шағын қышлақтарға тұтқиылдан шабуыл жасап, кеңес өкіметінің өкілдерін өлтіріп отырған. Ал, қызыл әскерлер басмашылармен соғыста олардың отбасын кепілге

алу, тұтас ауылдарды жойып жіберу әдісін кең қолданды. Егер рақымшылық жасауға берілген мерзімде қаруын тастап берілмесе, кепілдіктегі оның әйелі, бала-шағасы тегіс атып өлтірілді. Бұл жайында 1922 жылы Түркістан Халкомының төрағасы К. Атабаев былай деп баяндайды: «Біз бір мезетте басмашылықты отпен және қылышпен бірден жоюды ойладық. Осы мақсатта «басмашылық шарпыған» ірі қышлақтар аяусыз жойылып отырды, Соның салдарынан елді мекендер кеңес өкіметінен қашықтай берді, бүкіл Ферғананы жаулап алғанымызбен, жергілікті халық бізді жек көрді» (Поляков, Чугинов, 1976:84). Міне осылай еңбекші дихандар қауымы басмашыларға көптеп қосыла бастады. Кейбір құрылымдарда олардың саны 8-10 мыңға дейін жетті.

Басмашылармен қарсы күресте большевиктер әскерінің құрамы негізінен қылмыстық топтардан жасақталды. Олар әрбір жорықта жергілікті тұрғындарды жаппай тонау, зорлау, өлтірумен айналысты және олардың бұл әрекеттері кезіндегі патша өкіметінің жазалаушы отрядтарынан еш айырмашылығы болмады. Зерттеушілердің деректерінде басмашылармен күрестің алғашқы 3 жылында үш жүз мыңнан астам басмашылардың жойылғандығы туралы мәліметтер кездеседі (Поляков, Чугинов, 1976:142). Нақты деректер бұл уақытта басмашылардың саны бұл мөлшерге жетпегенін дәлелдесе, бұл сандар арқылы осы уақытта бейбіт тұрғындардың жазалаушылар қолынан көп қырғынға ұшырағанын байқауға болады. В.А. Чайкиннің 1922 жылғы 22 наурыздағы М. Шоқайға жазған хатында қызыл әскердің басмашыларға қарсы күресте 56 қышлақты қиратқаны, кез келген уақытта жергілікті халыққа оқ жаудыру фактілерінің жиі ұшырасатындығы туралы хабардар етеді. Хатта басмашыларға қарсы күресте қозғалыстың жетекшілерінен құтылу мақсатында жалдамалы кісі өлтірушілердің көмегіне сүйену, көтерілісшілердің арасына іріткі салу сияқты билік орындарының «мағынасыз тактикасын» сынға алады. Сонымен бірге, Ферғананы ашаршылық жайлағаны, алайда Қазақстандағы жағдайдың мұнан да «ауыр да қасіретті» екендігі, «кей жерлерде халықтың 80 пайызының қырылып жатқаны сөз болады (Шоқай, 2006:56).

Мұстафа Шоқай өзінің «Көрнекі варварлық», «Тағы да Орта Азиядағы көтеріліс туралы», «Түркістанда» деген мақалаларында Кеңес өкіметінің басмашылар қозғалысын басу үшін қолданып отырған айуандық, ортағасырлық іс-әрекеттерін әшкерелеп отырды. Мұстафа Шоқайдың 1924 жылы 30 тамызда Парижден шығатын «Последние новости» газетіндегі «Көрнекі варварлық» атты мақаласында «Жұма құрбашыны қолға түсіру әрекеттері сәтсіз аяқталған қызыл әскер бейбіт ауылға шабуыл жасап, құрбашының інісі қарапайым шаруа Шырынды кепілдікке алады. Шырынның отбасына көрсетілген қандайда бір көмек кеңес өкіметінің жауына көрсетілген көмек деп есептеліп, көмек көрсеткендер қатаң жазаға ұшырады. Сондай-ақ қолға түскен Ағзам-қажы құрбашының көмекшісі Хафиздың басын кесіп алып, басшыларына тарту етті дей отырып, большевиктердің мұндай көрнекі айуандықтары бірінші емес, 1922 жылы қыркүйекте Ташкентте болған өлкелік партия конференциясында мәскеу делегатының самарқан көтерілісшілерінің басшысы Бахрам бек пен өзбек мұғалімі Қары Кемалдың кесілген басын мінбеге шығарып көрсеткенін жазады. Тіпті, большевиктер басмашылардың көрнекті жетекшілерінің бірі Шахмұрадтың басын оққа ұшқаннан кейін кесіп алып, Канимах селосындағы базар алаңына іліп қояды. Мұстафа «Кесілген адам басымен тарту жасау - Орта Азияда құрылған ленинизмнің қанды дәстүрі болды» - деп жазады (Шоқай, 2012:16).

Түркістандағы басмашылық қозғалысының басына Әнуар паша келгеннен кейін, ол мүлдем жаңа сипат алды. Тіпті түркістандық ұлт зиялылары да Әнуар пашаға үлкен үміт артты. Әнуар паша осы кезде Ферғана өңірінен шегінген бытыраңқы басмашылар тобынан 16 мың адамнан тұратын әскер жинап, 1922 жылдың көктемінде Бұхар Халық Кеңес Республикасының едәуір бөлігін басып алды. Осы тұста Дарбаза ауданының ревкомы Ишан Сұлтан мен Куляб ауданының ревкомы Давлатманд би кеңестік өкіметті құлатып Әнуар пашаның соңынан ерді. Оларға Хисар, Балжуан, Қаратегін аудандарынан 8 мыңға жуық тәжік және соншама өзбектер қосылады. Сонымен қатар 300-ден аса әскерімен ауған тайпаларының әмірі Хабибулла-Бача Сақа, Бұхара Кеңес үкіметінің әскери халкомы болған Абдулхамид Арипов те өз жақтастарымен келіп қосылды. Төтенше Комиссияның бұрынғы тыңшысы Тураб Бек те 1922 жылдың мамыр

айында басмашыларға қосылып кетеді де, құрбашы ретінде Әнуар паша мен түрік офицері Хаджи Сами жағында Кеңес өкіметіне қарсы соғысады. Осы тұста Бұхараның шығыс бөлігі саналатын Тәжікстан жеріндегі кеңес өкіметінің зорлық-зомбылығына қарсы толқулар басталып, жасбұхарлықтардың көрнекті өкілі Мұхитдин Мағзом да 300 жігітімен басмашыларға барып қосылады. (Ахмедов, 1996:89).

1922 жылы Әнуар паша Душанбе қаласын басып алып, ақпан мен маусым айларында Ферғана жазығында, Самарқанд аумағы мен Бұхараның шығыс бөлігіндегі аудандарда қызыл армиямен қанды шайқастар жүргізді. Аз ғана уақыттың ішінде Бұхараның шығыс аумағынан большевиктерді түгелдей қуып, Самарқанд, Бұхара, Ашхабад, Қарши және Ферғананы бірнеше ай қоршау жағдайында қалдырады. 1922 жылы мамыр айында Әнуар паша Ресейге Түркістаннан кеңес әскерін алып кету туралы талап қояды.

Түркістандағы жағдайдың ұшығып кеткенін байқаған большевиктер сәуір айында Түркістан өлкесіне С. Орджоникидзені жібереді. 1922 жылы 18 мамырда РКП (б) ОК саяси бюросы «Түркістан-Бұхара істері туралы» арнайы шешім қабылдап, Бұхарға қызыл әскерлердің бас қолбасшысы С.С. Каменев келіп, қызыл әскер армиясын қосымша 4,5 мың найзалы, 3 мыңдай қылышты жауынгермен және 20 зеңбірекпен толықтырылып, қайта жасақтайды. Сонымен қатар, бұл қозғалысты басуға қосымша көмекке В.В. Куйбышев, А.Н. Тодоровскийлер бастаған әскерлер де жіберіледі (Алексеенков, 1928: 39). Дегенмен, Әнуар паша Түркістанға орыс диктатурасынан құтылуға көмек беру ниетінің дұрыстығына қарамастан, өз жоспарын толық орындай алмайды. Оның себебін М. Шоқай «Бұрынғы Бұхар әмірі Сеид-Мир-Әлім хан туралы» мақаласында: «өзінің билік құрған кезінде жауыздығымен және бүлік жасағандығымен ешкімге танымал бола алмаған бұрынғы Бұхараның әміршісінің қолынан пашаның «ұлы үзгір» лауазымын қабылдауы – бұхар әміршісін жек көретін Ибрагимбек, Ишан Сұлтан, Фузайл Максум сияқты беделді құрбашылардың одан сырт айналуына әкеп соқты»- дейді (Шоқай, 2013:37). Міне осылай Әнуар пашаның қолға алған қимылдары біртіндеп сәтсіздікке ұшырай бастайды. 1922 жылы 15 шілдеде мол күш жинап үлгерген қызыл әскер шабуылға шығып, басмашылар арасындағы өзара алауыздық нәтижесінде әскерінің көп бөлігінен айырылған Әнуар паша 1922 жылдың 4 тамызы күні Жапа қышлағында болған шайқаста қаза табады. М. Шоқай кейін «Марқұм Әнуар паша хақында есте қалғандардан үзінділер» атты мақаласында: «...Егер Әнуар Түркістанға өлкенің көп бөлігі әлі де кеңеске кірмей тұрған, кеңеске қараған жерлерде жаппай толқулар болып жатқан 1918-1919 жылдарда келгенде, онда атамекеніміздің тағдыры басқаша шешілуі мүмкін еді. Бізді 1918-1919 жылдарда жеңіліске душар еткен нәрсе орыс большевиктерінің қарулы күші ғана емес еді, сонымен қатар өзіміздің ұйымшыл және батыл бола алмағанымыз және ұлттық күресімізді ұйымшылдықпен батыл жүргізе алмауымыздан да еді» деп өкінішпен жазды (Шоқай, 2007: 262).

Басмашылық қозғалыстың келесі көрнекті өкілдерінің бірі Жунаид-хан да Қызыл армия Хиуаны басып алғаннан кейін, Қарақұмда қарулы отрядтар құрып, кеңес өкіметіне қарсы күреседі. Жұнаид хан кезінде Хиуа ханын тақтан құлатқан соң оның асқақтаған беделінен қауіптенген большевиктер өзбектер мен түркімендер арасындағы араздық отын тұтатып, оны әлсірету шараларын қолға ала бастады. Көп ұзамай 1920 жылы большевиктер Жұнаид ханмен ұзаққа созылған күресін бастайды. Алайда, хиуа комунисттерінің қолдауымен күш ала бастаған большевиктермен күрес Жұнаид ханды әлсірете бастады. Сонда да болса 1924 жылы Жұнаид хан өзінің қол астына 6 мың атты әскер жинап, 19 қаңтарда Хиуа қаласын большевиктерден азат етеді (Вдовин, 2018:152). Көп ұзамай қызыл әскердің Хиуа маңына көптеп жұмылдыруынан кейін Жұнаид хан амалсыздан қаланы тастап, Қарақұмға қарай ығысып, кейін одан әрі шекарадан өтуге мәжбүр болады. Аз уақыттан соң Жұнаид хан кеңестік бірінші жалпытүркімен съезіне ұсыныс жасап, өзіне кешірім жасауын және өзінің Түркіменстан аумағына қарайтын Қарақұм жеріне қоныстануға рұқсат сұрайды. Большевиктер бұл ұсынысты қуана қолдап, Жұнаид ханға және оның жақтастарына Орта күй, Пешке құдық, Шарышлы аумағына қоныстануына рұқсат береді. Алайда кеңестік аграрлық реформаға түркімен халқының наразылық толқулары басталғанда Жұнаид хан Ахмедбек, Яхшигельди, Шалтай батыр сынды жақтастарымен бірге түркімен халқының

большевиктерге қарсы көтерілісін бастайды. Соғыста тәжірибесі мол қолбасы қызыл әскер бөлімдеріне бірнеше рет ойсырата соққы береді. Жүнайд ханның бастаған көтерілістің кең ауқымдылығынан қорыққан большевиктер үлкен әскер жиып, Жүнайд хан бастаған көтерілісті басуға бар күшін салады. Көтерілісшілердің соңында жүріп, күм даладағы құдықтардың барлығын улап, тіпті ұшақпен көтерілісшілерге бомбалар мен улы газдарды тастайды. Тек 1928 жылдың ортасына қарай қызыл әскер Жүнайд ханды шекараға қарай ығыстыруға мүмкіндік алады. Жүнайд шетелде әуелі Персияда, кейін Ауғанстанда 8 жылдай жүріп, 70 жасында Гератта қайтыс болады. Жүнайдтың төртінші рет кеңес әскеріне қарсы өзінің жорығын жаңартуға, қайта бастауға ешқандай мүмкіндігі болмайды. Себебі бұл уақытта большевиктердің жазалаушылық шараларының нәтижесінде көптеген жандар құрбан болды, ал, кеңес өкіметі болса бұл кезде Орта Азияда өздерінің әскери жағдайын айтарлықтай нығайтып алды. Мұстафа Шоқайдың Жүнайд ханның Гератта қаза болуына байланысты жазған «Жүнайд хан» атты мақаласында Түркістандағы ұлт азаттық қозғалыстың бір құрамдас бөлігі болған басмашылар қозғалысының көрнекті өкілін ХҮІІІ ғасырдағы Сырым батырмен салыстырады. Мұстафаның айтуынша Сырым мен Жүнайд ханның өмірбаяндары мен азаттық күрес тактикалары өте ұқсас болған. Сырым бастаған көтеріліс алғашқыда Кіші жүздің ханы Әбілхайырдың баласы Нұралы ханға қарсы бағытталса, 1792 жылы ол азаттық күрес бағытын патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы бұрады. Жүнайд хан да алғаш патшалық Ресейдің қызметіндегі Хиуа ханы Сейіт Асфендиярға қарсы шығып, кейін Ресейге қарсы соғысады. Дегенмен екеуінің арасындағы айырмашылықты Мұстафа Шоқай: «Сырым арқа сүйеген ХҮІІІ ғасырдағы рулық құрылым мен ХХ ғасырдағы Жүнайд хан сенген рулық құрылым екі түрлі еді. ХҮІІІ ғасырда қазақтарда рулық құрылым ең мықты әрі дәстүрі күшті, сол кезеңнің экономикасына негізделген ұйым ретінде танылса, ХХ ғасырда ол әлсіреген, дәстүрі жоғалған ұйым ретінде халықты қанағаттандыра алмайтын еді, ал экономикасы «рулық аумақтан» шығып үлкен империяның, ол арқылы әлемдік экономиканың бір бөлігіне айналған болатын.»-деп түсіндіреді. Мақала соңында Мұстафа Шоқай халқының азатығы жолында адал қызмет жасаған, түркінің батыр ұлының қазасына қайғырып, батыр әскерінің сол кездегі соғыс техникалармен жабдықталмағандықтан нәтиже болмағандығын, түркістан көтерілісшілері ішіндегі ең батыр көсемнің соғыс кезіндегі осы кемшін тұстары кейінгілерге сабақ болғанын қалайтындығын айтады (Шоқай, 2014:455).

Мұстафа Шоқай 1924 жылы 14 желтоқсандағы «Последние новости» газетіне жарияланған «Тағы да Орта Азиядағы көтеріліс туралы» мақаласында келтірілген шығындарға қарамастан кеңес өкіметінің 8 жылдығы қарсаңында басмашылар әлі де күресін жалғастыруда деп жазады (Шоқай, 2012: 24). Осы уақыт аралығында кеңес әскерімен арада 422 әскери қақтығыстар болып, басмашылар 50 құрбашы мен мың жарымдай жігіттерінен айырылады. 1921 жылы 4 мыңдай жауынгері болған Ибрагимбек 1926 жылғы сәтсіздіктерден кейін амалсыздан Ауғанстанға кетуге мәжбүр болады (Поляков., Чугинов., 1976:64). 1929 жылы құрбашылар Фузайл Мақсұм мен Курширматтың, 1931 жылы 1200 қолмен Ибрагим бектің шекара маңындағы қалаларды басып алмақ болған әрекеттерінен еш нәтиже шықпайды. 1929-1931 жылдары Қазақстан мен Орта Азия республикаларындағы Кеңес өкіметінің ұжымдастыру саясатына қарсы шаруалар қарсылығы да аяусыз күшпен басылды.

Қорытынды. Басмашылар қозғалысы тарихын зерттеу қорытындыларын талдай отырып, бұл қозғалыс Түркістан Мұхтариаты жойылғаннан кейін 1918 жылы ақпан айында стихиялы түрде басталып, кезең-кезеңмен 1931 жылға дейін созылды. Дегенмен, соңғы деректер 1942 жылға дейін Түркістандағы басмашылар қарсылығының толық басылмағандығын көрсетеді. Құрбашылар отрядтарындағы адам сандарына қарап олардың едәуір беделі болғандығын, халықтың оларға сенгендігін байқауға болады.

Қорыта айтқанда басмашылар қозғалысы Ресейдің қол астындағы түркі халықтарының ұлт азаттық күресінің құрамдас бір бөлігі болды. Алайда, қозғалыстың ұзаққа созылуына қарамастан басмашылар өздерінің жеке ұлттық институттарын, ұлттық мемлекетін құра алмады. Ал кеңес өкіметі басмашылар қозғалысын күшпен жою барысында көптеген қылмыстар жасап, бейбіт халықтың қанын төкті, өз дегенін

істетті. Сонымен қатар Түркістанда орын алған басмашылар көтерілісінің сәтсіздікке ұшырауына М. Шоқай айтқандай көтерілісшілердің жеткілікті қару-жарақтарының болмауы, көтерілістердің стихиялығы, бірыңғай басшылықтың, яғни, бүкіл мұсылман халқына беделді тұлғаның және белгілі бір саяси бағдарламаның жоқтығы секілді факторлар әсер етті.

Әдебиеттер:

- Абдулаев К.Н. Из истории бухарской послереволюционной эмиграции (к историографии проблемы) // Общественные науки в Узбекистане. 1990. №4. С.51
- Агзамходжаев С. История Туркестанской автономии (Туркестан Мухторияти). Отв. ред. Д.А. Алимova; АН Республики Узбекистан. Институт истории. Т. 2006. 268 с.
- Алексеенков П. Крестьянское восстание в Фергане. Ташкент. 1927. 108 с.
- Алексеенков П. Что такое басмачество? Ташкент., Узбекгосиздат. 1931. 94 с.
- Ахмедов Ф. Алаш «Алаш» болғанда: Естеліктер мен тарихи деректер. Алматы. 1996. 224 б.
- Бабаходжаев А.Х. Провал английской политики в Средней Азии и на Среднем Востоке (1918-1924 гг). Москва, 1962. 162 с.
- Вдовин А.И. СССР. История великой державы. 1922-1991. Москва. 2018. 768 с.
- Ди-Мур. Гражданская война в Таджикистане. Сб. ст. Ташкент, 1925. 312 с.
- Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға (Мұстафа Шоқайдың дүниетанымы мен қайраткерлік болмысы). Алматы. 2008. 504 б.
- Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе. 1963. 450 с.
- Козловский Е. Красная Армия в Средней Азии. Ташкент. 1928. 72 с.
- Қара Әбдіуақап. Мұстафа Шоқай. Зерттеу. Астана. 2012. 372 б.
- Қойгелдиев М. Басмашылар қозғалысы. http://el.kz/news/archive/basmashylar_-ozalysy_/2014 (қаралды: 24.04.2020).
- Қыдырәлі Д.Қ. Мұстафа. Астана. 2012. 276 б. Мұстафа Шоқай. Эпистолярлық мұрасы. 2 томдық, құраст. Ф. Исахан. Алматы. 2006. 2-том. 372 б.
- Поляков Ю.А., Чугунов А.И. Конец басмачества. Москва. 1976. 184 с.
- Сафаров Г. Колониальная революция. (Опыт Туркестана). Москва. 1921. 269 с.
- Ходжаев Ф. Избранные труды в трех томах. (Ред. колл. А.А. Агзамходжаев и др.) Т. I. Ташкент: «Фан», 1970. 500 с.
- Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: үш томдық. 1-том. Алматы.«Қайнар» баспасы. 2007. 352 б.
- Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. II том. Алматы. 2012. 640 б.
- Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. III том. Алматы. 2012. 664 б.
- Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. VI том. Алматы. 2013. 524 б.
- Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. VII том. Алматы. 2013. 572 б.
- Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық IX том.. Алматы. 2014. 568 б.
- Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. XII том. Алматы. 2014. 476 б.

References:

- Abdulayev K.N. Iz istorii bukharskoy poslerevoluytsionnoy emigratsii (k istoriografii problem) // Obshchestvennyye nauki v Uzbekistane. 1990. №4. S. 51
- Agzamkhodzhayev S. Istoriya Turkestanskoy avtonomii (Turkestan Mukhtoriyati). otv. red. D.A. Alimova. AN Respubliki Uzbekistan. Institut istorii. T. 2006. 268 s.
- Alekseyenkov P. Krest'yanskoye vosstaniye v Fergane. Tashkent. 1927 g. 108 s.
- Alekseyenkov P. Chto takoye basmachestvo? Tashkent, Uzbekgosizdat. 1931. 94 s
- Akhmedov G. Alash «Alash» bolğanda: Yestelikter men tarikhi derekter. Almaty. 1996. 224 b.
- Babakhodzhayev A.KH. Provedeniye angliyskoy politiki v Sredney Azii i v Srednem Vostoke (1918-1924 gg). Moskva, 1962. 162 s.
- Di-Mur. Grazhdanskaya voyna v Tadzhikistane. sb. st. Tashkent, 1925. 312 s.
- Irkayev M. Istoriya grazhdanskoy voyny v Tadzhikistane. Dushanbe. 1963 g. 450 s. Kozlovskiy Ye. Krasnaya Armiya v Sredney Azii. Tashkent. 1928. 72 s.
- Kara Abduaqap. Mustafa Shoqay. Zertteu. Astana. 2012. 372 b.
- Koygeldiyev M. Basmashylar qozgalysy. http://el.kz/news/archive/basmashylar_-ozalysy_/2014 (karaldy: 24.04.2020).
- Kydyrali D.K. Mustafa. Astana. 2012. 276 b. Mustafa Shokai. Epistolarylyk, murasy. 2 tomдық, kurast. G. Isakhanov. Almaty. 2006. 2-tom. 372 b.
- Polyakov YU.A., Chugunov A.I. Konets basmachestva. Moskva. 1976, 184 s.
- Safarov G. Kolonial'naya revolyutsiya. (Opyt Turkestana). Moskva. 1921 g. 269 s.
- Khodzhayev F. Izbrannyye trudy v trekh tomakh. (Red. Koll. A.A. Agzamkhodzhayev i dr.) I.

Tashkent: «Fan», 1970. 500 s.

Shokai M. Tandamaly shygarmalar: ush tomdyk, 1-tom. Almaty. 2007. 352 b.

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On yeki tomdyk. II tom. Almaty. 2012. 640 b.

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On yeki tomdyk. III tom. Almaty. 2012. 664 b.

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On yeki tomdyk. VI tom. Almaty. 2013. 524 b.

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On yeki tomdyk. VII tom. Almaty. 2013. 572 b.

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On yeki tomdyk IX tom. Almaty. 2014. 568 b.

Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy: On yeki tomdyk, КННН tom. Almaty. 2014. 476 b.

Vdovin A.I. SSSR. Istoriya velikoy derzhavy. 1922-1991. Moskva. 2018. 768 s.

Yesmagambetov K.L. Alem tanygan tulga (Mustafa Shokaidyn dnyiyetanymy men kayratkerlik bolmysy). Almaty. 2008. 504 b.

ҒТАХР 930.2

НЫҒМЕТ НҰРМАҚОВТЫҢ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

Кабдушев Болат Жоламанұлы¹, Құдайбергенұлы Болат²

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы энергетика және байланыс университетінің әлеуметтік пәндер кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан, Алматы қ., E-mail: bolat640701@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы ТжЭИ директорының ғылыми жұмыстар бойынша орынбасарының м.а. Қазақстан, Алматы. E-mail: k.bolat75@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада 1924-1929 жж. Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы болған Нығмет Нұрмақовтың мемлекеттік қайраткер болып қалыптасуына әсер еткен ортасы, ұлттық көзқарасының дамуына ықпал жасаушы тарихи оқиғалар қарастырылады. Оның ұлтжанды тұлға болып шыңдалуына негіз болған Қазақстандағы ірі саяси орталық ретіндегі Қарқаралы өлкесінің ерекшеліктері де ашылған. Алаштың ірі қайраткерлері Ж. Ақбаев, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсыновтардың белсенді саяси қызметінің барында жас Нығметтің әлеуметтік-саяси ой-өрісінің өсуі зерделенеді. 1912-1914 жж. Омбыдағы мұғалімдер семинариясында оқыған тұста қазақ елінің болашағы толғандырған С. Сейфуллин, М. Саматов, М. Жұмабаев секілді қазақ жастарымен бірігіп, ағартушылық мақсаттағы «Бірлік» атты ұйым құруындағы оның рөлі, Ресейдегі күрделі саяси-экономикалық ахуалды қазақ даласымен салыстыру барысында өзінше ой түйіндеуі деректермен тұжырымдалады. Оқуын тәмамдап Қарқаралы қаласындағы училищеде мұғалім болып атқарған кезеңі мен 1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліске ұстанымы баяндалған. Соңында Нұрмақовтың 1917 ж. Ақпан төңкерісінен кейінгі өзгерістерге белсене араласуы, саяси бағытын айқындауы, оған түрткі болған оқиғалар қорытындыланады.

Кілт сөздер: Нұрмақов, Қарқаралы, петиция, Омбы мұғалімдер семинариясы, «Бірлік» қоғамы, маусым жарлығы, Қасен Ақаев, карт большевик Евгений Поллюдов, Александр Сидельников.

МРНТИ 930.2

СТАНОВЛЕНИЕ НЫГМЕТА НУРМАКОВА КАК ГОСУДАРСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ

Кабдушев Болат Жоламанович¹, Құдайбергенұлы Болат²

¹Кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой социальных дисциплин Алматинского университета энергетики и связи, Казахстан, Алматы. E-mail: bolat640701@mail.ru

²Кандидат исторических наук, и.о. заместителя директора по научной работе ИИиЭ имени Ч.Ч.Валиханова. Казахстан, Алматы. E-mail: k.bolat75@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются исторические события, повлиявшие на становление председателя Совета Народных Комиссаров Казахстана Ныгмета Нурмакова как государственного деятеля в 1924-1929 годы. Описывается Каркаралинский край, где он родился, который был в то время крупным политическим центром в республике. Освящается роль лидеров Алашского движения Жакыпа Акбаева, Алихана Бокейханова, Ахмета Байтурсынова уроженцев этого края, оказавших большое влияние на становление политических взглядов Н. Нурмакова. Дается информация о том, что в годы обучения в учительской семинарии 1912-1914 годы Нурмаков вместе с соратниками - Сакеном Сейфуллиным, Мухтаром Саматовым, Магжаном Жумабаевым создает просветительское общество «Бирлик». Также, показывается отношение Нурмакова к национально-освободительному восстанию 1916 года, когда он работал учителем в Каркаралинском училище. Подчеркивается, что после Февральской революции начинается наиболее активная деятельность Ныгмета Нурмакова, когда он всецело посвящает себя служению родине.

Ключевые слова: Нурмаков, Каркаралы, петиция, Омская учительская семинария, общество «Бирлик», июньский указ царя, Касен Акаев, старый большевик Евгений Полудов, Александр Сидельников.

IRSTI 930.2

NYGMET NURMAKOV AS A STATESMAN

Kabdushev Bolat Zholamanovich¹, Kudaibergenuly Bolat²

¹ Candidate of historical sciences, Associated professor, Head of the Department of Social Sciences, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications, Kazakhstan, Almaty. E-mail: bolat640701@mail.ru

² Candidate of historical sciences, Acting Deputy Director for science at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Kazakhstan, Almaty. E-mail: k.bolat75@mail.ru

Abstract. The article focus on the formation of Nygmet Nurmakov as a statesman in 1924-1929. At the same time, he was the Chairman of the Council of Kazakhstan People's Commissars. The Karkaraly region is described where he was born, which was at that time a major political center in the republic. The role of the leaders of the Alash movement, Zhakyp Akbaev, Alikhan Bokeikhanov, Akhmet Baitursynov, natives of this region, that had a great influence on the formation of the political views of N. Nurmakov, is highlighted. Information is given about the years of training at the teacher seminary in 1912-1914, when Nurmakov, together with his associates Saken Seifullin, Mukhtar Samatov, Magzhan Zhumabaev, created the Birlik educational society. Also, it shows the attitude of Nurmakov to the national liberation uprising of 1916, when he worked as a teacher in the Karkaraly school. It is emphasized that after the February Revolution, the most active work of Nygmet Nurmakov begins when he fully devoted himself to serve the motherland.

Key words: Nurmakov, Karkaraly, petition, Omsk teacher's seminary, Birlik society, June decree of the tsar, Kassen Akayev, old Bolshevik Yevgeny Polyudov, Alexander Sidelnikov.

Кіріспе. XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық күрестің көшбасында халқының көзі, құлағы, үні болған ұлтымыздың таңдаулы Алаш жетекшілері тұрды. Егер төңкеріске дейін-ақ езілген жұртының санасына сәуле түсіріп, оятқан, азаттық жайлы идеяның негізін қалап бағыттаған Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейхановтардың ісі деп білсек, ізінше ұлт-азаттық күресте, төңкерістердің аласапыранында қалыптасып, шынығып, айқындалып, саяси сахнаға көтерілген Т. Рысқұлов, С. Сәдуақасов, С. Қожанов, Ж. Мыңбаев секілді қылшылдаған қайратты жастарды көреміз. Алдыңғылар негізінен ағартушылық, саяси-идеялық қызметімен еліміздің болашақ даму жолын саралап берген болса, кейінгілер кеңес билігі шеңберінде ұлттық мұраттарды жүзеге асыруда бар күш-жігерін, өмірін сарп етті. Олар жоғалтып алған

мемлекеттік белгілерімізді қалпына келтіріп, Қазақстанның шынайы тәуелсіздігінің негізін қалауға орасан зор күш жұмсады. Бөлшектелінген қазақ жерін біріктірді, шаруасын түзеп, мәдени дамуына жағдай жасады.

Қазақ жұрты бодандыққа түскенімен ешкімнің де айтқанына көніп, айдағанына жүретін құлақ кесті құлы болған емес. Ендеше, ел мүддесін арқалаған нар тұлғалардың қиын-қыстау кезеңдерде суырылып шығуы заңдылық. 1920-1930 жылдардағы ел билеген қайраткерлер арасында қазақ мемлекетін басқару, ауыл шаруашылығын қайта ұйымдастыру, өнеркәсіпті дамыту, мәдениетімізді өркендету сияқты көптеген өмірлік мәселелерді шешуде елге, ұлтымызға пайдалы, ұтымды жағын пайымдап, дамудың балама жолдарын ұсына алған азаматтарымыз аз болған жоқ. Өкінішке орай, ұлтымыздың зиялылары түгелдей дерлік ХХ ғасырдың екінші ширегінен жаппай өріс алған қатал саяси жүйенің қысымын көрді, елден қуылды, кейінгі қуғын-сүргін науқанында жазықсыз мерт болды. Алайда олардың есімдері тарихтан күштеп өшірілгенімен де, озбыр режим олардың өз халқына деген жанпида қызметімен ерекшеленген азаматтық бейнелерін есімізден өшіре алған жоқ. Тіпті қатал саясаттың тоңы жібіген тұста көпшілігінің ақталғанымен де, олар туралы толық шындықты айтып, ақ-қарасын тануға идеологиялық құрсау мүмкіншілік бермеді. Осылайша, халықтың тарихи жадында сақталып келген сол азаматтарымыздың есімдері тәуелсіздік тұсында қайта жаңғырды. Бірқатары ғылыми жұмыстың арқауына айналып, жеке тұлға ретінде зерттелді. Олардың отандық тарихнамадағы алатын орны белгіленіп, саяси-қоғамдық қызметіне баға берілуде. Ұлттық тұлғалардың өмірі мен қызметін терең зерттеу Қазақстан Республикасының дамуы жолындағы мемлекет қайраткерлерінің жанкешті қызметінің айтылмай, зерттелмей келген тарихи олқылығын толтыру қажеттігінен туындап отыр.

Кеңес дәуірінің алғашқы 20 жылдығында атқарған мемлекеттік-саяси қызметімен ерекшеленетін, қазақ қайраткерлерінің арасында өзіндік ойып алар орны бар осындай тұлғалардың бірі – Нығмет Нұрмақов болып саналады. Әсіресе, оның 1922-1929 жылдар аралығындағы мемлекеттік қызметі Қазақстанның саяси-экономикалық, әлеуметтік, мәдени дамуының оқиғаларымен тұтасып жатыр, ендеше Н. Нұрмақовты зерттеп тану дегеніміз – Қазақстанның ХХ ғасырдың 20-шы жылдарындағы экономикалық, әлеуметтік, мәдени даму үрдістерін жеке тұлға негізінде ғылыми тұрғыдан терең қарастырып баяндау, тұжырымдап баға беру деген сөз.

Талқылау. Нығмет Нұрмақовтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі ғылыми тұрғыдан күні бүгінге дейін арнайы зерттеудің нысаны болған емес. Әйтсе де, оның өмірбаяны мен атқарған лауазымды қызметтерін тізіп, сипаттаған танымдық мақалалардың жариялануы 1960 жылдан бері жалғасуда. Қазақстан тәуелсіз республика болғалы да Н. Нұрмақовтың саяси қызметіне байыпты түрде жаңаша көзқарас білдірген және мемлекеттік қызметіне қатысты табылған кейбір архивтік құжаттарды ұсынып, қызметінің ұлжандылық мәні жайлы тұжырым жасаған мақалалар да жарық көре бастады. Алғаш рет Нығмет Нұрмақовтың төңкеріс жолына түсуі яғни саяси қайраткерлігінің бастапқы қадамдары жайлы құнды мәліметтерді тізген тарихи мемуарлық шығарманың авторы, төңкерістің дауылпазы Сәкен Сейфуллин болды (Сейфуллин, 1978: 401) Олардың достығы сонау Омбы семинариясында оқыған жылдары басталғаны мәлім. Мұғалімдер семинариясының көкірегі ояу қазақ жастары қоғамдасып, «Бірліктің» құрамына бірікті. Сәкен Сейфуллиннен бір жыл бұрын оқуын тәмамдап, еліне қайтса да Н. Нұрмақов «Бірлік» ұйымымен байланысын үзген жоқ. Хат жазып, хабарласады. Осы жайларды шығармасына арқау еткен жазушы Н. Нұрмақовтың хаттарынан үзінді келтіріп, оны ұлт мүддесін ойлаған күрескер тұлға екендігін баяндайды. Қазақстанда қызмет атқарған кезеңде кейін Н. Нұрмақовтың Мәскеуде тұрған жылдары да бұл байланыс үзілмеген. 1937 жылдың шілде айының 11-13 аралығында (Нығмет халық жауы болып ұсталғаннан соң) өткен Қазақстан Жазушылар одағының жабық партия жиналысында С. Сейфуллиннің «Нұрмақовты Мәскеуде көріп тұратындығы» үшін ашық сынға ұшырауы да соның дәлелі (ҚР ПА, 993: 3).

Н. Нұрмақовтың ғұмырбаянын қалың көпшілікке жария еткен тұңғыш мақала 1925 жылы 1 мамырда «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланды (Политические

репрессии в Казахстане, 1998: 77). Бұл Н. Нұрмақовтың Кеңестердің Бүкілқазақтық V съезінде Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы сайланғанына орай газеттің ресми сипатта хабарлап, таныстыру мақсатындағы ақпары еді. Шындығында, мақала Н. Нұрмақовтың 1922 жылы қызмет бабындағы өз қолымен жазып берген өмірбаянының әдеби сұлбасы болып табылады. 1930 жылдардың саяси әдебиеттерінде Н. Нұрмақовтың Қазақстанда атқарған қоғамдық-саяси қызметінің ұлтшылдық бағытта болғаны, саяси топтарға енгені жайлы айтылады (Из истории партийного строительства в Казахстане, 1936: 193). 1928 жылы Н. Нұрмақовты оңшыл ағымға енгізу мақсатымен Өлкелік партия комитетінің хатшысы Ф.И. Голощекиннің өзі де оған тиесілі іс ұйымдастырғаны да мұрағат құжаттарынан белгілі (ҚР ПА, 1648: 5-6).

1937 жылдың ортасында Н. Нұрмақов «халық жауы» атанғаннан соңғы әдебиеттер бір сарында «байшыл-ұлтшыл», «жапон-неміс шпионы» секілді ойдан шығарылған небір қорқынышты жаланың бәрін жапсырумен келді (Тимофеев, Брайнин, 9-10: 72-81). Үкіметтің 1938 жылғы маусымдағы қаулысы негізінде қазақ зиялыларының қазақ-орыс тілдерінде жарық көрген 97 кітап пен кітапшалардың арнайы жабық қорға қайтарылуға тиіс әрі оқуға тиым салынғандардың арасында Н. Нұрмақовтың да Қызылорда және Мәскеу баспалары арқылы жарық көрген 4 кітабы тіркелді (ҚР ПА, 993: 220-229).

1956 жылғы ақтау шараларынан соң, Н. Нұрмақовты мемлекет және қоғам қайраткері ретінде таныту мен насихаттауға құрылған мақалалардың барлығы оның мерейтойларына бағышталды. 1960-1970 жылдары жарық көрген мақалалардың көпшілігі Н. Нұрмақовпен қызметтес болғандар, көзі көргендердің және туған-туысқандарының қолымен жазылды. Бұл кезеңде Н. Нұрмақовтың өмірбаяны мен қызмет жолдарын сипаттап қазақ тілінде жазылған алғаш мақаланың авторы ҚазМУ-дың оқытушысы Абдолла Лекеров болды (Лекеров, 1960: 21). Қарт большевик А. Артюхина, тарихшы С. Көлбаев, А. Лекеровтардың «Казахстанская правда» газетіне бірігіп жариялаған мақалаларының да негізгі мақсаты – жау болып келіп, толық ақталған Н. Нұрмақовтың Қазақстанның көрнекті қоғам қайраткері, әрі үкімет басшысы ретіндегі лайықты орнын көрсету болатын. Әлбетте, мақаладағы кейіпкерді «лениндік типтегі большевик, сауатты марксист, тапшыл» деп келтірілетін тұжырымдаулардың барлығы сол уақыттың талабынан туындаған (Артюхина, 1965: 25).

1964 жылы жарық көрген «Есею жылдары» деп аталатын кітабында («Өмір мектебінің» жалғасы) кеңес жазушысы Сәбит Мұқанов Н. Нұрмақов жайлы жылы сезіммен жазу барысында қызықты мәліметтер келтірген. Кіріспесінде «барынша әділ болуға тырыстым» дей отырып, автордың субъективті тұрғыдан айтқан, бір жағы кеңес саясатының салдары болатын қайшы пікірлерге орын бергені зерттеушілерге мәлім. Әйтсе де көзімен көргендерін суреттеген жазушының бұл еңбегінің қазақ тарихнамасындағы алатын орны ерекше. Автор өз еңбегінде 1933 жылы Мәскеуде қайтыс болған ірі қоғам қайраткері С. Сәдуақасовтың қазасына қатысқан санаулы қазақ қайраткерлерінің қатарында Нығмет Нұрмақовтың да болғанын мәлімдейді. Немесе аштық түсындағы (1932 жылы) ақиқат жағдайды айту үшін оның Мәскеудегі қазақ басшыларымен қалай кездескендігі суреттеледі (Мұқанов, 1964: 3).

1960 жылдары Н. Нұрмақов жайлы очерк жазбақ ниетпен ізденіп, Мәскеудегі Нығметтің жұбайы Зүпнүн Ыбырайқызы және ұлы Ноян Нұрмақовпен, көзі көрген, қызметтес болған партия ардагерлері, жерлестерімен хат арқылы хабарласып мәліметтер жинаған белгілі кеңес жазушысы Николай Ановтың да еңбегін айта кеткен жөн. Жазушы өзінің «Крылья песни» атты романында Н. Нұрмақов жайлы ашып жаза алмағандығын баяндап, сол парызын өтеуге бел бұғанын білдіреді (ҚР ОМА, 607: 12). Өкінішке орай, автор мақсатын аяғына дейін жеткізе алған жоқ. Оның Н. Нұрмақовқа қатысты жазған хаттары мен жиған мәліметтері Орталық Мемлекеттік архивінің жеке қорлар бөлімінде сақтаулы (ҚР ОМА, 607: 1-19).

Көрнекті жазушы Сапарғали Бегалин жерлесі Н. Нұрмақовтың 70 жасқа толуына орай жас Нығметтің көзқарасының қалыптасуы мен төңкеріске араласуы жайындағы құнды мағлұматтарды жариялады (Бегалин, 1965: 3). Еңбек ардагері Ә. Бектасовтың естеліктерінің де Н. Нұрмақовтың тұлғалық қасиеттерін жаңа қырынан танытудағы

орны ерекше (Бектасов, 1975: 25).

1970-1980 жылдары мұрағат деректеріне сүйенген белгілі тарихшы-ғалымдар – С. Көлбаев, А. Сармурзин, Н. Жағыпаров Нығмет Нұрмақовтың қызметінің жылдары мен атқарған мемлекеттік шаруаларын біршама нақтылай түсті. Олардың жана мұрағаттық құжаттарды айналымға қосып, ой-тұжырымдарын дәйектермен негіздеу нәтижесінде тұлғаны танытуды жана деңгейге көтерді (Сармурзин, 1985: 24).

1980 жылдардың соңы мен 1990 жылдардың басында ел ағасы, жазушы Жайық Бектұров қазақ қайраткерлері жайлы өте қызықты, тәлімі мол естеліктер жазып кетті. Сондай-ақ, Н. Нұрмақовты қалың көпшілікке танытуда ізденіп, мақалалар жазған қарағандылық журналист Р. Сағымбековты, өлкетанушылар М. Анапинова, әрі Қу болысының байы Ақаев Хасеннің өмірін зерттеу барысында Нығмет жайлы да құнды деректер жинаған Ю. Поповты атауға болады (Бектұров, 4: 70-74).

Әдістер. Мақаланы жазуда объективтілік, тарихилық, жүйелілік және салыстырмалы талдау принциптері басшылыққа алынды. Тәуелсіздік заманында тарихи тұлғалардың қызметін жаңа көзқарас тұрғысынан зерттеу талабы қойылуда. Сондықтан зерттеудің үлгісіне соңғы жылдарда жарық көрген ұлттық саяси қайраткерлердің өмірі мен қызметі туралы еңбектер негіз болды. Архивтегі ғылыми айналымға енген құжаттар салыстырмалы түрде сараптаудан өткізілді. Нығмет Нұрмақовтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қайраткер болып қалыптасуы, қызметінің алғашқы баспалдақтары, саяси көзқарасы, ұлттық ұстанымдарын талдап шешуге Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архивіндегі Қазақ АКСР-і Орталық Атқару Комитетінің (5 қоры және құпия қоры), Қазақ АКСР-і Халық Комиссарлар Кеңесінің (30 қоры және құпия қорлары), Жер ісі Халық комиссариатының (74 қор) және т.б. қорлардың құжаттары негізге алынды.

Жалпы жұмыстың деректемелік негізіне Н. Нұрмақовтың 20-30 жылдары «Қызыл Қазақстан», «Советская степь», «Еңбекші қазақ» т.б. мерзімді баспасөздегі жарияланған мақалалары мен жеке еңбектері (Строительство, 1929; т.б.), сондай-ақ «Советская Киргизия», «Народное хозяйство Казакстана», «Власть Советов», «Жизнь национальностей», «Революция и национальности» т.б. республикалық және одақтық басылымдарда жарық көрген материалдар, үкіметтің есептік басылымдары кеңінен пайдаланылды.

Нәтижесі. Нұрмақұлы Нығмет 1895 жылы 25 сәуірде патша заманындағы әкімшілік бөлініске сай Семей губерниясы, Қарқаралы уезінің Қу болысындағы (қазіргі Орталық Қазақстан облысы, Егіндібұлақ ауданы) шаруа отбасында дүниеге келген (ҚР ОМА, 5228: 3). Әкесі Нұрмақ қарапайым еңбегімен күнелткен орта қол шаруа болған. Көзі көргендер оның күсбегілікпен шұғылданып, аңшылықты кәсіп қылған сергек адам болған деседі. Бертінге дейін қыран салып, қасқыр-түлкісін қоса аулайтын ермегін тастамағаны жайлы 1928 жылы Нығметке інісі Құрманғалидің жазған хаттарында да айтылады (ҚР ОМА, 1129: 30). Бір жағынан осы өнерімен бай-мырзаларға қызмет қылып, ел таныған, біршама көзі ашық адам болған екен. Нұрмақтың Нығметтен басқа Маныш, Құрманғали, Жәмел, Қайша, Шөкен дейтін балалары болған. 1937-1938 жылдардың зұлматында Нұрмақовтар әулетінен үш адам – Нұрмақ, Нығмет, Құрманғали құрбан болды.

Нығметтің тіл сындырып, хат тануы ауыл мектебінен басталады. Қу болысындағы 3 сыныпты орыс-қазақ мектебін сол өлкенің белді де беделді байы Ақайдың Хасені Халық Ағарту министрлігінің рұқсатымен өз қаржысына салдырыпты (Попов, 1994: 23-26). Ауыл мұғалімдерін қажетті әдебиеттермен қамтамасыз етуді де Хасен бай өз міндетіне алады. Қазақ баспасөзінің тұңғышы «Айқап» журналын да жаздыртып алатын болған. 1905-1908 жылдары бала Нығмет те осы мектепте оқып, сауатын ашады. Түр-сипаты түйық көргенімен, ісіне ұқыпты, білімге зерек баланың одан әрі оқығанын туғандары да, ауылдастары да хош көрсе керек. 1908 жылдың күзінде Нығмет Қарқаралыдағы 2 сыныпты орыс училищесіне түсіп, бұратаналарға арнайы бөлінетін стипендиямен интернатқа орналасады. 1909 жылдың жазына дейін, осы училищенің меңгерушісі, қазақтың білімпазы Ахмет Байтұрсыновтың болғанын ескерсек, аталмыш білім ұясының мән-мазмұны айрықша арта түседі (Байтұрсынов, 1991: 3).

Маңыздысы, Қарқаралы (Орталық Қазақстандағы ірі саяси орталықтың бірі болған) Нығметтің санасына саяси ой түсірген алғашқы мектебі болғаны даусыз. 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясының жаңғырығы Қарқаралыға да жетіп, Әлихан Бөкейханов, Жақып Ақпаев секілді қазақ жұртының жоғын жоқтаушы саңлақтары әйгілі Қарқаралы петициясын даярлағаны белгілі. Ол жайында кеменгер жазушымыз Мұхтар Әуезов Ахметтің 50 жылдық мерейтойына арналған мақаласында былай дейді: «1905 жылы Қарқаралыда Ақаң мен басқа біраз оқығандар бас қосып, кіндік хукіметке қазақ халқының атынан петиция (арыз-тілек) жіберген. Ол петициядағы аталған үлкен сөздер: бірінші – жер мәселесі. Қазақтың жерін алуды тоқтатып, переселендерді жібермеуді сұраған. Екінші – қазақ жұртына земство беруді сұраған. Үшінші – отаршылдардың орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін, ол күннің кұралы барлық мұсылман жұртының қосылуында болғандықтан, қазақ жұртын мұфтиге қаратуды сұраған. Петицияда тілек қылған ірі мәселелер осы. Ол күндегі ой ойлаған қазақ баласының дертті мәселесі осылар болғандықтан, Ақандар бастаған іске қыр қазағының ішінде тілеулес кісілер көп шыққан, көпшіліктің оянуына себепші болған» (Байтұрсынов, 1991: 19).

Тілеулес болып, петицияға қол қойған 42 адамның қатарында Қу болысынан (Нығметтің елі) белгілі композитор Тәттімбеттің ұлы Мұсатай және Ақаев Хасеннің інісі Мағат Ақаев та бар екен. Кейін Әлихан Бөкейхановтың өтінуімен Ақайдың Хасені дала өкілдерінің басын қосқан ірі жиынын өз жайлауында ұйымдастырыпты (Попов, 1994: 2). Осы оқиғалардың бел ортасында жүрген сол өңірдің тумасы, белгілі заңгер Жақып Ақпаев кейінгі өмірбаяндарында өткен жылдарды былайша еске алады: «... 13-14 қарашада мен Қарқаралыға келдім, мұнда біз бірнеше күнге патшаның әкімшілігін биліктен шын мәнінде тайдырдық, даланың рухы шарықтап, жалпы жұрт арасында ағайыншылдық және сүйіспеншіліктің ұлы идеясы жүзеге асты. Қарқаралы уезі Ресейдегі республикалық тәртіп орнаған жалғыз шет аймағы болды», – деп жазды (ҚР ОМА, 172: 3-4). Қорыта айтқанда, Қарқаралының Қу болысын дүрілдеткен бұл оқиғалар жас Нығметтің көкейіндегі жауабынан гөрі сұрағы көп болатын алғашқы әсерлері еді.

1909 жылдың 1 шілдесінде саяси күдікті болып полицияның бақылауында жүрген Қарқаралы училищесінің меңгерушісі Ахмет Байтұрсынов Семей абақтысына қамалды. Еркін ойлы, ұлт мүддесі үшін белін бекем буған ағартушы ұстаздарының халқының бостандығы жолындағы күресі үшін қамауға алынғанын, кейін Қазақстанда түру құқығынан айрылғанын да шәкірттері жақсы білетін. Сондай-ақ, деректерге сүйенсек, училищеде Нығметтің ой-өрісін кеңейтіп, орыс ойшылдары мен батыстың демократиялық идеяларымен алғаш таныстырушы, кейін де хат-хабар арқылы ақыл-кеңесін беріп жүрген ұстаздарының бірі Евгений Венедиктович Поллодов болған. Төңкеріс тұсында белсенді большевик болған осы ұстазының ықпалы Нығмет Нұрмақовтың көзқарасын айқындап, біржола большевиктер жағына шығуына негіз болыпты (Бегалин, 1965: 3).

Нұрмақов Нығметтің қазақ өмірінің күйбең тіршілігінен асып шығуына себепші болған сондай негіздерінің бірі – әкесінің өнері деу керек. Түлкі мен қасқырды алатын қыранды баптау Нығметтің әкесі Нұрмақтың кәсібі болатын. Деректерге қарағанда ұсақ аң-құсты былай қойып, кем дегенде қыста 2-3 қасқырды, 5-6 түлкіні соғып алу жылдағы әдеті екен (ҚР ПА, 1129: 30). Құсбегі өнерін паш ету үшін Ақайдың Хасені Омбыға сапарында арнайы Нұрмақты таңдап ерте баруының себебі де осы. Ендеше Қарқаралы өңірінде ықпалды Ақайдың Хасенінің келімді-кетімді әкімдерін, мырзаларын құс салу қызығымен тәнті ететін Нығметтің әкесі – Нұрмақ болатын. Мұндайда олардың орысшаны жетік білетін Нығметті де ерте жүру әдеті еді.

Қарағандының өлкетанушысы Юрий Поповтың деректерінде 1909 жылдың қыркүйегінде белгілі орыс жазушысы М.М. Пришвин Қарқаралыдан Павлодарға баратын жолында Ақаев Хасеннің ауылына тоқтағандығы жайлы айтылады (Попов, 1994: 2). Астаналық қонаққа тиесілі сый-құрмет көрсеткен Хасен бай меймандарға қазақтың бүркітпен қоян аулау дәстүрін тамашалатады. Әкесімен қатар бұл сәттерде байдың қызметінде Нығметтің де бірге болуы әбден мүмкін. Осындай кездесулер, сұхбаттасудың өзі Нығметтің білімге құштарлығын оятып, оқысам, білсем деген асқақ

арманын тудыруға негіз болды.

1910 жылы Нығмет Нұрмақов Қарқаралыдағы училищені бітірген соң, Ақаев Хасеннің қызметінде тілмаштық міндетін атқарады. Оны ел аузынан жазылып алынған естеліктер растап отыр (Попов, 1994: 4). 1911 жылы Омбыда ауыл шаруашылық көрмесі ашылғанда Ақайдың Хасені қыр өңірінің «байлығын» көрсету үшін буынып-түйініп аттанады. Қасына құстарды баптаумен жабдықтарымен әдейілеп Нығметтің әкесі Нұрмақты да, бір жағынан кеңесшісі әрі тілмашы ретінде Нығметті де ерте жүреді. Бұл жайында сол кездегі ұлттық баспасөздің көшбасшысы «Айқап» газеті былай деп жазған екен: «Қарқаралының байы Ақайдың Хасені сән-жасауымен бірнеше киіз үй тіккен. Біріне кірсеңіз, дала қолөнерлерінің небір шеберлерінің қолымен жасалған туындылар. Енді бірінде құсбегілік өнерінің қыр-сырын тамашалайсыз...» (Әлжанов, 7: 6-8). Осы көрмені тамашалауға келгендердің ішінде Шоқанның досы, ғалым-географ Григорий Потанин, Сібірдегі география қоғамының мүшесі, Омбыдағы мұғалімдер даярлайтын семинарияның әдебиет пәнінің оқытушысы Александр Николаевич Сидельников те болды. Көрнекті ғалымдар Нығметтің ойлы да, тәртіпті әңгімелері мен суреттеулеріне сүйсініп, жақын танысады. Ілгері оқысам деген талабын байқаған А.Н. Сидельников өзі оқытушы болып істейтін семинарияға оқуға шақырады. Нығмет еліне барып, кейін сол жылдың күзінде Омбыға қайта келеді. Кейін өз қолымен жазған өмірбаянында «емтиханды сәтті тапсырып, Омбының мұғалімдер семинариясына түстім» – дейді (ҚР ПА, 993: 3). Сондай-ақ Нығметтің өмір жолын алғаш рет тізіп, жариялаған «Еңбекші қазақ» газеті «Омбыға Нығмет бір топ жолдастарымен барды» деп жазыпты. Естеліктерден бізге Нығметтің ауылынан бірге барып оқыған Таутан Арыстанбековтың есімі белгілі. Ендеше ел ауызында айтылып жүрген Н. Нұрмақов семинарияны Хасен байдың қаржысымен оқыған деуі шындыққа жанасады. Ақаев Хасеннің өзі тәркілеу тұсындағы жазған арыздарында жылына елден 5-6 баланың оқуына демеушілік жасап отырғандығын айтады (ҚР ОМА, 62: 25). Осылайша Нығметтің өміріндегі айрықша белес – Омбылық кезең басталды.

Байлық пен кедейліктің не екенін жастайынан айырып өскен Нығмет Нұрмақов Қарқаралыдағы буырқанған саяси ахуалдың куәгері болды, ой түйіп өзінше баға беруге тырысты, түсінбегенін сұрап білді. Ал Қазақстаннан тыс орналасқан, Ресей империясының әкімшілік шаһарындағы қайнаған тіршілікті Нығмет Нұрмақов мүлдем басқаша сезінді. Қала халқының тұрмысы қырдағы қазақтың жағдайынан өзгеше еді. Оқу-білім деңгейі ұйымдастырылған, экономикасы бөлек ел-жұрттың барын көзімен көрді. Болашақтың, өркениеттің қайнары білімде екендігіне көзі жетті. Н. Нұрмақовтың жерлесі белгілі жазушы Сапарғали Бегалиннің айтуынша, Нұрмақтың Баймен, Жұман дейтін інілері Иркутскиде алтын кенішінде жұмысшы болып, сонда тұрыпты. Семинарияда оқып жүрген Нығмет каникул кездерінде барып жүретіндігін жазады. Біздің ойымызша, ірі өндіріс орындарын Нығметтің аралап көруі, жұмысшылардың ортасындағы әлеуметтік хал-ахуалды барлап, бақылауы да айрықша әсер қалдырғаны аян. Осы жайлардың барлығы Нығметтің ой-өрісін ширатады. Ендігі бар ғұмырын халқының тұрмысын жеңілдетуге, бақытты өмір жолындағы күреске арнауды ойлайды. 1912 жылдары Омбының мұғалімдер семинариясының бір топ жастары «Бірлік» атты қоғам құруға бел байлауының да қайнар көздері осында. Қазақ жастарының арман-қиялға толы бұл қадамдарын белгілі қаламгер Тұрсынбек Кәкішев Сәкен Сейфуллиннің өмірін зерттеуге арналған еңбегінде шынайы суреттеген. Шәймерден Әлжанов бас болып, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Саматов, Мағжан Жұмабаев, Нығмет Нұрмақов секілді тілегі бір қазақ жастарын біріктірген «Бірліктің» негізгі бағыты ағартушылық сипатта болды. «Бірлік» ұйымының бағдарламасында таяу арадағы мұраттары былайша белгіленген: «Қазақ халқын мәдени һәм әдеби жағынан ілгері қатардағы жұрттарға қосу. Бұл айтылған мақсаттарға жету үшін халық әдебиетін жинау, ол әдебиетті кітапша һәм үлкен кітаптар етіп бастыру, театр кітаптарын шығару, бастауыш, орта дәрежелі мектептерге кітаптар жазу, мектепке түсемін деген шәкірттерді даярлайтын курстар ашу, мұқтаж шәкірттерге жәрдем көрсету, спектакль, концерт һәм басқа ойындар жасап, қазақтың ішінде театр тұрғызу» (Кәкішев, 1997: 45).

Қоғам мүшелерінің деңгейінің өсуіне, бірлігінің нығаюына үйірмеде әдебиеттерді

оқып талдауды, театрлық қойылымдарды жасауы, әлеуметтік жағдайы нашар, дарынды жастарға көмек көрсетуі сияқты қадамдары зор септігін тигізді. Нығметтің өміріндегі Омбылық кезеңнің орны айрықша. Ол мұнда мәңгілік пікірлес жолдастарын тапты. Үйірмедегі қызметі қоғамдық көзқарасының айқындалуына әсер етті. Қалай болғанда да негізгі мұрат халқына қызмет ету болғандықтан, оны езгіден шығарып, тұрмысын жеңілдетудің жолдарын іздейді. Нығмет Нұрмақов жайлы көлемді мақала жазған қарағандылық белгілі журналист Рамазан Сағымбеков Омбыда оқыған Таутан Арыстанбековтың естелігінен мынадай үзінді келтіріпті: «Сәкеннің басқан әрбір қадамын бақылаушылар, – деп жазады Таутан Арыстанбеков, – директор ғана емес, бұлардың негізгі тамыры жандармға барып тірелетінін ол жақсы білетін. Директордың күдіктене қарайтын шәкірттерінің бірі Нығмет Нұрмақов еді. Сондықтан Сәкен оған үнемі сақтық ережелерін үйретіп отыратын... Сәкеннің бір ерекшелігі жазған өлеңдерін, ең алдымен, жақын жолдастары Нығмет Нұрмақовқа, Шәймерден Әлжановқа оқып, солардың сынын тындап алушы еді. Айтылған сынды орынды деп тапса, өлеңін түзетіп, қайта жазатын, сөйтіп, қайта оқитын» (Сағымбеков, 1990: 15).

Нығмет, Сәкен секілді жастардың саяси көзқарасын қалыптастыру мен айқындауына «Бірлік» қоғамы мол септігін тигізді. Азаттық, теңдік идеяларының езгіде, қараңғылықта күй кешкен қазақ халқына да қажеттігін алғаш рет терең ұғынып, ол күннің де туатынына сенімі ұлғайды. Біздің пайымдауымызша, «Бірліктің» шеңберінде жастар алғаш рет саяси мәселелерді талқыға салып, оларды Қазақ елінің болашағы, яғни мемлекеттік құрылысы, әлеуметтік-экономикалық жағдайы, мәдениеті толғандырған. Нәтижесінде, шәкірттерінің мұндай бет алысы семинария әкімшілігінің күдігін туғызуы заңды. Осыған қатысты ғалым Зарқын Тайшыбаевтың Омбы мұрағатынан тапқан қызықты дерегі облыстық басылымдарда жарияланды. Автор аталмыш мұрағатта Нығмет пен Сәкеннің оқуын бітіргендегі куәліктері бірге қатталып, сақталып келгендігін көреді. Тәртіп бойынша семинарияның түлегі бітірген соң, 4 жыл мұғалімдік қызметін өтегенде ғана куәлігі беріледі екен. Ал араға жыл салып кейін бітірген Сәкен Сейфуллиннің куәлігін Нығмет Нұрмақовтікімен біріктіріп сақталғанына, олардың куәліктерінің берілмей қалуына зерттеуші таңданады (Сағымбеков, 1990: 4). Расында да патша өкіметінің екі тұлғаның болашағынан қауіптенгендігін көргенділік деп бағалауға болар. Нәтижесінде екеуі де төңкерістен соңғы кеңес құрылысына белсене араласып, бірінен соң бірі Қазақстан Автономиялы Республикасының үкіметін басқарған ірі мемлекет қайраткерлері дәрежесіне өсті.

1915 жылдың мамырында Нығмет Нұрмақовтың семинариядағы оқуы аяқталған соң, кешегі өзі оқыған Қарқаралы училищесіне келіп, мұғалімдік қызметке орналасады. Әрине, Нығмет алған білімімен қанағаттанған жоқ. Ол өз өмірбаянында «оқуды жалғастыруға мүмкіндігім болмағандықтан, елге қайтуға мәжбүр болдым» деп жазады (ҚР ОМА, 993: 3). Ресейдің іргелі оқу орындарына түсіп, білім алу үшін де қаражат қажет. Кедейшіліктегі Нығмет Нұрмақов сияқты жастардың жағдайы оған келмейтін. Сондықтан ол бар білімін қанағат тұтып, Қарқаралыда бастапқы кезеңде өзді-өзімен томаға түйық өмір кешті. Омбыдағы өткен 4 жылдық оқудан соңғы Қарқаралыға деген көзқарасы мүлдем басқа: «Мен үшін Қарқаралы қаласы, – дейді Н. Нұрмақов, – айдаладағы ескерусіз, қоршаған дүниеден мақұрым қалған, 95 пайызы қазақтар тұратын ауылға айналды. Шексіз билеп-төстеген патша шенеуніктерінің бар бітіргені – араққа салынып, қарт ойнау, қазақтар арасында ру таласын қоздырып, пайда көру, ашықтан-ашық жеу – міне Қарқаралының қоғамдық өмірінің мәні осындай», – деп ашына жазды (ҚР ОМА, 993: 3).

Әкімшілік қызметтерге араласуға дәрежесі жете түрсе да, Нығмет Нұрмақов мұндай ортадан бойын аулақ ұстап, ағарту ісімен шұғылдана береді. Алайда Омбыдағы кешегі «Бірліктің» мүшелерімен хат-хабар арқылы үзбей байланысып тұрады. Бұл Нығмет үшін Ресейдегі саяси құбылыстарға баға беріп, дүниедегі тыныс - тіршілікті бақылап отыру үшін аса қажет еді. Сондай-ақ Нығмет Нұрмақовқа айрықша әсер еткен, қазақ қоғамындағы әлеуметтік-экономикалық, саяси тіршілігінің айнасы болған қазақ баспасөзі еді. Кешегі өзінің ұстазы санаған Ахмет Байтұрсынұвтың, Қарқаралы өңіріне есімі әйгілі Әлихан Бөкейхановтың, Орынбордан аптасына екі рет басылатын «Қазақ» газетін де үзбей оқыған Нығметтің де ойы қазақтың жоғын жоқтаушы,

ұлтымыздың оқыған зиялыларының мүддесімен бір болды және оның ұлттық саяси өрісінің қалыптасып, дамуына ерекше әсер етті деуге негіз бар.

Нығмет Нұрмақовтың ашық пікірін білдіріп, әділетсіздікке қарсы бой көрсетуі – сұрапыл 1916 жылдың жазы. Маусым жарлығына байланысты қазақтан солдат алуға наразылықтың ушығып тұрған жағдайында Нығмет Нұрмақовтың өзі бас болып, «бір топ жастармен келіп, ауыл болысы оның тілмашы Жағыпар Ібіжановты жерден алып, жерге салады: «Көгендеп алып жатқандарыңның ішінде бірде-бір әлді адамның не баласы, не өзі, не туысы жоқ. Ылғи сормандай кедейлердің жалғызы мен нашарларын құрбандыққа шалыпсыңдар. Осыларың адамгершілікке сия ма? Ар-ұяттарың қайда?!» – дегені, күшпен біраз адамдарды тізімнен алып қалғаны әлі күнге сол арадағы, қазіргі Егіндібұлақ ауданындағы елдің есінде.» – деп жазыпты қарағандылық журналист Рамазан Сағымбеков (Сағымбеков, 1990: 4).

Нұрмақов Нығметтің 1915-1916 жылдардағы өмірі мен қызметін бейнелейтін деректер аз кездеседі. Көзі көрген Сапарғали Бегалиннің айтуынша, «Нығмет майдан жұмысына басшылық етем» деп тілек білдіріп, Қарқаралыдан майданға баратын жігіттерге мың басы болып, өзі тіленіп кетеді. Семейге келген жерде, губерниялық оқу инспекторы Д. Скофковский деген кісі рұқсат бермей Нығметті жұмыстан алып қалған екен. 1916 жылғы маусым жарлығына қарсы Қарқаралы жеріндегі наразылықтың ұйымдасқан түрдегі ұлт-азаттық көтеріліске ұласпауына Алаш қайраткерлерінің ұстанған ымырашылдығы, яғни қызу жүргізілген үгіт-насихатының әсері болды деп ойлаймыз. Көп кешікпей патшаны тақтан тайдырған 1917 жылғы ақпан төңкерісі тағы да Қарқаралы қоғамын беймаза күйге түсірді. «Төңкерістің болғанына сенер-сенбесімізді білмей жүрдік, – дейді Нығмет Нұрмақов. – Екі аптадан соң жан-жақты алынған ақпарлар негізінде шындыққа көзіміз жеткенде есімізді жиып, біз де қимылдауға кірістік» (ҚР ОМА, 993: 3).

Н. Нұрмақовтың саяси қызметінің бастауындағы бағыты айқындалмаған күрделі кезең осы болатын. Патшаның келмеске кеткеніне көзі жеткен түрлі саяси ағымдағы топтар билік үшін таласқа түсті. Аграрлы ел Ресейде кең көлемде қолдауға ие болған эсерлердің ықпалы бүкіл Қазақстанда да және Қарқаралыда да күшті еді. Ал большевиктік идеяның Қазақстанда әлі де кең тарай қоймаған кезі болатын. 1917-1918 жылдардағы Қарқаралыдағы саяси буырқану ешбір байланыссыз, томаға тұйық, өз қазанында өзі қайнап жатты. «Атқару комитеті әр апта сайын қайта сайланып, әр топтың бірегей өкілдерінен тұратын билік ауысумен болды. Уақытша үкімет тұсында Қарқаралыда ешбір тұрақты билік болмай, нағыз анархия орнады. Сол тұста мен де 3 айға таяу атқару комитетінің мүшесі болғаным бар» деп есіне алады сол бір кездерін Н.Нұрмақов (ҚР ОМА, 993: 4). Біздің пайымдауымызша, бұл 1917 жылдың наурыз айы болу керек. Озық ойлы, көзқарасы бар, үгіт-насихат жұмысымен танылған Н. Нұрмақовты Екібастұз өнеркәсібінің бөлімшесі саналатын Желтау зауытының жұмысшылары 13 мамырда өткен жиынында комитеттің мүшесі қылып сайлайды. Көп кешікпей Қарқаралыдағы жергілікті өкімет – Кеңестік комитеті кеңесіне мүшелікке өтеді. Кеңес төрағасы болып бірауыздан Алаш қайраткері Жақып Ақпаев, орынбасары болып ақын Нармамбет Орманбетов сайланыпты (Сағымбеков, 1990: 4). Жоғарыда айтылғандай, Н. Нұрмақовтың мұндағы қызметі көпке созылған жоқ. Сондықтан болу керек, Қарқаралыдағы билік басындағы тұрақсыздыққа жаны күйзелген Н. Нұрмақов нақты мақсат жолында біріккен белсенді саяси ұйым құруға бел байлады. Қарқаралыдағы түрлі саяси топтарды «Дала Одағы» атты ұйымның құрамына біріктіруге ат салысты. Ұйым қалың бұқара арасында бірігуге үндеген үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Қарқаралылық Хасен Дайыров 1923 жылы Жоғары Сотқа жазған арызында «...1918 жылдың 2 қаңтарында Қарқаралыда 2000 адамның қатысуымен өткен митингіде Н. Нұрмақов екеуміз «Дала Одағының» атынан сөз сөйлеп едік» (ҚР ОМА, 39: 10-11) деп жазғанына қарағанда, мақсаты айқын, ашық күреске шыққан белсенді ұйым болғанын көреміз. Бір жағынан Алаш туының астына біріккен қазақ ұлтының көрнекті зиялылары Жалпықазақ съездерін өткізіп, ел мүддесін қорғауға ұйымдаса, құлшына кіріскен сәттер басталды. Қарқаралыдағы билік те Алаштың жақтастарына көшкен кездері болды. Осыған орай, Нығмет Нұрмақовтың Алаш қайраткерлерімен қатынасы жайлы сұрақ тууы заңды. Оған берер жауабымызды

былайша тұжырымдап отырмыз:

Біріншіден, Н. Нұрмақовтың Алаш қайраткерлерімен арақатынасын білдіретін деректер жоқтың қасы. Біздің шамалауымызша, Нығмет Нұрмақовтың күрескерлік болмысын Алаштың мүшелеріне қарсы қоюға болмайды. Ағартушылық бағыттағы қызметімен-ақ ол Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсыновтармен бір, олардың бар қазаққа жар салған үнін тыңдап өсті. «Қазаққа оқу керек, техника үйреніп, үй салуы керек» – деген сөздер Нығмет үшін өмірлік ұран еді. Тіпті алаштың лидері Жақып Ақпаев бас болған Қарқаралыдағы билікке ол да араласты, мүше болды;

Екіншіден, жас толқын болатын Нығмет Нұрмақовтың замандастарының арасында ол кездегі қоғамдық саяси ортада айрықша танылып, назарға ілінгендері кемде-кем шығар. Мысалы, замандастарынан Мағжан Жұмабаев ақындығымен танылды немесе жасынан шығармашылыққа жақын, өткір ойлы, өжет мінезді Мұстамбаев Ыдырыс саяси орталық саналатын Семей қаласында тұратын. Сондықтан Алаш жиынына ел ішінде танымал, жоғары білім алған білімділер, биліктегі тәжірибесі мол тұлғалар шақырылды да, есімі әлі белгісіз, әрі жас Нығметтердің ескерусіз қалуы заңды болатын;

Үшіншіден, елдегі қалыптасқан саяси дағдарыс жағдайында «не істеу керек, бөлініп жеке ел боламыз ба, автономия сұраймыз ба» деген мәселені тереңінен таразылаған Алаш қайраткерлерінің саяси пайымына Нығметтер сияқты жастардың бірден ілесе қоюы қиын еді. Нығметтің болжамы кедей шаруаның әрі жұмысшылардың мүддесін қорғап, жергілікті билікті қолға алу, сол мүддеге негізделген өкімет құру жобасынан ары бара алған жоқ. Бір жағынан большевиктерді былай қойғанда, алғашқы кезеңде Нығметтің Алаштың бағдарламасы туралы нақты түсінігі болмауы да ғажап емес;

Төртіншіден, таптық негізді де жоққа шығара алмаймыз. Кедейшіліктің не екенінің дәмін татып өскен Нығмет Нұрмақов секілді кейінгі толқын мен ауқаттылар саналатын Алаш қайраткерлерінің арасындағы төңкеріс барысында пайда болған көзқарастағы алшақтық тереңдей түсті. Деректерден мәлім болғаны әр оқиғаның мазмұнын ұғуға байыппен баратын Н. Нұрмақов ұстанар бағыты жайлы берік байламға келе алмай жүргенде, кешегі Қарқаралыдағы училищеде сабақ берген ұстазы, Омбыдағы қарт большевик Евгений Полудовтан хат алады (Бегалин, 1965: 4). Хаттағы Ресейде орныққан саяси ахуалға берген ұстазының сараптамасы, шәкірттің алдағы ұстануға қажетті бағыт-бағдарына көзін жеткізген болуы тиіс. 1918 жылдың ортасынан Н. Нұрмақов біртіндеп большевиктер жағына бет бұра бастайды. Кейін бұл жайлы Нығмет Нұрмақов: «Мойындауым керек, ол кезде өзімізді большевикпіз деп атағанмызбен, большевизм туралы түсінігіміз күңгірт болатын. Бәрін туысымыздай көріп, қатарымызға қабылдай бердік, әсіресе казактарға сенгеніміз ірі қателік болды,» – дейді (ҚР ОМА, 993: 3). Шынында да, 1918 жылы Қарқаралыдағы Жұмысшы мен Шаруа кеңесі құрған Депутаттар Кеңесінің төралқа мүшесі және хатшысы болып Н. Нұрмақов сайланады да, сол жылдың маусымында «Кеңес депутаттары» құрамына еніп алған казактар төңкеріс ұйымдастырып, кеңес билігін құлатты. Әуелі Н. Нұрмақов туған болысына барып бой тасалайды. 1918 жылдың қыркүйек айында ақгвардияшылар үкіметінің тергеу комиссиясы Нығметті қамауға алып, кешегі өкімет құрамын аса қауіпті большевиктер ретінде Құрылтай жиналысы өткенше түрмеде ұстады. Ол 1919 жылдың желтоқсанына дейін актардың түрмесінде Совдептің мүшелерімен бірге отырғанда қасында әйгілі әнші, батыр Мәди Бапиұлы және Нығмет Нұрмақовтың болашақ қайын атасы Ыбырай Ақпаев та болды. Семейдегі қыздар гимназиясында оқитын Ыбырайқызы Зүпнүнмен Нығметтің танысуы да осы жерден басталыпты. Әкесіне тамақ әкеліп жүрген сары қызға әуелі Мәдидің көзі түсіп: – «Нығмет, әкесіне қамқор болып жүрген қыз жаман болмас, осы қызды ал» деп үгіттегенін қызықты әңгіме ретінде айтып берген Алматыда тұратын Ыбырай Ақпаевтың кенже қызы Кәмила апайымыз. Сол уақыттың белгісі ретінде ел аузында сақталып, ақын Мәдидің мына бір өлеңі жетті:

Достарым, отырмыз біз абақтыда,
Қатулы бәрімізде қабақ мұнда.
Қабаған иттей Колчак жендеттері
Бермейді мезгілінде тамақты да.

Тойдырдың бит пен бүрге, қандаланы,
Күн жырлап, түндерге түн жалғанады.
Отырмыз бұл қапаста сәуле көрмей,
Мәдидің елге естілмей салған әні.

Жақсы інім, Нығметім, қыран құсым,
Мәңгіге өлмеуі хақ ұранды ісің,
Күн туып жендеттердің торы кирап.
Соңына еліңді ертіп, тұрармысың.

Тілінің балы тамған бұлбұл, інім.
Арналған елің үшін мол білімің.
Сиынсаң тәуекелге тәңір жақтар,
Бәрі де ұмыт болар бұл күніңнің.

Ертең-ақ ерлері беріп қолын,
Құтқарар бізді бақыт ашып жолын.
Әрдайым жігер берші бәрімізге,
Байқайтын батырым ең оңы-солын.

Ақынның айтқанындай, Қарқаралыға Қызыл Әскерлер келерден 10 күн бұрын Радченко бастаған 65-ші казактар полкі қалаға түнделете басып кіріп, өлім аузында отырған Қарқаралы кеңесінің мүшелерін түрмеден түгелдей босатып алады. Шегінген акгвардияшылардан тасалану әрі әл жинау үшін Н. Нұрмақов туған ауылына барып, Ақаев Хасеннің көмегімен жасырынады. Білуімізше, бұл жалғыз Нығметке ғана көрсетілген қамқорлық емес, кейінгі еліміздің ірі басшылары болған Әбілқайыр Досов, Жанайдар Сәдуақасов, Мұқтар Саматов, Жұмажан Тәттібаевтар осы Хасен байдың көмегінің арқасында аман қалғандарын тарихи құжаттар дәлелдейді (ҚР ОМА, 62: 28). Көп кешікпей халқының бақыты жолында жан-тәнімен алаңсыз қызметке кіріскен күндер басталды. Деректердің дәлелдеп отырғаны Нығмет Нұрмақов большевиктерге жан-жақты ойлау, саяси күштердің бағыт-бағдарын, болашағын салмақтаудың нәтижесінде қосылды. Кешегі Омбыда бірге оқыған серігі Сәкен Сейфуллинге жазған хаттарында Нығметтің осы бір күрделі кезеңін бейнелейтін тұстары бар: «Сәкен істерің қалай? Бұрынғы патшаның тепкісінде жаншылған халықтарға теңдік беріп, адам санына санайтын жалғыз большевиктер партиясы екеніне көзім жетті. Сол себепті мен де большевик болдым» деп өзінің нық тоқтамға келгенін мәлімдеді (Сейфуллин, 1978: 158). Шынында Н. Нұрмақов мұндай түпкілікті шешімге 3 жылға созылған саяси талас-тартыстар мен қиян-кескі ұрыстардың тәжірибесінде, нәтижесінде келді. Өзі айтқандай, езілген қазақ халқына жақсылық жасайтын, қамын ойлап, қамқор болатын партия деп сеніп келді. Сөйтіп, 1920 жылдың 16 наурызында Нығмет Қарқаралы уездік партия ұйымында Коммунистер (РК(б)П) қатарына қабылданды. Содан бері Н. Нұрмақов саяси-шаруашылық қызметтерден қол үзген емес. Тура бір жыл уездік төңкеріс комитетінде әрі атқару комитетінде жауапты қызметтерде болды. 1920 жылдың 4 қарашасында Орынборға Қазақ Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасының (ҚАКСР) құрылуын жария еткен Кеңестердің I құрылтай жиналысына Семей губерниясынан делегат болып қатысты. Сол жолы Қазақ Орталық Атқару Комитетінің мүшесі болып сайланады. Бұл міндеттер оның Қазақ үкіметін басқаруға, еліне адал қызмет жасауға даңғыл жол ашып берді.

Әдебиеттер:

- Артюхина А., Кульбаев С., Лекеров А. Верный сын партии // Казахстанская правда. 1965, 25 апреля.
- Әлжанов М. Омбыдағы выставклар жағдайы // Айқап. 1911. №7, 6-8 бб.
- Байтұрсынов А. Ақ жол. Алматы. 199. 3 б.
- Бегалин С. Асыл азаматты еске алғанда // Қазақстан мұғалімі. 1965, 3 мамыр, 3 б.
- Бектасов Ә. Аяулы азамат еді // Қазақстан мұғалімі. 1975, 25 сәуір.
- Бектұров Ж. Алыс жылдардың бір дерегі // Жалын. 1989. № 4, 70-75 бб.
- Из истории партийного строительства в Казахстане. Сборник статей и материалов.

- Алматы.1936. С. 193.
 Кәкішев Т. Сәкен Сейфуллин. Алматы.1997. 45 б.
 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архив (бұдан былай ҚР ОМА). 1541 - қор., 1Л - тізбе, 5228 - іс.
 ҚР ОМА. 141 - қор, 1 - тізбе, 1129 - іс
 ҚР ОМА. 1541 - қор, 1Л - тізбе, 172 - іс.
 ҚР ОМА. 135 - қор, 1 - тізбе, 62 - іс.
 ҚР ОМА. 251 - қор, 1а - тізбе, 39 - іс.
 ҚР ОМА. 440 - қор (Н. Ановтың жеке қоры), 1 - тізбе, 607 - іс.
 Қазақстан Республикасы Президенттік Архив (бұдан былай ҚР ПА), 141 - қор, 1 - тізбе, 1129 - іс.
 ҚР ПА. 139-қор, 3-тізбе, 99-іс.
 ҚР ПА. 141 - қор, 1 - тізбе, 1648 - іс.
 ҚР ПА. 193 - қор, 3 - тізбе, 993 - іс.
 Лекеров А. Жалынды большевик // Советтік Қарағанды. 1960, 21 қыркүйек
 Мұқанов С. Есею жылдары. Алматы.1964. 508 б.
 Политические репрессии в Казахстане 1937-1938 гг. Алматы.1998. С.77.
 Попов Ю. Судьба братьев Акаевых // Карагайлинский рабочий. 1994, июнь. (№23-26).
 Сағымбеков Р. Нығмет Нұрмақов // Орталық Қазақстан. 1990, 15 маусым, 4 б.
 Сармурзин А. Верный сын казахского народа //Казахстанская правда. 1985, 24 апреля.
 Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу. Тарихи мемуарлық роман. Алматы.1978. 401 б.
 Тимофеев Н., Брайнин С. О националистической агентуре японско-германской разведки // Большевик Казахстана.1937, № 9-10, С. 72-81.

References:

- Artuhina A., Kulbaev S., Lekerov A. Vernyi syn partii // Kazahstanskaia pravda. 1965, 25 aprelb. [in Russian].
 Aljanov M. Omybdaǵy vystavkalar jaǵdaiy // Aiqap. 1911, № 7, 6-8 bb. [in Kazakh].
 Baitursynov A. Akzhol. Almaty. 1991, 3 b. [in Kazakh].
 Begalin S. Asyl azamatty eske alǵanda // Kazakhstan muǵalimi.1965, 3 мамыр, 3 б. [in Kazakh].
 Bektasov A. Aiaǵly azamat edi // Kazakhstan mugalimi.1975, 25 sәbir. [in Kazakh].
 Bekturov J. Alys jylдардың bir deregi //Jalyn.1989. № 4, 70-75 bb. [in Kazakh].
 Iz istorii partinogo stroitelstva v Kazahstane. Sbornik statei i materialov. Almaty. 1936, s. 193.
 Kakishev T. Saken Seifullin. Almaty. 1997, 45 b. [in Kazakh].
 Kazakhstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arxivni (budan ari KR OMA).1541 - kor., 1L-tizbe, 5228-is. [in Kazakh].
 KR OMA. 141 - kor, 1 - tizbe, 1129 - is. [in Kazakh].
 KR OMA. 1541 - kor, 1L - tizbe, 172 - is. [in Kazakh].
 KR OMA. 135 - kor, 1 - tizbe, 62 - is. [in Kazakh].
 KR OMA. 251 - kor, 1a - tizbe, 39 - is. [in Kazakh].
 KR OMA. 440 - kor (N. Anovtyń jeke qory), 1 - tizbe, 607 - is. [in Kazakh].
 Kazakhstan Respublikasy Prezidenttik arxivni (budan ari KR PA). // 141 - qor, 1 - tizbe, 1129 - is. [in Kazakh].
 KR PA. 139 - kor, 3 - tizbe, 99 - is. [in Kazakh].
 KR PA. 141 - kor, 1 - tizbe, 1648 - is. [in Kazakh].
 KR PA. 193 - kor, 3 - tizbe, 993 - is. [in Kazakh].
 Lekerov A. Jalyndy bylshevik // Sovettik Karagandy. 1960, 21 kyrkúiek. [in Kazakh].
 Muqanov S. Eseiǵ jylдары. Almaty. 1964, 508 b. [in Kazakh].
 Politicheskie repressii v Kazahstane 1937-1938 gg. Almaty. 1998, S.77. [in Russian].
 Popov . Sudba bratev Akaevyh // Karagailinsii rabochi. 1994, iún. (№23-26). [in Russian].
 Saǵymbekov R. Nygmet Nurmaqov // Ortalyq Kazakhstan. 1990, 15 maǵsym, 4 b. [in Kazakh].
 Sarmurzin A. Vernyi syn kazahskogo naroda //Kazahstanskaya pravda. 1985, 24 aprelb. [in Russian].
 Seifullin S. Tar zhol, taigaq keshu. Tarihi memuarlyq roman. Almaty: 1978, 401 b. [in Kazakh].
 Timofeev N., Brainyn S. O nacionálnosticheskoi agenture japonско-germanskoii razvedki // Bylshevik Kazahstana.1937, №9-10, s. 72-81. [in Russian].

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

МРНТИ 03.20.00

**ЖУЗОВАЯ СТРУКТУРА КАЗАХОВ
КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ КОД НАЦИИ**

Оразбаева Алтайы Иранбекқызы

Д.и.н., профессор, Казахстанский филиал МГУ имени М.В.Ломоносова,
Казахстан, г. Нур-Султан, E-mail: ai351957@mail.ru

Аннотация. Отточенная веками универсальная матрица, уникальная по сути, совершенная система казахских жузов несмотря на воздействие исторических эпох как неизменный констант социокультурного кода нации по сей день продолжают играть исключительную роль в идентификации казахского социума в плане как наличия общности этнического самосознания в целом, так и самоидентификации членов этого социума с определенными родоплеменными единицами в частности. Казахские жузы – своеобразный природный институт - инструмент сохранения баланса и стабильности традиционного казахского общества, олицетворение единства и целостности, гармонии и процветания Қазақ Елі.

Ключевые слова: жузы, матрица, констант, социокультурный код, тернарная структура, социум, идентификация, нация.

ҒТАХР 03.20.00

**ҚАЗАҚТЫҢ ЖҮЗДІК ҚҰРЫЛЫМЫ ӘЛЕУМЕТТІК
МӘДЕНИ ҰЛТТЫҚ КОД РЕТІНДЕ**

Оразбаева Алтайы Иранбекқызы

Т.ғ.д., М.В.Ломоносов атындағы ММУ Қазақстандық филиалының
профессоры, Қазақтан, Нұр-Сұлтан қ. E-mail: ai351957@mail.ru

Түйіндеме. Қазақтың жүздер жүйесі талай ғасыр ұштауы мен тарихи дәуірлер сынағына төтеп беріп, бүтіндей бір ұлт әлеуметтікмәдени кодының әмбебапты қалпы, теңдесіз де мәнді, тұғырлы тұрақтылық константы ретінде осы уақытқа дейін қазақ социумының этникалық сана-сезім сәйкестілігін айқындауда аса маңызды роль атқарып келеді.

Қазақ жүздері - дәстүрлі қазақ қоғамындағы теңдік пен тұрақтылық сақтаудың табиғи институт-құралы, Қазақ Елінің бірлігі мен тұтастығы, үйлестілігі мен гүлденісінің кейіптемесі іспеттес.

Кілт сөздер: жүздер, матрица, констант, әлеуметтікмәдени код, тернарлы құрылым, социум, идентификация, ұлт.

IRSTI 03.20.00

**ZHUZ STRUCTURE OF KAZAKHS
AS A SOCIO-CULTURAL CODE OF THE NATION**

Orazbayeva Altaiy Iranbekkyzy

Dr. of Historical Sciences, professor Kazakhstan branch of Moscow State University
named after Lomonosov M.V. Kazakhstan, Nur-Sultan E-mail: ai351957@mail.ru

Abstract. The unique universal matrix honed for centuries, a perfect system of Kazakh zhuzes (tribes) - despite the impact of historical eras the socio-cultural code of the nation to this day continues to play an exceptional role in identifying the Kazakh society. In terms of

both the presence of a community of ethnic identity as a whole and the identity of members of this society with certain tribal units in particular.

Kazakh zhuzes - a kind of natural institution-a tool to preserve the balance and stability of traditional Kazakh society, the personification of unity and integrity, harmony, and prosperity of Kazakh El.

Key words: zhuzes, matrix, constants, socio-cultural code, ternar structure, society, identification, nation.

Введение. Казахские жузы – конституциональная по значимости, уникальная по сути, универсальная матрица (от лат. «matrix» – источник, начало) архитектуры государственности на территории Казахстана, своеобразный природный институт – инструмент сохранения баланса и стабильности традиционного казахского общества, олицетворение единства и целостности, гармонии и процветания Қазақ Елі.

Жузы играли и продолжают играть исключительную роль в идентификации казахского социума в плане как наличия общности этнического самосознания в целом, так и самоидентификации членов этого социума с определенными родоплеменными единицами, в частности. Триединство и тернарность мировоззренческого восприятия мира ранних кочевников Евразии сыграло колоссальное системообразующее и ценностно-символическое значение в сложении идеологии национальной государственности казахов. Жузы как исторический феномен и по сей день сохраняют свое влияние, прежде всего, как социальный, культурный и духовный тренажер – «тарих шыңдаған ұштаған» – синкретическое явление, суть которого заключается в принципиальной сочетаемости, соединяемости разнородных начал, отражающих разные стороны общественного бытия, в тоже время дополняющих друг друга с точки зрения функционирования социума как целостного организма.

Ощутимая девальвация социокультурных ориентиров в период турбулентности глобального климата все больше обостряет в нас некое состояние «кризиса идентичности». И потому переживающий на себе воздействие данного состояния будь то отдельно взятый человек, общество либо государство, вынуждены выработать определенный иммунитет на провокации изменяющейся на их глазах картины мира.

Отсюда и возрастающий интерес к ценностям и традициям, к историческому прошлому, частое обращение к проблемам культурно-генетического кода нации, направленность стратегии современных мультикультурных обществ на сохранение самоидентичности, наряду с активным участием в Диалоге культур в поисках контактных зон для различных форм взаимодействий.

Роль, место и значение этнокультурных особенностей, хотя и принципиально меняется, вовсе не исчезает из области сознания и бытия, поскольку они (в данном случае, родоплеменные и жузовые механизмы) более архаичны, ригидны, консервативны и поэтому более устойчивы. И воспроизводство этносоциальной специфики происходит, безусловно, в разных сферах жизнедеятельности социума по-разному. Если оно существенно ограничено в сфере общественного воспроизводства, то совсем не изжито из области норм традиционных семейно-родственных отношений. В этом смысле социальная самоидентификация личности и родоплеменная и жузовая идентификация коллективной общности – весьма важный, самое главное, духовно осязаемый регулятор современного общежития казахского народа и его национальной государственности.

Материалы и методы. В настоящей статье предпринята попытка феноменологического анализа теоретико-методологических проблем генезиса и эволюции казахских жузов.

Предметное изучение и социальная диагностика жузовой структуры усложняется тем, что происхождение данного статуса весьма мифологизировано, история разделения казахов на три жуза, точнее сказать, процесс слияния различных родов и племен в составе трех жузов не зафиксирован ни в средневековых хрониках, ни в источниках иного рода. Поэтому исследователи проблем трайбализма вынуждены обращаться к образцам устной историологии и фольклористики в надежде найти хоть какую-нибудь «зацепку».

Феноменологический анализ разбираемого института предоставляет огромные возможности для комплексного исследования территориально-географических, социально-экономических, военно-потестарных и административно-политических аспектов жузовой системы казахов, выступавшей природным инструментом сохранения баланса и стабильности традиционного казахского общества.

Обсуждение. В мифологии восточных и западных народов можно встретить немало вариаций тернарной (от лат. «ternarius» – тройной) структуры стран и народов. По «Шах-наме» («Книга царей») Фирдоуси (величайший поэт средневековья, живший около 934–1020/1030) – древнеиранского эпоса периода династии Ахеменидов (VI–IV вв. до н. э.), состоящего из пятидесяти пяти тысячи бейтов (двустийший), над которым автор работал в течение тридцати пяти лет, у царя Фаридуна было три сына: Салме, возглавивший Рум, то есть западные страны, Тур, получивший Туран (Центральная Азия) и Ирадж, ставший царем Ирана (Сказания из «Шах-наме», 1989:48). В легенде о происхождении народов Великой Скифии, изложенной Геродотом, их предками названы три сына Таргита – сына Зевса и дочери реки Борисфен: Липоксай, Арпоксай и Колаксай (Скифы, 1992:47).

Но миф это одно, но факты, как известно – вещь упрямая. Деление одной этнической общности на структурные единицы типа жузов имело место еще у других народов. К примеру, древнегреческие филы и древнеримские трибы. Фила (от греч. «phyle») – племя, род, вид) в Древней Греции, в частности Аттике (юго-восточный регион Центральной Греции) – это родоплеменное объединение или же община, со временем трансформировавшаяся в территориальные округа. Первоначально родовые филы делились на три фратрии со своими жрецами и воинским подразделением во главе с филархом (Словарь античности, 1989:606). А древнеримское триба (от лат. «tribuo» делю, разделяю) означало племя. Согласно некоторым источникам, население древнего Рима состояло из трех триб: рамнов (латинян), тициев (сабинян) и луцеров (этрусков). Первоначально в каждую трибу входило 100, затем – 300 родов. Эти три трибы составляли целостный римский народ (Словарь античности, 1989:456).

Тем не менее, в ярко выраженном виде и вплоть до настоящего времени тройственное деление одного народа при этнической слитности и национальной единственности сохранилось только у казахов, что само по себе является феноменом.

Суждения и мнения на заданную тему насчитывают великое множество интерпретаций этого явления, что предполагает соположение как данных шежире и устной историологии, так и научные изыскания исследователей и ученых. Устная историология казахов включает порядка восьми – десяти вариантов происхождения жузов. Так, в одном из них говорится, что при избрании Чингиза ханом на белой кошме было распределение кличей и родовых знаков между племенами, а биями их были избраны: из Старшего жуза – Майкы, Младшего жуза – Сенкел. Это XIII век. В другом сказании повествуется следующее: приютившие сына племенной девушки три бия – Майкы, Котан и Когам отправили его в степь, дав ему по сто нукеров. Мальчика звали Алаш, отсюда и три жуза. С учетом того что, Майкы би был современником Чингиз хана, а Котан жырау жил в XV в., выходит, что оно отражает период с XIII по XV в. В следующем предании говорится, что Хакназар хан, зависевший от Ногай хана, отделился и разделил свой улус между тремя своими сыновьями. С тех пор пошло деление на жузы. По времени это событие можно отнести к XVI в. Таким образом, определить время и условия появления жузов, основываясь только на легендах, представляется невозможным. Но даже если и не брать во внимание информацию из устной историологии, среди ученых и исследователей также существуют разночтения и трактовки по поводу причин и периода образования жузов.

Ш. Уалиханов считал, что в период начала распада Золотой Орды, для того чтобы оставить за собой территории своих кочевий, казахи создали такие большие союзы (Из истории казахов, 1991:10–11). Тогда как по утверждениям В.В. Вельяминова-Зернова, основанным на легендах и шежире, казахские жузы образовались лишь в XV–XVI вв. (Вельяминов-Зернов, 1846:382–383). Надо сказать, в последующем эту же версию будут разделять и отечественные ученые (Востров, Муканов, 1968:157). Известный знаток в области истории и этнографии казахского народа А. И. Левшин

пишет: «Сколь ни были различны поколения, составившие нынешние киргиз-казахские орды, но они все, наконец, слились в один народ, живший в одном месте и имевший общего начальника, или повелителя. Язык, религия, образ жизни, нравы служат тому доказательством. Предания говорят то же и прибавляют, что народ сей после смерти одного из единственных своих ханов был разделен его сыновьями на три части, которые по старшинству новых повелителей получили название Большой, Средней и Меньшей, что счастье и несчастье в войнах произвели неравенство в числе сих орд, и что каждая из них, постепенно умножаясь, подразделилась на несколько поколений, принявших имена начальников своих или сохранивших названия древних предков, как сделали найманы, кипчаки и проч. От поколений произошли роды, от родов – отделения, отрасли отделений и части отраслей» (Левшин, 1996:288–289). Содержание приводимой цитаты указывает на такие немаловажные детали: во-первых, речь здесь идет не о разделении одного народа на три союза, а об объединении трех частей в единое целое; во-вторых, четко акцентирует внимание на слитность этих частей в отношении языка, религии и социальной составляющей; в-третьих, конкретизирует порядок иерархичной последовательности жузов по линии «старший – младший».

Академик В.В. Бартольд связывал возникновение жузов с климатическими и географическими факторами, которые позволяли казахам отдаленных от центра регионов сохранить культурно-хозяйственные особенности (Бартольд, 1964:22). Аналогичного мнения придерживался и М. П. Вяткин, который наряду с природно-географическим учитывал также влияние и политического фактора (Вяткин, 1941:99). Он считает, что обособленные жузы в XVI в. сформировались как политические союзы, в то время как по предположениям М. Тынышпаева разделение казахского народа на жузы произошло во время монгольского нашествия, т. е. в XIII веке (Тынышпаев, 1993:150). По утверждениям Х. Адильгереева и С. Аманжолова, разделение на жузы имело место в XIII веке (Адильгереев, 1951:85-86; Аманжолов, 1959:112–113). Известный востоковед Т.И. Султанов, указывая на скудность достоверных фактов о происхождении жузов, полагает, что во второй половине XVI в. система улусов трансформировалась в жузы (Султанов, 2001:228).

Нередко разделение на жузы рассматривается с точки зрения персонализации исторического факта. Например, Курбангали Халид утверждает, что сын Узбек хана Джанибек разделил «кочевых мусульман» на Старший, Средний и Младший жузы, откуда берет свое начало разделение на жузы (Халид, 2006:210–211). А по Шакариму Кудайбердыұлы, деление на жузы идет с тех пор, как Ахмет хан (1496–1504 гг.) разделил свои войска на три крыла (Кудайбердіұлы, 2006:45–46). По версии же А. Коңыратпаева, разделение племен на жузы имело место лишь при Тауке хане, преследовавшем цель построить единое централизованное государство (Қоңыратбаев, 1991:138).

Большинство ученых склонялись к мысли о том, что разгадку казахского жуза следует искать в тех триальных системах, которые реально существовали в далеком прошлом у саков, хуннов и в Тюркском каганате. Такое разделение одного этноса на три субэтнические части диктовалось сперва военной стратегией и тактикой, требованием той эпохи, когда мир держался на «острие меча», а затем уже и характером административного управления в этих государствах, которые строились по схеме правое крыло (западная – т. к. ориентация тогда была южная), левое крыло (восточное) и центр. Отсюда вытекает немаловажный военно-потестарный и потестарно-политический фактор разделения на субрегионы. Известно, что саки (VIII–V вв. до н. э.) делились на три крупных племенных объединения (саки-хаумоварга, саки-тиграхауда и саки-парадарийя). Хунну (V вв. до н. э. – II в. н. э.) также состояли их трех знатнейших родов: хуянь, лянью, сюйбу (Гумилев, 1993:60). Согласно китайским источникам, в Западнотюркском каганате в VII веке существовали три союза: южный – «старые земли уйсун», т. е. Семиречье (по-китайски «Да тхинь»); центральный – Центральный Казахстан, окрестности Балхашского («Нань-тхинь») и северные области каганата («Вэй-тхинь») (Кюннер, 1961:192). Данную гипотезу может укрепить высказывание видного казахского филолога С. Аманжолова: «Три союза (жузовых) начали образовываться в период Тюркского каганатства, следовательно, три

территориальных диалекта казахов оформились в связи с образованием трех жузов» (Аманжолов, 1959:192).

О тернарной структуре Западного Тюркского каганата свидетельствуют и памятники истории Уйгурского каганата, возникшие в VIII в. на месте Восточного Тюркского каганата и просуществовавшие около века. Дело в том, что в памятниках орхонской письменности «Мойын-Чор» и «Тариат» наряду с карлуками, киргизами, кытанами, огузами и тюркешами отдельно упоминается «трехзнаменный тюркский народ» (Айдаров, 1990). Авторское мнение по данному факту было изложено впервые еще в начале 90-х гг. (Оразбаева, 1992).

Улуг Улус также состоял из трех крыльев и вполне логичным представляется, что в ходе дальнейшей эволюции ко времени появления уже Казахского ханства данная тернарная конфигурация одной этнической общности превратилась в механизм саморегуляции экономической, социальной и политической жизнедеятельности общества. Что же касается непосредственно исторических источников, то в восточных хрониках первые сведения о жузах начинают появляться в середине XVII в. Махмуд бен Вали пишет, что после смерти хана Шайбани его сын Бахадур «начинает руководить этой страной и улусами... для зимовок и своих джайлауов он выбрал Белую Орду, которая еще известна как «Йуз Орда» (Материалы, 1969:347). В то же время, по словам Т. Султанова, имя одного из жузов в русских источниках впервые встречается в 1616 году как «Казачья Большая орда» и было зафиксировано в «Распросных речах в посольском приказе служилых людей Т. Петрова и Н. Куницына о поездке в Калмыцкую землю». Все это еще без учета более *достоверной информации о наличии всех трех жузов в 30-х годах XVIII в., который выдает русский дипломатический представитель тюркского происхождения М. Тевкелев* (Русско-казахские отношения, 1961:62,107).

Помимо всего, существуют расхождения и во мнениях исследователей касательно этимологии самого понятия «жүз». Курбангали Халид и ряд других ученых значение слова «жүз» ищут в арабском языке, интерпретируя его как «часть», «отделение». Другие усматривают в этом термине определенное указание на число – «сто», «сотня». М. Тынышпаев считает, что «жүз» происходит от старинного тюркского слова «доз», т. е. «крепость». Среди огромного количества имеющихся версий наиболее подходящим, на наш взгляд, приходится вариант о том, что «жүз» означает «часть», «сторона», «направление», а в основе его образования лежит «объединение отдельных родов и племен в союзы» (История Казахской ССР, 1957:148–149). В этом смысле «жүз» аналогично значению «улус» в эпоху Йеке Монгол улуса. В любом случае, нельзя не согласиться с достаточно аргументированным мнением, что процесс образования «...казахской народности и жузов является звеном одной цепи, единым процессом. Разрывать эти тесно связанные друг с другом явления... было бы неправильным» (Востров, Муканов, 2006:32-39). Касаясь проблемы жузов, нельзя оставлять без внимания устную историологию и «шежіре» (как было уже отмечено, генеалогическую родословную, существующих у всех тюркских народов, в том числе, и у казахов), согласно которому испокон веков казахи должны были знать свою родословную по мужской линии и вербально идентифицировались до седьмого колена... (Гродеков, 1889:27). При этом надо отметить, что мифические варианты гласят, что первоначально казахов является Алаш или же Алаша, у которого было три сына: Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс, ставшие прародителями трех жузов соответственно. По другой вариации шежіре родоначальниками трех жузов являются Ақкелімбет, Сарыкелімбет и Қаракелімбет. Однако, нельзя забывать о наличии реальных генеалогий казахских родов и племен, изучением которых занимались К. Халид, Ш. Уалиханов, М. Шорманулы, Н. Аристов, А. Чулочников, А. Левшин, В. Вельяминов-Зернов, А. Кунанбаев, Ш. Кудайбердыулы, М. Ж. Копейулы, А. Букейханов, С. Сейфуллин, В. Востров, М. Муканов, Т. Султанов и многие другие.

Результаты. Сообразно всех их данным, в особенности информации авторитетного в этой области ученого М. Муканова, в прошлом, да и в последующем территориальная дислокация и племенной состав казахов жузов представлялись в нижеследующем виде:

Ұлы жүз, занимавший территорию предгорья Джунгаского Алатау, земли к югу от

озера Балхаш (Семиречье) и далее на юго-запад от левобережья реки Чу до верховья Сырдарьи («прекрасные пастбища, и места зимовок... альпийские горные и равнинные пастбища... климат без резких колебаний температур в дневное и ночное время...») состояли из жалайыр, ошақты, қаңлы, дулат, суан, албан, уйсін, шапырашты, ысты, сіргелі, шанышқылы.

Орта жүз простирался с юга по линии хребта Тарбагатай – озера Балхаш – верховья реки Сарысу – горы Каратау и на север до Южно-Сибирской равнины. На западе ее границы проходили по верховьям реки Тургай – до реки Убаган, а на востоке – начиная от Южного Алтая, хребта Саур и Зайсанской котловины, шла по правобережью Иртышской долины («...территория включала в себя прекрасные пастбища, защищенные от ветров места зимовок. Полноводные реки Иртыш, Ишим... озера Зайсан, Маркаколь, система озер Кокшетау, равнинные и предгорные пастбища...»). В него входили шесть крупных племен «алты арыс» (на рус. звучит: «шесть молодцов»): арғын, найман, кыпшак, конырат, керей и уак.

Кіші жүз начинался на юге от бассейна Сырдарьи – плато Устюрт – восточного побережья Каспия, простирался на севере, захватывая бассейны рек Урала, Иргиза, Эмбы, Тобола и многочисленных речушек и степных озер («богатые травами пастбища по Уралу, Тоболу и почти безводное плато Устюрт, полноводная Сырдарья и пески Каракумов и Кызылкумов... климат в этой части Казахстана резко континентальный, с большими перепадами температуры...»). Этот жүз состоял из трех крупных племенных объединений: әлімұлы, байұлы и жетіру (Муканов, 1991:5–6). Если следовать традиции Марата Сабитовича, то в настоящее время территория Ұлы жүз охватывает современные Алматинскую, Жамбылскую области и южные районы Южного Казахстана. Орта жүз соответствует современным Карагандинской, Акмолинской, Восточно-Казахстанской, Северо-Казахстанской, Павлодарской и части Кустанайской области. Кіші жүз – это Кызылординская (западная часть), Актюбинская, Западно-Казахстанская, Мангистауская и Кустанайская (часть) области.

В исторической литературе нередко приводится статистика по поводу численности родов и племен, входящих в жузы. По отдельным подсчетам ученых, на рубеже XVII–XVIII вв. в состав всех жузов входило 112 племен, родов и подродов. Но к концу XX в. количество только племен и родов достигло 159, и они распределялись следующим образом: Старший жүз – 11 племен, 54 рода; Средний жүз – 6 племен, 60 родов; Младший жүз – 3 племен и 25 родов (Феномен, 1987:24). Касательно численности самих жузов, располагаем данными о том, что в начале XX в. Средний жүз был самым многочисленным (1 млн. 500 тыс.) по сравнению с Младшим (1 млн. 200 тыс.) и Старшим (600 тыс.) жузами. Это при «общей численности казахского этноса в пределах современной территории Казахстана... 3 млн. 639 748 чел. ...» (Казахи, 1995:12-20). Необходимо при этом учитывать, что малочисленность Старшего жуза к этому времени объясняется периодом и последствиями казахско-джунгарских войн, а также геоэкономическими и географическими факторами. Помимо этого, налицо были и внутренние противоречия, имевшие место в влествие разногласий между потомками «төре».

В казахском шежіре жузы находят отождествление с основными и главными племенами: «Ұлы жүз – Үйсін», «Орта жүз – Арғын» и «Кіші жүз – Алшын», имеющими социально-статусное содержание. Существует также образно-символическое призвание каждого из жузов, вполне и обоснованно оправдывающее гипотезу об эколого-экономической обусловленности жузов в зависимости от основной хозяйственно специализации регионов Казахстана: «Ұлы жүзді қолына қауға беріп малға қой» (удел Старшего жуза – скот и хозяйство); «Орта жүзді қолына қамшы беріп дауға қой» (удел Среднего жуза – суд и судебный порядок); «Кіші жүзді қолына найза беріп жауға қой» (удел Младшего жуза – копье и защита от внешних врагов).

Бытует легенда об Алаше, объясняющая происхождение жузов, которую приводит Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, хотя он сам предупреждает, что «за достоверность ее отвечать не может». Однажды у могущественного и пребывающего в славе хана родился пегий (ала) сын. Придворные увидели в этом плохое предзнаменование и посоветовали хану отослать пегого сына подальше от себя в далекие края. Вскоре

хан и его окружение забыли о нем. Шло время. Мальчик, названный Алашем, стал знаменитым батыром. Весть об Алаше дошла до хана. Он отправляет к батыру сотню воинов, чтобы разузнать все о нем, но сотня не возвращается. Через некоторое время хан посылает вторую сотню, но и она не вернулась. Не вернулась и третья сотня. Пришедшие к Алашу три сотни (жуз – сотня) впоследствии составили основу трех казахских жузов. А Алаш после смерти отца стал ханом (Көпейұлы, 2006:89, 84–87). Схожее изложение данной легенды можно найти также и у других авторов (Халид, 2006:9–12). Подача нами содержания легенды в полном объеме вызвана с намерением заострить внимание читателей на интересной аппарации (явлении), касающемся структуры казахов.

Дело в том, что у Мәшһүр Жүсіп, наизусть знавшего легенды и предания Степи, правые обычаи древних и обычное право казахов, образцы мудрой словесности и решения биев, ритуалы и обряды, шежіре и родословные, подобно Абау и Шакариму, можно встретить и такое изречение:

«Алаш Алаш болғанда,
Алаша хан болғанда,
Үйіміз ағаш, ұранымыз алаш большты».

Боевой клич, как и племенные и родовые тамги, хотя и имеет древнетюркские корни, свою наиболее развитую форму и символическое содержание получил только у казахов. Как известно из страниц всемирной истории, древним грекам приписывается крик «Алале!» (по звуку крика совы), древним евреям – «Ахарай!» («За мной»), сарматам – «Марай!» («Убей»), византийцам – «Нобискум Деус!» («Бог с нами»), древним тюркам – «Көк бөрі!» («Сивый волк»). Самым узнаваемым в этом ряду является, пожалуй, русский клич, в котором, несомненно, присутствует тюркский корень – «Ура!» («Үр» – «бей»), чем и объясняется, собственно, значение казахского слова «Үран».

Важно также, что еще в «Бабыр-наме», написанном правнуком в пятом поколении Великого Тимура Захир ад-Дин Мухаммед Бабуром, основателем Великой Могольской империи в Индии, отмечается: «Хан и те, кто стоял подле него, тоже повернули лица к стягу и плеснули на него кумыса. И тут же заревели медные трубы, забили барабаны, а выстроившиеся в ряд воины стали громко повторять боевой клич. От всего этого вокруг поднялся невообразимый шум, который вскорости затих. Все это повторилось трижды, после чего предводители вскочили на своих коней и трижды объехали стан...».

У каждого казахского рода и племени был свой ұран, служивший своеобразной матрицей социальной и военно-политической идентификацией члена сообщества. В этой связи Құрбанғали Халид пишет, что «у казахов слово «уран» применяется в целях сбора, поднятия духа» (Халид, 2006:9–12). Занимательно, что именно имя легендарного Алаша (Алаш хана), о котором повествовалось выше, и становится общезначимым боевым кличем всех казахов – «Алаш!» Вот как высказывается по этому поводу лидер национального движения, ученый и просветитель начала XX века Алихан Букейханов: «...Ни один из этих родов не отказывается от подчинения, кроме своего родового частного «урана» (боевой клич), общенародному «алаш», обязывающему каждого киргиза беспрекословно идти на помощь обиженному собрату, забывая даже междоусобицы и хотя бы в виду сильного неприятеля и неминуемой от него смерти. Эта-то своеобразная и интересная жизнь киргизов отразилась, как в зеркале, в их разнообразной и богатой устной поэзии. Многие из этих произведений носят на себе следы глубокой древности и печать отдаленного прошлого жизни, быта и верований киргизов» (Бөкейхан, 1995:319).

М.Ж. Көпейұлы указывает на то, что все три жуза также имели собственные боевые кличи: «Үлы жуз ұраны – «Бақтияр», Орта жуз ұраны – «Ақжол», Кіші жуз ұраны – «Алдияр» и дальше по нисходящей линии ураны племен и родов, что подтверждается и сведениями М. Тынышпаева (Тынышпаев, 1993:105–108). Кстати, төре и қожа, не входившие в жузы (к этому вопросу мы еще вернемся) тоже имели свои ураны: первый – «Арқар», а второй – «Қожахмет». Сунақ, также не состоявший в жузовой конфигурации казахов, имел одинаковый с қожа уран, но не имел тамги.

Тюркское слово «тамга», видоизменившееся в казахское «таңба», имеет значения «метка», «печать», «клеймо», «родовой знак». Оно известно всем народам мира, начиная с древности и заканчивая современностью. Ее прототипами могло быть всё из того, что связано со зрительными ассоциациями человека – предметы и вещи с геометрическими фигурами (круг, квадрат, треугольник), сакральные пиктограммы, связанные с животным миром, орудиями труда и вооружением, простейшие алфавитные буквы. Что удивительно, академик В. Радлов указывал, что 29 из 38 знаков тюрко-орхонского алфавита сходны с существующими родовыми тамгами казахов или близки к ним (Аристов, 2005:50). Каждое племя и род казахов могли иметь не одну тамгу, а в большинстве случаев по несколько. Однако стоит заметить, что при наличии общенародного уран – «Алаш» отсутствовала общезнатическая тамга.

Казахские тамги в своем идеологическом и практическом совершенстве несли двоякую социально-символическую нагрузку. С одной стороны, они служили как родовой и племенной знак принадлежности, с другой – как «логотип», закрепляющий право собственности на что-либо.

Письменно это нигде не зафиксировано, но опять же по преданиям казахские родовые и племенные тамги были учреждены Тәуке ханом в соответствии с одним из пунктов упомянутого выше «Жеті Жарғы», хотя их следы можно найти в глубокой древности тюркских народов. Первые сведения о тамгах, высеченных на скалах вдоль реки Сарысу Центрального Казахстана, были найдены еще в 1927 году (Кузнецов, 1927:1–3). Кстати, во многих казахских шежіре встречается утверждение о том, что на просторах Бетпақдала в местности «Таңбалы шұбар» есть выбитые на скале «таңба». В случае спора по поводу принадлежности «таңба» к тому или иному роду все обращаются к этой скале, знаки на коей сделаны еще во времена Алаш хана.

Опираясь на материалы М. Тынышпаева, всего у казахских племен и родов мы насчитали 96 тамги, хотя отдельного внимания требует к себе статус рода «жетіру», входящего в состав Младшего жуза на правах крупного племенного объединения. По устным преданиям, в свое время семь родов в виду их слабости и малочисленности не вошли в состав жузов. Озадаченный и обеспокоенный данным обстоятельством Тауке хан принял решение об их объединении в одно племя, несмотря на отсутствие родственных связей между ними. Отсюда и закрепляется за ними название «жетіру», то есть «семь родов».

С родами Младшего жуза связан еще один знаменательный памятник, свидетельствующий о временах социально-политических потрясений вследствие джунгарской агрессии. Знаменитый лиро-героический эпос казахов «Қыз Жібек», который изобилует эпизодами, где во всей этнографической красе представлены жузовые и родоплеменные интриги, повествующие как раз о чрезмерных амбициях, беспочвенных разногласиях и конфликтах родоправителей «жағалбайлы» и «шекті», жертвами которых стали идеалы любви, мира, патриотизма и отваги.

Как верно подметил А. Букейханов, ураны и тамги, как идеологическое и ценностно-символическое основание жизнедеятельности кочевого общества казахов, во многом должны быть «благодарны» степным сказителям и импровизаторам – «жырау», воспевавшим героические страницы прошлого. К примеру, легендарный Асан Қайғы в укор ханам Керею и Жанибеку за их единоличное принятие решения об откочевке без согласования и одобрения на то предводителей родов и племен, обращается к ним:

«С Жем-реки откочевал...

Ойыл славен красотой,

Можно там затеять той,

Ойыл светел как слеза,

Но тебя понять нельзя,

Там совет ты не собрал...

На Едиль, к реке далекой,

В тесноту привел не к сроку...

Здесь ты не собрал совет...» (Озера степные, 1994:63–64).

Стоит заострить здесь внимание и на явно прослеживающейся взаимосвязи

и созвучии в подаче, стиле, мотивах, темпераменте пламенных речей жырау вне зависимости от их эпох. Будь то Асан Қайғы, позже Жиёмбет, Үмбетей, далее Махамбет... Такова Степная традиция!

Например, слово «Алаш» мы встречаем у Шалкиіз жырау (1465–1560 гг.): «Алаштан байтақ озбаса, арабыдан атты сайлап мінбен-ді!», далее у Жиёмбет жырау (середина XVI – начало XVII вв.), который, обращаясь к хану Еңсегей бойлы Ер Есім, восклицал:

«Ты распоясался, о хан...
Не нравятся дела твои...
Я в сторону Сары-Арки
Уйду туда, где спит Алаш,
Великий и славный предок наш... (Озера степные, 1994:144).

Схожие строки мы наблюдаем далее у Үмбетей жырау (1706–1778), который, сообщая о смерти батыра Богенбая Абылай хану, напоминает ему эпизод его же героического поступка, когда он в ходе битвы «Аңырақай» бросил боевой клич, поднявший боевой дух казахских войск:

«Все узнали: ты – батыр!
Ты был молод, горяча
В твоих жилах кровь была,
Ты в сражениях кричал,
Нападал: «Абылай! Абылай!»...

Заключение. Таким образом, подытоживая весь спектр мнений, рассуждений и трактовок, позволительно сделать вывод о том, что феномен жузов обусловлен несколькими факторами этноисторического характера формирования собственно казахского народа и его национальной государственности.

Во-первых, процесс образования казахских жузов сопровождался чрезвычайно сильной опосредованностью географической и природно-экологической средой, которая если не полностью определяла, то в значительной степени «направляла» траекторию формирования тернарной этноструктуры казахов. Ведь территория Казахстана издревле состоит из трех реальных природно-ландшафтных зон: Западный и Северо-Западный Казахстан – пустынный, низменно-степной; Северный и Центральный Казахстан – степной, пастбищеобильный, горный; Южный и Юго-Восточный Казахстан – речно-озерный, пастбищеобильный, горный (Чупахин, 1968:11-12).

Соответственно зонам «с точки зрения условий для пастбищно-кочевого хозяйства имелись три естественных» области: западная часть – кочевое животноводство и земледелие (территория Младшего жуза); средняя – кочевое скотоводство, и, наконец, восточная – земледелие и полукочевое скотоводство (Старший жуз) (Асфендияров, 1993: 101; Вяткин, 1941:99). Для каждого племени, и внутри них для каждого рода существовали исторически и экологически сложившиеся пути кочевков и территории сезонных пастбищ, основанные на сезонно-циклическом чередовании: кыстау (зимовка) – көктеу (весенние пастбища) – жайлау (летовка) – күзеу (осенние пастбища).

Во-вторых, в происхождении тернарной конфигурации казахов играли весьма значимую роль, в том числе политические и правовые традиции, установки и предписания, касающиеся территориально-административной и местной управленческой модели «на основе определенной общественной потребности в регулировании межродовых контактов, служа... средствами разрешения социальных и политических конфликтов» (Сыздыкова, Койгельдиев, 1991:45). К тому же огромные территории, слабость центральной власти, ее относительная отдаленность от большинства регионов диктовали необходимость промежуточных звеньев структуры власти, которые бы «регулирувались традиционными линиями происхождения, и это помогало обходиться без споров» (Тернбул, 1981:236).

В-третьих, характер реального функционирования родоплеменных, и, следовательно, жузовых отношений менялись в зависимости от внешних условий. Как уже нами было отмечено в предыдущих главах, в относительно стабильные периоды значительно ослабевали организационные связи внутри племен и родов, возрастало

значение территориальных связей. Соответственно, ослабевали общегосударственные институты власти и управления. Текущие вопросы решались наиболее влиятельными лидерами родов и племен при участии глав соответствующих низовых подразделений. Тогда как в периоды военных конфликтов и войн, роды, племена и жузы легко трансформировались: политические интересы выступали уже на первый план, а хозяйственно-экономические, в том числе межродовые и межплеменные столкновения сходили на нет. Единство целей способствовало объединению родов, племен и консолидации всего кочевого организма. Появлялись относительно централизованная власть и аппарат управления, которые более четко и эффективно распоряжались людскими и материальными ресурсами. Стало быть историческая функция жузов заключалась и в том, чтобы поддержать разумный баланс между родоплеменными институтами и государственной организацией общества (Аристов, 1989:69–70).

В-четвертых, казахские жузы имеют ярко выраженный этносоциальный статус (от лат. «statuo» – постановляю) в том смысле, что социум состоял из иерархически организованных отделений, подродов, родов, племен и, наконец, племенного союза, то есть жуза, тесно взаимосвязанных между собой традицией генеалогического верховенства и принципа эндогамии. Об этом свидетельствуют и записи генерала И. Бларамберга, посетившего территорию Казахстана в середине XIX в.: «...старейшим по первородству родоначальника всего, им везде и во всяком случае оказываются предпочтение» (Масанов, 1995:147). Ш. Уалиханов тоже отмечает, что порядок и процедура разделения родов и племен обуславливает собой право старшинства и силу племени, что и выражается правом физического первородства предка, имея большое значение (Валиханов, 1961). Подобное старшинство между жузами распределялось по принципу «прямой линии», то есть за самым «младшим» племенем Старшего жуза следовал самый «старший» род Среднего жуза и так далее.

В-пятых, жузы играли и до сих пор продолжают играть исключительную роль в идентификации казахского социума в плане как наличия общности этнического самосознания в целом, так и самоидентификации членов этого социума с определенными родоплеменными единицами в частности. Как справедливо отмечал ныне покойный Нурболат Масанов, информация, знания, собственность, власть и ресурсы передавались по генеалогическим каналам родства, в зависимости от происхождения, человек включался в определенную родоплеменную группу (Масанов, 1995:147–148). От принадлежности к ней зависели порядок старшинства при разделе военной добычи, распределения мест во время застолья, наследования власти, социальный статус, престиж и авторитет, даже очередность поднесения подарков.

В-шестых, жузы в казахском социуме отождествлялись лишь с родами и племенами, оставляя за рамками представителей «ак-сүйек», то есть аристократии – «төре» (прямых потомков Чингиз хана) и «кожа» (ведущих свое происхождение от арабских миссионеров ислама), что прямо указывает на их условную «иностранность» по отношению к исконным родам и племенам казахов. В жузы не входили также «сунак» (Ержанов, 1996:17) (потомки Хусам-ад-Дин аль Сыгнаки, жившего в 1132–1199 гг., известного богослова и ученого, главного имама при Ходже Ахмете Яссауи) и «төлөнгіт» (ханская гвардия, телохранители, в последующем и придворная прислуга в основном из калмыков, джунгар, башкир и др.). Дело в том, что они не должны быть связаны родственными узами с входящими в жузы племенами в целях обеспечения и соблюдения нейтральности ханской власти в их внутренних конфликтах (Зобнин, 2006: 38–40).

И наконец, в-седьмых, необходимо особо отметить идеологическую составляющую жузов как механизма сохранения исторической памяти, средство объяснения, аргументаций, интерпретаций, институционализаций и регламентаций процессов мобилизации и консолидации социума. Ярким проявлением этого служит казахская традиция «шежіре», которая обусловлена системой и характером жизнедеятельности и жизнеобеспечения, со структурами родовой власти и управления, необходимостью сохранения и трансляции исторического опыта культурных ценностей.

Триединство и тернарность мировоззренческого восприятия мира ранних кочевников сыграли колоссальное системообразующее и ценностно-символическое

значение в сложении идеологии национальной государственности казахов. В совокупности всех перечисленных факторов жузы как исторический феномен и по сей день сохраняют свое влияние, прежде всего, как социальный, культурный и духовный треножник – «тарих шындаған ұштаған» и поистине являются олицетворением единства и целостности Қазақ Елі.

Литература:

- Айдильгереев Х. К истории образования казахского народа // Вестн. АН Каз ССР, 1951. №1. (70).
- Айдаров Ф. Орхон ескерткіштерінің тексті. Алматы. Ғылым, 1990. 220 б.
- Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959. 452 с.
- Асфендияров С. История Казахстана с древнейших времен. Алма-Ата, 1993. 304 с.
- Аристов Н.А. Этногенез и этническая история казахов. Павлодар: ЭКО, 2005. 372 с.
- Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, Часть 2. М.: Наука, 1964. 661 с.
- Бөкейхан Ә. Таңдамалы. Избранное. Алматы. Қазақ энциклопедиясы, 1995. 478 б.
- Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие. Собр. соч. в 5-ти томах. Т. 1. Алматы. 1985. 416 с.
- Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч. 2. СПб, 1846. 498 с.
- Востров В. В. Муканов М. С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX - начало XX). Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР», 1968. 255 с.
- Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.) Павлодар: Эко, 2006. 422 с.
- Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. Т. 1. С древнейших времен до 1870 года. М.: Госполитиздат, 1941. 367 с.
- Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т. I. Юридический быт. Ташкент, 1889. 544 с.
- Гумилев Л.Н. Хунны. Степная трилогия. СПб: «Тайм-Аут-Компас», 1993. 224 с.
- Ержанов Ж.Е. Сунақтар және Сунақ қаласы. Алматы. Ғылым, 1996. 216 б.
- Зобнин Ф.К. Рабы и тюленгуты в казахской степи. Павлодар: «ЭКО» ФӨФ, 2006. 280 с.
- Из истории казахов. Алматы. Жалын, 1991. 448 с.
- История Казахской ССР. Алма-Ата, 1957. 272 с.
- Казахи. Алматы. Казахстан, 1995. С. 12-20.
- Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. Павлодар: «ЭКО» ФӨФ, 2006. 220 б.
- Кузнецов А. О надписи на камне Тамгалы-Тас в пустыне Бетпак-Дала Атбасарского уезда Акмолинской губернии // Записки Семипалатинского отдела Географического общества. Вып. XVI, 1927. С. 1-3. Рис.5.
- Кюннер И.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М.: Издательство восточной литературы, 1961. 351 с.
- Құдайбердіұғлы Ш.К. Түрік, қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі. Павлодар: Эко, 2006. 270 б.
- Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. Алматы. Қазақ университеті, 1991. 398 б.
- Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (Под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). Алматы. Санат, 1996. 656 с.
- Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельностиномадного общества. Алматы. «Социнвест». М., «Горизонт», 1995. 320 с.
- Марков Г.Е. Теоретические проблемы номадизма в советской этнографической литературе // Историография этнографического изучения народов СССР и зарубежных стран. М., 1989. С.54-75.
- Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. Извлечения из персидских и тюркских сочинений. Алматы. Наука, 1969. 651 б.
- Муканов М.С. Этническая территория казахов в XVIII - XX веков. Алма-Ата: Казахстан, 1991. 64 с.
- Озера степные / Пер. с каз. О.К.Жанайдарова. Алматы. Ғылым, 1994. 50 с.
- Оразбаева А.И. Тарих шындаған ұштаған // Зерде, 1992. №11. С. 19-21.
- Русско-казахские отношения в XVI-XVIII веках (Сборник документов и материалов). Алма-Ата: АН КазССР, 1961. 743 с.
- Сказания из «Шахнаме». Душанбе: Адиб, 1989. 388 с.
- Скифы: Хрестоматия. М.: Высшая школа, 1992. 303 с.
- Словарь античности. М.: Прогресс, 1989. 704 с.
- Султанов Т.И. Поднятые на белой кошке. Потомки Чингиз хана. Алматы. Дайк-Пресс,

2001. 276 с.

Сыздыкова Р., Койгелдиев М. Қадырғали би Косымұлы және оның жылнамалар жинағы. Алматы. 1991. 272 б.

Тынышпаев М. История Казахского народа. Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. 224 с.

Тернбул К.М. Человек в Африке. М.: Наука, 1981. 252 с.

Феномен родо-племенных и жузовых ценностей в казахском обществе (аналитический доклад ИРК из личного архива)». Алматы. 1997. 24 с.

Халид Қ. Тауарих хамса (Бес тарих). Павлодар: Эко, 2006. 282 б.

Чупахин В.Ф. Физическая география Казахстана. Алма-Ата: Мектеп, 1968. 182 с.

References:

Adilgerreyev Kh. To the history of formation of Kazakh nation/ News Un.KazSSR, 1951. №1. (70).

Aydarov G. Text of Orkhon Monuments. Almaty: Science, 1990. 220 p.

Amanzholov S. Questions of dialectology and history of the Kazakh language. Alma-Ata, 1959. 452 p.

Asfendiyarov S. History of Kazakhstan since ancient times. Alma-Ata, 1993. P. 304.

Aristov N.A. Ethnogenesis and ethnic history of Kazakhs. Pavlodar: EKO, 2005, p.372.

Bartold V.V. Compositions. V. II, Part 2. M.: Nauka, 1964. 661 p.

Bokeikhan A. Optional. Favorites. Almaty: Kazakh encyclopedia, 1995. 478 p.

Valikhanov C.Ch. Kyrgyz genealogy. Sobr. Op. in 5 volumes. V.1. Almaty. 1985. 416 p.

Velyaminov-Zernov V.V. The study of the Kasimov kings and princes. Part 2. St. Petersburg, 1846. 498 p.

Vostrov V.V. Mukanov M.S. Tribal composition and resettlement of Kazakhs (late XIX - early XX). Alma-Ata: Publishing House "Science" of the Kazakh SSR, 1968. 255 p.

Vostrov V.V., Mukanov M.S. Tribal composition and resettlement of Kazakhs (end of XIX - beginning of XX century.) Pavlodar: Eco, 2006. 422 p.

Vyatkin M.P. Essays on the history of the Kazakh SSR. V.1. From ancient times until 1870. M.: Gospolitizdat, 1941. 367 p.

Grodekov N.I. Kirghiz and Karakirgiz of the Syr-Darya region. V.I. Legal life. Tashkent, 1889. 544 p.

Gumilev L.N. Huns. Steppe trilogy. St. Petersburg: "Time-Out-Compass", 1993. 222 p.

Yerzhanov Zh.Ye. Sunaks and the city of Sunak. Almaty: Science, 1996. 216 p.

Zobnin F.K. Slaves and seals in the Kazakh steppe. Pavlodar: Scientific and Production Foundation "ECO", 2006. 280 p.

From the history of the Kazakhs. Almaty: Zhalyn, 1991. 448 p.

History of the Kazakh SSR. Alma-Ata, 1957. 272 p.

Kazakhs. Almaty: Kazakhstan, 1995.

Kopeyuly M.Zh. Kazakh chronicle. Pavlodar: Scientific and Production Foundation "ECO", 2006. 220 p.

Kuznetsov A. On the inscriptions on the stone Tamgaly-Tas in the desert Betpak-Dala of Atbasarsky district of Akmola province // Notes of the Semipalatinsk branch of the Geographical Society. XVI, 1927. P.1-3. Fig.5.

Kuner I.V. Chinese news about the peoples of Southern Siberia, Central Asia and the Far East. - M.: Publishing House of Oriental Literature, 1961. 351 p.

Kudaiberdiuly Sh.K. Turkish, Kyrgyz-Kazakh and chronicles of khans. Pavlodar: Eco, 2006. 270 p.

Konyratbaev A., Konyratbaev T. Ancient cultural records. Almaty: Kazakh University, 1991. 398 p.

Levshin A.I. Description of the Kyrgyz-Cossacks, or Kyrgyz-Kaisats, hordes and steppes (Under the general edition of academician MK Kozybaeva). Almaty: Sanat, 1996. 656 p.

Masanov N. Ye. Nomadic civilization of the Kazakhs: the basis of the vitality of nomadic society. Almaty: Socinvest. M., Horizon, 1995. 320 p.

Markov G.Ye. Theoretical problems of nomadism in Soviet ethnographic literature // Historiography of ethnographic studies of the peoples of the USSR and foreign countries. M., 1989. P.54-75.

Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries. Extracts from Persian and Turkish essays. Almaty: Nauka, 1969. 651 p.

Mukanov M.S. Ethnic territory of the Kazakhs in the XVIII - XX centuries. Alma-Ata: Kazakhstan, 1991. 64 p.

Lake steppe / Translated from kazakh Zhanaidarova O.K. Almaty: Science, 1994. 50 p.

Orazbayeva A.I. History became tougher // Zerde, 1992. №11. - C. 19-21.

Russian-Kazakh relations in the XVI-XVIII centuries (Collection of documents and materials).

- Alma-Ata: AN KazSSR, 1961. 743 p.
Tales from "Shahnameh. Dushanbe: Adib, 1989. 388 p.
Scythians: Reader. M.: Higher School, 1992. 303 p.
Dictionary of antiquity. M.: Progress, 1989. 704 p.
Sulyak S.G. Ethno-Demographic processes in Bessarabia in the XIX - beginning of the XX centuries. Rusin. International historical magazine, 2012, Nr 1 (27), pp. 6-26.
Sultanov T.I. Raised on a white koshme. Descendants of Genghis Khan. Almaty: Dyke Press, 2001. 276 p.
Syzykova R., Koigeldiev M. Kadyrgali bi Kosymuly and his collection of annals. Almaty. 1991. 272 p.
Tynyshpaev M. History of the Kazakh people. Alma-Ata: Kazakh University, 1993. 224 p.
Turnbull K.M. Man in Africa. M.: Nauka, 1981. 252 p.
The phenomenon of tribal and zhuzov values in the Kazakh society (analytical report of the IRC from the personal archive). Almaty. 1997. 24 p.
Khalid K. Commodity (Five plantings). Pavlodar: Eco, 2006. 282 p.
Chupahin V.F. Physical geography of Kazakhstan. Alma-Ata: School, 1968. 182 p.

МРНТИ: 03.20.00

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВНУТРИПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА В МЛАДШЕМ ЖУЗЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVIII - НАЧАЛО XIX ВВ.)

Шотанова Галия Айтжановна¹, Ужкенов Ернар Муратович²

¹ кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник. Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова. Казахстан, г. Алматы. E-mail: galia8.09@mail.ru

² кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник. Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова. Казахстан, г. Алматы. E-mail: e81g@mail.ru

Аннотация. Тесные контакты с Россией и соседство с кочевыми народами привели к неизбежному процессу вхождения Казахского ханства в состав Российской Империи. Это событие стало переломным в истории казахской государственности.

Сама историография эпохи вхождения казахских степей в Российскую империю, а также периода их колонизации весьма обширна, а ее содержание и выводы довольно противоречивы. При изучении данного вопроса необходимо учитывать, что политическая нестабильность и кризис в традиционном казахском обществе, были следствием не только колониальной экспансии, но и общим кризисом кочевого мира.

В статье рассматриваются основные причины вызвавшие политический кризис в Младшем жузе, а также вопрос вхождения Казахстана в состав Российской империи. Уделяется внимание роли Абулхаир-хана в попытках разрешения политической ситуации в казахских степях, а также желанию отстоять и вернуть исконные земли казахских кочевий.

Ключевые слова: Младший жуз, политическая власть, феодальная знать, Абулхаир-хан, калмыки, джунгары, казахи, казахская степь, вассалитет.

Данный материал подготовлен в рамках реализации научно-исследовательского проекта «Казахское ханство: от принятия подданства до ликвидации государственности (XVIII – XIX вв.)» по научно-технической программе BR05233709 «История и культура Великой степи».

ҒТАХР 03.20.00

КІШІ ЖҮЗДЕГІ ШКІ САЯСИ ДАҒДАРЫСТЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (XVIII-тің екінші жартысы - XIX ғасырдың бастауы)

Шотанова Галия Айтжанқызы¹, Ужкенов Ернар Мұратұлы²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қ.

Электрондық пошта: galia8.09@mail.ru

² тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері.
Қазақстан, Алматы. Электрондық пошта: e81g@mail.ru

Түйіндеме. Ресеймен тығыз байланыс және көшпелі халықтармен жақындық Қазақ хандығының Ресей империясына кіруінің еріксіз процесіне әкелді. Бұл оқиға қазақ мемлекеттілігі тарихында бетбұрыс болды.

Қазақ даласының Ресей империясына ену дәуірінің тарихнамасы, сондай-ақ оларды отарлау кезеңі өте кең, мазмұны мен тұжырымдары бір-біріне қайшы келеді. Бұл мәселені зерделеу кезінде дәстүрлі қазақ қоғамындағы саяси тұрақсыздық пен дағдарыс тек отаршылдық экспансияның ғана емес, сонымен бірге көшпелі әлемнің жалпы дағдарысының салдары болғанын ескеру қажет.

Мақалада Кіші жүздегі саяси дағдарысты туғызған негізгі себептер, сондай-ақ Қазақстанның Ресей империясына қосылу мәселесі қарастырылған. Әбілқайыр ханның қазақ даласындағы саяси жағдайды шешуге тырысудағы рөліне, сондай-ақ қазақ көшпелілерінің ата-бабаларының жерлерін қорғауға және қайтаруға деген ұмтылысына назар аударылады.

Кілт сөздер: Кіші жүз, саяси билік, феодалдық ақсүйектер, Әбілқайыр хан, қалмақтар, жоңғарлар, қазақтар, қазақ даласы.

Бұл мақала «Ұлы даланың тарихы мен мәдениеті» атты ғылыми-техникалық бағдарламасы (R05233709) - «Қазақ хандығы: азаматтықтан мемлекеттіліктің жойылуына дейінгі» (XVIII - XIX ғғ.) жобасы аясында жазылған.

IRSTI 03.20.00

SOME FEATURES OF THE DOMESTIC POLITICAL CRISIS IN THE YOUNGER ZHUZ (SECOND HALF OF THE XVIII - THE BEGINNING OF THE XIX CENTURY)

Shotanova Galia Aitzhanovna¹, Uzhkenov Ernar Muratovich²

№candidate of historical sciences, lead researcher, Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, Almaty. E-mail:galia8.09@mail.ru

Icandidate of historical sciences, lead researcher, Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, Almaty. E-mail:e81g@mail.ru

Abstract. Close contacts with Russia and neighborhood with nomadic peoples led to the inevitable process of the Kazakh Khanate joining the Russian Empire. This event was a turning point in the history of Kazakh statehood.

The very historiography of the era of the entry of the Kazakh steppes into the Russian Empire, as well as the period of their colonization is very extensive, and its content and conclusions are quite contradictory. When studying this issue, it must be borne in mind that political instability and crisis in traditional Kazakh society were the consequence of not only colonial expansion, but also a general crisis of the nomadic world.

The article discusses the main reasons and caused of the political crisis in the Younger Zhuz, as well as the issue of Kazakhstan joining the Russian Empire. It is necessary to pay attention the role of Abulkhair Khan in attempts to resolve the political situation in the Kazakh steppes, as well as the desire to defend and return the ancestral lands of Kazakh nomads.

Key words: Junior Zhuz, political power, feudal nobility, Abulkhair Khan, Kalmyks, Dzungars, Kazakhs, Kazakh steppe.

Within the framework of the research project «Kazakh Khanate: from taking citizenship till the elimination of statehood (XVIII - XIX centuries)» on the scientific and technical program BR05233709 «History and culture of the Great Steppe» this material was prepared.

Введение. В настоящее время перед отечественными учеными стоит задача по воссозданию объективной картины прошлого. Формирование новых подходов в исторической науке, их применение к новой истории Казахстана открывает большие возможности в определении важных аспектов международных отношений казахов с окружающими народами и государствами на протяжении двух столетий.

В целом, проблема разнообразия методов исследования, обогащения источниковой базы и ее анализ - представляет собой постоянную и важную задачу, которая стоит перед отечественной наукой. В этой связи, мы обращаем внимание читателей на ряд источников, в том числе на материалы из Государственного архива Астраханской области, а также на служебные, формулярные и иные сведения российского военного ведомства, которые отражают доминирующие идеи, взгляды и концепции дореволюционных авторов. Конечно, вопрос вхождения Казахстана в состав России нашел достаточное отражение в общей литературе XVIII – начала XX веков, но тем не менее, изучение вопросов истории казахского народа не вызывало интереса официальной исторической науки дореволюционной России.

Наряду с ханом Абылаем, фигура Абулхаира стала олицетворением негативных последствий вхождения Казахстана в состав Российской империи, что ставит под сомнение в некоторых случаях объективность исторической науки. По этой причине, мы предлагаем комплексно изучить не только сам процесс вхождения, а именно дать более четкую оценку деятельности ханов, султанов, биев и батыров Младшего жуза, наряду с персоналиями Старшего и Среднего жузов. Но в данной статье, мы не ставим целью рассматривать деятельность степных правителей, а хотим остановиться на некоторых моментах, которые стали причиной политического кризиса в казахских степях.

Методы исследования. Методологической основой работы являются общеисторические принципы (историзм, объективность); общенаучные (исследование) и специализированные исторические методы изучения (сравнительно-исторический). Они дали возможность обнаружить единые закономерности в государственной политике Российского государства и ее характерные черты в отношениях с Казахским ханством.

Обсуждение. Тесные контакты с Россией, соседство с восточными народами привели к неизбежному процессу вхождения Казахского ханства в состав Российской империи, что существенно отразилось на дальнейшем развитии казахской государственности и самого общества. Сегодня в исторической науке имеют место такие термины, как: «присоединение», «захват», «колонизация», «колониальная экспансия», «добровольное присоединение», «вхождение». Все эти термины имеют определенную смысловую нагрузку, и имели свое назначение в определенные моменты казахско-русских отношений. Однако в настоящее время, уместно придерживаться концепции «**вхождение**», которая сводила бы все эти термины и понятия воедино.

Переломным моментом в истории казахского народа стал период «вхождения» Младшего жуза в состав России. Этому способствовало ряд причин, которые коренным образом отразились на судьбах народа, и конечно же на дальнейшем существовании самого ханства. Безусловно, первый шаг к активному союзу заложил Абулхаир, учитывая те кризисные явления, в которых находилась казахская степь на тот момент. Однако, говоря о сложности ситуации, мы не можем обойти стороной и интересы самой России, достаточно вспомнить «восточную идею» Петра Первого, который был нацелен на расширение своего влияния. В целом, принятие русского подданства ханом Абулхаиром, как пишет М.П. Вяткин «лишь облегчило наступление феодально-крепостной России на казахские степи, но развернуть это наступление царскому правительству удалось после подавления восстания в Башкирии, которые наблюдались в 30–40-е годы XVIII в.» (Вяткин, 1940: 3).

Возникновению политического кризиса в степи способствовала в первую очередь раздробленность казахской элиты. Это было на руку амбициям царского самодержавия, которая рассматривала всевозможные меры по укреплению своего влияния в степи. Процесс децентрализации казахского общества привел к тому, что оно оказалось в орбите сложных внешнеполитических отношений.

Единственным способом укрепления политического влияния России в степях, российские чиновники видели в использовании правящей казахской знати в своих интересах. Но как верно отметил М.П. Вяткин, «знать была здесь неоднородна и разбивалась на различные группы». Например, если говорить о Младшем жузе, то здесь имели место «две основные фамилии: одна вела свое происхождение от Осека, а другая от Жадига» (Вяткин, 1940: 4). Надо отметить, что ханы Среднего жуза берут свое начало от Жадика, а Абулхаир был первым из ханов происходивший от чингизида Осека. Конечно же, имеющиеся противоречия между двумя ветвями одной династии не обошли вниманием представители царской администрации. Чаще всего в отечественной историографии причины принятия подданства связывают с джунгарской и другими угрозами. Причем в глазах степной феодальной знати – Абулхаир-хан представлял собой угрозу для обуздания их степной волиницы. Не исключено, что Младший жуз представлял собой удобную цель для захвата, поскольку именно здесь – Россия опиралась на укрепленные крепости и на воинский контингент кочевых народов.

Как известно, помимо угрозы от джунгар, угрозу представляли и калмыки, которые считали территорию междуречья Урала и Волги, вплоть до р. Эмбы исконно их землями. Это продолжалось до 1771 года, до исхода основной массы калмыков на родовые земли в Джунгарии. В качестве одной из причин данного исхода называют жесткие действия хана Младшего жуза, благодаря которым калмыки были вынуждены покинуть присвоенные местные земли казахов. Однако пока русское правительство выстраивало укрепительные линии на приграничной зоне Казахстана под эгидой «защиты от врагов», калмыки эти действия принимали как факт их защиты от казахов. Здесь уместно задать вопрос «так кому же, на самом деле пыталась «помочь» Россия?!», если учесть, что одновременно, и калмыки, и казахи просят подданства у Российской империи. Наблюдая за действиями царской администрации, мы видим политику лоббирования её собственных интересов. Приведем пример из работы Попова Н.А., который ссылается на В.Н. Татищева «В 1746 году отправленный после очередного набега казахов на калмыков оренбургским губернатором И.И. Неплюевым для переговоров к казахам толмач Гордеев доносил, что хан Абуль-Хаир готовых вернуть пленных. Он даже послал человека к одному из своих старшин, чтобы забрать у него четырех пленных. Но старшина не подчинился ханскому посланцу и готов был «с ним стреляться». Хан сообщал, что его старшины согласны отдать только половину пленных, а остальных желают разделить между собой» (Попов, 1861: 697).

Интересно, какую форму участия царской бюрократии в разборе степных конфликтов, хотели бы видеть сами конфликтующие стороны?! Империя находилась в очень удобном положении, так сказать, занимала позицию миротворца. Выступая в качестве арбитражного суда, российские чиновники принимали различные решения «на благо» степных народов. Однако незначительные попытки бюрократической коррекции традиционных порядков крайне болезненно воспринимались кочевниками. Калмыцкий исследователь В.И. Колесник отмечает, что главную опасность для своей свободы, степняки связывали с появлением на границах кочевий стационарных русских поселений (Колесник, 2003: 143). Так, с момента сооружения пограничных укреплений началась практическая реализация курса царского правительства. Считалось, что широкое проникновение идей российской государственности во все слои общества, приведет к широкой модернизации этих идей в концепцию расширения Российского государства и его идеологии на близлежащие регионы Казахстана. С тех пор, Российское государство стало претендовать и на земли казахов, и на самих казахов как подданных империи. Но между тем, сами казахи себя подданными России не признавали и считали, что находятся в вассальной зависимости. Однако в действительности все было иначе. В ходе осуществления российской политики полностью были ликвидированы остатки самостоятельности калмыков, башкир, а позже и казахов, что в свою очередь конечно порождало вооруженное сопротивление. Помимо этого, наблюдается окончательное превращение казачества в главную силу колонизации и ее опоры.

Сама историография эпохи вхождения казахских степей в Российскую

империю, а также периода их колонизации обширна, а ее содержание и выводы весьма противоречивы. Указанная выше политическая нестабильность и кризис в традиционном казахском обществе, были следствием не только колониальной экспансии, но и общим кризисом кочевого мира.

Вместе с тем, устоявшееся мнение о добровольном вхождении, являлось не чем иным как продолжением мифа о цивилизаторской миссии царизма. Так, проблема принятия подданства нашла достаточное отражение в общей российской литературе конца XVIII – начала XIX вв. Заимствование наиболее важных материалов довольно частое явление и в дореволюционной историографии. В связи с этим заслуживают внимания две работы чиновника царской администрации П.П. Рычкова «Топография Оренбургской губернии» и «История Оренбургская» (Рычков, 1762). Особый интерес представляет второе исследование, составленное на базе архивных материалов Оренбургской губернской канцелярии и опросов казахских старшин, которые содержат документальный материал официального характера, представленный в виде царских грамот и указов по поводу принятия российского подданства Младшим жузом, представляя собой как историографический, так и источниковедческий аспект. Проанализировав ряд письменных источников, мы пришли к выводу, что П.П. Рычков, как и предыдущие авторы, совершенно правильно выделяет внешнюю угрозу среди причин обращения хана Младшего жуза к России, что отмечается следующим образом: «Киргиз-кайсацкой Меньшей орды Абулхайр-хан претерпевал великие разорения и обиды, с одной стороны – от джунгарских калмык, ... а с другой стороны – от смежного им башкирского народа» (Рычков, 1762: 5). Вторая, наиболее часто выдвигаемая в русской историографии проблема, это внешнеполитическая ситуация, охваченная междоусобными распрями, межродовой борьбой. По этому поводу И.И. Крафт отмечает: «благодаря внутренним смутам, стали нападать на киргизов: с запада волжские калмыки, а с востока джунгары» (Крафт, 1898: 17), что свидетельствует о внутренних неурядицах, которые служили причиной ослабления казахских жузов. В его действиях он также рассматривает личные выгоды, цитируя: «приобретением спокойствия для подвластного ему народа он сразу выдвинется между другими ханами, будет самым влиятельным и самым любимым властелином кочевников» (Вяткин, 1940: 20). В тоже время, вышеуказанный чиновник царской администрации П.П. Рычков считал, что центральной причиной прошения российского подданства ханом Абулхайром было стремление к мирной жизни с соседями и желание с помощью России возвратить исконные казахские земли из-под джунгарского владычества (Рычков, 1762: 50-55).

Постепенно русские чиновники и верховная власть империи, стали признавать Абулхайр-хана, характеризуя его «умным и проворным». Он, прежде всего, был заинтересован в пользе своего народа, но еще больше он заботился о средствах усиления и возвышения над соперниками и врагами, в частности, над Каип-ханом. Описывая сложившуюся ситуацию, дореволюционные исследователи подчеркивали, что «изнуренный частыми потерями людей и имущества, стесненный со всех сторон враждующими соседями и ожидающий в любое время новых бедствий, подвластный Абулхайру народ был готов тогда на всякие пожертвования» (Вяткин, 1940: 178). Отмечая справедливость приводимых Абулхайром аргументов, А.И. Левшин пишет «Сравнив отдельные выгоды независимости необходимостью скорой помощи и, может быть, твердо решившись при первом случае опять возвратиться к независимости, ближайшие приверженцы Абулхайра решили покориться императрице Анне» (Левшин, 1832: 179). В свою очередь Л. Мейер, в работе «Киргизская степь Оренбургского ведомства» (1865 г.), дает отрицательную оценку личности Абулхайра, обвиняя его в «лживости, корыстолюбии и в неспособности приобрести прочное влияние, а прошение подданства оценивается как реализация его личных интересов» (ГААО, 253: 6). В своих заметках, Л. Мейер называет хана «энтузиастом», который «горячо брался за все необдуманно, а при неудаче охладевал» (Мейер, 1850: 24).

В том же контексте пишет М. Красовский, который не обошел стороной обострение конфликтов казахского хана во взаимоотношениях с волжскими калмыками, башкирами, каракалпаками и хивинцами. При этом отмечая сложившуюся ситуацию

в степи, он продолжает видеть в хане корыстные мотивы: «Абулхаир ввиду личных выгод, который мог достигнуть в Орде через признание над собой власти русского правительства, решился в 1730 году и просить императрицу Анну о принятии его со всем киргиз-кайсацким народом в подданство России» (Красовский, 1868: 58). Подобной точки зрения придерживался и исследователь В. Жуковский (Жуковский, 1925: 10-14).

Повествование об этих событиях в кратком историческом обзоре Л. Мейер изложил в тесной связи с периодами завоевания Казахстана. Первый период определен временем от принятия ханом Абулхаиром русского подданства и до назначения последнего хана, а также возведения первых русских укреплений внутри степи в 1845 году. События, развернувшиеся в жузе в конце XVIII – начале XIX вв., Л. Мейер трактовал как борьбу за власть различных претендентов, особо выделив стремление султана Каратая Нуралиева добиться ханского звания (Мейер, 1850). Однако надо сказать, что оценки дореволюционных авторов, то есть в первую очередь – представители царской администрации, трактовали события и действия подвластных ему народов, исходя из интересов своей страны. В реализации подъема государственности и идей царизма сыграли большую роль русские чиновники – И.И. Неплюев, О.А. Игельстром, В.Н. Татищев, П.Н. Рычков, А. Тевкелев и другие, а их наблюдения позже стали свидетельством тесных контактов Казахстана и России. Надо сказать, что «авторы той эпохи писали о современных для них явлениях и событиях, а экскурс в историю использовался для доказательства исторической обусловленности того или иного процесса» (Чернавский, 1903: 5).

В ряде работ исследователей, которые отражают основную проблему так называемого «вхождения» Казахстана в состав Российской империи, указывается на истоки русско-казахских связей, которые берут начало еще с конца XVI века. Исследователь И. И. Крафт в «Сборнике указаний о киргизах степных областей» пишет о последних завоеваниях казахами Сибири, которые в результате оказались в близком соседстве с Россией (Крафт, 1898: 12). Множество документов исторического характера свидетельствуют о заинтересованности Петра I в «приведении издревле слышимых и в тогдашнее время почти неизвестных обширных киргиз-кайсацких орд в Российское подданство». О реализации этих намерений на практике свидетельствует строительство крепостей экспедицией полковника И.Д. Бухгольца в долине Иртыша. Ту же цель преследовало и снаряжение экспедиции князя А. Бековича-Черкасского для исследования восточного побережья Каспийского моря. Записки генерал-майора Тевкелева, которые имеют историческую подоплеку, отмечают, что смерть императора помешала осуществить задачу приведения под российскую протекцию казахов (Временник, 1852: 10). Однако и при его преемниках эта идея не снималась с повестки дня. Отложившиеся в государственном архиве Астраханской области архивные документы свидетельствуют, что царские чиновники, которые проходили службу в приграничных с казахскими жузами губерниях, внимательно следили за их внутривнутриполитическим положением (ГААО, 215: 7). К примеру, в надежде увидеть «ослабевших» казахов астраханский губернатор А. Вольнский в 1725 г. сообщал в Коллегию иностранных дел следующее: «...не будет ли оной народ добровольно протекции ее императорского величества желать. Так чтобы они сами прислали своих знатных послов, прося о помощи...». Дальнейшие действия астраханских военных губернаторов, можно будет, например, проследить в деле от 1799 г. «Об отправке двух полков для усмирения киргизов» (ГААО, 460: 5).

Объективности ради отметим, что И.И. Крафт и П.П. Румянцев в своих наблюдениях от 1726 года писали, об обращении казахов к России в связи с возникшими обострениями степняков в отношениях с соседями. Россия на тот период отказала в помощи обессиленным казахам, желая их дальнейшего ослабления восточными соседями. Это говорит о том, что в этот период казахи находились в весьма тяжелом положении. К примеру, в работе А.И. Левшина «Описание киргиз-кайсацких орд и степей» говорится об отступлении казахов. Под натиском джунгарских войск они были вынуждены оставить свои земли и откочевать в сопредельные районы. В этой связи, А.И. Левшин пишет: «Ожидая новых нападений, Меньшая орда удалилась на

запад, напав на волжских калмыков, заняла их кочевья. Средняя орда подвинулась на север, вытесняя башкир, что в результате вызвало ответную реакцию...», эти же строки, позже подтвердятся в деле «О прощении киргизов и калмыков» (Левшин, 1832).

Защищаясь от набегов восточных соседей, казахские правители начали ощущать давление «щедрой России». Это насторожило степных правителей и натолкнуло их на ведение осторожной и сдержанной стратегии. К примеру, принятие тем или иным градоправителем российского подданства, автоматически приводило к росту актов враждебных действий по отношению как к нему лично, так и к представителям возглавляемого им рода. Слабость пограничных войск и нехватка ресурсов для активного противодействия грабительским набегам приводили к снижению авторитета пограничных властей, что вызывало карательные меры со стороны пограничных (линейных или казачьих) войск.

Безусловно, Россия имела богатый опыт ведения колониальных захватов земель нерусских народов на значительной части евроазиатского континента. В петербургских изданиях того времени говорится, что «во время оборонительной войны, которую вели казахи, защищая свои исконные земли, Россия проводила политику строительства форпостов, редутов, линий военных крепостей на казахских землях, продвигаясь на юг по Иртышу» (Рычков, 1762: 329). Активное военное проникновение русских войск вглубь казахских степей, подтверждало факт того, что постепенно подготавливалась почва для аннексии казахских земель царизмом. На страницах сборника Императорского Московского общества исследователей истории относительно успешного продвижения войск вглубь степей прямо указывается на неравенство сил и преимущество в силах в условиях военного противостояния казахского народа с Россией. В частности, исследователи писали о неравенстве в силах, что «привело в результате к земельным захватам со стороны России» (ГААО, 215: 11–15). Понятно, что потеря привычных мест кочевания вызывала недовольство рядовых кочевников, а слабость правящих кругов порождал политический кризис в степи, который начал приобретать все более масштабный характер. Казахи выражали протест активного военного продвижения России на традиционные казахские кочевья. Это вынуждало местное население прибегать к бесконечным нападениям казахов на российские укрепленные линии и внутренние их селения. Из материалов чиновников, мы наблюдаем абсолютное нежелание казахов мириться с потерей свободного доступа к плодородным пастбищам волжско-уральского региона и юго-западных районов Западной Сибири (Рычков, 1762). Многочисленные набеги казахов на пограничную линию на всем ее протяжении от устья Яика на западе до верховьев Иртыша на востоке, порою принимали упорный характер (ГААО, 3200: 75). Интересы части элит, заинтересованных в поддержке от самодержавия, расходились с интересами остальных казахских правителей, которые начинают опираться на джунгарских нойнов и среднеазиатские государства.

Результат. Политический кризис в степи набирал активные обороты: внешние угрозы и внутренние распри были на руку для реализации имперских планов. Однако степных властителей больше беспокоили внутренние конфликты, чем внешние факторы. Нуждавшийся в поддержке степной элиты Абулхаир все более попадал под влияние царской администрации. Несмотря на опасность углублений разногласий с ней, Абулхаир все же отстаивал право казахов на свои земли. Так, о намерениях сохранить исконные казахские земли Абулхаир-ханом, упоминается и в документах «Оренбургской пограничной комиссии», где цитируется речь Абулхаира: «... доколь р. Яик не высохнет, киргизский (казахский – Ш.Г.) народ от нее не отлучится...» (ГААО, 460: 3–4). Надо сказать, что это право на кочевание впоследствии явилось серьезной причиной для напряженных русско-казахских отношений на протяжении двух веков.

Международное положение Казахского ханства в 30-х гг. XVIII в. осложнилось в связи с активной политикой Российской империи, которая довела самого влиятельного казахского хана Абулхаира до принесения присяги (шерта) о верности (Ерофеева, 1999). По мнению авторитетного ученого Ерофеевой И.В. «Абулхаир не допускал мысли о потере самостоятельности ханства, его ослабления и, тем более, раздробления

на части. Его целью было укрепление ханства, расширение своего влияния на все казахские племена при поддержке внешних сил: Российской империи и Джунгарского ханства. Абулхайр со своими сыновьями и старшинами принял дважды присягу верности России, вторично 3 августа 1738 г.» (Ерофеева, 1999: 226–227).

В 1731 году после принятия небольшой частью казахов Младшего жуза во главе с ханом Абулхайром российского подданства, восточная политика в отношении Казахстана заметно активизировалась. Почувствовав своё преимущество, Российская империя поспешила к реализации давно намеченных планов. По убеждению царского чиновника Тевкелева А.И. «империя должна была получить максимум выгоды от сложившейся ситуации». Искусное владение азами дипломатии и местным языком, а также прекрасная ориентация в политической обстановке в казахских степях, позволили генерал-майору Тевкелеву А.И. убедить власть в важности дальнейшего закрепления Российской империи на территории Младшего жуза. Тевкелев А.И. обладал достаточно высоким авторитетом для достижения поставленной цели. Но при этом, царскому самодержавию приходилось сталкиваться с различными сложностями. В этой связи, по мнению чиновников нужны были кардинальные меры по закреплению первых успехов империи, что включало в себя проведение церемоний массовых присяг со стороны родоправителей Среднего жуза. Данное обстоятельство было применительно ко всем подвластным народам, в том числе и Казахским ханствам. Также, с целью укрепления имперского влияния Кириловым И.К. было предложено построить цепь крепостей по ее внешней границе. Надо сказать, что Кирилов И.К., в отличие от предыдущих чиновников, был весьма увлечен более глобальными проектами в масштабе всей Центральной Азии. Одно из удачных предложений для реализации этого плана он уловил в просьбе Абулхайра по возведению оборонительной крепости от нежелательных набегов соседей. Неосторожное, и не совсем продуманное обращение хана стало официальным поводом к будущей широкомасштабной колонизации башкирских и сопредельных казахских земель, и «под предлогом помощи киргизам, но с целью с одной стороны утверждения русской власти и над башкирами, и над киргизами, а с другой – с целью завести этим путем торговлю со среднеазиатскими государствами» (Соколов, 1916:92).

Ханы Младшего и Среднего жузов в силу ряда обстоятельств «вынуждены были формально признать русское подданство, но политика их оставалась двойственной по отношению к России. Утешает одно, «казахский народ долго был фактически независимым, продолжая жить своеобразной жизнью» (Раковский, 17:40). В любом случае, действия царских чиновников по отношению к казахам выражали, по мнению И.В. Ерофеевой, «созерцательно-выжидательную» позицию (Ерофеева, 2005: 27-28). Почекаев Р.Ю. пишет: «Со своей стороны, хан Абулхайр, оказался достаточно проницательным и опытным политиком, чтобы осознать значительную степень беспомощности двух первых правителей Оренбургского края (речь идет о Татищеве В.Н. и Кирилове И.К.) и постараться обратить себе на пользу отсутствие у них сведений о политической обстановке в регионе, о политической и правовой системе казахов и особенностях взаимоотношений их правителей» (Почекаев, 2017). Эпоха Кирилова И.К. и Татищева В.Н. «положила начало «политике невмешательства» российских властей в казахские дела, продлившейся до конца XVIII в.: руководители региональной администрации не имели четкого плана действий в отношении казахов и лишь реагировали на какие-либо (чаще всего враждебные) действия казахов» (Почекаев, 2017).

Несмотря на некоторые внутривластные особенности, авторитет Абулхайр-хана была достаточно внушительным. Он все еще признавался старшим ханом. Намерение объединения казахских жузов встречало местами внутреннее сопротивление. Тем не менее, на правах старшего хана с целью сохранения степных просторов, «хан Абулхайр сближался с Россией, Барак султан, правитель многочисленного рода найман, при всех его дипломатических маневрах с Оренбургом, не собирался и реально не мог окончательно порвать с Джунгарией» (Хафизова, 2019: 41). В то время никто из казахских правителей не снимал со счетов Джунгарское ханство, остававшееся крупным центром силы в международных отношениях региона и одним из главных

партнеров казахов. Механизм управления внешней политикой и международными отношениями в Казахском ханстве с некоторыми сдвигами, но продолжал действовать. Тон во внешних делах продолжал задавать Абулхаир, который все еще не терял надежды получить «военную и моральную поддержку России, собрать жузы под свою руку», и как пишет Хафизова К.Ш. «Абулхаир все еще признавался старшим ханом, и потому большинство пошли вслед за ним по пути сближения с Россией» (Хафизова, 2019: 41).

В целом, о преобладании традиционной степной иерархии как раз ярко сказано в работе Хафизовой К.Ш. Необходимость в старшем хане проявилась после смерти Тауке: «...казахских ханов объединяло понимание необходимости иметь старшего хана, хотя бы для председательствования на ханских советах, для обсуждения насущных внешнеполитических вопросов и достижения консенсуса. Старший хан должен был быть знатного происхождения, и, в силу своей знатности, обладать авторитетом. Если он уступал по знатности, как, например, хан Абулхаир (уб. в 1748 г.), то по меньшей мере, должен был завоевать этот авторитет своим вкладом в дело безопасности ханства, отличившись в крупных военных сражениях и дипломатических переговорах с соседними государствами» (Хафизова, 2019: 17).

Вакантное место старшего хана привело к тому, что в кругу степной знати наметилась практика делегирования прав – распределение обязанностей по решению государственных дел. Уже после трагической смерти хана Жолбарыса (1749 г.), внешнюю политику Казахского ханства по отношению к соседям распределили между собой ханы Нуралы и Абулмамбет, а также Толе би. Правители поддерживали между собой постоянную связь по важным внешнеполитическим делам, по мере сил старались сгладить противоречия, возникающие между их собственными интересами, но «они не всегда могли преодолеть противоречия, в силу различных этносоциальных, экономических и политических приоритетов» (Хафизова, 2019: 17). Надо сказать, что Абулхаир оставался авторитетным правителем и признавался старшим ханом вплоть до его убийства Бараком султаном в 1748 г. Он держал в своих руках посольские связи казахов с главными фигурантами региона. Старшинство Абулхаира подкреплялось признанием его лидерства в военных предприятиях казахов. Немаловажное значение имели также его экономическое положение, количество подвластных ему родов и площадь контролируемой им территории (Ерофеева, 1999: 232). Однако, к сожалению, отдача Абулхаиром сына в аманаты России, не укрепила, а, напротив, намного ослабила моральные позиции старшего хана: ожидаемой военной помощи от России Абулхаир не дождался.

Отдельно стоит отметить, что потеря авторитета правителя всегда в истории кочевых народов сопровождалась потерей контроля над землями, что выразилось в этом конкретном случае потерей мест кочевков по долинам течения реки Урал. Так, с желанием отстоять и вернуть исконные земли, связаны почти все национально-освободительные движения казахов того периода. Политика России по недопуску казахов в междуречье Яика и Волги приводила к формированию некоторых особенностей демографической ситуации в этом регионе. Например, подобное можно проследить из доклада Красноярского земского исправника Садиллина астраханскому гражданскому губернатору или же в материалах за 1803 г. «О переселении киргизского хана с киргизами на Урал» (ГААО, 10: 7–9). К примеру, ярким свидетельством настоящего факта могут служить документы из фонда астраханского архива «О праздновании 100-летия в степи султана Букея с киргизами» (ГААО, 2668: 89), где освещается численность проживающих казахов на территории Внутренней орды; также об этом свидетельствуют ряд других документов, например, «Сведения о сборе налогов с киргиз во Внутренней Орде» (ГААО, 95: 5–12), где рассматриваются размеры налога с казахов. Проводимая политика запретов царизма на кочевание казахов во внутренней стороне пограничной линии длилась вплоть до конца XVIII в. Любые факты кочевания на ней, расценивались как «неприятельские» набеги. В своих обращениях к правителям казахских земель царская администрация упоминала, что «вторичное» заселение кочевников, не приветствуется (Журнал, 1888: 15). Это объяснялось тем, что существовала реальная угроза восстания казахского

народа. Царские чиновники старались не допускать брачных союзов и близкого соседства между казахами и другими тюркоязычными народами, так как это приводило к разжиганию межэтнических конфликтов и в то же время к укреплению единства кочевых народов, в особенности на территории волжско-яицкого региона. Об этом в свое время свидетельствовал член «Петровского общества» Г.И. Щербаков (ГААО, 80: 10–27). В отдельные годы иной раз разрешались временные пропуски казахов на зимние кочевья. Встречаются и такие сведения, которые свидетельствуют об оплате за услуги отдельным казахским правителям царской администрации. Но источники свидетельствуют, что «временными уступками казахи обеих жузов (Младшего и Среднего) уже не удовлетворялись, они требовали постоянного проживания на запретной стороне...», что нашло отражение в трудах статкомитета в 1838 г. (Труды, 1875: 14).

Если обратить внимание на более раннее заселение казахских территорий, то со временем значительная часть приграничных казахов Среднего жуза перекочевывают на правобережье Иртыша, на так называемую вечную кочевку. Через 10 лет это подтверждается «вторичным заселением» внутренних сибирских округов. В предписаниях донесения Кноринга командиру астраханского казачьего полка генерал-майору П.С. Попову отмечается, что спустя тринадцать лет в 1801 г. значительная часть приграничных казахов Младшего жуза во главе с султаном Букеем также были пропущены на правобережье р. Урала, которое было занято значительной частью калмыков до 1771 г. (Мейер, 1850: 5–7). Большинство казахов Младшего жуза, пожелавшие покинуть свои традиционные кочевья, устремились на внутреннюю сторону Урала, с целью улучшить свое материальное положение, факты которого отражаются во многих письменных источниках. К этому переселению их вынуждали не только недостаток свободных плодородных пастбищ, но и возросшая к концу XVIII в., как ранее было отмечено, нестабильность социально-политической обстановки внутри степи (Левшин, 1832: 10–15, 112–220).

Заключение. В казахском обществе не было единства в вопросе о характере взаимоотношений с Российской империей. И хотя вопрос о подданстве безусловно ставился казахской элитой, при этом надо учитывать, что Абулхаир не обладал соответствующими полномочиями, несмотря на признание его заслуг в военных победах и на дипломатическом поприще. Невозможным для Абулхаира представлялась узурпация внешних связей с Россией в свои руки: значительная часть султанов и старшин Младшего, а тем более Среднего жузов выступали против интенсивного сближения с Россией. Само обращение хана Младшего жуза к российской императрице не означало просьбу о подданстве в его европейском понимании. Это было лишь обращение за патронатом (Вяткин, 1940), означавшее, в понимании казахской элиты – переход в вассальные отношения, предполагавшие возможность независимого, читай автономного, существования под покровительством мощной державы, способной обеспечить внешнюю безопасность жузам. Естественно, что хана подталкивали как объективные условия (джунгарская, башкирская и калмыцкая угроза, а также внутренняя нестабильность в Младшем жузе), так и причины личного характера – желание, пользуясь авторитетом империи, укрепить ханскую власть. Но, к великому сожалению, события развернулись в другом ключе.

Наиболее полно политика по приращению земель стала проводиться в Западном Казахстане, как очень близко расположенном к границам империи регионе. Отсюда и противоречия во властных структурах казахских родов и всего Младшего жуза, и «сложности национально-освободительного движения, и переподчинение Внутренней (Букеевской) Орды российской администрации» (История Казахстана, 2010: 208).

Литература:

- Вяткин М.П. Материалы по истории Казахской ССР (1785 – 1828 гг.). Т. IV. Изд.: АН СССР. Москва-Ленинград, 1940. 543 с.
 Государственный архив астраханской области (далее: ГААО). Ф. 394. Оп. 4. Т. 1. Д. 215.
 ГААО. Ф. 1. Оп. 1. Т. 1. Д. 460. Л. 5-10.
 ГААО. Ф. 13. Оп. 10. Д. 3200. Л. 52.

- ГАОО. Ф.734. Оп. 1. Д. 10. Л. 124.
 ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 2668. Л. 9.
 ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 80. Л. 22.
 ГАОО. Ф. 1. Оп. 2. Д. 95. Л. 35.
 ГАОО. Ф. 286. Оп. 2. Д. 253. Л. 115.
 Жуковский И. Сношение России с Бухарой и Хивой за последнее трехлетие. СПб., 1915. 218 с.
 Журнал Астраханского губернского статистического комитета. Астрахань, 1888. 86 с.
 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Т.3. Алматы. «Атамұра», 2010. 768 с.
 Колесник В.И. Последнее великое кочевье: переход калмыков из Центральной Азии в Восточную Европу и обратно в XVII и XVIII веках. Москва, 2003. 286 с.
 Красовский М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицером Генерального штаба. Область сибирских киргизов. Т.1. СПб., 1868. 242 с.
 Крафт И.И. Сборник указаний о киргизах степных областей. Оренбург, 1898. 141 с.
 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб., 1832. 338 с.
 Мейер Л. Материалы для геогр. и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Киргизская степь Оренбургского ведомства. СПб., 1850. 96 с.
 Попов Н.А. Татищев В.Н. и его время. Эпизод из истории государственной, общественной и частной жизни в России первой половины прошедшего столетия. М., 1861. 697 с.
 Разные бумаги генерал-майора Тевкелева об Оренбургском крае и о киргиз-кайсацких ордах 1762 г. (Временник императорского Московского общества исследователей истории и древностей Российских). Кн. 43. 1852. 124 с.
 Раковский С. История Оренбуржья// <http://kraeved.opck.org> (просмотрено: 21.03.2020).
 Рычков П.П. Топография Оренбургская. Ч. 1. СПб., 1762. 215 с.
 Труды губернского статистического комитета. Вып. IV. Астрахань, 1875. 28 с.
 Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII – XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 480 с.
 Чернавский Н. Оренбургская Епархия в прошлом и настоящем. Вып. II. Оренбург, 1903. 97 с.

References:

- Chernavskiy N. Orenburgskaya Yeparkhiya v proshlom i nastoyashchem. Vyp. II. Orenburg, 1903. 97 s. [in Russian]
 Gosudarstvennyy arkhiv astrakhanskoy oblasti (Hereafter: GAAO). F. 394. Op. 4. T. 1. D. 215. [in Russian]
 GAAO. F. 1. Op. 1. T. 1. D. 460. L. 5-10.
 GAAO. F. 13. Op. 10. D. 3200. L. 52.
 GAAO. F.734. Op. 1. D. 10. L. 124.
 GAAO. F. 1. Op. 1. D. 80. L. 22.
 GAAO. F. 1. Op. 1. D. 2668. L. 9.
 GAAO. F. 1. Op. 2. D. 95. L. 35.
 GAAO. F. 286. Op. 2. D. 253. L. 115.
 Khafizova K.SH. Stepnyye vlastiteli i ikh diplomatiya v KHVIII – KHIX vekakh. Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK, 2019. 480 s. [in Russian]
 Kolesnik V.I. Posledneye velikoye kochev'ye: perekhod kalmykov iz Tsentral'noy Azii v Vostochnuyu Yevropu i obratno v XVII i XVIII vekakh. Moskva, 2003. 286 s. [in Russian]
 Krasovskiy M. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserom General'nogo shtaba. Oblast' sibirskikh kirgizov. T.1. SPb., 1868. 242 s. [in Russian]
 Kraft I.I. Sbornik ukazaniy o kirgizakh stepnykh oblastey. Orenburg, 1898. 141 s. [in Russian]
 Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ikh ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey. SPb., 1832. 338 s. [in Russian]
 Meyyer L. Materialy dlya geogr. i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami General'nogo shtaba. Kirgizskaya step' Orenburgskogo vedomstva. SPb., 1850. 96 s. [in Russian]
 Popov N.A. Tatischev V.N. i yego vremya. Epizod iz istorii gosudarstvennoy, obshchestvennoy i chastnoy zhizni v Rossii pervoy poloviny proshedshego stoletiya. M., 1861. 697 s. [in Russian]
 Raznyye bumagi general-mayora Tevkeleva ob Orenburgskom kraye i o kirgiz-kaysatskikh ordakh 1762 g. (Vremennik imperatorskogo Moskovskogo obshchestva issledovateley istorii i drevnostey Rossiyskikh). Kn. 43. 1852. 124 s. [in Russian]
 Rakovskiy S. Istoriya Orenburzh'ya// <http://kraeved.opck.org> Rychkov P.P. Topografiya Orenburgskaya. CH. 1. SPb., 1762. 215 s. (prosmotreno: 21.03.2020). [in Russian]

- Trudy gubernskogo statisticheskogo komiteta. Vyp. IV. Astrakhan', 1875. 28 s. [in Russian]
Vyatkin M.P. Materialy po istorii Kazakhskoy SSR (1785 – 1828 gg.). T.IV. Izd.: ANSSSR. Moskva-Leningrad, 1940. 543 s. [in Russian]
Zhukovskiy I. Snosheniye Rossii s Bukharoy i Khivoy za posledneye trekhletniye. SPb., 1915. 218 s. [in Russian]
Zhurnal Astrakhanskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Astrakhan', 1888.86 s. Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dney). V 5 tomakh. T. 3. Almaty: «Atamura», 2010. 768 s. [in Russian]

МРНТИ 03.29.00

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МЕЦЕНАТСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Капаева Айжан Токановна

д.и.н., профессор, ГНС Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова Казахстан. г. Алматы. E-mail: kapaeva.59@mail.ru

Аннотация: Автор ставил задачу рассмотреть меценатство как специфическое и целостное явление истории культуры Казахстана. В статье исследуются объективные и субъективные предпосылки такого явления как меценатство, сделана попытка выяснить причины занятия меценатством у разных групп населения. Среди меценатов Казахстана были представители разных религиозных воззрений и сословий, разных национальностей. Их объединяло одно – стремление сохранить богатую культуру своего народа, его язык, помочь талантливым соотечественникам получить образование в лучших учебных заведениях империи, строительство мечетей, церквей и школ, оказание финансовой поддержки зарождавшейся национальной печати: газетам и журналам. Многие из них объединила также трагическая судьба после революции 1917 г.: конфискация и национализация имущества, высылка всех членов семьи, ярлык «враг народа». Единицы из них были реабилитированы позже, но судьба большинства осталась неизвестной для истории. Настало время восстановить историческое прошлое, не забывая никого, независимо от социального статуса, вероисповедания, национальности.

Ключевые слова: традиционная культура, меценаты, благотворительность, строительство школ и мечетей, исторические предпосылки меценатства.

ҒТАХР 03.29.00

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕЦЕНАТТЫҚТЫҢ ТАРИХИ ҚЫРЛАРЫ

Қапаева Айжан Тоқанқызы

т.ғ.д., профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих институтының бас ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қаласы. E-mail: kapaeva.59@mail.ru

Түйіндеме: Автор бұл мақалада меценаттық үрдісін Отан тарихы мен мәдениетін зерттеумен астастыра қарастырады. Мақалада Қазақстандағы меценаттық ісі қалыптасуының объективтік және субъективтік алғышарттары жан-жақты, тың деректермен зерделенген. Республика тұрғындары әртүрлі топтарының меценаттықпен айналысу себептері нақты көрсетілген. Қазақстандағы меценаттар арасында діни наным-сенімі мен саяси-қоғамдық көзқарасы, шығу тегі, ұлты жағынан түрлі өкілдердің болғаны терең сараланған. Меценаттық пен демеушілік ісімен айналысушы тұлғаларды мына жағдай - қазақ халқының дәстүрлі мәдени құндылықтарын сақтап қалу, таланты азаматтардың білікті жоғары оқу орындарында білім алуына, ғылым-ағарту ісін дамытуға, елде мешіттер мен мектептер ашуға, газет-журналдар шығаруға, қоғамдық-саяси шаралар өткізуге көмектесуге және т.б. ортақ мақсат біріктірді. 1930 жылдары қоғам өмірінде өзіндік орны бар азаматтар, Алаш ардагерлері мен

дәулетті топ өкілдері «халық жауы» атанып, атылып кетті. Олардың бірқатары кейін ақталғанын білеміз. Солардың қатарында еліне қорған болған, қолынан келген көмегін отандастарынан аямаған ардақты да қайырымды жандар – меценаттардың есімдерін қайта жаңғырту бүгінгі Отан тарихының өзекті мәселелерінің бірі.

Кілт сөздер: дәстүрлі мәдениет, демеушілік, мешіттер мен мектептер салу, меценаттықтың тарихи алғышарты.

IRSTI 03.29.00

HISTORICAL ASPECTS OF CHARITY IN KAZAKHSTAN

Капаева Айжан

Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the
Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of Kazakhstan,
Almaty E-mail: kapaeva.59@mail.ru

Abstract. The author set the task to consider patronage as a specific and integral phenomenon in the history of culture of Kazakhstan. The article examines the objective and subjective prerequisites of such a phenomenon as patronage of arts, an attempt is made to find out the reasons for practicing patronage of arts in different groups of the population. Among the patrons of Kazakhstan were representatives of different religious views and estates, of different nationalities. They were united by one thing - the desire to preserve the rich traditional culture of the Kazakh people, their language, to help talented compatriots to get an education in the best educational institutions of the empire, the construction of mosques and schools, and financial support for the emerging national press: newspapers and magazines. Many of them were also united by a tragic fate after the 1917 revolution: confiscation and nationalization of property, expulsion of all family members, the label “enemy of the people.” A few of them were rehabilitated later, but the fate of the majority remained unknown to history. It is time to restore the historical past, not forgetting anyone, regardless of social status, religion, nationality.

Key words: traditional culture, philanthropists, charity, construction of schools and mosques, historical premises of philanthropy.

Введение. История меценатства в Казахстане прошла несколько этапов: зарождение, функционирование, упадок после революции 1917 г. и возрождение после обретения независимости. Благотворительность и меценатство в Казахстане имеют давние корни. Сегодня, когда в нашем обществе ощущается интерес к прошлому, когда возникла потребность нового осмысления отечественной истории в целом и отечественной истории культуры в частности, необходимо по-новому подойти и к истинной оценке деятельности меценатов, вписавших одну из ярчайших страниц в историю благотворительности Казахстана. Меценатская деятельность является важным источником негосударственной поддержки культурного развития страны, поскольку, как показывает мировой опыт и отечественная практика государственной поддержки, во многих случаях, недостаточно для сохранения и приумножения национального культурного достояния.

История меценатства имеет глубокие исторические корни. Основатель этого движения, знатный римский аристократ Гай Цильний Меценат (1 в. до н.э.) был известным государственным деятелем, приближенным императора Августа. Он бескорыстно оказывал поддержку людям искусства, науки, образования. Его покровительство талантливым поэтам сделало имя Меценат нарицательным.

Благотворительность - это оказание материальной помощи нуждающимся, она может быть направлена на развитие каких-либо общественно значимых форм деятельности. Меценатство - более узкое понятие. Меценатство – благотворительная деятельность в духовной сфере: в сфере образования, просвещения, науки, культуры, искусства. Целями меценатства является – сохранение, создание и распространение духовных ценностей в обществе. Меценат - не только покровитель, но и человек,

глубоко разбирающийся в различных жанрах искусства и умеющий уловить новые направления их развития.

Материалы и методы: С обретением суверенитета с новых методологических подходов стала изучаться история культуры Казахстана. Большое внимание уделяется исследованию богатого культурного наследия казахского народа, которое было недоступно на протяжении долгого времени. Как показывает мировая практика, государственных вложений недостаточно для полноценного процесса развития национальной культуры, важна и негосударственная поддержка культуры. История показывает, что большим подспорьем для развития национальной культуры казахов до 1917 г. была меценатская деятельность, которой занимались как выходцы из аристократических семей, получившие прекрасное образование, так и предприимчивые неформальные лидеры аула, купцы и баи, как известные личности, так и забытые историей. Для развития этого направления поддержки культуры необходимы были как объективные, так и субъективные исторические предпосылки, которые рассмотрены в статье. Традиции благотворительности были нарушены революцией 1917 г. Идеология той поры не допускала никаких форм благотворительности, поскольку «уравнила» всех в материальном положении, национализировав все имущество движимое и недвижимое в пользу государства и наказав за предприимчивость и деловитость статьями из Уголовного кодекса.

Документальные источники той эпохи взяты в архивах АП РК и ЦГА РК, а также в сборнике «История Казахстана. Документы и материалы (1917-2012)», изданной Архивом Президента РК.

Влияние реформ второй половины XIX в на социально-экономическое развитие Казахстана, появление товарно-денежных отношений, роль и значение первых ярмарок исследованы в работах известных историков Касымбаева Ж.К., Галиева В.З. Об окружении первого ученого, востоковеда Ч. Валиханова мы узнаем из научных статей и монографий академика С. Зиманова. Методологические аспекты исторической науки периода независимости обоснованы в трудах замечательного ученого академика М.К. Козыбаева.

В основу статьи положен принцип историзма, на основе которого исторические события и явления рассматриваются во взаимосвязи и с учетом конкретно-исторических условий.

Обсуждение: Исследование истории национальной культуры казахов берет начало с момента обретения суверенитета, поскольку до этого момента в центре внимания была только советская многонациональная культура. На протяжении более 70 лет советского периода, история меценатства не исследовалась, так как идеология той поры не допускала никаких форм благотворительности. В годы независимости началось возрождение благотворительности и меценатства, которые имеют свои исторические корни, объективное изучение которых необходимо для выстраивания правильной парадигмы между государством и благотворителями на современном этапе.

В трудах, посвященных историческим деятелям, имеются материалы, характеризующие их как высокообразованных людей, заботящихся о просвещении своего народа и немало сделавших на этом поприще. Большой интерес представляет работа Касымбаева Ж.К., посвященная исследованию личности Жангир хана. В работах Галиева В.З. исследуется становление и деятельность национальной интеллигенции, ее вклад в просвещение казахского народа. Объективному раскрытию личности Кунанбая, его жизни и деятельности способствует вышедшая в 2019 г. книга Садыкова Е. «Кунанбай», написанной с новых методологических позиций.

Большую работу по выявлению материалов по региональной истории Казахстана проводят краеведы. Так, в газете «Индустриальная Караганда» в нескольких номерах краевед, почетный гражданин Каркаралинского района Юрий Попов опубликовал статьи об известном бае-предпринимателе Акаеве Х. с редкими фото и архивными материалами. Автор на протяжении долгого времени занимался сбором материала, беседовал с потомками династии Акаевых, систематизировал воспоминания местных жителей очевидцев тех лет.

В научной и периодической печати имеются отдельные статьи, посвященные исследуемой теме. Исследователь Е.Рахметуллин разместил статью о казахских меценатах первой половины XX в. в электронном журнале e-history. Интересная статья Султана Хана Аккулы о баях-меценатах опубликована в газете Central Asia Monitor, содержит много интересных фактов из жизни и деятельности предпринимателей казахской степи.

Судьба многих баев, купцов, направлявших свои средства для поддержки соотечественников, строивших мечети и церкви, школы и гимназии до сих пор остается «белым пятном» истории. Многие из них были осуждены по политической 58 статье за связь с партией «Алаш», большинство были раскулачены и высланы за пределы области, в которой проживали.

Необходимо исследовать исторические аспекты благотворительности и меценатства, объективные и субъективные причины занятия этим благородным делом, при этом не идеализируя, и не принижая цели и задачи, которые ставились первой когортой людей, делавших от них зависящее для поддержки культуры своего народа.

История и опыт отечественного меценатства чрезвычайно актуальны, так как стоит вопрос возрождения, сохранения и развития нашей национальной культуры.

Результат. История меценатства в Казахстане – это история личностей, тех, кто сохранял и распространял духовные ценности в обществе, активно содействовал развитию науки, культуры, искусства; способствовал сохранению и содержанию зданий и объектов, имеющих культурное, историческое и культовое значение.

Историю меценатства и благотворительности в Казахстане можно условно разделить на два периода: первая половина XIX в., когда встречаются отдельные примеры со стороны степной аристократии и вторая половина XIX в. - нач. XX вв. когда капитализм в Казахстане развивался более бурно и занятие благотворительностью и меценатством стало более активным, когда к благотворительности присоединились предприниматели, баи и купцы.

Среди меценатов Казахстана были представители разных религиозных воззрений и сословий, разных национальностей. Все они были люди с хорошим эстетическим вкусом, прекрасно воспринимавшие как национальные, так и европейские традиции. Представители крупной аристократии, сами будучи просвещенными людьми, покровительствовали ученым, поэтам и композиторам.

Примером тому, является Хан Жангир, правитель Букеевской (Внутренней) Орды (годы правления: 1824–1845 гг.). Личность Жангир хана в отечественной истории противоречива: с одной стороны, его считают выдающимся реформатором, с другой – проводником политики царского самодержавия. (Касымбаев, 200:24).

В данной статье мы остановимся только на роли Жангир хана как мецената казахской степи. Жангир, получивший европейское образование знал языки: русский, персидский, арабский и немного немецкий, письменный среднеазиатский тюрки, пользовался большим авторитетом не только в казахской степи, но и при русском дворе, был поистине талантливый правитель и одаренный меценат. Жангир-хан был образованным человеком, его избирали членом научно-исторического общества при Казанском университете. Посещая Казанский университет, он сделал библиотеке учебного заведения редкий подарок–шесть манускриптов VIII -XI вв. В 1844 году в свет вышло эпическое произведение «Мухтасар алфигайат», которое Жангир написал лично (Казахи, 2003: 460).

В 1841 году в Ханской ставке по инициативе Жангир-хана была открыта первая светская общеобразовательная школа для казахских детей, причем все материальные затраты по содержанию школы хан взял на себя и даже занимался проверкой знаний учащихся. Строительство медресе и аульных мектебов, направление детей на учебу в Астрахань, Саратов и Казань, в Неплюевский кадетский корпус в Оренбурге, в котором специально было открыто 10 вакансий для детей из Внутренней Орды, были частью политики Жангира. (Материалы по истории, 1948:87). Среди выпускников этой школы –известные люди, активисты движения Алаш и автономии Алаш Орда, депутаты Государственной думы Российской империи, просветители и ученые (Каз. правда, 2018). Жангир-хан одним из первых создал музей предметов быта и культуры

казахского народа, открыл «Оружейную комнату» с коллекцией оружия, которое принадлежало предкам Жангира, также были представлены воинские доспехи работы казахских мастеров-оружейников и жалованные российскими императорами ханскому двору сабли.

Жангир с большим уважением относился и к музыке. Музыкальные и литературные состязания в ханском дворе проводились регулярно. В ставке была хорошая библиотека, которой пользовались семья, родственники, ближайшее окружение. В 1835 г. Жангир построил мечеть.

Меценатской деятельностью занимались целые семейные династии. Так, отец Абая Кунанбаева – Кунанбай Оскенбаев (1804-1886 гг.) – один из самых состоятельных лиц в Каркаралинском округе, знаменитый оратор и прекрасный знаток «Степного права» был не только крупным политическим деятелем (избран народом старшим султаном из среды «черной кости»), но и оставил заметный след в духовной жизни казахов. Ссылный польский этнограф Адольф Янушкевич, в своем дневнике и письмах из путешествия в казахскую степь, характеризует Кунанбая Ускенбаева как одаренного, образованного и очень уважаемого в народе человека, в гостях у которого часто были известные поэты и музыканты.

В 1845 г. Кунанбай отправил письмо в пограничное управление с просьбой прислать русского учителя, умеющего говорить «по-казахски», чтобы открыть училище для казахских детей близлежащих аулов. Просьба была удовлетворена и в аул был назначен учитель татарин по национальности Габитхан Габдыназарулы, который говорил по-казахски и знал русскую грамоту. В этой школе учились сыновья Кунанбая, по окончании которой Ибрагим (Абай) поехал продолжать обучение в Семипалатинск в мусульманское медресе, Халиулла - в Омский кадетский корпус, затем окончил военное училище в Москве.

В 1849 г. В Каркаралинске на средства Кунанбая была построена первая мечеть. Сама мечеть Кунанбая Ускенбаева в Каркаралинске – это искусно построенное деревянное, двухэтажное здание. Изначально мечеть представляла из себя сруб, сложенный из тесаных бревен, в последствии стены были облицованы досками. К сожалению, мечеть Кунанбая Ускенбаева не дошла до нас в своем первоначальном виде. Минарет был разрушен в 1920 году, а само здание было отдано советскими властями под школу, позднее под склады, а ещё позднее – заброшено. В 1980-е годы мечеть Кунанбая была полностью отреставрирована, на сегодняшний день она передана верующим и используется по первоначальному назначению (Садыков, 2019:49).

В 1874 году Кунанбай совершил хадж, прожил в Мекке более 2 лет и построил в городе для паломников такие (дом, служивший гостиницей), чтобы в ней могли отдохнуть паломники, осуществлявшие хадж, в основном, прибывшие из казахских степей. При Семипалатинском статистическом комитете действовал музей и библиотека. В музее систематизировался и хранился ценный материал по истории края, который служил хорошим источником для научных экспедиций. В 1885 г. в этот же музей Абай Кунанбаев передал ценную коллекцию предметов прикладного искусства казахов, которую он собирал на протяжении длительного времени, часть из которых сегодня представлена в музее города Семей.

Зарождение казахского меценатства было связано со стремлением помочь талантливым соотечественникам. Многие предприниматели оказывали материальную поддержку талантливой молодежи в получении образования. Широко был известен своим меценатством бай Абдыкарим, который оказывал всяческую помощь Султанмахмуту Торайгырову, а также старший султан Баян-Аульского округа Муса Шорманов. О Мусе Шорманове в 1885 году не раз писали «Акмолинские областные ведомости». М. Шорманов много занимался проблемами улучшения социально-бытового положения кочевого населения, о выделении лекарств для прививок от оспы, усиленно привлекал состоятельных казахов к сбору средств для благотворительных заведений в Омске и Павлодаре - приюта, богадельни. Будучи убежденным сторонником просвещения, М Шорманов хорошо понимал значение русского образования, поощрял открытие русских школ для казахских детей в Омске и Павлодаре, оказывал школам материальную помощь. Так, например, при его активном участии были открыты

в Омске - в 1857 г. казахская школа по подготовке писарей волостных канцелярий; в 1878 г. школа-интернат для казахских девочек. М. Шорманов оказал определенное влияние на формирование мировоззрения выдающегося казахского ученого Ч.Ч. Валиханова, приходившего ему родным племянником, которому он оказывал всестороннюю поддержку, в том числе и материальную. Известно, что по многим вопросам казахской истории, обычного права, культуре Чокан Валиханов обращался к своему дяде. В свою очередь, Ч. Валиханов способствовал формированию у М. Шорманова исследовательских навыков и умений. Материалы М. Шорманова являются ценными в деле изучения проблем этногенеза, этнического состава, расселения казахов, т. к. содержат этногенетические предания, описания родоплеменного состава каждого крупного племени. Анализ трудов М. Шорманова позволяет нам констатировать факт глубокого познания им традиционной культуры и истории казахского народа. Важные для исследователей этнографии казахского народа сведения М. Шорманова о хозяйственной и материальной культуре, несомненно, не утратили своей научной значимости. «В те годы волостным управителем в Баянауле был Муса Шорманов. Человек редкостной по тому времени образованности и широты взглядов Среди шаруа он насаждал культ знаний, своей высокой культурой служил примером местной молодежи» (Зиманов, 1965:61).

«М. Шорманов получал от Ч.Ч. Валиханова духовную помощь, а также общался через него с Ф.М. Достоевским. М. Шорманов беспокоили проблемы просвещения казахов. Им перед областным управлением Сибирских казахов был поставлен вопрос о создании передвижных гимназий» (Маргулан, 1983:58).

Сын Шорманова Садуакас продолжил дело отца. Благодаря инициативе Садуакаса десятки талантливых детей получили возможность учиться в лучших заведениях России. Муса Шорманов и сын его Садуакас немало сделали для просвещения сородичей.

Те, кто стремился продолжить образование в лучших университетах Российской империи: в Москве, Санкт-Петербурге, Казани могли получить учрежденные именные стипендии. В 1885 г. было представлено 100 стипендий для обучающихся в земледельческих и медицинских академиях, в ветеринарном институте, на высших женских курсах и других учебных заведениях страны.

Одним из учебных заведений, где обучались казахи, была Оренбургская гимназия, в которой с 1868 г. по 1892 гг. обучалось 52 казахских стипендиата, из которых 10 человек получили аттестат. Из них Сейтмухамет Суюншалиев окончил гимназию в 1877 г.; Ахмед Беремжанов в 1891 г. был награжден серебряной медалью за достигнутые успехи в учебе. Многие выпускники Оренбургской гимназии продолжали свое образование в Казанском университете. До 70-х гг. XIX в. казахов, обучавшихся в Казанском университете, были единицы. Лишь с принятием Устава университета 1863 г. мусульмане, закончившие курс в гимназиях, получили право поступать в Казанский университет.

В Казанском университете с 70-х гг. XIX в. до 1917 г. училось 25 казахов, из них 16 человек обучалось на юридическом факультете, остальные – на медицинском (Галиев, 1982:47).

Первым средним учебным заведением, в котором был открыт доступ для детей инородцев, было Оренбургское Неплюевское военное училище (1825 г.), переименованное затем в Оренбургский кадетский корпус. С 1825 по 1866 гг. Оренбургский кадетский корпус окончили 35 казахов. В числе первых воспитанников кадетского корпуса были султан М. Таукин – постоянный член РГО и Казанского музея древностей и этнографии, С. Жантюрин – член комиссии для выработки правил об устройстве учительских школ для инородцев Оренбургского края. Выпускником кадетского корпуса был М.С. Бабажанов – первый казахский ученый, награжденный серебряной медалью РГО за «содействие трудом отделения этнографии и, между прочим, доставление статей о быте киргизов (казахов) и разных этнографических предметов» (Галиев, 1982:78).

Постепенное вовлечение Казахского края в сферу капиталистических отношений внесло немало изменений в экономическую жизнь населения, в частности, в формы и

содержание торговли. Внутренняя торговля осуществлялась в двух формах: меновой и денежной. Если последняя производилась преимущественно русско-украинским крестьянским населением и казачьими станицами, разбросанными по всему краю, то меновая - преимущественно кочевниками. Обороты таких традиционных центров обменного торгога, как Оренбург, Троицк, Петропавловск, Верный, Семипалатинск еще в конце 50-х годов достигали солидных размеров и доходили до несколько миллионов рублей (История Казахстана, 2000:515). Торговые слободы и различные формы торговли в Казахстане были свидетельством роста товарно-денежных отношений, развития хозяйства, подключения Казахстана к экономике России. В торговых оборотах большую роль играли российские, среднеазиатские купцы и торговцы.

С проведением административных реформ 60-х годов, активизацией правительственной политики расширения хозяйственного освоения богатых природными ресурсами Центрального и Северного Казахстана возникают новые центры оживления экономической жизни, в частности Акмола, Павлодар, Каркаралинск, Баянаул, Казалинск, Жаркент.

Составной частью определяющих факторов экономического развития Казахстана явились ярмарки, которые осуществляли посреднические функции между кочевым и сельским населением. По количеству ярмарок Акмолинская область занимала ведущее положение – 40, затем следует Семипалатинская (к концу 90-х годов) – 14 ярмарок (История Казахстана. 2000:505). Самая крупная ярмарка пореформенного периода - Кояндинская (или Ботовская по имени ее основателя) была учреждена в 1848 г., размещалась в 52 верстах от Каркаралинска, действовала с 1 июня по 1 июля, занимала площадь до двух верст. На ярмарке функционировали отделение Государственного банка, почта, телеграф. Доминирующим товаром продажи и покупки почти на всех степных ярмарках был скот. Уже в 1883 году на ярмарке насчитывалось 110 лавок и 205 юрт. В 1885 году здесь открылось почтовое отделение, в 1889 году - телеграф, в 1912 году - отделение Русского банка для внешней торговли. К 1890 году ярмарка имела уже 30 магазинов, 276 лавок и 707 юрт на площади 55 квадратных километров. Главный объект торговли - сельскохозяйственные животные (60 % общего оборота). Ежегодно на продажу поставлялось свыше 200 тысячей лошадей, крупного рогатого скота, овец и коз, в том числе 7% - из Китая (История колонизации, 2009:227).

Ярмарки в тот период привлекали кочевников – жителей дальних аулов не только возможностью приобретать отсутствующие в волостях продукты, изделия фабрично-заводской промышленности, но и как известные временные центры культурной жизни, где происходила демонстрация лучших музыкальных и спортивных традиций народа: курес (борьба), байге (конские бега), гимнастические упражнения, поэтические состязания – айтысы акынов, оживляли жизнь приезжих. Здесь собирались замечательные ремесленники, народные ювелиры (зергеры), талантливые композиторы: Ахан-сере, Балуан Шолак, Жаяу Муса Байжанулы; чуть позже покорила степь знаменитая певица Майра Уаликызы Шамсутдинова и т.п. В молодые годы известную Кояндинскую ярмарку часто посещал выдающийся певец Амре Кашаубаев.

Реформа 1867-1868 гг. изменила весь уклад социально-экономической жизни номадов, изживая из повседневных традиций обычаи, систему взаимоотношений в их общественной структуре. Старая чингизидская знать, подавленная правовыми ущемлениями и ослаблением имущественной позиции, вытеснялась разбогатевшими скотоводами, выходцами из «черной кости». В процессе углубления социальной дифференциации новой байство, разводившее скот преимущественно для нужд рынка, без особых усилий вытеснило султанов из волостных управителей, которые отошли на второй план как тень прошлого и бывшего могущества чингизидов.

Таким образом, можно сделать вывод об основательном разрушении натурального хозяйства экстенсивного скотоводства до конца XIX в. Население казахского аула необратимо вовлекалось в земледельческую экономику с элементами рыночного принципа приобретения и реализации ее продукции на ярмарках, городских базарах.

Таким образом, в 80-90-х годах XIX в. ярмарки все более втягивали Казахстан в систему рыночных отношений, использовали в товарных отношениях значительную часть скота, неуклонно существенно меняя всю структуру торговли, еще более

оживляя экономическую жизнь степи.

Кояндинская ярмарка не открывалась, как вспоминали очевидцы, без Акаева Хасена (1860-1931), известного предпринимателя, общественного деятеля, уроженца Семипалатинской области. В течении 9 лет был волостным управителем Кувской волости. Владелец крупных табунов лошадей, также занимался сельским хозяйством, создал артель в урочище Желтау из 13 казахских и 5 русских семей стали вести смешанное хозяйство, проводил мелиоративные работы (Попов, 2007:6). Занимался благотворительностью. После путешествия в Санкт-Петербург Хасен Акаев построил первую в волости русско-казахскую школу. В школе усиленно изучался русский язык. Это помогло многим юношам поступить в учебные заведения Омска, Семипалатинска и Каркаралинска. Отсюда в Омск уехал Нигмет Нурмаков, отец которого был тесно связан с Акаевым.

Х. Акаев выписывал журнал «Айқап» и раздавал его казахским учителям, фельдшерам. 16 марта 1917 года в Каркаралинске был создан казахский уездный комитет. В члены его совета от Кувской волости делегированы Хасен Акаев и Нигмет Нурмаков. 17 марта 1917 года здесь же в Каркаралинске прошло организационное собрание членов «Товарищества мелкого кредита». Председателем правления избран Хасен Акаев.

В 1905 году Акаев Хасен (по просьбе Алихана Букейханова) был одним из организаторов степного собрания, где 22 июля 1905 года доверенные лица Каркаралинского уезда подписали петицию на имя Его императорского величества. В ней говорилось об уменьшении подати, ликвидации института крестьянских начальников, предоставлении полной свободы вероисповедания, участия выборных в народном правительстве.

Из воспоминаний артиста и учителя Кусаина Онгарбаева: «В двадцатые годы я выступал с людьми искусства на Кояндинской ярмарке. Хасен Акаев покровительствовал артистам и певцам. К ним он направлял гонцов, ставил юрты, прикреплял молодых людей для обслуживания. В гостевых юртах Хасена побывали великий и непобедимый Хаджимукан, певцы Кали Байжанов, Иса Байзаков, Майра Шамсутдинова, Амре Кошаубаев, Габбас Айтпаев. Кажется, у него была своя группа силачей. Знаменитые артисты Зарубай Кульсеитов и Ахмет по прозвищу Жандыкара ставили комичные сценки из жизни казахов. Считаю, что Куана Лекерова заметил и вывел на большую сцену не кто иной, как Акаев (Попов, 2007:6). В книге Ахмета Жубанова «Соловьи столетий» автор пишет, что родной брат певца Жусупбека Елебекова Жакыпбек также выступал на базарах и ярмарках. «Часто пел Жакыпбек на собраниях певцов и музыкантов, устраиваемых состоятельными меломанами Нурланом Кудериным, Губаем Малкелдиным и Хасеном Акаевым...» (Жубанов, 1967: 53)

В 1926 году в Кувской волости побывал известный композитор, музыкант-этнограф знаток и собиратель казахской народной музыки А.В. Затаевич. Его спутником был Ныгмет Нурмаков, тогда председатель Совнаркома Казахской ССР. В ауле № 3, где жил Хасен Акаев, от самодеятельного певца М. Абсалыкова записано 13 песен, в том числе и на слова великого Абая.

Города Казахстана, являясь центрами постоянного взаимодействия оседлого и кочевого населения и, естественно, оказывая воздействие на жизнь сельского окружения, объективно были центрами непосредственной торговли скотом и вывоза этого живого товара в сопредельные районы.

Города становятся центрами промышленности, торговли, материального производства, общественно-политической жизни, а также центрами частного предпринимательства и своеобразных рыночных отношений, которые играли катализирующую роль в сложном процессе взаимодействия.

Культурный облик городов формировался под воздействием социально-экономических процессов, потребностями ускорившейся колонизации края, для освоения богатств которого нужны были грамотные кадры, знающие обычаи, традиции, историю, местные особенности. Открытые во второй половине 19 в. в крупных поселениях культурно-просветительские центры в Оренбурге – подотдел

ИРГО, Семипалатинске – Областной статистический комитет, Общество попечения о народном образовании, Дамское попечительское общество о бедных% в Верном – Общество вспомоществования бедным учащимся, Городское благотворительное общество и другие определяли культурный облик городов, оживляли общественно-политическую жизнь края, расширяли издательское дело, вовлекали в культурную жизнь городов лучших представителей коренного населения.

В этот период в связи с развитием торговли наблюдается рост торгового сословия. Одним из бурно развивавшихся регионов был Акмолинский уезд. В 1862 г. с преобразованием Акмолинского селения в город иностранные купцы и местные жители получили льготы в сфере торговли и предпринимательства. Акмола, став достаточно крупным торговым центром, сконцентрировал большие капиталы. С ростом торгового капитала в городах Казахстана появились торговые дома. К 1914 г. их насчитывалось более 30 (Абилов, 2005: 63). Открытие торговых домов поощрялось и приветствовалось властями. Купцы обязаны были приобрести или построить за свои средства гостиные дворы, а также иметь свою производственную базу (заводы). «Разрешая и поощряя торговлю купцов ... без платежа гильдейских пошлин, ... правительство намеревалось сформировать «капитальное» купечество, вовлечь его в товарное производство» (Аполлова, 1976: 380).

Во второй половине XIX века появились первые состоятельные граждане, купцы – Галиаскар и Сыздык Халфины, Нуркен Забиров, династия Коцегуловых (Косшыгула) из Акмолинска. В 1898 году они образовали Общество попечения о начальном образовании.

Основатель династии Косшыгула – Баймухамет открыл на свои средства книжный магазин и первую в Акмолинске казахско-мусульманскую школу, а также выплачивал жалованье (зарплату) учителям школы и стипендии ее ученикам.

Вали Хальфин с сыновьями состоял в городской управе Акмолинска, содержал здесь пожарную службу, библиотеки и больницы. В голодные годы Хальфины трудоустроивали нуждающихся, давали им пропитание, одежду, кров, помогали бедным, проводили благотворительные обеды.

Крупную торговлю вело семейство купцов Коцегуловых. В 1895 году открылась конфетно-пряничная фабрика пионера пищевой промышленности Казахстана Баймухамета Коцегулова. Глава династии Баймухамет Коцегулов в 1911 году перешел в первую купеческую гильдию. Семейству принадлежала единственная в городе конфетно-пряничная фабрика. Пряники Коцегулова имели огромную популярность далеко за пределами Казахстана, потому что белая акмолинская мука считалась лучшей в Евразии.

Коцегулов был родом из Жанаркинских степей. Он понимал, что людям нужна грамота, и открыл для горожан медресе (воскресную школу). К слову, грамоте в этой школе мог обучаться любой желающий. Ее здание из обожженного кирпича можно увидеть и сейчас, оно находится за гостиницей «Ишим». Над ним надстроили второй этаж, и сейчас там располагается один из банков.

На средства купеческой семьи Коцегуловых была построена школа для мусульманской молодежи – одноэтажное прямоугольное здание из обожженного кирпича, выполненное техникой узорчатой кладки. Под городскую гимназию было сооружено двухэтажное здание из красного кирпича с интересной и своеобразной архитектурой.

Роль купечества в социально-экономической жизни трудно переоценить. Представители этого сословия играли заметную роль также и в общественной жизни. В городских думах купцы составляли значительную прослойку. Так, в Верненской городской думе в 1915 г. состояли известные в городе предприниматели – М.А. Гаврилов, С.Г. Шахворостов, П.И. Быков, М.С. Каипов, З.Т. Тазетдинов, Н.Н. Пугасов. В Петропавловской городской думе был купец – Мухамет-Латиф Баязитов.

Органы городского самоуправления фактически стали представительными органами местной буржуазии и неудивительно, что они уделяли большое внимание экономической жизни. В городских думах постоянно обсуждались вопросы

железнодорожного строительства, открытия отдельных столичных и создание собственных банков, развития торговли, народного образования, здравоохранения, благоустройства. Большинству казахских городов не хватало средств на самые неотложные нужды и купцы все в больших размерах выделяли средства в пользу городов на разные цели.

Купеческий капитал принимал участие в строительстве лучших зданий в городах и их благоустройстве. Купцы выделяли средства на содержание учреждений образования, культуры, здравоохранения.

Магазин «Кызыл Тан» знает каждый алматинец. Изначально это здание принадлежало богатому купцу Исхаку Габдулвалиеву, и стоит оно на своем месте уже более ста лет. По одной из версий, дом был построен в 1896 году по проекту главного архитектора города Поля Гурдэ, а по другой версии — в 1912 году, и архитектором здания был Андрей Павлович Зенков.

Почетные граждане Петропавловска Казанцевы слыли щедрыми покровителями просвещения. Так, Петр Григорьевич Казанцев содержал городскую публичную библиотеку – единственную в городе. В 1833 г. в Уральске открылась первая библиотека, собранная на пожертвования разных лиц. К 1868 г. в ней насчитывалось до 8 тыс. томов, что по тем временам было немало.

В 80-90- гг. XIX в. семипалатинские купцы Латиф и Фатих Мусины в 1880 г. вместе с другими меценатами города выделили 10 000 золотых рублей на издание газеты «Семипалатинские областные ведомости». Чтобы представить себе эту сумму достаточно сказать, что 1 руб. равнялся примерно 50 долларов США.

Известные купцы Д.В. Егоров и А.И. Скворцов в 1910 г. построили первый в Акмолинске кинематограф под названием «Метеор», в 1913 г. братья Егоровы возвели кинотеатр «Прогресс».

Распространенной формой социальной активности купечества была благотворительность. Акмолинские купцы в этом смысле не были исключением. Представители купеческих династий успешно вели бизнес, занимались благотворительностью и просветительской деятельностью, чем заслужили уважение жителей города. Строительство храмов было одним из наиболее традиционных и характерных проявлений купеческой благотворительности. В 1891 г. на центральной площади города был заложен Александро-Невский православный собор в память о «чудесном событии 17 октября 1888 года» – спасении жизни Александра III во время крушения императорского поезда на Курско-Харьковской железной дороге. Пожертвования для строительства собора поступали от купцов. Купец Попов пожертвовал на строительство собора 100 тысяч штук кирпичей, купец Марфутин на свои средства изготовил ограды и отлил полный набор колоколов, самый тяжелый из которых весил 104 пуда. В 1895 г. крупный татарский скотопромышленник и купец Н. Забиров построил в Акмолинске мусульманскую мечеть.

Купцы Кубрины не только занимались благотворительностью, но и состояли в различных временных общественных комиссиях. В 1895 г. С. Кубрин инициировал создание общественной библиотеки, а после открытия ежегодно на пополнение книжного фонда выделял сумму, в четыре раза превышавшую ее годовой бюджет. В 1898 г. в Акмолинске было образовано общество попечения о начальном образовании. В качестве попечителей школ выступали братья купцы Кубрины и И. Силин. Матвей Кубрин много лет был попечителем городского трехклассного училища и вкладывал крупные суммы в развитие городского образования. В 1915 г. в Акмолинске появилось «Общество служащих товарищества на паях «Матвей Кубрин с сыновьями и Ко». Задача организации состояла в том, чтобы повысить культурный и образовательный уровень горожан. Члены общества проводили встречи, литературные вечера, выступали с лекциями и докладами. При обществе работала библиотека и касса взаимопомощи. За благотворительность М. Кубрин в 1905 г. был удостоен золотой медали с надписью «За усердие» для ношения на шее.

Следующей вехой в меценатской деятельности казахских баев является 1913-1918 годы, когда начали активно выходить казахские газеты. Казахские баи активно включились в дело становления, развития, распространения казахских газет, казахской

культуры. Они финансово начали помогать казахским газетам. В частности, они помогли распространению и популяризации среди населения газете «Қазақ», которая за 1913-1918 годы выпустила 265 номеров. При создании Алашской автономии именно богатые степняки взяли на себя все финансовые и материальные расходы. Среди них были - Абдрахман Жусипулы, Ике Адильулы, Алесандр Еракылов (крещенный казах), Мусатай Молдабайулы, Жумеке Оразалыулы (Оразалин), Медеу Оразбайулы (Оразбаев), Хасен Акайулы (Акаев), Ибрай Акбайулы (Акпаев), Алихан Букейхан, на западе – Альнияз Тобаниязулы (Тобаниязов), Садык Омарулы (Омаров), Салимгерей Жанторин (Салим-Герей Джантюрин), Иса Копжасарулы (Кобжасаров), на юге – Ахмет и Мустафа Оразайулы, сыновья бая Мамана – Турысбек, Сеитбаттал и Есенгул, Садык Утегенулы (Султан хан Аккулы, 2015)

В одном из номеров газеты «Қазақ» отмечалось, что когда издание оказалось в затруднительном материальном положении на помощь пришли казахские баи, которые оказали своевременную помощь, перечисляя денежные взносы, тем самым поддержали издание. В этом номере перечислялись фамилии и размер внесенного взноса (Рахметуллин, e-history).

В декабре 1917 года, когда правительство Алашорды, созданное в Оренбурге, вынуждено было переехать в Семей, такие состоятельные казахи как Каражан Укибаев, Абдырахман Жусипов, Анияр Молдабаев оказали неоценимую материальную поддержку передали в безвозмездное пользование – дома, мебель и все необходимое для продолжения работы.

Поддержку правительству Алаш-Орды после Февральской революции 1917 года оказывал один из известных меценатов Салимгерей Жантурин, который наладил связь с руководителями партии «Алаш».

Салимгерей Жантурин - потомок казахских ханов Букеевской Орды, чингизид. Салимгерей Жантурин окончил Оренбургскую гимназию, затем – физико-математический факультет Московского университета и юридический факультет Санкт-Петербургского университета (1889 год). В трудах казахских, башкирских, татарских ученых-историков, изучавших тюрко-мусульманские движения конца 19-го – начала 20-го века, Салимгерей Жантурин предстает как крупный землевладелец, меценат и видный деятель тюрко-мусульманского сообщества.

Политика Российской империи по русификации и обращению в христианство, захвату земель «инородцев» вызвала возмущение мусульманского населения, усилила борьбу просвещенного общества с самодержавной властью. С 1905 года Салимгерей Жантурин стал активно участвовать в работе политической оппозиции против царской власти. Став учредителем религиозно-политической газеты «Аль-галами аль-ислами» («Мусульманский мир»), Салимгерей Жантурин определял идейное направление газеты.

На Третьем Всероссийском съезде мусульман, прошедшем в августе 1906 г. было принято решение по вопросам образования, состоявшее из 33 пунктов. Салимгерей Жантурин был одним из организаторов съезда. Был рассмотрен вопрос об открытии начальных и средних школ для детей мусульман во всех населенных пунктах, об обучении их на родном языке с использованием арабской графики. С целью развития единства мусульман съезд принял решение о введении в школах «общего для всех тюркского языка».

С. Жантурин выделил немалые средства для строительства известного медресе «Галия» в Уфе, был членом попечительского совета учебного заведения, в котором затем учились будущие видные деятели мусульманского сообщества.

Советская власть, как и царская власть до этого, опасалась единства тюркских народов, навесила на деятелей мусульманского общества ярлыки «пантюркисты» и «исламисты», подвергла их гонениям.

История меценатства в Казахстане – это также деятельность различных общественных комитетов и организаций - в тот период употреблялось понятие «общества и союзы, не преследующие целей извлечения прибыли». Это были общества – «Общество ревнителей просвещения в г. Верном (создано в 1899 г.) Его члены устраивали в городе бесплатные публичные лекции, литературные вечера, концерты.

В 1901 году общество открыло воскресную школу. В ней стали обучаться 80 человек... В их числе: 23 казаха, 12 татар, 10 узбеков и представители других национальностей.

В развитии образования и культурной жизни города Семипалатинска большую роль сыграло «Общество попечителей о начальном образовании», открытое 21 ноября 1887 года. Своей главной задачей общество ставило оказание помощи беднейшим ученикам начальных городских школ, а по окончании содействовать им в дальнейшем обучении. Общество выделяло пособия местным школам и преподавателям, оказывало помощь людям, желавшим открыть на свои средства частные школы и училища.

В крупных городах Казахстана получили распространение общества любителей театра, театральные кружки, которые в условиях отсутствия профессионального театра, выполняли важные культурные функции. Специфика работы заключалась в том, что они сочетали деятельность по сбору и распределению пожертвований с элементами просветительской деятельности.

Люди, занимавшиеся благотворительной деятельностью в духовной сфере в XIX- нач. XX в., были разные по своему образованию (зачастую отсутствию его), роду деятельности, религиозным верованиям, размеру капитала. Разными были и причины, толкавшие баев, купцов, состоятельных людей заниматься меценатством. На наш взгляд можно выделить несколько причин занятия благотворительностью и меценатством в рассматриваемый период:

1. Стремление внести посильный вклад в развитие культуры своего народа.

2. Высокая религиозность буржуазии, баев и купцов (традиционно православие, как и ислам не поощряли материальное богатство)

3. Экономическая заинтересованность

Крупные предприниматели стремились нанять квалифицированный персонал на своих заводах и фабриках, поэтому заинтересованы в развитии образования. Во многих компаниях подобные расходы становятся обязательными уже с конца XIX в.

4. Благотворительность часто открывала предпринимателям единственную возможность получать чины, почетные звания, сословные привилегии, ордена и прочие отличия, так как всячески поощрялась властью.

Власть стремилась стимулировать развитие общественных институтов.

5. Стремление некоторых купцов, сколотивших свои капиталы несправедливым путем искупить вину, занявшись богоугодными делами.

Было не правильным создавать образ абсолютно идеальных людей, о которых говорилось выше в статье. Все они были детьми своего времени, времени социальных катаклизмов, наполненных событиями войн и революций. Все они стремились всеми правдами и несправдами сохранять нажитое добро и за это нельзя их осуждать. Добро это создавалось напряженным трудом не только самого бая или купца, но и всей его семьи, иногда даже не одного поколения. Поэтому, защищая от посягательств свое дело как от «белых», так и от «красных» они часто оказывали вооруженное сопротивление, что не устраивало существовавшую власть.

В 20-е годы XX в. советская власть начинает политическую кампанию, направленную на дискредитацию казахских баев, представляя их как «врагов» простого народа.

14 марта 1928 г. под грифом «совершенно секретно» вышло Постановление Президиума ВЦИКа о лишении права на землепользование и проживание в местах постоянного жительства крупных баев и скотопромышленников с семьями и конфискации их имущества (Хрестоматия, 2017:60). Этим же постановлением права на землепользование и проживание в местах постоянного жительства лишались привилегированные ранее сословия: султаны, волостные управители, а также представители духовенства с семьями с изъятием всего имущества. Выполнить это предписание необходимо было в течении трех месяцев (АПК, 168:38). В постановлении отмечается: «Опыт существования советской власти на окраинах показывает, что бай, манапы и представители сильных родов и бывших привилегированных сословий до сих пор являются непримиримыми врагами советской власти; они всячески препятствуют основным мероприятиям советской власти в ауле и кишлаке, ведут злостную агитацию и разжигают родовую вражду и национальный антагонизм между национальностями

Казахстана; используют при этом родовые отношения и экономическую зависимость бедноты, задерживая тем самым темп экономического и культурного развития указанных национальных республик».

28 августа 1928 г. Центральный исполнительный комитет Казахской АССР принимает постановление «О конфискации скота и имущества крупных баев и феодалов».

Кулаки и баи первой категории по специальному указанию наркома юстиции СССР от 3 февраля 1930 года подлежали немедленному аресту и заключению в концлагеря, а руководители и вдохновители контрреволюционных выступлений приговаривали к расстрелу (ЦГА РК, 1380:10). Оперативным расследованием дела кулаков данной категории занимались «тройка», созданные при ОГПУ. Семьи осужденных подлежали высылке в отдаленные районы (ЦГА РК, 1380:5). Относящиеся к вопросу о ликвидации кулацких хозяйств документы - постановление ЦК ВКП(б) от 30 января 1930 года и постановление ЦИК и СНК СССР, а также РСФСР от 14 февраля 1930 года были приняты, когда раскулачивание кулаков и баев развернулось уже повсеместно. Партийными и советскими органами в республике была начата политическая кампания, направленная на дискредитацию казахских баев, представлявшая их в качестве «врагов» казахского народа.

Многие из перечисленных предпринимателей были осуждены по печально известной статье 58-й УК РСФСР и подверглись политическим репрессиям за помощь и связь с партией «Алаш». Все имущество было национализировано и баи вместе с членами семьи подлежали высылке.

Так, например, 15 октября 1928 года Акаеву Хасену предъявлено обвинение по пунктам 7-вредительство и 10 – антисоветская агитация и пропаганда статьи 58-й УК РСФСР. 15 марта 1929 года Особое совещание коллегии ОГПУ постановило «выслать Хасена Акаева из Каркаралинского уезда, лишив его права проживания в Москве, Ленинграде, Киеве, Харькове, Одессе, Ростове-на-Дону, означенных губерниях и Средней Азии сроком на 3 года». По некоторым данным, Акаев последние годы жизни провел в Петропавловске и Башкирии. Умер в Петропавловске в 1931 году (Попов, 2007:6). Хасен Акаев был реабилитирован в 1989 году. 26 апреля 1989 года прокурор Карагандинской области вынес постановление: «Хасен Акаев, осужденный по статье 58-10 Уголовного кодекса подпадает под действие Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-40-х годов и начале 50-х годов». Итак, Хасен Акаев реабилитирован.

Но судьбы большинства предпринимателей, баев, купцов остались не известны для истории. Настало время восстановить этот пробел в истории страны.

В заключении отметим, что темпы развития меценатства и благотворительности как социального явления во второй половине XIX - начале XX столетия определялись объективными и субъективными предпосылками. К объективным относятся постепенное вовлечение казахского края в сферу капиталистических отношений, что отразилось на появлении и развитии товарно-денежных отношений. Натуральный обмен существовавший у кочевников долгое время вытесняется денежным эквивалентом, что благоприятно сказалось на финансовом положении баев и купеческих династий. Они сформировали капиталы, впоследствии служившие источником благотворительных вложений в социальную сферу, культуру. К социально-культурным предпосылкам можно отнести культурный подъем, появление новых направлений в различных областях искусства, несмотря на то, что в соответствии с постулатами советской идеологии, никакой культуры у казахов в досоветский период, якобы, не было и что она появилась исключительно после 1917 года. К предпосылкам можно отнести влияние культуры на формирование личностей меценатов, а также их близость к народной культуре, традициям, обычаям, образу мышления отцов и дедов. К социально-религиозным предпосылкам можно отнести тот факт, что многие баи были верующими-мусульманами, представители купеческих династий являлись верующими-православными или старообрядцами и имели устойчивые связи с этой общиной. Исламские и православные постулаты в тот досоветский период играли

большую роль в семейных традициях, особенно первых поколений предпринимателей. Конечно, ряд благотворителей и меценатов вряд ли можно охарактеризовать как верующих. Тем не менее, семьи, родители будущих меценатов наложили отпечаток на эту сторону их сознания, поведения, ведь любовь к ближнему, сострадание воспитывается и прививается прежде всего в семье, где религиозный статус не всегда является определяющим, на первое место ставятся общечеловеческие принципы.

К субъективным показателям явления меценатства и благотворительности отнесем личностные характеристики баев и купцов - предпринимателей, определившие направления их социальной деятельности, а также ее масштабы.

Конечно, мы далеки от идеализации деятельности отечественных благотворителей и меценатов рассматриваемого периода в стремлении показать первостепенность моральных и религиозных устремлений. Все конечно, индивидуально. Объективно подходить к вопросу можно с уверенностью сказать, что являясь предпринимателями, все они в первую очередь руководствовались прежде всего интересами дела, которое и являлось источником благотворительных вложений в социальную сферу, культуру.

Как мы видим, в ходе государственной политики по ликвидации института байства в республике были подвергнуты репрессивным действиям в основном наиболее предприимчивые, грамотные, авторитетные представители элитной верхушки аула, неформальные лидеры казахского аульного населения, обладавшие как крупными, так и средними хозяйствами и вносящими посильный вклад в развитие культуры казахского народа, равнодушные к судьбе своего народа. Все средства казахских баев, купцов, частных благотворительных организаций были в короткие сроки национализированы, их имущество передано государству, а сами организации упразднены специальными декретами.

Наша задача восстановить историческое прошлое, не забывая никого, независимо от социального статуса, вероисповедания, национальности.

Литература:

- Абилов К.Ж. Торговые дома как форма организации предпринимательской деятельности в дореволюционном Казахстане. // Вестник КазНУ. Серия история. 2005. № 1 (36). С. 61-64.
Архив Президента Республики Казахстан (АП РК) Ф.141. Оп.1. Д.1687. Л. 38-41.
Аполлова Н.Г. Хозяйственное освоение Прииртышья в к. XVI – первой половине XIX вв. М.: Наука, 1976. 380 с.
Галиев В.З. Медицинская деятельность ссыльных революционеров в Казахстане (вторая половина XIX в.). Алма-Ата, 1982.
Жубанов А.К. Соловьи столетий. Алма-Ата, 1963. С. 53
Зиманов С.З, Атишев А.А. Политические взгляды Чокана Валиханова. Алма-Ата Наука, 1965 С.61
История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В 5т. Т. 3. С. 515.
История Казахстана. Документы и материалы. (1917-2012). Астана, 2017. С. 60
История колонизации Казахстана в 20-60-х годах XIX в. Алматы «Мектеп», 2009. С.227.
Казахи. В 9 томах. Том.2. Алматы.2003. 460 с.
Казахстанская правда. 6 февраля 2018.
Касымбаев Ж. Государственные деятели казахских ханств ХУШ-первой половины XIX вв. Жангир хан (1801-1845). Т. 4. Алматы. Наш Мир, 2001. С. 24.
Маргулан А. Х. Шокан туралы естеліктер Алматы Ғылым, 1983; Чокан Ш. Четыре времени жизни. Алматы, 1992 С 266.
Материалы по истории Казахской ССР под ред. Вяткина М.П. Алма-Ата, 1948. Т. IV. С.87.
Попов Ю. Хасен Акаев. Индустриальная Караганда. 2007. 8 сент. С. 6; 15 сент. С. 6.; 22 сент. С. 6; 25 сент. С. 5.
Рахметуллин Е. Жизнь и судьба казахских меценатов первой половины XX века. Источник: <https://e-history.kz/ru/publications/view/1391> (просмотрено: 23.03.2020)
Садыков Е.Б. Кунанбай. Серия «ЖЗЛ». М., «Молодая гвардия», 2019. С. 49.
Султан Хан Аккулы Бай-меценаты казахской степи и их роль в национальном возрождении казахов // Central Asia Monitor 1.04.2015.
Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 1380, оп.1, д. 243, л. 10.

References:

- Abilov K.ZH. Torgovyye doma kak forma organizatsii predprinimatel'skoy deyatel'nosti v dorevolutsionnom Kazakhstane. // Vestnik KazNU. Seriya istoriya. 2005. № 1 (36). S. 61-64.
- Arhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan (AP RK) F. 141. Op. 1. D.1 687. L. 38-41.
- Apollova N.G. Khozyaystvennoye osvoyeniye Priirtysh'ya v k. XVI – p.p. XIX vv. M.: Nauka, 1976. 380 s.
- Galiyev V.Z. Meditsinskaya deyatel'nost' ssyl'nykh revolyutsionerov v Kazakhstane (vtoraya polovina KH1KH v.). Alma-Ata, 1982.
- Zhubanov A.K. Solov'i stoletiy. Alma-Ata, 1963. S. 53
- Zimanov S.Z., Atishev A.A. Politicheskiye vzglyady Chokana Valikhanova. Alma-Ata Nauka, 1965. S. 61
- Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney. V 5t. T.3. S. 515.
- Istoriya Kazakhstana. Dokumenty i materialy. (1917-2012). Astana, 2017. S.60
- Istoriya kolonizatsii Kazakhstana v 20-60-kh godakh XIX v. Almaty: «Mektep», 2009. S. 227.
- Kazakhi. V 9 t. Tom.2. Almaty. 2003. 460 s.
- Kazakhstanskaya pravda. 6 fevralya 2018.
- Kasymbayev ZH. Gosudarstvennyye deyateli kazakhskikh khanstv XVIII- pervoy poloviny XIX vv. Zhangir khan (1801-1845). T. 4. Almaty: Nash Mir, 2001. S. 24.
- Margulan A. X. Shokan turaly yestelnkter Almaty Gylym, 1983; Chokin SH. Chetyre vremeni zhizni Almaty ,1992 S. 266.
- Materialy po istorii Kazakhskoy SSR pod red. Vyatkina M.P. A., 1948. T.IV. S.87.
- Popov YU. Khasen Akayev. Industrial'naya Karaganda 2007. 8 sent. S. 6; 15 cent. S. 6; 22 sent. S 6; 25 sent. S.5.
- Sadykov Ye.B. Kunanbay. Seriya «ZHZZL». M., «Molodaya gvardiya», 2019. S.49.
- Rakhmetullin Ye. Zhizn' i sud'ba kazakhskikh metsenatov pervoy poloviny XX veka. Istochnik: <https://e-history.kz/ru/publications/view/1391> (prosmotreno: 23.03.2020)
- Sadykov Ye.B. Kunanbay. Seriya «ZHZZL». M., «Molodaya gvardiya», 2019. S.49.
- Sultan Khan Akkuly Bai-metsenaty kazakhskoy stepi i ikh rol' v natsional'nom vozrozhdenii kazakhov //Central Asia Monitor 1.04.2015.
- Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan (TSGA RK) F.1380. Op. 1. D. 243. L. 10.

**КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД
KAZAKHSTAN HISTORY IN SOVIET PERIOD**

ҒТАХР 03.20

**КЕҢЕС ОДАҒЫНДАҒЫ ИНДУСТРИАЛАНДЫРУ САЯСАТЫНА
ҰЛТ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚАРСЫЛЫҒЫ**

Шілдебай Сәбит Қамытбекұлы

Тарих ғылымдарының кандидаты,
ЖҒҚ. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Алматы қ. E-mail: S.Shildebai@mail.ru

Түйіндеме. Мақала КСРО-да жүргізілген индустриаландыру саясаты мен оған қатысты айтыстарға, индустриаландырудың отарлық сипатына қарсы ұлт қайраткерлерінің күресі тарихына арналды. БК(б)П ОК жүргізген индустриаландыру саясатына балама ретінде басқаша экономикалық даму жолдарын ұсынған саяси қайраткерлер мен ғалымдардың идеялары және олардың қуғындалуы талдауға алынды. РКФСР ХКК төрағасының орынбасары Т. Рысқұловтың РКФСР құрамындағы ұлттық республикалар мен облыстардың өкілдерімен өткізген «жеке кеңесінің» материалдары талданды. Т. Рысқұлов өткізген жеке кеңес шешімдерін жоққа шығару үшін Ф.И. Голощекиннің арнайы мәжіліс ұйымдастырып, кеңеске қатысқан қазақ қайраткерлерін қуғындауы нақты фактілермен көрсетілді. С. Садуақасовтың шикізат маңынан өнеркәсіп салынуы тиіс деген пікірі көрсетілді.

Кілт сөздер: ҚАКСР, индустриаландыру, Сталин, Рысқұлов, Садуақасов, кәсіпорындар, жеке кеңес, ұлт саясаты.

МРНТИ 03.20

**ПРОТИВОСТОЯНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ
ИНДУСТРИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ СОВЕТСКОГО СОЮЗА**

Шилдебай Сабит Камытбекұлы

Кандидат исторических наук, ВНС.
Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
г. Алматы. E-mail: S.Shildebai@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена истории политики индустриализации и дискуссии в СССР и противостоянии национальных деятелей к колониальному характеру индустриализации. Проанализированы идеи политиков и ученых, предложивших различные пути экономического развития в качестве альтернативы политике индустриализации ЦК ВКП(б) и история их репрессии. Были изучены материалы частного совещания националов, проведенного заместителем председателя СНК РСФСР Т. Рыскулова с представителями национальных республик и областей РСФСР. Приведены конкретные факты организации Ф.И. Голощекиным совещания в Казахстане, чтобы отменить решения совещания Т. Рыскулова и преследования казахских деятелей, принявших участие в нем. Также отражается мнение С. Садуақасова, что промышленность должна строиться вокруг сырья.

Ключевые слова: КАССР, индустриализация, Сталин, Рыскулов, Садуақасов, предприятие, частный совет, национальная политика.

IRSTI 03.20

THE CONFLICT OF NATIONAL FIGURES TO THE INDUSTRIAL POLICY OF THE SOVIET UNION

Shildebay Sabit

candidate's (Ph.D.) degree in historical sciences,
CH. Valikhanov Institute of history and ethnology,
Almaty. E-mail: S.Shildebai@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the policy of industrialization history in the USSR and the confrontation of national figures with the colonial nature of industrialization. The ideas of politicians and scholars who proposed various ways of economic development as an alternative to the policy of industrialization under the guidance of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks and the history of their repression were analyzed. The materials of a private meeting of nationals held by the deputy chairman of the SNK of the RSFSR T. Ryskulov with representatives of the national republics and regions of the RSFSR were also researched. Specific facts of the F.I. Goloshchekin extended meeting organization in Kazakhstan to reverse the decisions of a private meeting held by T. Ryskulov and the persecution of Kazakh leaders who took part in those council. S. Saduakasov's opinion is also reflected that the industry should be built around raw materials.

Key words: KASSR, industrialization, Stalin, Ryskulov, Saduakasov, enterprise, private council, national policy.

Кіріспе. Бүгінгі таңда, дүниежүзінің тарихшылары тарапынан социалистік жүйенің тарихын танып-білуге деген ерекше талпыныс байқалып отыр. Мұны, бұрынғы Батыс елдерінде жұмыс істеген советология орталықтарының негізінен кеңестік идеологияға қарсы жұмыс істеп, оның тарихын объективті тануға ұмтылмағанымен де түсіндіруге болады. Кеңес империясы құлаған 1991 жылдан бері әлем тарихшылары посткеңестік республикалардың тарихы мен жоспарлы экономиканың тарихын терең зерттеуге көшті. Себебі, осы уақытқа дейін өмір сүрген либералдық, фашистік және социалистік жүйенің алдыңғы екеуінің тарихы Батыс тарихшылары тарапынан кешенді түрде зерттелген еді. Ал социалистік жүйе өмір сүріп тұрған кезеңде барлық жұмыс оны құлатуға қарсы бағыттталып, объективті зерттеуге басымдық берілмеген болатын.

КСРО ыдырап, одақтас республикалардың тәуелсіздік алғанына да отыз жылдың жүзі болып қалды. Бірақ, тәуелсіз мемлекетке айналған елдердің ішінде индустриалық революция жасап, алға қарай дамып кеткен мемлекет жоқ. Соның ішінде, біздің отанымыз – Қазақстан Республикасы да айтулы индустриалық-инновациялық жетістіктерге қол жеткізе алған жоқ. Барлық бастамалардың ішінде тек қана азық-түлік саласында ғана көз көрерлік жаңалықтар бар. Сондықтан, XX ғасырдың 20-30 жылдары Елімізде жүргізілген индустриаландыру саясаты мен оның нәтижелері, қазақ өлкесіндегі индустриаландыруға байланысты Орталық билік саясатының отарлық сипаты және оған қазақ қайраткерлері көрсеткен қарсылық тарихы арнайы зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақала мазмұны таза тарихи зерттеу немесе тарихнамалық талдау жанрына құрылмағандықтан, мәселенің тарихы мен оның тарихнамасындағы тарихи ойды қатар қарастыруға тура келді. Сондықтан, бір мезетте тарихнамалық фактілер және тарихи материалдар мен деректерді қатар қолдандық. Олардың қатарында тақырыпқа қатысты тарихи зерттеулер, құжаттар мен материалдар жинақтары, архив құжаттары да бар.

Мақаланың методологиялық негізін объективтілік, тарихилық, жүйелілік сияқты ғылыми танымның маңызды принциптері құрайды. Социалистік жүйе тарихын бүгінгі күн тұрғысынан қарай отырып, салыстырмалы тарихи талдау әдісін қолдандық. Мәселеге тереңдеу үшін, тарихи процесті диалектикалық тұрғыдан қарай отырып, социалистік жүйе мен либерализм тарихындағы өндірістік даму тарихын өзара салыстыру арқылы, екі саяси жүйенің дамуына негіз болған түрлі экономикалық

даму бағыттарының басымдықтары мен кемшіліктерін анықтауға ұмтылды. Әрине, бір мақала шеңберінде барлық сұрақтарға жауап таба алдық деуден аулақпыз. Бірақ, социалистік индустриаландырудың прогрессивті жақтарын нарықтық экономика жағдайында пайдалану мүмкіндіктері туралы зерттеулер жүргізу қажет деген қорытынды айтамыз.

Талқылау. КСРО ыдырағаннан кейінгі алғашқы онжылдықта посткеңестік Ресей тарихшылары кеңестік жүйе мен Компартияның саясатын, сталинизмді жаппай сынауға көшті. Ресейде билік басына В.В. Путин келгеннен кейінгі кезеңде И.В. Сталинге қатысты көзқарас біртіндеп өзгеріп, оны ұлы мемлекет қайраткері ретінде қарастыру басымдыққа ие болды. Бұл үрдіс – бүгін де жалғасуда. 1921–1925 жылдардағы халық шаруашылығын қалпына келтіру кезеңінен кейін басталған индустриаландыру және жаппай ұжымдастыру саясаты тарихын зерттеу де жаңа мұрағат құжаттарын ғылыми айналымға тарту арқылы жаңа сапаға көтерілді. КСРО-ның болашақ экономикалық даму бағытына қатысты индустриаландыру мен аграрландыру теориялары (Струмилин, 1927). Саяси бюродағы билік үшін күреспен астасып, ақыры «маркстілдердің» жеңісімен аяқталғаны белгілі. Міне, осы кезеңде Ресейдің автономиясы болған Қазақстандағы экономикалық мәселелер мен индустриаландыру тарихын зерттеу бүгінгі таңда да өзінің өзектілігін жойған жоқ. Ол бүгінгі таңда Қазақстанда жүріп жатқан экономикалық реформалар мен модернизация мазмұнын тереңірек түсіну үшін де аса қажет.

Посткеңестік республикалар экономикалық реформалар жүргізе отырып жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшу кезеңінде «экономикалық статика мен динамиканың» негізгі заңдылықтарын қорғаған Н.Д. Кондратьев, А.В. Чаянов, Л.Н.Юровский сияқты экономист ғалымдардың бағыты дұрыс болған екен деген қоғамдық пікір қалыптасқаны белгілі. Керісінше, Кеңестер Одағын технологиялық артта қалушылықтан алып шыққан, екінші дүниежүзілік соғысқа даяр еткен экономиканың жоспарлау әдісін қателік деп бағалап, оның тиімді жақтары қарастырылмады.

Әрине, орыстың көрнекті ғалымы, экономист, теоретик, статистик Н.Д. Кондратьевтің экономикалық зерттеулері ерекше назар аударуды қажет етеді. Ол ХХ ғасырдың 20-шы жылдарының екінші жартысында-ақ индикативті жоспарлау тұжырымына келген болатын. И.В. Сталиннің индустриаландыру саясатына қарсы ғылыми пікір ұсынған Н.Д. Кондратьев 1928 жылы институт директорлығынан қуылса, 1930-шы жылдары қуғын-сүргінге ұшырады. Ол түрмеде отырып, тепе-теңдік, статика мен динамика, цикл және дағдарыс теориялары сияқты экономикалық дамудың базалық мәселелері жөніндегі іргелі еңбегін жазуды одан әрі жалғастырды. Өкінішке орай, оның көптомдық еңбегінің бір бөлігі ғана сақталып, КСРО-ның ыдырауы қарсаңында «Экономикалық статика мен динамиканың негізгі мәселелері» деген атпен жарық көрді (Кондратьев, 1991). Н.Д. Кондратьевтің негізгі теориялық және ғылыми жетістігі – үлкен циклдар немесе «ұзын толқындар» теориясын ашуы еді. Оның ең белгілі еңбегі «Конъюнктураның үлкен циклдары және көріпкелдік теориясы» деп аталды (Кондратьев, 2015). Ол осы еңбегінде экономикада үлкен циклдардың болатынын, экономиканы жоспар арқылы бір бағытта дамыта берудің мүмкін еместігін, экономиканың толқынды заңдылығы болатынын негіздеді. Н.Д. Кондратьев шаруашылық жүйесінің белгілі бір кезеңде дағдарысқа ұшырайтынын немесе тығырыққа тірелетінін, одан шығу үшін міндетті түрде технологиялық база мен өндірістік аппаратты жаңартып, шаруашылық механизмдері мен ұйымдық құрылымды қайта құру қажеттігін анықтады. Ол сонымен қатар, экономиканың тұрақты бір жағдайынан келесі тұрақты жағдайға көшуге мүмкіндік беретін, ұзақ мерзімді тербелістерді қамтамасыз ететін әлеуметтік-экономикалық жүйені құру мүмкін деп есептеді. Біздің ойымызша, бұл қазіргі экономикалық дамудың қытайлық үлгісі болса керек.

Бірақ, Н.Д. Кондратьев, А.В. Чаянов, Л.Н. Юровский сияқты экономист ғалымдардың пікірлері есепке алынбады. БК(б)П ОК-нің экономикалық саясатының дұрыстығын негіздеп, оның жарқын болашағын дәріптеген С.Л. Фридманның (Фридман, 1928), П.М. Керженцев (Керженцев, 1932) сияқты ғалымдардың еңбектері

жарық көріп жатты.

Индустриаландыру саясатының жарқын жетістіктерін дәріптеу Ұлы Отан соғысы жылдарынан кейін де өз жалғасын тапты. Қазақстандық С.Б. Бәйішевтің (Баишев, 1949), И. Ерғазиевтің (Ерғазиев, 1954) еңбектерінде индустриаландыруға біржақты баға берілді. Оның тек жағымды жақтары көрсетіліп, қарама-қайшылықтары мен кемшіліктері қарастырылмады. Сондай-ақ, С.Б. Бәйішевтің басқаруымен жарық көрген екі томдық «Қазақ КСР-індегі индустриаландыру тарихы» атты құжаттар мен материалдар жинағы (История, 1967а; История, 1967б) индустриаландыру тарихының жетістіктерін көрсетуге құрылды. Одан кейінгі жылдары жарық көрген А.Ф. Хавиннің (Хавин, 1962), В.С. Лельчуктің (Лельчук, 1984) еңбектері де коммунистік идеология шеңберінен шыға алмады. Кеңес заманында индустриаландыру тарихына қатысты жарық көрген еңбектерге оны дәріптеу тән болса, КСРО ыдырағаннан кейінгі алғашқы онжылдықта индустриаландыру тарихын біржақты қарап, оның бас авторы мен Компартияны жазғыру етек алды.

Сондықтан, индустриаландыру тарихнамасына осындай қысқаша шолу жасай отырып, адамзат тарихында болған аса ірі өндірістік модернизация тарихын кешенді зерттеу қажеттігін айтқымыз келген болатын.

Нәтижелері. Қоғамдық ғылым салалары соңғы 28 жылда Кеңес империясының ыдырау себебін түсіндіруге барынша тырысып келеді. Сонымен қатар, халықаралық аренада беделі бар белгілі саясаткерлер де осы мәселеге байланысты өз көзқарастарын білдіруде. Соның көпшілігі, КСРО-ның ыдырауын оның жоспарлауға негізделген мешуе экономикасынан көреді. БК(б)П ОК-нің ұлт мәселесіне қатысты жүргізген саясаты көбінесе ескерілмейді, ескерілсе де екінші кезекте.

Бүгінгі күннің тұрғысынан алып қарағанда, тарих ғылымы өткен күннің тәжірибесі мен бүгінгі күннің кемшіліктері негізінде тарихи процестерді қорытып, құбылыстар мен оқиғаларды түсіндіретін сияқты. Кеңестік кезеннің тарихын бүгінгі ұлтсыздық пен тапсыздық жайлаған, қағазбастылық бюрократия мен нарықтық экономика орнаған мемлекетте отырып саралау, тәуелсіздіктің буымен алғашқы кезде тарихшылар жабыла жамандаған құбылыстарды қайта қорыту, оқиғалардың себептері мен сырын объективті түсінуге ұмтылу аса маңызды.

Кеңестер Одағында жүргізілген индустриаландыру саясаты әлемде қалыптасқан саяси және экономикалық жағдайларға тікелей байланысты еді. Бірінші дүниежүзілік соғыстың Германия мен протекторат елдерге қатысты әділетсіз қорытындылары, Версаль-Вашингтон жүйесінің милитаристік сипаты және Ұлттар Лигасының антикоминтерндік қызметі жаңа дүниежүзілік соғысқа тарихи алғышарттар қалыптастырып берді.

Алғашқы кезде, Ресейдегі социалистік революция дүниежүзілік социалистік революцияға ұласады деген В.И. Лениннің тұжырымына сәйкес әлеуметтік құрылыстары әр түрлі елдермен бейбіт қатар өмір сүру тұжырымдамасы И.В. Сталин басшылыққа келе салысымен-ақ агрессиялық сипатқа ие болды. И.В. Сталин үкіметі алғашқы күндерден-ақ: «бізді айнала капиталистік жау мемлекеттер қоршап тұр, олардың бар арманы жас социалистік мемлекетті құлату» деп жариялады. Кеңес мемлекеті осы тұжырым негізінде «өзін-өзі сақтап қалу үшін» милитаристік жолға түсуі тиіс болды. Ол үшін индустриаландыруды тездетіп жүргізу қажет еді.

1925 жылдың соңына таман Кеңес Одағында халық шаруашылығын қалпына келтіру негізінен аяқталды. 1925 жылы ірі өнеркәсіп соғысқа дейінгі көлемнің 75 %-ын, ал ауыл шаруашылығы 87 %-ын берді. Оның ішінде, мемлекеттік және кооперативтік өндіріс ішкі жалпы өнімнің 81 %-ына тең келсе, жеке сектор 19 %-ға тең келді (Соловьев, 1983:200). Партия басшылығы социалистік құрылыс жоспарының келесі сатысы болып табылатын социалистік индустриаландыруды жүзеге асыратын уақыт жетті деп есептеді.

КСРО-да социалистік индустриаландыру бағытын 1925 жылы 18–31 желтоқсан күндері Москвада өткен Компартияның XIV съезі жүзеге асыру қажет деп тапты. Съезд экономикалық құрылыс саласындағы жетістіктерді айта келіп, «КСРО-ның әлемдік капиталистік шаруашылықтың жемтігіне айналуудан сақтау үшін КСРО-ның экономикалық дербестігін қамтамасыз ету қажет, ол үшін елді индустриаландыру

бағытына көшу қажет» (История, 1969:21-22), - деген нұсқау берілді. Жұмысшылар мен шаруалардың алдына КСРО-ны машина мен қондырғыларды тасушы елден машиналар мен қондырғыларды шығарушы елге айналдыру міндеті қойылды. Мұндай жаңа экономикалық бағытты қолдамаған БК(б)П ОК Саяси бюросының мүшелері Г.Е. Зиновьев пен Л.Б. Каменев троцкизм негізінде пайда болған «жаңа оппозиция» ретінде айыпталып, съезде жеңіліс тапты. Г.Е. Зиновьевке тірек болған БК(б)П Ленинград ұйымы да артынша Орталық комитетті жақтап шықты.

Ресейлік тарихшы К. Писаренконың «Саяси бюродағы отыз жылдық күрес» атты монографиясында (Писаренко, 2006) Саяси бюро мүшелерінің арасындағы билік үшін болған күрес тарихы нақты мұрағат құжаттарының негізінде ашылған. Зерттеуші 1926 жылдың басында құрылған Л.Д. Троцкий және Л.Б. Каменев пен Г.Е. Зиновьевтің оппозициялық блогы И.В. Сталин мен Л.Д. Троцкий арасындағы құпия ымыраласудан кейін жүзеге асқан деген қорытынды жасайды. Себебі, 1923–1925 жылдары өзіне қарсы күрескен Л.Б. Каменев пен Г.Е. Зиновьевті толық талқандап, И.В. Сталинді «екінші Ленин» дәрежесіне көтермесе, Компартияның фракцияларға бөлініп ыдырау қаупі болды деген жорамал жасайды. Қалай дегенмен де, зерттеушінің осы бір пікірі шындыққа жанасатын сияқты. Өйткені, атышулы «үш көсемге» қарсы күресте Саяси бюро мүшелері түгелдей И.В. Сталинді жақтап, оның партия ішіндегі беделі бұрын-соңды болмаған деңгейге көтерілді.

1926 жылы 14-23 шілде аралығында өткен БК(б)П-ның пленумында В.И. Лениннің ізбасарларының бірі Г.Е. Зиновьев Саяси бюро құрамынан шығарылып тасталды (Писаренко, 2006:197). Көп ұзамай, Қазан төңкерісінің 10 жылдығы қарсаңында БК(б)П ОК-не қарсы демонстрациялық әрекеттер жасағаны үшін, 1926 жылы 23 қазанда өткен Пленумда Л.Д. Троцкий Саяси бюро мүшелігінен, ал Л.Б. Каменев мүшелікке кандидаттықтан шығарылып тасталды (Писаренко, 2006:198).

Осылайша, КСРО-ның болашақ шаруашылық және экономикалық даму бағыты тікелей И.В. Сталиннің билігіне тәуелді болып қалды. И.В. Сталин жаңа экономикалық саясат жылдарында қалыптасқан «нэпмандар» мен «совбурларға» қарсы жалпыхалықтық наразылықты өзінің мақсатына шебер пайдалана отырып, елді индустриаландыруды ашық бастауға шешім қабылдады. Саяси биліктегі «екінші Лениннің» бұл шешімін 1926 жылы 26 қазан мен 3 қараша аралығында өткен БК(б)П-ның XV конференциясы толық қоштап шықты. Оған жаңа экономикалық саясаттың нәтижесінде КСРО экономикасының 1913 жылғы деңгейге жетуі, халықтың әл-ауқатының түзелуі де негіз болды. XV партконференция 3-қараша күні қабылдаған «Елдің шаруашылық жағдайы және партияның міндеттері туралы» қарарда капиталистік елдер қоршауында отырған, техникалық және экономикалық жағынан артта қалған КСРО-ны дамыту үшін шаруашылық дамудың барлық қозғаушы күштерін нақты есепке ала отырып, елдің экономикасына мемлекеттің дер кезінде араласуы қажет делінді (История, 1969:23). Осы жол – социализмге апаратын жоспарлы дамуды қамтамасыз етуі тиіс болды. Партконференция елде индустриаландыруды жүзеге асыруды нақты міндет етіп белгіледі және троцкийшіл-зиновьевшіл оппозицияны айыптап, болашақта меньшевиктік әрекетті қайталаса партия қатарынан шығарылатыны ескертілді.

Осылайша, КСРО-ны индустриаландыру мемлекеттік көлемдегі науқанға айналуы тиіс болды. Мемлекеттік биліктің жоғарғы эшалонындағы билік үшін күрес жағдайында елдегі осындай күрделі экономикалық міндетті орындап шығу үшін барлық күш түгел жұмылдырылуы керек еді. Компартияның саяси (кеңестендіру) және шаруашылық бағыты ұлттық республикалар мен автономияларға да ортақ болатын. Орталық билік үшін маңызды болып табылатын науқандардың көлеңкесінде қалған ұлт мәселесі әбден шиеленісіп, шешім таппағаны аз болғандай, енді кешегі патшалық Ресей кезінде орнаған отаршылдық саясат жаңа түр мен мазмұнға ие болған кеңестік кезеңде ұлт аймақтарының мүддесі мүлдем ескерілмей, Орталықтың өнеркәсіп аудандары үшін шикізат базасы болудан басқа жол қалмағандай еді. Мәселенің осындай астары мен мазмұнын түсінетін қайраткерлер ұлт аймақтарында өте аз болатын. Сондай қайраткерлердің бірі де бірегейі, атышулы «пантүркист», 1926 жылдың 31 мамырынан РКФСР Халық комиссарлар кеңесі төрағасының орынбасары

қызметін атқарып отырған Тұрар Рысқұлов еді.

1923 жылы 17-25 сәуір аралығында өткен РК(б)П XII съезі қабылдаған «партиялық және мемлекеттік құрылыстағы ұлттық мәселелер» жөніндегі қарар шешімдерін шынайы жүзеге асыруды талап етудің қаншалықты қатерлі екендігін 1923 жылы 9-12 маусым аралығында болып өткен IV Ұлттық кеңестегі М.Х. Сұлтан-Ғалиевтің тағдыры анық көрсетіп берді (Қоңыратбаев, 1994:357-370). «М.Х. Сұлтан-Ғалиевтің ісі» дегеніміз – ұлттық республикалардың шынайы егемендігін талап етуші әрбір ұлт аймақтарының қайраткерлеріне жасалған қатаң ескерту болатын. Оны сол IV Ұлттық кеңесте-ақ М.Х. Сұлтан-Ғалиевтің пікірлесі ретінде айыпталған Т. Рысқұлов жақсы түсінген еді. Содан бері өткен үш жыл ішінде КСРО-дағы ұлт мәселесінің қыр-сыры мен И.В. Сталиннің ұлт аймақтарына қатысты саясатын қапысыз түсінген Т. Рысқұлов басын жаңа қатерге тіге отырып, 1926 жылы 12-14 қараша күндері Москвадағы XV партконференция мен оның артынша шақырылған БОАК сессиясына жиналған ұлт аймақтары өкілдерінің басын қосып, кеңес өткізді.

Т. Рысқұлов кеңесті өткізу үшін өзі мүшесі болып табылатын «РКФСР, РКФСР құрамындағы ұлттық республикалар мен облыстық органдардың құрылысы» мәселесі жөніндегі комиссияның (РЭСТМА, 564:5) құқығын пайдалана отырып, Москва қаласына XV партконференцияға және оның артынша РКФСР БОАК-нің кезекті сессиясына келген ұлт аймақтарының өкілдерін жинаған еді. «Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті Төралқасы жанындағы Ұлттар бөлімі және РКФСР Халкомкеңесі төрағасының орынбасары Рысқұлов жолдастың бастамасы бойынша шақырылған ұлт өкілдерінің – БОАК пен КСРО ОАК мүшелері және ұлттық шет аймақтардың басқа да өкілдерінің жеке кеңесі» деген атпен құпия құжат ретінде хатталған аталмыш кеңес стенограммасы белгілі баспагер-тарихшы М. Қазыбек пен тарихшы-ғалым Ғ. Маймақовтың «Құпия кеңестер» атты еңбегінде (Қазыбек, Маймақов, 1999) қазақ тіліне аударылып, ғылыми айналымға тартылған болатын. Т. Рысқұлов өткізген ұлт өкілдерінің жеке кеңесінің стенограммасы мен кеңес ұсынысынан оның мақсатын анық түсінуге болады.

Ұлт өкілдерінің жеке кеңесіне қатысушыларды тіркеу қағазына барлығы – 49 адам тіркелген (Қазыбек, Маймақов, 1999:80-83). Кеңесті өткізген Т. Рысқұловты қоса есептегенде 50 адам. Олардың барлығы да партия мүшелері. Кеңеске қатысушыларды ұлт аймақтарына қарай жіктесек, Мари облысынан 2 адам; Башкириядан 3 адам; Ингушетиядан 1 адам; Поволжье немістері АКСР-нан 2 адам; Қырғызстаннан – 3; Татарстаннан – 4; Ойратиядан – 1; Қырым АКСР-нан – 3; Қарашай облысынан – 2; Чуваш АКСР-нан – 2; Солтүстік Осетиядан – 2; Дағыстаннан – 2; Якут АКСР-нан – 1; Бурят-монғол АКСР-нан - 1; Қалмақ автономиялы облысынан – 1; Қазақстаннан 9 өкіл және Москвадағы Т. Рысқұлов, С. Асфендияров, С. Меңдешевтерді қосқанда барлығы 12 қазақ қатысты. Сонымен қатар, РКФСР-дың Росселбанк, ЭКОСО, БОАК, Әлеуметтік қамсыздандыру халкоматы, Әділет халкоматы, Ағарту халкоматы сияқты мекемелердің өкілдері де қатысты (Қазыбек, Маймақов, 1999:80).

Кеңесті ашқан Т. Рысқұлов оның шақырылу себебі мен мақсатын қысқаша түсіндіре отырып, ұлт өкілдерінің назарын күн тәртібіне ұсынылатын 5 мәселеге аударды:

«1) Калинин жолдастың комиссиясының жұмысына байланысты мәселелер. Бұл комиссияның жұмыстары туралы сіздер, сірә, барлықтарыңыз білетін шығарсыздар, комиссияның аты «РКФСР-дің, ұлттық республикалар мен облыстардың құрылысы жөніндегі комиссия» деп аталады. Комиссияның міндеті РКФСР мен Одақтың өзара қарым-қатынасында орын алып отырған конституциялық және ұйымдастырушылық сипаттағы, сондай-ақ РКФСР-дің өзінің құрамына кіретін ұлттық республикалар және облыстармен өзара қарым-қатынасының көптеген мәселелерін тексеріп, талдау жасау; бұл комиссия өз жұмыстарында құрылыс мәселесін де қамтиды, бірақ комиссияның негізгі жұмысы конституциялық-құқықтық мәселелер төңірегіне шоғырландырылған. Комиссияның осындай атқарып отырған жұмысына байланысты жекелеген ұлт өкілдерінің бұл комиссияға ұлт аймақтары мәселелері жөнінде жасаған бірсыпыра ұсыныстары бар. Бұл ұсыныстар дұрыс па, я болмаса бұл ұсыныстарды тағы да қосып және толықтырып немесе кеңейту керек пе – міне осы мәселелер төңірегінде пікір

алмасу қажет.

2) Содан кейін IV ұлт кеңесі үлгісіндегі ұлт кеңесін шақыру туралы мәселе келеді. Ол жөнінде бірсыпыра жолдастар мәселені Орталық Комитеттің өзінде қозғаған және де жер-жерден келген бірсыпыра өкілдер тарапынан мұндай кеңесті шақыру қажеттігі туралы талаптар да бар. Мұндай кеңесті шақырудың мезгілі жетті ме? Егер кеңес шақырылатын болса, онда бұл кеңеске қандай маңыз беру керек?

3) Бүкілроссиялық Орталық Атқару Комитетінің Ұлттар Бөлімінің жұмысы туралы мәселе және бұл бөлімнің құқығы туралы.

4) Ұлт өкілдерін РКФСР Халық Комиссариаттары аппараттарына тарту туралы. Жекелеген адамдарды аппаратқа ұсыну басталды, ал бұл мәселе бойынша кейін қалай болмақ?

5) Ұлт аймақтарындағы кемшіліктер мен жетімсіздіктер туралы» (Қазыбек, Маймақов, 1999:201–202).

Кеңес жұмысы негізінен Т. Рысқұлов ұсынған күн тәртібі бойынша жүргізілді және кеңес ұсыныстары М.И. Калинин басқаратын комиссияға материал ретінде ғана тапсырылатындығы алдын-ала делегаттарға ескертілді. Кеңеске қатысушылар әбден шиеленіскен ұлт мәселесі мен индустриаландыру бағытына қатысты өз ойлары мен ұсыныстарын ортаға салды. Сөйлеушілерге уақыттың тығыздығына байланысты 10 минуттан уақыт берілді. Күн тәртібі бойынша ұлт республикалары мен облыстары атынан 33 адам жарыссөзге шықты. Біз осы сөйлеушілердің ішінен индустриаландыруға қатысты пікір білдірген өкілдердің сөздерін бөліп алып, талдауға тырысамыз.

Ұлт аймақтары мен Орталықтың арасындағы құқықтық теңсіздікке тереңірек тоқталған Қырғызстан өкілі Ж. Әбдірахманов: «Осыдан келіп ұлт қызметкерлерінің әрбір дұрыс ұсыныстары өрескел түрдегі жергілікті ұлтшылдықтың көрінісі ретінде қаралуда... сірә орыс ортасынан шыққан қызметкерлердің көбі Кеңес Одағын индустриаландыру міндетін ұлттық аймақтар шикізат жеткізіп берушілер болуға тиіс, ал индустриаландыру болса, бұл Кеңес одағының ішкі ісі, ал біздер болсақ сол үшін тек шикізат, нан, ет және т.б. беріп қана отыруымыз керек деп түсінеді», (Қазыбек, Маймақов, 1999:214) – деп барлық ұлт аймақтары үшін өзекті мәселені қозғай келе, ұлттық республикалар мен облыстардың құқықтық өкілеттігін кеңейту қажет деген ұсыныс айтты.

Қырым автономиялы облысының өкілі О.А.Г. Дерен-Аярлы Орталық пен ұлттық автономиялардың қарым-қатынасын айтарлықтай өзгерту қажет дей отырып, олардың құқықтық жағдайын революцияның жаңа міндеттеріне, еліміздің индустриаландыру және социалистік құрылыс міндеттеріне бейімдей түсу керек деді. «Жолдастар, - деді одан ары ашына сөйлеген Дерен-Аярлы, - біздер қазір өнеркәсіптің дамуының 5 жылдық жоспары мен әр түрлі онжылдық шаруашылық жоспарларын бекіткелі отырмыз. Егер сіз бұл жоспарларда автономиялы республикалардың мүдделері, шаруашылық та, экономикалық та мүдделері қалай бейнеленгенін көргіңіз келсе, онда бұл жоспарлардан автономиялы республикалардың мүдделерінің мүлдем көрініс таппағанын айқын байқайсыз. Кез-келген республиканы алып көріңіз. Жақында мен газеттен республикалар арасындағы өнеркәсіпті дамытудың 5 жылдық жоспарында қандай өнеркәсіптік қорлар бөлінгенін оқыдым: Башқұртстан 1 %, бүкіл РКФСР халқының 8,9 % құрайтын ірі Қазақстан республикасы өнеркәсіпті дамыту жөніндегі қордан 1 % қана алған» (Қазыбек, Маймақов, 1999:218-219). Ол одан ары, Қырым республикасындағы жалпы кіріске қарасақ бәрі де тамаша сияқты екенін, бірақ Ялта қаласындағы әрбір тұрғынға шаққанда кіріс пен шығыс 50–60 сомнан келетінін, ал онда тек орыстар тұратынын атап өтті. Ал татарлар тұратын Бақшасарайдың әрбір тұрғыны үшін кіріс пен шығыс небәрі 4–5 сомды ғана құрайтынын ашына айтты. Міне, осындай жағдай, сол кезеңдегі барлық ұлт аймақтарына тән екендігі кеңесте сөйлеушілердің сөздерінен анық көрініп отырды.

Кеңесте ашына сөйлегендердің бірі – Дағыстан Республикасы ОАК-нің төрағасы Н.П. Самурский еді. Ол ұлт мәселесінің дұрыс шешілуі КСРО-ның болашағына тікелей әсер ететін фактор деп бағалады. Кейін Қазақстанда Ф.И. Голощекин өткізген мәжілісте кеңеске қатысқан қазақ қайраткерлерін тұқыртудың негізгі көзірі болған Самурскийдің «Ванька прет» деген сөзі де осында айтылды. Самурский өршіген орыс

шовинизмі туғызып отырған жергілікті ұлтшылдыққа қарсы күрес шаралары ретінде «социалистік құрылысты күшейту, яғни ұлт республикалары мен облыстарындағы өнеркәсіп пен кооперацияны дамыту қарқынын күшейтуді» ұсынды (Қазыбек, Маймақов, 1999:220-229).

Кеңеске қатысқан қазақстандықтардың ішінен Ж. Мыңбаев, Ә. Досов сөз сөйледі. Сонымен қатар, қазақтардан РКФСР Экономикалық кеңесінің мүшесі С. Меңдешев, БОАК Ұлттар Бөлімінің меңгерушісі С. Асфендиаров және Қазақстаннан қуғындалып, Москвадағы Марксизм-ленинизм курсының тыңдаушысы болып жүрген С. Қожановтар кеңесте өз пікірлерін ортаға салды. Кеңестің негізгі ұйымдастырушысы Т. Рысқұлов болса мәжілістерге бастан-аяқ қатысып, оны жүргізіп отырды. Кеңес стенограммасын оқи отырып, Т. Рысқұловтың негізгі ұйымдастырушы әрі ұсыныстардың негізгі авторы екенін байқау қиын емес.

Аталмыш кеңес партия басшылығындағы билік үшін күресте индустриаландырудың негізгі жақтаушысы И.В. Сталиннің саяси жеңісі жағдайында өткендіктен, Т. Рысқұлов сияқты көнігі саясаткердің индустриаландырудың міндетті түрде барлық ұлттық республикаларда жүргізілетінін анық түсінгені белгілі. Осындай жағдайда, қолда бар барлық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, М. Калинин басқарған комиссия мен шақырылуы мүмкін 5-ші ұлттық кеңес арқылы автономиялы ұлттық республикалар мен облыстардың құқықтарын кеңейтуге тырысқаны анық байқалады. Кеңестегі қорытынды сөзінде Т. Рысқұлов: «... Мен біздің ұлт саясатымыздағы мәселелердің барлық салмағы қазір шаруашылық майданына көшіріле бастағанын ғана атап өткім келеді, себебі жоғарыда айтып өткенімдей, партияның саяси тұрғыдағы бағыты берік те айқын жүргізілуде. Бірақ бұл саяси бағыт, атап айтқанда, барлық кезде басқару аппараты саласы бойынша жүргізілетін шаруашылық және кеңестік шараларда жүзеге асырыла бермейді... Қазір экономикалық саясатта басты орынды елімізді индустриаландыру мәселесі, социализмді бір елде орнату мәселесі алып отыр, осы мәселелерде қалай дегенмен де ұлт аймақтары мүлдем ескерілмей келеді. Тіпті кейбір жауапты жолдастардың бұл ұлт аймақтарында қандай индустриаландыру болмақ дейтінін қайтерсіз. Онда бірыңғай көшпелі шаруашылықпен айналысады, ал егіншілікпен айналысатын аймақтарда, өнеркәсіп орындарының дамуына негіз аз. РКФСР орталығында фабрикалар мен заводтарды күшейту қажет, ал шет аймақтары шикізатпен жабдықтаушы ролін атқаратын болады. Әрине мұндай пікірден кейбір бізге мәлім рухтың иісі (ұлыорыстық – С.Ш.) аңқып тұрғаны мәлім, бірақ қалай болғанда да біздің елімізде социализмді орнату және кеңес өкіметін нығайту үшін шын мәнінде индустриаландыру міндетінің иісі аңқып тұрмағаны белгілі, және де, бұның өзі, әрине, ешқашан да партия бағытында көрініс таба алмайды», (Қазыбек, Маймақов, 1999:314) - деп Орталықтың отарлық саясатын өшкереледі.

«Егер де біз, - деді Т. Рысқұлов, - елімізді индустриаландырудың бұл зор міндетінен ұлт аймақтарын мүлдем шығарып тастап, оларға шикізатпен жабдықтаушы ретінде қарап, бұларды мешеу күйінде қалдыратын болсақ, онда бізге анағұрлым алдыңғы қатарлы ұлттарды қуып жету былай тұрсын, қайта бір адым кейін шегінбекпіз, әрине бұл жерде бағыт екі айырылмақ, бағыт кеңес өкіметінің пайдасына да, біздің жалпы жағдаймыздың пайдасына да шешілмейтін болып айырлымақ. Сондықтан партияға күштеп таңуға тырысып жүрген бұл жолды қабыл алуымыз керек.» (Қазыбек, Маймақов, 1999:315). Яғни, Т. Рысқұлов, индустриаландырудан ешбір ұлт аймағының қашып құтылмайтыны белгілі болып отырған кезде оған қарсы күреспей, қайта партияның саясатына бейімделе отырып, кемшіліктерді бірігіп реттеудің тиімді болатынын делегаттарға барынша түсіндіруге тырысты. Осы бағыт кеңес қабылдап, М.И. Калинин басқаратын комиссия мен И.В. Сталинге жолданған «ұсыныстың» «А. шаруашылық құрылысы саласы бойынша» бөлімінде мынадай нақты талап-тілектер қойылды:

«а) Елімізді индустриаландыруға байланысты артта қалған ұлттық шет аймақтарда (тиісті шикізат базасы бар) өнеркәсіп орындарын құру мен жергілікті пролетариат кадрларын даярлау туралы партия белгілеген міндеттерді табанды түрде күн тәртібіне қою керек, онсыз пролетариаттың шаруаларға басшылықты жүзеге асыруы және бұл шет аймақтардың шаруашылық даму қарқынының күшеюі мүмкін емес, осы

мақсатпен өнеркәсіп пен күрделі құрылысты қаржыландыруға бөлінетін қаражаттарға АКСР-дың қатысуының белгілі бір үлесін белгілеу қажет, бұл үлесті АКСР халқының санына ғана емес, сондай-ақ экономикалық мүмкіндіктеріне де, сонымен қатар орын алып отырған шын мәніндегі материалдық теңсіздіктерді жою міндеттерімен де сәйкестендіріп айқындау керек.

б) Партияның XIII съезінің деревняда капиталистік қатынастардың дамуын тоқтататын ұлттық кооперацияларды дамытуға айрықша көңіл бөлу жөніндегі қаулысын іс жүзіне асыру қажет, осы шаралар үшін ұлттық шет аймақтарда кооперацияның дамуына арнап ерекше кооператив қорын бөлу керек.

в) РКФСР-дың ұлттық автономиялы бірлестіктермен шаруашылық өзара қарым-қатынастарында орын алып отырған жөнсіздіктерді және «сұғанақтықты» жою үшін АКСР-дың шаруашылық мәселелерін жоспарлы түрде талдап әзірлеуді қарқынды, ұлттық шет аймақтардың мұң-мұқтажы мен талап-тілектерін РКФСР-дың бюджеті мен жалпы шаруашылық жоспарларында толық әрі нақты көрініс табуына қол жеткізу керек.

г) Ұлттық антогонизмнің өршуіне қолайлы жағдай туғызып, шаруашылық құрылысы дамуын тежеп отырған барлық жөнсіздіктерді түбегейлі түрде жою үшін тиісті ұлттық шет аймақтарда жер саясатының дұрыс бағытта жүргізілуі мен жерге орналастыруды бақылау қажет.

д) РКФСР Мемлекеттік Жоспарлау Комиссиясы мен Орталық Статистика басқармасын автономиялы ұлттық бірлестіктердің экономикалық және мәдени-әлеуметтік өмірін, олардың даму динамикасын, артта қалу деңгейін мұқият зерттеуге, бұл шет аймақтардың социалистік құрылысқа көшуі жолымен олардың даму қарқынын күшейту үшін шаруашылық-мәдени шараларды дұрыс талдап әзірлеу мақсатында РКФСР құрамындағы әрбір автономияның үлес салмағы коэффициентін дәлірек айқындауға батыл түрде бейімдеу қажет» (Рыскулов, 2019:188-189).

Бұл ұсыныстар – Орталықтың өктем саясатына қарсы бас көтеруге шамасы жоқ ұлт аймақтарының бүкілкенестік кеңістікте жүргізілетін индустриаландыру науқаны кезінде дамудан шет қалмай, экономикалық жетістіктерге Ресеймен бірге жетуді көздеген игі талпыныстар болатын. Кеңес қабылдаған барлық ұсыныстар қағазға түсіріліп, М.И. Калинин төрағалық еткен «РКФСР, РКФСР құрамындағы ұлттық республикалар мен облыстық органдардың құрылысы» мәселесі жөніндегі комиссияға және БК(б)П ОК-не тапсырылды. Өкінішке орай, ұлт аймақтарының бұл талап-тілектері ескерілмей, керісінше, ұлттық республикаларда оған қатысушыларды «партия тәртібін бұзған ұлтшылдар» ретінде айыптау кампаниясы жүргізілді. Өз рұқсатынсыз кеңес өткізгені үшін Т. Рыскулов БК(б)П ОК тарапынан қатты айыпталды. Ал, кеңеске қатынасқан ұлт қайраткерлерінің барлығы өз республикаларында партиялық сөгіс алады. «Рыскулов кеңесіне» қатысқан қайраткерлерді айыптау үшін Татарстан, Башқұртстан, Қазақстан, Қырғызстан, Дағыстанда арнайы пленумдар ұйымдастырылады (Қоңыратбаев, 2019:22).

1926 жылы 18 желтоқсанда БК(б)П Қазөлкекомы бюросының шешімі бойынша шақырылған БК(б)П Қазөлкомы бюросының, Бақылау комиссиясы Төралқасының, Қазхалком және Қазатком фракцияларының ұлт өкілдерінің кеңесі туралы біріккен мәжілісі болып өтті (ҚРПА, 950:1). Қазақстан Республикасы Президентінің архивінде сақталған аталмыш мәжілістің 71 беттік стенограммасымен танысып шыққан адамға БК(б)П ОК-не Т. Рыскулов өткізген жеке кеңес ұсыныстарының ұнамағаны және оны сол ұлт аймақтарының өзінде жоққа шығару туралы құпия тапсырма бергені түсінікті. Бұл «БК(б)П Қазөлкекомы бюросының, Өлкелік Бақылау комиссиясы Төралқасының, Қазхалком мен Қазатком фракцияларының бірлескен мәжілісінің қаулысынан» анық көрініп тұр (ҚРПА, 1129:26-27). Сондай-ақ, 1927 жылы 2 қаңтарда өткен БК(б)П Қазан қалалық ұйымы белсенділері мен XII Татар облыстық партконференциясы делегаттарының бірлескен жиынында қабылданған қарар мазмұнынан да осыны анық байқауға болады (ҚРПА, 1129:36-36-а.п.).

БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитетінің хатшысы Ф.И. Голощекин Москвада өткен ұлт өкілдерінің жеке кеңесінің ұсыныстарын жоққа шығару үшін, оған қатысқан қазақстандықтарды партия тәртібін бұзып, өзінен секіріп кеткеннен бастап, ең ақыр

аяғы, Н.П. Самурскийдің «Ванька прет» деген сөзі арқылы оларды ұлтшылдар қатарына жатқызып, кеңесте сөз сөйлеген С. Қожанов, Ж. Мыңбаев және С. Асфендиаровтардың пікірлері мен тезистері Қазөлкеком мен ҚАКСР үкіметінің бағытынан мүлдем алшақ жатыр деген қорытынды жасалды. Қызылордада өткен бірлескен мәжілісте Москвадағы жеке кеңес туралы арнайы баяндама жасаған Н. Нұрмақовтан бастап, кеңес стенограммасымен мүлдем таныспаған көптеген қазақ қайраткерлері Ф.И. Голощекиннің ығына жығылып, кеңеске қатысып сөз сөйлеген Ж. Мыңбаев пен Ә. Досовты мамықтай сабап, жүндей түтті. Сонымен қатар, жазғырушылардың назарынан С. Қожанов пен С. Асфендиаров та шет қалмады. Кеңеске жәй ғана қатысып, бір ауыз да сөз айтпаған Ж. Сұлтанбеков те Ф.И. Голощекин назарынан тыс қалмады. Бір сөзбен айтқанда, Ф.И. Голощекин ұйымдастырған жиында сөз сөйлеген Н. Нұрмақов, О. Исаев, Ү. Құлымбетов, М. Саматов, Ғ. Тоғжанов, М. Мырзағалиевтар Т. Рысқұлов өткізген ұлт өкілдерінің кеңесін жоққа шығарса, Ә. Жангелдин объективті пікір білдірді. Ал Ә. Лекеров ұлт өкілдерінің кеңесінің ұсыныстарын толық жақтап, Ф.И. Голощекиннен қаймықпай-ақ Орталық пен Қазақстан арасындағы теңсіздіктерді көптеген нақтылы фактілермен ашып көрсетті.

Қызылордада өткен жиынға қатысып, индустриаландыру мен шаруашылықты дамыту бағытына қатысты пікір білдірген адамның бірі О. Жандосов болды. Қазөлкекомы үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі әрі хатшысы қызметтерін қатар атқарып жүрген О. Жандосов Москвада өткен кеңесті ұлттардың нақты артта қалуынан туындайтын жаңа саяси қайшылық деп бағалап, кеңесті шақырудың объективті себептерін ашты. Бірақ, индустриаландыруға қатысты кеңес жасаған қорытындылар мен ұсыныстарды дұрыс емес деп бағалай отырып, кеңес жергілікті өндіргіш күштердің даму мәселесіне назар аудару керек еді деген пікір білдірді (ҚРПА, 950:32). О. Жандосовтың аталмыш жиында сөйлеген сөзінен екіұштылық пен ішкі қайшылықты анық байқауға болады. Мұның өзі, қалыптасқан саяси жағдайға бейімделе сөйлеуге тырысқанымен, ұлтжанды саясаткердің ұлт мәселесіне көңілі ауып тұрып, саясаткерге тән қалыппен сөйлеуіне байланысты болса керек деп топшылаймыз.

Қазақстанның экономикалық және шаруашылық даму бағыттарына байланысты, ұлт мәселесіне қатысты Орталық билік пен қазақ қайраткерлерінің арасындағы пікір қарама-қайшылығы бір күннің туындысы емес еді. Ол оған дейінгі уақыттарда да анық көрініс тауып жатқан болатын. Мысалы, 1921 жылы 11-18 маусым аралығында Орынборда өткен бірінші бүкілқазақстандық партконференцияда РК(б)П ОК хатшысы Е.М. Ярославский (шын аты-жөні – Губельман Миней Израилевич – С.Ш.) бастаған еуропалық коммунистер мен қазақ қайраткерлерінің арасында өткір пікірталастар орын алды. Е.М. Ярославский партконференция тізгінін қолдан шығармай, РК(б)П ОК нұсқауларын бұлжытпай орындауға күш салды.

Сондай-ақ, партконференцияның 15 маусымдағы мәжілісінде В.А. Радус-Зенькович «ҚКСР-дегі партияның кезекті міндеттері» атты баяндама жасап, өз сөзінде еңбекші қазақ халқы барлық жаңалықтар мен өзгерістерге сенбей отыр, оларда бүкіл орыстарға жаулық пиғылдың бар екені сезіледі деген пікір білдірді. Ұлтшылдық тек қазақ кедейлеріне ғана емес, басшы қызметтердегі қазақтарға да тән деді. Баяндамашының сөзінен оның қазақ даласындағы жағдайдан алшақтығы және ұлт мәселесін дұрыс түсінбейтіні анық көрініп тұрды. В. Радус-Зенькович пен Г. Дунаевтың баяндамалары бойынша жарыссөзге түскен А. Асылбеков, С. Меңдешев, Ә. Жангелдиндер қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғады. «Мен, қазақтар арасында кеңестік билік бекіген жоқ деген мәлімдемені естідім. Ал мен шаруалардың (орыстардың – С.Ш.), казактар мен қазақтардың саяси деңгейі бірдей екенін айтқым келеді. Қазақтарға қарағанда, кеңес билігіне қарсылар шаруалар мен казактардың арасында баршылық», (Протоколы, 1935:79-80-б.) - деп С. Меңдешев оларға жауап қайтарды. С. Меңдешевтің одан арғы сөздері – оның В.А. Радус-Зеньковичтің Қазақстандағы жағдай туралы түсінігінен әлдеқайда кең ойлайтынын әрі жағдайды алақанындағыдай біліп, РК(б)П ОК-нің ұлт мәселесіне қатысты саясаты мен Қазпартбюросы алдына қойып отырған міндеттерін жетік білегінен көрсетеді. Бұл туралы М. Костеловская «Жолдас Меңдешев бос сөздің көп, нақты нұсқаудың аз екені туралы алтын сөздер айтты», - деп ерекше атап көрсетті. Конференция соңындағы өкілетті өкіл Е.М. Ярославскийдің іс-әрекеттері

қазақ қайраткерлерінің заңды наразылығын туғызды. Конференцияның Қырпартбюро есебі бойынша жасалған қаулысын қабылдау кезінде ол бұрмалаушылыққа салынып, Орталықтың отарлық өктемдігін көрсеткен еді.

1922 жылы 10 желтоқсанда өткен РК(б)П Қазақ облыстық комитетінің Пленумы «Байлар туралы» мәселені қарастырды. Бұл мәселе бойынша алдымен А. Вайнштейн, содан кейін А. Асылбеков баяндама жасады. А. Вайнштейн «Қазақ даласы ішкі революцияны әлі басынан кешірген жоқ» дей отырып, ауылдарда кеңестік биліктің әлеуметтік базасын қалыптастыру үшін қазақ байларын экспроприациялау (мемлекет пайдасына үшін мал-мүлкін мәжбүрлеп тартып алу – С.Ш.) мүмкіндігі туралы мәселені талқылауды ұсынды. Ал А. Асылбеков оған мүлдем қарама-қайшы пікір білдіріп: «Байлардың малының бір бөлігін экспроприациялауды іс жүзіне асыру қажетсіз салдарларға әкеліп соқтыруы мүмкін. Орыс қызметкерлері Қазақ өлкесінің ерекшеліктері мен халықтың патриархалдық-рулық тұрмыс-тіршілігін білмейді», - деген пікір білдірді. А. Нахимжан экспроприацияға қарсы екенін ашық білдірсе, Ә. Әйтиев, А. Байгильдин және З. Миндлиндер экспроприацияны жақтады. Н. Нұрмақов болса, өндіріс пен кооперацияны дамытуды принципті түрде жақтайтынын жеткізе отырып: «ешкім экспроприацияға қарсы емес, бірақ мұны іс жүзіне асыру оңай емес, ал дәл қазіргі уақытта – мүмкін емес. Халықты революцияландыратын адамдар жоқ. Партияға қазақ жастарын көптеп тарту керек», - деді. А. Кенжин Н. Нұрмақовпен келісетіндігін жеткізді. И. Тоқтыбаев: «Экспроприация мәселесіне әлі ерте, бұқараның өзі бұған дайын емес, біздің игі бастамаларымыз аяқсыз қалуы мүмкін», - деді. Ал С. Меңдешев «Әлеуметтік база қалыптастырудың экспроприация сияқты мұндай әдісі қалаған нәтижелерге қол жеткізуге алып келмейді, саяси және революциялық әсер қалыптастырмайды. Ең жақсы әдіс – шаруашылықты жалпы қалпына келтіру» - деді. С. Садуақасов: «Вайнштейн фантазиясы өте ауқымды, орыс қызметкерлері тезек түтінін иіскемеген (егер қазақтар фабрика қазандығында қайнамаған болса). Өз әдісімен Вайнштейн екінші Қазан төңкерісін емес, контрреволюция немесе жаппай төртіпсіздік жасайды. Байлардың 1–2 бас малын тартып алу емес, өнеркәсіпті дамыту бізге базаны қалыптастырады», - деді. Ал А. Горкин болса: «Кедейлердің өздеріне осы экспроприация керек пе, олар оны күтіп отыр ма? Одан да сауданы дамытқан жақсы» деген пікір білдірді. С. Қоянбаев: «Жалпы алғанда қазақ кедейі дамыған жоқ және бұл экспроприацияны қажет деп қабылдамайды» - деді. Міне, осындай қарсылықтардан кейін барып А. Вайнштейн пікірталастарды қорытындылау бойынша өз сөзінде: «Мен дәл осы экспроприация талап етпеймін, оны төтенше мал-мүлік салығымен алмастыруға болады, бірақ, байларды әлсірету қажет» - деді. Ал РК(б)П Қазобкомының жауапты хатшы Г. Коростолев болса, пікірталас барысында әліптін артын бағып сөйлемеді. С. Меңдешев, А. Асылбеков пен А. Оразбаеваның Қазобкомның өкілеттілігін Орталықтан өз бюджетін жұмсай алатын құқық алуға қол жеткізу арқылы кеңейту туралы «ерекше пікірі» тіркелді (Ашимбаев, Хлюпин, 2008:221).

Қазақ қайраткерлерінің Кеңес билігінің отарлық саясатына қарсылығы біздің С. Меңдешевке қатысты мақаламызда да (Шілдебай, 2020) біршама кеңінен талқыланған болатын. Бір қызығы, РК(б)П ОК хатшысы Е.М. Ярославскийдің қатысуымен Орынбор қаласында 1923 жылы 17-22 наурыз аралығында өткен III бүкілқазақстандық партконференцияда тағы да қазақ коммунистері мен еуропалық коммунистер арасында қазақ ұлтының табиғи құқықтары мен ұлыорыстық шовинизмі, орыс отаршылдығы мәселелері бойынша өткір пікірталастар орын алды (ҚРПА, 541:278-282). Бұл мысалдардың барлығы – индустриаландыру саясатына дейін-ақ қазақ қайраткерлерінің Орталықтың отарлық саясаты мен Қазақстанға қатысты шаруашылық ұстанымдарына қарсы пікірлерінің болғанын көрсетеді.

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері С. Садуақасовтың Қазақстанның шаруашылығы мен өнеркәсібін дамытуға қатысты айтқан пікірлері ерекше маңызға ие. Оның 1925 жылы 17 ақпанда «Еңбекші қазақ» газетінде жарық көрген «Жаңа дәуірдің негізгі мәселелерінің бірі» атты мақаласында: «Қазақстанның астанасын көшірумен бірге туғалы отырған жаңа дәуірдің негізгі мәселесінің бірі – кәсіп шаруасын күшейту», (Садуақасұлы, 2003:315) - дей отырып, мақта егуге жарамды 600 мың десятина жері бар Қазақстанда мата тоқитын фабрикалар салу керек деді.

Ол сонымен қатар, «Қазақстанда кәсіп орнату жұмыстары – алдымыздағы екі-үш жылға шейін екпінді істің бірі... Бұдан былай оңайлығына қызығып, шетінен сатып алуға тым әуес бола бермей, Қазақстанның өзінде іргелі шаруа негізін салуға кірісетін уақыт жетті», (Садуақасұлы, 2003:316) - деп, қазақ даласында фабрика-зауыттарды салу жұмысын қолға алу қажеттігін ашық айтты.

Бірақ, Орталық саяси билік пен БК(б)П Қазөлкекомының бірінші хатшысы Ф.И. Голощекиннің қазақ даласында жүргізілуі тиіс индустриаландыруға қатысты өзіндік жоспары болды. Ол жоспар – патша заманындағы отарлық саясаттың заңды жалғасы іспеттес еді. Кеңес билігі де қазақ даласындағы өндірістің шикізаттық сипатын жақтап, тек қана ұсақ және орта өнеркәсіпті дамытуға назар аударды. Ал бұл кезде БК(б)П Қазөлкекомының бюро мүшесі, ҚАКСР Ағарту халкомы, «Еңбекші қазақ» және «Қызыл Қазақстан» басылымдарының бас редакторы қызметтерін атқарып отырған С. Садуақасов бұл саясатқа ашық қарсы шығып, қазақ даласындағы шикізат көздеріне жақын маңда өнеркәсіп орындарын салу керек деген пікір айта бастады. Ф.И. Голощекин мен С. Садуақасовтың арасында жүрген айтыс-тартыс пен оның қорытындылары академик М.Х. Асылбеков пен тарихшы-ғалым Ж.М. Асылбекованың «Қазақстан индустриаландыру кезеңінде» атты еңбекте (Асылбеков, Асылбекова, 2010) жақсы талданғандықтан, біз бұл мәселеге тоқталмауды жөн санадық. Бірақ, Орталықтың индустриаландыру саясатына қарсы шыққан қазақ қайраткерлері түгелдей «ұлтшылдықпен» айыпталып, Ф.И. Голощекин ұйымдастырған қуғын-сүргінге ұшырады.

Қорытынды. Жалпы алғанда, КСРО-дағы экономикалық дамудың нақты бір жолы ретінде И.В. Сталин ұсынған индустриаландыру бағытына қатысты айтыс-тартыс, сондай-ақ Қазақстанның да экономикалық және шаруашылық дамуына қатысты пікірталастар көпке дейін созылды. 1926 жылы Москвада өткен ұлт өкілдерінің жеке кеңесі мен Қызылордада өткен жиындағы пікірталастар тек оның басы ғана болатын. Кеңес билігі жүргізген индустриаландыру саясаты Орталықтың жоспарына сәйкес жүргізілді және оның кез-келген оппоненттері қатал қуғын-сүргінге ұшырады. Бірақ, ұлттық табиғи құқықты ту еткен ұлт қайраткерлерінің бұл күресі текке кеткен жоқ. Қалай дегенмен де, олардың ұсыныстары мен талаптары Орталық биліктің кейбір өкілдері тарапынан мойындалып, кейбір кездерде қолдау тауып жатты.

Әдебиеттер:

Асылбеков М.Х., Асылбекова Ж.М. Қазақстан индустриаландыру кезеңінде. // Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. Алматы. «Атамұра», 2010. 752 б. (312-381).

Ашимбаев Д., Хлюпин В. Казахстан: история власти. Опыт реконструкции. Алматы. Credos, 2008. 920 с.

Баишев С.Б. Социалистическая индустриализация Казахстана: Стенограмма публичной лекции. Алма-Ата: КазОГИЗ, 1949. 32 с.

Ергазиев И. Кооперативно-колхозное движение в Казахстане в период борьбы за социалистическую индустриализацию СССР (1926–1929 гг.): Автореферат дис. на соискание учен. степени кандидата ист. наук / Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. Кафедра истории СССР. Москва, 1954. 16 с.

История индустриализации Казахской ССР (1926 – июнь 1941 гг.): Т. 2. 1933 – июнь 1941: Документы и материалы: в 2 т. / Под ред. С. Б. Баишева; сост.: Б.Н. Абишева, А.А. Байшин [и др]; Главное Архивное Управление при Совете Министров СССР, Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС, Институты Истории и Экономики АН ССР. Изд-во Наука Казахской ССР. Алма-Ата: Наука, 1967. 433 с.

История индустриализации Казахской ССР. (1926–1941 гг.). Т. 1. 1926–1932: Документы и материалы: в 2 т. / Под ред. С. Б. Баишева; сост.: Б.Н. Абишева, А.А. Байшин [и др]; Главное Архивное Управление при Совете Министров СССР, Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС, Институты Истории и Экономики АН ССР. Изд-во Наука Казахской ССР. Алма-Ата: Наука, 1967. 479 с.

История индустриализации СССР. 1926–1941 гг. Документы и материалы. Москва: «Наука», 1969. 535 с.

Керженцев П.М. Социалистическая индустриализация СССР. Баку, 1932. 44 с.

Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения: избранные труды /

- Н.Д. Кондратьев. Москва: Альма Матер: Акад. проект, 2015. 638 с.
- Кондратьев Н.Д. Основные проблемы экономической статистики и динамики: предварительный эскиз / Н.Д. Кондратьев; изд. подгот.: В.В. Иванов, М.С. Ковалева. Москва: Наука, 1991. 569 с.
- Қазыбек М., Маймақов Ф. Құпия кеңестер. Алматы: Санат, 1999. 336 б.
- Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. Алматы: Қазақстан, 1994. 448 б.
- Қоңыратбаев О.М. Тұрар Рысқұловтың өмірі мен қызметі (1894–1938) // «Тұлға және ұлттық тарих мәселелері». Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдарының жинағы. Алматы, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2019. 226 б. (172-183-б.).
- Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (бұдан былай – ҚРПА), 139-қ., 1-т., 541-іс, 278-282-п.
- ҚРПА, 141-қ., 1-т., 1129-іс, 26-27-п.
- ҚРПА, 141-қ., 1-т., 1129-іс, 36-36-а.п.
- ҚРПА, 141-қ., 1-т., 950-іс, 1-п.
- ҚРПА, 141-қ., 1-т., 950-іс, 32-п.
- Лельчук В.С. Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы. М.: Политиздат, 1984. 304 с.
- Протоколы первой областной киргизской конференции РКП(б) 11-18 июня 1921 г. / Под ред.: У. Исаева, Д. Садвакасова, Н. Тимофеева. Алма-Ата-Москва: Казкрайиздат, 1935. 174 с.
- Ресейдің әлеуметтік-саяси тарихының мемлекеттік архиві (бұдан былай – РӘСТМА), 17-қ., 3-т., 564-іс, 5-п.
- Рысқұлов Т.Р. Материалы частного совещания националов. Архивные документы. / Составитель Казыбек М. Алматы. изд. «Мирас», 2019. 336 с.
- Садуақасұлы С. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. Алматы: «Алаш», 2003. 360 б.
- Соловьев А.А. Съезды и конференции КПСС: Справочник. М.: Политиздат, 1983. 320 с.
- Струмилин С.Г. Индустриализация СССР и эпигоны народничества. Москва-Ленинград: Госиздат, 1927. 90 с.
- Фридман С.Л. Народные сбережения и индустриализация СССР / С.Л. Фридман. Москва; Ленинград: Московский рабочий, 1928. 78 с.
- Хавин А.Ф. Краткий очерк истории индустриализации СССР. Москва: Госполитиздат, 1962. 440 с.
- Шілдебай С.Қ. Сейітқали Мендешевтің қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы № 1(21) 2020. <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/1330> (қаралды: 14.04.2020).

References:

- Asylbekov M.H., Asylbekova J.M. Khazakhstan indýstrialandryý kezeñinde. // Khazakhstan Tarihi (kóne zamannan búginge deiin). Bes tomdykh. 4-tom. Almaty: «Atamura», 2010. 752 b. (312-381).
- Ashimbaev D., Hliýpin V. Kazahstan: istoriia vlasti. Opyt rekonstrýktsii. Almaty: Credos, 2008. 920 s.
- Baishev S.B. Sotsialisticheskaiia indýstrializatsiia Kazahstana: Stenogramma pýblichnoi leksi. Alma-Ata: KazOGIZ, 1949. 32 s.
- Ergaziev I. Kooperativno-kolhoznoe dvijenie v Kazahstane v period borby za sotsialisticheskýy indýstrializatsiý SSSR (1926–1929 gg.): Avtoreferat dis. na soiskanie ýchen. stepeni kandidata ist. naýk / Akad. obestv. naýk pri TsK KPSS. Kafedra istorii SSSR. Moskva, 1954. 16 s.
- Istoriya industrializatsii Kazahskoi SSR (1926 - iiýn 1941 gg.): T. 2. 1933 - iiýn 1941: Dokýmenty i materialy: v 2 t. / Pod red. S. B. Baisheva; sost.: B.N. Abisheva, A.A. Baishin [i dr]; Glavnoe Arhivnoe Úpravlenie pri Sovete Ministrov SSSR, Institut Marskizma-Leninizma pri TsK KPSS, Instituty Istorii i Ekonomiki AN SSR. Izd-vo Naýka Kazahskoi SSR. Alma-Ata: Naýka, 1967. 433 s.
- Istoriya industrializatsii Kazahskoi SSR. (1926–1941 gg.): T. 1: 1926–1932: Dokýmenty i materialy: v 2 t. / Pod red. S. B. Baisheva; sost.: B.N. Abisheva, A.A. Baishin [i dr]; Glavnoe Arhivnoe Upravlenie pri Sovete Ministrov SSSR, Institut Marskizma-Leninizma pri TsK KPSS, Instituty Istorii i Ekonomiki AN SSR. Izd-vo Naýka Kazahskoi SSR. Alma-Ata: Nauka, 1967. 479 s.
- Istoriya industrializatsii SSSR. 1926–1941 gg. Dokumenty i materialy. Moskva: «Naýka», 1969. 535 s.
- Kerjentssev P.M. Sotsialisticheskaiia indýstrializatsiia SSSR Baký, 1932. 44 s.
- Kondratev N.D. Bolshie tsikly koniýnktyry i teoriiia predvideniia: izbrannye trýdy / N.D. Kondratev. Moskva: Alma Mater: Akad. proekt, 2015. 638 s.
- Kondratev N.D. Osnovnye problemy ekonomicheskoi statiki i dinamiki: predvaritelnyi eskiz / N.D.

- Kondratev; izd. podgot.: V.V. Ivanov, M.S. Kovaleva. Moskva: Naýka, 1991. 569 s.
- Khazybek M., Maimakhov G. Khupiiia keñester. Almaty: Sanat, 1999. 336 b.
- Khoñyratbaev O. Turar Ryskhulov: Khogamdykh-saiasi jáne memlekettik khyzmeti. Túrkistan kezeñi. Almaty. Khazakhstan, 1994. 448 b.
- Khoñyratbaev O.M. Turar Ryskhulovtyń ómiri men khyzmeti (1894-1938) // «Tulga jáne ulttykh Tarih máseleleri». Respýblikalykh gylimi-tájiribelik konferentsiiasy materialdarynyń jinagy. Almaty: Sh.Sh. Ýálihanov atyndagy Tarih jáne etnologiia institúty, 2019. 226 b. (172-183-b.).
- Kazakhstan Respublikasy prezidentinyn arhivi (budan bylai – KRPA), 139-k., 1-t., 541-is, 278-282-p.
- KRPA, 141-k., 1-t., 1129-is, 26-27-p.
- KRPA, 141-k., 1-t., 1129-is, 36-36-a.p.
- KRPA, 141-k., 1-t., 950-is, 1-p.
- KRPA, 141-k., 1-t., 950-is, 32-p.
- Lelchuk V.S. Indýstrializatsiia SSSR: istoriia, opyt, problemy. M.: Politizdat, 1984. 304 s.
- Protokoly pervoi oblastnoi kirgizskoi konferentsii RKP(b) 11-18 iiýnia 1921 g. / Pod red.: Ý. Isaeva, D. Sadvakasova, N. Timofeeva. Alma-Ata-Moskva: Kazkraiizdat, 1935. 174 s.
- Reseidin áleymettik-saiasi Tarihynyń memlekettik arhivi (budan bylai – RÁSTMA), 17-k., 3-t., 564-is, 5-p.
- Ryskulov T.R. Materialy chastnogo soveaniia natsionalov. Arhivnye dokýmenty. / Sostavitel Kazybek M. Almaty: izd. «Miras», 2019. 336 s.
- Saduakhasuly S. Eki tomdykh shygarmalar jinagy. 2-tom. Almaty: «Alash», 2003. 360 b.
- Solovev A.A. Sezdy i konferentsii KPSS: Spravochnik. M.: Politizdat, 1983. 320 s.
- Strýmilin S.G. Indýstrializatsiia SSSR i epigony narodnichestva. Moskva-Leningrad: Gosizdat, 1927. 90 s.
- Fridman S.L. Narodnye sberejeniiia i indýstrializatsiia SSSR / S.L. Fridman. Moskva; Leningrad: Moskovskii rabochii, 1928. 78 s.
- Havin A.F. Kratkii ocherk istorii indýstrializatsii SSSR. Moskva: Gospolitizdat, 1962. 440 s.
- Shildebay S. Seiitkhali Meñdeshevtin khogamdyk-saiasi jáne memlekettik khyzmeti // «Edu.e-history.kz» elektrondykh gylimi jýrnaly № 1(21) 2020. <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/1330> (karaldy: 14.04.2020)

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

ҒТАХР 17.71.91, 03.61.91

**ОТБАСЫЛЫҚ-ҒҰРЫПТЫҚ ФОЛЬКЛОР МЕН
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРДІ САЛЫСТЫРА ТАЛДАУ**

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы
Филол.ғ.д., М.О. Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институтының директоры,
Алматы қ., Қазақстан. E-mail: kmatyzhanov@gmail.com

Түйіндеме. Әлемдік фольклортану ғылымында «ортақ тұстар» деген атқа ие болған ғұрыптық параллельдер фольклор поэтикасының этнографиялық бастауларын зерттеудегі аса маңызды детальдар болып табылады. Этнографиялық және фольклорлық материалдар тұтастығын зерделеу арқылы ежелгі дүниетаным мен мифологиялық сананы танып-білуге болады. Мақалада қазақ отбасылық ғұрыптық фольклорындағы мотивтер мен сюжеттердің және көркемдік құралдардың этнографиялық бастау көздері зерттеледі. Этнографиялық деректерді фольклорлық материалдармен өзара салғастыра зерттеу арқылы қазақ фольклорының көркемдік поэтикасының қалыптасып дамуындағы ғұрыптар мен дәстүрлі дүниетанымның ролі айқындалады. Жүргізілген талдаулар нәтижесінде отбасылық ғұрып фольклорындағы киелі ұғымдардың тізбесі анықталады.

Кілт сөздер: қазақ, этнография, фольклор, отбасы, ғұрып, дәстүр, миф, поэтика.

МРНТИ 17.71.91, 03.61.91

**СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СЕМЕЙНО-ОБРЯДОВОГО
ФОЛЬКЛОРА И ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ СВЕДЕНИЙ**

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы
Доктор филол.н., директор Института литературы
и искусства имени М.О. Ауэзова
г. Алматы, Казахстан. E-mail: kmatyzhanov@gmail.com

Аннотация. Обрядовые параллели, получившие в мировой фольклористике название «точки соприкосновения», являются важнейшими деталями в изучении этнографических истоков поэтики фольклора. Целостное изучение этнографических и фольклорных материалов дает возможность глубже проникнуть в древнее мировоззрение и мифологическое сознание народа. В статье исследуются этнографические истоки мотивов, сюжетов и художественных средств казахского семейного обрядового фольклора. На основе сопоставления этнографических данных фольклорными материалами раскрывается роль обрядов и традиционных мировоззрений казахского народа в формировании художественных поэтических средств фольклора. В результате проведенного анализа сформирован перечень сакральных понятий в семейно- обрядового фольклора.

Ключевые слова: казах, этнография, фольклор, семья, обряд, традиция, миф, поэтика.

IRSTI 17.71.91, 03.61.91

COMPARATIVE ANALYSIS OF FAMILY-RITUAL FOLKLORE AND ETHNOGRAPHIC INFORMATION

Matyghanov Kenzhekhan Islamzhanuly

Dr. philological sciences,
Director of M.O. Auezov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan. Email: kmatyghanov@gmail.com

Abstract. Ritual parallels which are called “points of contact” in the world folklore, are the most important details in the study of ethnographic sources of folklore poetics. A holistic study of ethnographic and folklore materials makes it possible to penetrate deeper into the ancient worldview and mythological consciousness of the nation. The article explores the ethnographic origins of the motives, plots and artistic means of the Kazakh family ritual folklore. Based on comparison of ethnographic data with folklore materials. The role of rituals and traditional worldviews of the Kazakh people in the formation of artistic poetic means of folklore has been revealed. As a result of the analysis, a list of sacred concepts in family ritual folklore has been formulated.

Key words: the Kazakh, ethnography, folklore, family, ritual, tradition, myth, poetics.

Кіріспе. Фольклор – әлемдегі барша халықтардың ұлттық мәдениетінің қайнар бұлағы, тарихи жадының, дәстүрлі дүниетанымының алтын қоры, рухани жан дүниесінің айнасы. Елдің ежелгі дүние танымын саралауда, өмір салты мен рухани әлемін бағамдауда одан өткен кенен қазына, құнды да, құнарлы дерек көзі жоқ. Сондықтан да ол – қай халықтың болмасын этникалық тек тамырын танып, ұлттық келбетін айқындап, келешекке бағдар түзуде ұстанатын темір қазығы болып табылады.

Фольклор - өткеннің елесі ғана емес, ел тұрмысында бүгін де өмір сүріп, ұлттық көркемөнердің қанына нәр бере тарап жатқан шығармашылық қайнары, халықтанудың оқулығына айналып отырған мәңгілік көне, әрі жас мұра.

Қай кезеңде, қай заманда болмасын қазақ ұлтының да жанына сүйеу, рухына медеу болып келген алтын өзегі, таусылмас мәйегі – оның телегей-теңіз мол мұрасы – фольклор. Ол – бүгінгі тым жеделдеп кеткен жаһандану үрдісінде де ұлттың өз болмысын сақтап қалуға пана болатын алып бәйтерек.

Сол алып бәйтеректің бір бұтағы саналатын отбасылық ғұрып фольклорының поэтикасы – жалпы фольклор поэтикасымен астасып жатқан аса күрделі көркемдік әлем. Оның ғұрыптық фольклорға тән, алдымен көзге түсетін көрнекті сипатының бірі – халық этнографиясымен тығыз байланысып жататындығы. Ол ғұрыптық фольклордың практикалық мәнге ие қызмет аясының мазмұнын ғана анықтап қоймайды, оның көркемдік әлемінің ерекшеліктерін қалыптастыруға да қызмет етеді. Сондықтан отбасылық ғұрып фольклорының көркемдік әлемін саралау – оның тарихи поэтикасын этнографиялық параллельдермен бірлікте қарастыру деген сөз. Этнографиялық және фольклорлық материалдар тұтастығын салғастыра зерделеу арқылы ежелгі дүниетаным мен мифологиялық санаға терең бойлап, көркемдік поэтиканың қалыптасу жолдарын анықтауға болады. Бүгінгі гуманитарлық ғылымдар интеграциясы аясында мұндай ізденіс нәтижелері түрлі салада қызығушылық тудыратыны сөзсіз.

Материалдар мен әдістер. Зерттеуге материал жинау барысында қазақ отбасылық ғұрып фольклорына қатысты бұрын-соңды жинақталған деректерді мүмкіндігінше түгел қамтуға тырыстық. Олардың ішінде, алдымен ХҮІІІ ғасырдан бері там-тұмдап жиналып, жиһанкездер еңбектерінде жарық көрген деректер, ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресейдің түрлі басылымдарында шыққан жарияланымдар пайдаланылды. Бұлардың денінің этнографиялық материалдар екендігін ескерген жөн. Бұл, әсіресе, ғұрыптық фольклорды зерттеуге аса қажет деректер. Сонымен қоса, Кеңес өкіметі құлап, алаш арыстарының мұрасының бостан болуына байланысты қайта қауышқан мұралар да тегіс қаралды. «Темір шымылдык» алынған соң Қытай, Моңғол елдеріндегі қазақтар мұрасын да айналысқа қосуға мүмкіндік туды. Қазақстан Ұлттық

Ғылым Академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қоры мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорындағы материалдар да сүзгіден өткізілді. Қазақстанның Оңтүстік және Шығыс аймақтарына арнайы ғылыми сапармен барып, ел ішінен жиналған тың материалдар да қосылды. Сонымен бірге, соңғы кезеңде мерзімді басылымдарда жарық көріп жатқан материалдар мен жана жинақтар, кітаптар мен зерттеулер де назардан тыс қалған жоқ.

Халықтың бүкіл тыныс тіршілігімен астасып жатқан фольклордың синкретті сипатын ескергенде, оның этнографиялық тұрғыдан зерттелу өрісін аттап кете алмайтынымыз анық. Ел ескілігінің жиналу, зерделену ісінің алғашқы кезеңінде этнографиялық материалдар мен фольклорлық шығармалар жігі әлі ажырамаған болатын. Бұл, әсіресе, ғұрыптық фольклорға тікелей қатысты. «Фольклор жанрларын этнографияға сүйенбей зерттеу мүмкін емес. Этнографиялық материалды пайдалану жанрлардың шығу тегін анықтау үшін ғана емес. Этнография фольклорлық жанрлардың ерте замандағы сипатын, алғашқы даму жолдарын зерттеуде өте пайдалы. Себебі, жанрлардың да, сюжеттер мен мотивтердің де пайда болуы ғана емес, сондай-ақ, олардың өмір сүруі мен өзгеру, даму жолдары да тұрмыспен, болмыспен тікелей байланысты» (Қасқабасов, 1984:12), - деп академик С.А. Қасқабасов атап көрсеткендей, ғұрыптық фольклор табиғаты оның этнографиялық астарынсыз терең сараланбайды. Сол сияқты, этнограф ғалымдар да отбасы ғұрыптарын саралауда фольклорлық материалдардан аттап кете алмайды.

Қазақ фольклортану ғылымында этнографиялық материалдар бертінге дейін фольклорлық шығармалардың қандай жағдайда орындалатынын, атқаратын қызметі мен мазмұндық мәнін ашуға байланысты қосымша материалдар ретінде сипаттамалық тұрғыдан зерделеніп келеді. Ал шындығына келгенде, «фольклордың этнографиялық байланыстар типологиясы» - аса күрделі де, көп сатылы ғылыми мәселе. Әсіресе, халықтың тұрмыс-салтына, дәстүрлі дүниетанымына поэтикалық құрылымының кіндік бауы байлаулы ғұрыптық фольклорда бұл ерекше маңызды рөл ойнайды. Өйткені ғұрыптық фольклордағы кез келген поэтикалық элементті (мотив, сюжет, стиль, тіл кестесі, т.б.) оның этнографиялық астарын ашпай тұрып, саралау қиын. Сондықтан да, ол әлемдік ғылымда фольклортану мен этнология ғылымдарының шегінде өріс ашып, өзінше өзекті ғылыми арна түзіп, жүйелі зерттеліп келеді.

Қазақ халқына тән фольклорлық нұсқалардың хатқа түсу тарихына көз жіберсек, оның көне сілемдерінің әлемдік ғылымда ашылып жатқан жаңалықтарға орай жыл сайын тереңдеп бара жатқанын көруге болады. Мәселен, Қазақстанның түкпір-түкпіріндегі археологиялық қазбалардан табылып жатқан көне тайпалар (ғұн, үйсін, сак, сармат, қыпшақ деген сияқты) мәдениетінің бүгінгі қазақ дәстүрлі мәдениетімен тамырласып жатқаны материалдық мәдени мұралар мен рухани жад деректерінің үндестігімен дәйекті дәлелденген сайын, ұлттық мәдениет тарихын тереңнен толғай қарастырудың қажеттілігі зорая түседі. Ал сол тайпаларға тән заттық мәдениет үлгілері кезінде Геродот жазып қалдырған тарихи баяндармен ұштасып жатса, фольклорлық деректің түп-тамыры да тереңдейді. Сондықтан фольклорлық шығармаларды талдап-тануда оны археология, этнография, музыкатану, өнертану сияқты ғылымдар жетістігімен ұштастыра қарау әлемдік фольклортану ғылымында кең өріс алып келеді.

Фольклорлық шығармаларды таза әдеби мұра ғана емес, халықтың барша тыныс-тіршілігімен біте қайнап жатқан рухани жәдігерлік ретінде қарастыру – ғылымда бұрыннан бар дәстүр. Ежелгі саяхатшылардың көне жазбаларын айтпағанда, кешегі Н.И. Гродеков (Гродеков, 1889), Ә. Диваев (Диваев, 1922), В.В. Радлов (Ел қазынасы - ескі сөз, 1994), Мәшһүр-Жүсіп Көпеев (Көпеев, 1990) хатқа түсірген жазба деректердің барлығында да фольклорлық мәтіндер мен этнографиялық деректер тоғыса көрініс тауып отырады. Шоқанның ғылыми еңбектерінде де (Валиханов, 1985) этнографиялық деректер мен фольклорлық мұра тұтас халықтық мәдениет салалары ретінде сабақтас қарастырылады. Мақаланы дайындау барысында отбасылық-ғұрыптық фольклор мәтіндегі мен оларға қатысты этнографиялық материалдар пайдаланылды.

Яғни, арғы тегі көне түркі жазба ескерткіштерінен, Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» (Қашқари, 1997) сияқты энциклопедиялық еңбектерінен арна түзеген фольклордың жиналу, жариялану тарихында этнографиялық деректер мен

фольклорлық материалдардың ара жігі ажыратылмаған, сол сияқты үйлену ғұрпына қатысты фольклорлық жанрлардың зерделену жолын қарастыра отырып тарихшы, этнограф ғалымдар Ә. Марғұлан (Марғұлан, 1940), Х. Арғынбаев (Арғынбаев, 1973), Ә. Төлеубаев (Төлеубаев, 1991) немесе музыкатанушылар А. Затаевич (Затаевич, 1925), А. Жұбанов (Жубанов, 1936), Б. Ерзакович (Ерзакович, 1966), Т. Бекхожина (Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, 1972) сияқты ғалымдардың еңбектеріне соқпай өте алмайтынымыз да белгілі. Демек, фольклортанудың қарым-құлашының ауқымдылығына орай, біз сөз етіп отырған тақырып тарихнамасының аясы да барынша кеңейе түспек. Былайша айтқанда, ғұрыптық фольклор табиғатын тануда оны этнография, музыкатану ғылымдарымен сабақтастыра, салғастыра талдау оны жүйелі, кешенді зерттеуге жолбасшы болады.

Қазіргі ғылымда бұл аса күрделі мәселені жалпылама қарастырудан гөрі нақты байланыстарды, мәселен – өртүрлі жанрларға жататын шығармалардың сюжеттерін, мотивтерін, бейнелеу жүйесінің жекелеген элементтерін – этнографиялық параллелдерімен өзара тереңдей салыстыра зерттеуге ден қойылады. Олардың өзін әлем халықтары мұралары арасындағы ортақтастықтың кең өрісінен емес, бір халық фольклорының ішкі жанрлық түрлері аясында қарастыруға немесе фольклор мен ғұрып, рәсім арасындағы типологиялық байланыстарды індетте саралаудан іздестіріледі.

Қазақ фольклортануында да тарихи салыстыру әдісі ертеден қолданылып келеді. Қазақ даласын алғаш аралап, оның рухани мұрасын ден қоя жинаған ежелгі саяхатшылар еңбектерінің барлығында да байқаған құбылыстарын өз елдері өміріндегі ұқсас жағдайлармен салыстыра қарау сарыны бар. XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген А. Левшиннің, В. Радловтың, Ә. Диваевтың, Г.Н. Потаниннің еңбектерінде салыстыра зерттеу тәсілі айқынрақ көрінеді. Тіпті, Г.Н. Потаниннің «Орта ғасырлық Еуропа эпосындағы шығыс мотивтері» деген көлемді еңбек жазғаны да белгілі. Кезінде Еуропада пайда болып, әлемге өріс ашқан – мифологиялық мектеп, тарихи мектеп, антропологиялық мектеп, ауысып алу теориясы сияқты түрлі ағымдардың барлығына да осы тарихи салыстыру әдісі тиянақ болған.

Талқылау. Қазақтың отбасылық ғұрып фольклоры осы уақытқа дейін арнайы зерттеудің объектісі болмағанмен, жалпы қазақ халық өлеңдеріне қатысты зерттеулердің арнасында шолу түрінде болса да, әр қырынан қарастырылып келді. Қалай дегенде де Кеңес дәуірі кезіндегі саяси шектеулер мен басқа да себептерге байланысты сол шолу зерттеулердің кемеріне сыймаған немесе қызыл идеология қыспағынан қыртысы жазылмай қалған халық мұрасының қалтарыстары аз емес. «Тұрмыс-салт жырлары» мен халық өлеңдерінің жалпы сипаттарының ұзын-ырғасын тілге тиек еткен кезеңдік еңбектерде отбасы фольклорының өзіндік күрделі болмысы тереңнен, кеңінен қозғалған емес. Сондықтан да фольклордың аса күрделі де, көрікті жанрын арнайы қарастырып, өзіндік табиғаты мен болмыс бітімін саралау - әлдеқашан толғағы жеткен зәру мәселе. Отбасылық ғұрып фольклорының зерттелу тарихнамасы тамырын тереңге созған бірнеше кезеңнен тұрады. Оның алғашқысы көне түркі жазба ескерткіштерінен басталатын ежелгі дәуір әдебиеті мен түрлі жазба деректерде кездесетін фольклорлық үлгілер, одан кейін ХУІІІ ғасыр мен ХІХ ғасырдың екінші жартысына дейінгі уақыт десек, ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ фольклорының орыс оқымыстыларының қолымен жүйелі жинала бастаған дәуірі туады. Жиырмамыншы ғасыр басында ғылым көгіне келген А.Байтұрсынов (Байтұрсынұлы, 1991), Х. Досмұхамедов (Досмұхамедов, 1926) сияқты алаш арыстарының еңбектері қазақ фольклортануын жаңа сатыға көтерді. Кейіннен бұл дәстүр М. Әуезовтің (Әуезов, 1984), С. Сейфуллиннің (Сейфуллин, 1988) зерттеулерінде жалғасты. Қазақ фольклорын іргелі зерттеуге арналған еңбектерде қазақ отбасылық ғұрып фольклоры алғаш жеке сала ретінде жіктеліп, ішкі жанрлық түрлері түгенделіп, терминдік жүйесі сараланды.

Кеңес өкіметі дәуірінде жалпы қазақ фольклорымен бірге отбасылық ғұрып фольклорын зерттеу ісі де жандана түсті. Қазақ әдебиетінің тарихына арналған іргелі еңбектерде, оқулықтарда отбасылық ғұрып фольклорына арнайы тараулар берілді. Кейіннен Б.Уахатовтың халық өлеңдеріне арналған зерттеулерінде бірсыдырғы тереңдей зерттелді (Уахатов, 1974). Сонымен қоса, Ә. Марғұланның (Марғұлан,

1940), Ә. Қоңыратбаевтың (Қоңыратбаев, 1987), Р. Бердібаевтың (Бердібаев, 1995), С. Қасқабасовтың (Қасқабасов, 1988), Б. Абылқасымовтың (Абылқасымов, 1993), Ш. Ыбыраевтың (Ыбыраев, 1993) еңбектерінде фольклор теориясына қатысты қадау-қадау ойлар баршылық. Мұның барлығы отбасылық ғұрып фольклоры үлгілерінің жеткілікті дәрежеде жиналғандығын, оны басып шығару мен зерттеудің айта қаларлықтай оң тәжірибелерінің қалыптасқандығын көрсетеді.

Нәтиже. Отбасы фольклоры ұғымын кең мағынасында алсақ, оған отбасында атқарылатын ғұрыптарға байланысты сөзбен өрнектелген поэзиялық, прозалық (арбау, ұшықтау, аластау, байлау, бата, алғыс, қарғыс, т.б.), драмалық (ойын-сауықтық) шығармалардың барлығын енгізуге болады.

Біз бұл жерде адамның тууы, үй болуы мен дүниеден өтуі кезінде атқарылатын ғұрыптарға қатысты орындалатын өлең-жырларды ғана тексеруді мұрат тұтып отырмыз. Оны жалпы фольклортану ғылымында «отбасылық ғұрып фольклоры» деп атау қалыптасқан. Біз кітаптың атына оны ықшамдаңқырап «отбасы фольклоры» деп алып отырмыз. Бұдан термин мазмұнына орасан нұқсан келе қоймайды деп ойлаймыз. Сондықтан еңбектің өн бойында екі атау алмасып қолданылып отырады.

Белгілі ғалым Арнольд ван Геннеп табиғаттың да бір маусымнан екінші маусымға ауысып отыратындығы адам ғұмырымен де тікелей байланысты екендігін еске салады. Мәселен, көктемнің келуі – табиғат ананың тууы, өмірдің жасаруы. Сондықтан, адамның тууы мен көктемге байланысты ғұрыптардың барлығында өсіп-өну (обряд плодородия) ғұрпына қатысты ортақ сипаттар бар. Олардың барлығын бір жүйеге біріктіріп, «өтпелі ғұрыптар» («обряды перехода») деп атайды (Арнольд ван Геннеп, 2002). Яғни, адамның дүниеге келгенінен бастап әр жас кезеңіне ауысуы, бір кәсіптен (кызметтен) екінші кәсіпке алмасуы, табиғат құбылыстарының бір күйден екінші күйге ауысуы, т.с.с. толып жатқан өтпелі жағдайларға байланысты атқарылатын ғұрыптық рәсімдердің барлығын осы өтпелі ғұрыптар тобына жатқызамыз.

Егер қазақ отбасылық ғұрып фольклорындағы ғұрыптарды, фольклорлық мотивтер мен сюжеттерді бір-бірімен шендестіре отырып, этнографиялық материалдармен байланыстыра зерттесек, өзара іштей байланысып жатқан ежелгі дүниетанымның болмыс-бітімін тануға болады. Мәселен, сәбиді қырқынан шығару, жұбайлардың қырық күн тойын жасау («отыз күн ойын, қырық күн тойы» дегендей), өлген адамның қырық беру. Осы үш ғұрыпты сабақтастыратын «қырық» саны төңірегінде мағыналық байланыс бары сөзсіз.

«Некелесетін күні таңертең қалыңдықты төрт қыз қалы кілемге отырғызып көтеріп, барлық құрбыларымен қоштастырады. Бұл қоштасу - оны қыз санатынан шығарудың белгісі», - деп келетін Н.П. Рычков жазбалары арқылы алғаш хатқа түскен қыз ұзату рәсімінің бүгінде этнографиялық маңызы зор. Сол сияқты, қазақ зираттарын сипаттайтын: «Біз олардың өлген адаммен бірге оның қару-жарағын да көметінің көрдік, қабірлердің үстіне тас, не топырақ үйеді, кейде ағаштан не тастан мазар тұрғызады. Өлген адамды кілемге салып алып келеді. Осы жерде марқұмның туған-туысқандары мен жақындары айнала-қоршап, өздерінің қайғы-қасіретін білдіреді» (Рычков, 1995), - деген сияқты жолдардан осы кезде тым көне деп жүрген көне түркілік жерлеу рәсімдерінің ХҮІІІ ғасырға дейін сақталғанын көруге болады.

Таратыңқырап айтсақ, ұзатылатын қыз оң жақта шымылдық ішінде отырады, мәйіт те оң жаққа қойылып, шымылдықпен бүркеледі. Қызға да үйден шығарда арнайы киім кигізеді, өлік те келінеді. Ұзатылған қыз «сыңсу» айтып зарланса, өлікке «жоқтау айтылады». Ұзатылатын қызға арнайы «отау» тігілсе, өлген адамға мола тұрғызылады. Ұзатылған қызды арнайы әбзелденген атқа мінгізіп шығарып салса, өлген адамның (ер адам) атын тұлдап, асына сояды, тіпті ертеректе өлген адамды ат-әбзелімен қоса жерлеген. Өлген адамды ақ киізге, кілемге орап шығарса, ертеде келінді де үйге ақ киізге, кілемге салып көтеріп әкелген. Келін бір жылдан соң сәукелісінен бастап үйінен киіп келген киімдерін шешіп, келіншек киімін (кимешек, жаулық, т.б.) кесе, бір жылдан соң өлген адамның қара туы жығылып, тұлдаған киімдері таратылып (ертеде өлген адамның киімін «тұлдап» төрге қою салты болған) тұл аты сойылып, ас беріледі (Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, 2001:198).

Фольклорлық шығармалар мәтінінде де осы ғұрыптық жоралғылар өз көрінісін

тауып отырады.

Мәселен, қазақ отбасылық ғұрып фольклорындағы қыз ұзату мен өлік жөнелту ғұрыптарында көрініс тапқан қыздың ұзатылуын өліммен теңестіре қарау ұғымы сыңсуда анық, ашық айтылады:

Ұзатқаны қыздардың – өлгенмен тең, жар-жар,

Өлең айтып шығарар жаназасын, жар-жар, - (Тал бесіктен жер бесікке дейін, 1996)
деп еңірейді ұзатылатын қыз.

Қыз ұзату салтының бүкіл өн бойында бұл мотив үздіксіз жалғасып отырады. Алдымен, бұл жердегі ұқсастық – қыздың бүкіл ұзатылу рәсімін өлімді жөнелту рәсімімен теңдестуінде. Қыздардың сыңсуында «қыз дәуренді» пәни дүниемен теңдестіріп, кейінгі дүниені «о дүниеге» балау сарыны бар. Ежелгі дүниетаным бойынша пәни дүние – жалған, өтпелі, уақытша кезең. Қыз-ғұмыр да сондай жалған, өтпелі. Қыз-ғұмырдың аяқталуы – оның өлуі. Міне, қыз сыңсуындағы басты мотив те осы өтпелі уақыттың аяқталуын, қыз-ғұмырдың өлгенін мойындау, соған өкіну. Яғни, қыз өзінің аттану сәтін өлімді жөнелту кезіндегі рәсіммен барабар сезінеді. Өзін «өлі қызбен» тең көреді. Былайша айтқанда, жар-жар мен сыңсудың мазмұны «жоқтаумен» тәркіндес. Ұзатылып бара жатқан қыздың:

Түндігімнің төрт бауы – мақта, шеше, жар-жар –ау!

Қызың кетіп барады, жоқта, шеше, жар-жар-ау! –

деп жырлайтыны да сондықтан.

Бұл жерде енді ғұрып жай ғана теңдестіріліп қоймайды, олар формасы жағынан да, мән-мазмұн жағынан да, атқаратын қызметі жағынан да, орындалу мәнері жағынан да үндес шығып жатады.

Оны тарата түсіндіру мақсатында бүкіл үдерістің әр кезеңіндегі рәсімдік кешен элементтерін жеке-жеке салыстыруға болады. Мысалы, қыз «сыңсуының» тармақтарын ғұрыптық рәсімдермен шендестіре қарасақ, сол сырдың ұшығын суыртпақтауға болады.

Сөздің басы бісімілла,

Шапан келді – сын келді,

Бісімілла бітпес мың жылда.

Қызыл тілім қимылда, -

деп жылайды аттанайын деп жатқан қалындық. Бұл тұста ұзатылатын қызға сәукеледен бастап арнайы киім тігілетін белгілі жай меңзеліп отыр. Ол киімді ұзатылар сәтте жеңгелерінің арнайы рәсіммен, жол-жорамен кигізетіні де анық айтылады.

Киім кигізудің арнайы жол-жоралғы арқылы атқарылатын киелі рәсім екендігін балаларға қатысты ғұрыптардан да көреміз. Мәселен, жаңа туған нәрестеге «ит көйлек» тігіп, кигізудің өзінше рәсімі бар. Жаңа киім киген балаға:

«Киімің тоза берсің, өмірің оза берсін», - деп тілек айтып жатады. Мұның барлығы киім кию жоралғысының халықтық дәстүрде қастерлі ғұрыптық рәсім екендігін көрсетеді. Үш ғұрыптық кешенде (туу, үйлену, өлу) ғана емес, басқа ғұрыптық салттарда да сақталған (мәселен, хан сайлау дәстүрі) киім кигізу рәсімі әр ғұрыптық кешенде формалық жағынан да, атқаратын қызметі жағынан ұқсас.

Мәселен, балаға кигізетін ит көйлек пен өлімге кигізетін кебін формалық жағынан ұқсас (үшкілсіз, тігісі сыртына қаратылған, кебін – тігіссіз, түсі ақ). Матасы да бірдей. Ал ұзатылатын қыз бен ханға кигізетін киімдер – бір-біріне ұқсас. Барлығына ортақ сипат – бір әлемнен екінші әлемге ауысуды өтпелі рәсімді қамтамасыз етуде.

Ежелгі ұғым бойынша өлген адам басқа дүниеге аттануда ұзақ сапар шегеді, оның өзі бірнеше кезеңнен тұрады. Осы кезеңдерде адамның рухы айналып соғып тұрады, тіпті, қайта оралып келуі мүмкін деген де ұғым болған. Қазақ тіліндегі «дүниеден қайтты», «сапарға аттанды», «өлікті жөнелту», «аттандыру» деген тіркестердің өзі соны меңзейді. Жоқтау жырларындағы:

Сапар шекті атакем...

Атакем сапар шеккен соң

Пайғамбардың жасында.

Аңырап қалды ордасы,

дейтін жолдар да осыны дәлелдейді.

Көне ұғым бойынша өлген адамның рухы түрлі кедергілерден өтіп, басқа дүниеге жеткен соң, ол жақта да жер бетіндегідей тірлік кешеді. Кейбір деректерге қарағанда, бұл сапар бір жылға созылады. Өлген адамның бір жылдан соң асын беретіні де сондықтан. Ендеше, оған ас-су да, киім-кешек те, ат, әбзел де, ер адам болса, қару-жарак, әйел болса, тұрмыстық бұйымдар қажет. Яғни, ежелгі дүниетаным бойынша өлім – бір әлемнен екінші әлемге ауысудағы өтпелі кезең. Міне, осы өтпелі кезең дәстүрлі дүниетанымда жол, сапар бейнесі арқылы көрініс береді.

Бұл орайда, сапар мотиві көп жағдайда жылқы бейнесімен тіндесіп келеді. Қазақ дәстүрлі ұғымындағы адамның ең жақын серігі – жылқы. Ал өлік жөнелту рәсіміндегі жылқының рөлі өз алдына мәселе (Нестеров, 1990:143). Ол аза жырларында, әсіресе, жоқтауда молынан көрініс береді. Басқаны айтпағанда асқа сойылатын жылқымен өлген адамның туысқандары «жоқтау» айтып, жылап қоштасады. Ал өлімді көп жағдайда атқа мініп сапар шегумен астастыра бейнелейді.

Ежелгі скифтердің өлген патшаны арбаға артып 40 күн бойына бүкіл елін аралататынын Геродот жазады (Валиханов, 1985:416). Дәстүрлі қазақ мәдениетінде де өлікті көлігімен жөнелту салты күні кешеге дейін сақталған. Ер адамды, ертеректе ат, әбзелімен қоса жерлесе, кейіннен атын түлдап, асына соятын болған. Ал өлген адамның асына сойылған жылқымен жырлап қоштасып, оның басын молаға қою салты Қазақстанның шығыс аймағында әлі күнге дейін бар. Ал батырлар жөніндегі аңызға құлақ салсақ, олар өлер алдындағы өсиетінде өз сүйектерін ақ бас атанға артып қоя беруді өтінеді (Қабанбай батыр, Райымбек батыр жөніндегі аңыздар). Атан шөккен жерге өздерін жерлеуді сұрайды. Ал Едіге батыр жөніндегі аңызда оның өтініші бойынша сүйегін өзінің тұлпарына артып қоя берген екен дейді. Жануар батыр сүйегін алып қазіргі Едіге сүйегі жатқан (Ұлытау) төбенің басына шығыпты-мыс. Ел-жұрты оны сол жерге жерлеп, белгі тұрғызғаны көрінеді. Мұның барлығы екі ғұрыптық кешенде де жол мен көліктің маңызды орын алатындығында.

Жол мотиві қыз ұзату мен аза жырларында ғана емес, балалар фольклорында да анық көрініс береді. Мұнда адам өмірінің өзін сапар ретінде түсіну сарыны бар. Оны баланы «ашамайға мінгізу» немесе «тоқым қағар» рәсімінен байқауға болады. Ашамайға мінгізіп, аттың тізгінін ұстатқан бүлдіршінге:

Асқар, асқар таудан өт,
Ағыны қатты судан өт.
Ит тұмсығы батпайтын
Іргесін бітеу нудан өт.

Айдын-шалқар көлден өт... (Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, 2001) деген ақсақал батасынан көшпелілер ұрпағының идеалы көрінеді.

Өлген адамның о дүниеге ұзақ сапар шегіп баратындығы қазақ миф, аңыз, ертегілерінде де бейнеленген. Өлген адам жанының екі дүние аралығын кезіп жүретіндігі жөніндегі ежелгі наным-сенім Ш. Уәлиханов жазып қалдырған «Өлі мен тірінің, достығы» ертегісінен анық көрінеді (Валиханов, 1985).

Қазақ фольклорындағы «жол» мотиві қыз ұзату салтында айқын сақталған. Тіпті, «ұзату» сөзінің өзі «сапар» сөзімен төркіндес. Ең алдымен, ұзатылатын қыздың киімі мен жасау-жабдығы, ат әбзелдері – күмістеген ер-тоқымнан бастап, қыз ұстайтын қамшасына дейін дайындайды. Қыздың жанына шешесі бастаған құрбы-құрдастарынан нөкер ереді. Тіпті, «қызды ұзату» деген сөздің өзі сапарды меңзеп тұр.

Қазақ дәстүрінде өлген адамды оң жаққа салып, шымылдық құрыш, қоршаған ортадан аулақтайды. Бұл ғұрып қызды ұзатуда да қайталанатын. Сыңсу айтып отырған қыздың:

Шымылдық құрдым оң жаққа,
Шыбыным ұшты сол жақтан,

дейтіні сондықтан. Қызды тек шымылдық ішіне ғана отырғызып қоймайды, оның бетін ақ желекпен бүркейді. Өлімнің бетін де ақпен бүркейтіндігі белгілі. Қазақтың «ару» сөзімен «арулау» сөзінде осы ырыммен төркіндес болуы керек. Жалпы, көне дүниетаным бойынша ақ түс белгілі дәрежеде қазіргі қара тустың, яғни азаның түсіретінде танылған. Ертедегі қазақтар қыз балаға ақ орамал тартқызбаған. Шындығына келгенде, алғашқы қауымдық құрылыста «аза» түту ұғымы басқашалау, былайша айтқанда, сапарға

аттандырғандай өткізілген. Қазақтың «Торқалы той - топырақты өлім» деп, ас пен тойды бір үрдісте бағалайтыны да сондықтан. Үйлену тойы мен аста атқарылатын ғұрыптық ойындар да (бәйге, палуан күрес, жамбы ату, айтыс, т.б.) бірдей.

Екі ғұрыптық кешенді олардың сыртқы ұқсастығын емес, атқаратын қызметіне дүниетанымдық тегіне қарай сараласақ, арғы тектерінің бір тамырдан нәр алғандығына көз жеткізу қиын емес.

Отбасылық ғұрып фольклорындағы көп жырланатын киелі ұғымның бірі-есік немесе босаға, маңдайша, табалдырық. Өзінше символдық мәнге ие болған бұл ұғымдар фольклор поэтикасында формулаға айналған. Мәселен, жаңа туған баланың «жолдасы» табалдырық астына көміледі. Сондықтан табалдырықты басуға болмайды. Босағаның өзін «ақ босаға», «алтын босаға» деп қастерлеп атайды. Ұзатылатын қыз үйімен, елімен қоштасарда:

Алтын да менің босағам,
Күміс те менің босағам,
Аттап бір шығам деп пе едім?!
Күңіреңіп шығам деп пе едім,
немесе
Өлгенде шығам деп едім,
Жібермеші босағам...

деп табалдырыққа бүгіліп, босағадан ұстап жібермейді. Дәл осы сияқты өлікті шығарарда да табалдырыққа қойып тоқтатады. Өлікті үйден аяқ жағымен шығарады. Екі ғұрыптың да мәні басқа әлемге аттанардағы шекарадан өту. Табалдырықты басуға, есіктікеруге болмайды дейтін тыйымның сыры да осында. Халық шығармашылығында табалдырық, босаға, маңдайша - бүгіннің орнына жүретін есіктің бөлшектері. Оның ішінде көбірек қолданылатыны - босаға. Отбасылық ғұрыптарының қай-қайсысында болмасын бұлар аса маңызды рөл ойнайды. Осы ғұрыптың дүниетанымнан фольклорға ауысқан бұл ұғым отбасылық ғұрып поэзиясында, әсіресе, қыздың қоштасуында тұрақты формулаға айналған.

Қыздардың сынсуында бүгінгі көзбен қарағанда, әншейін ұйқас үшін алынғандай көрінетін, осындай жолдар жиі кездеседі. Этнографиялық детальдармен салыстырғанда ғана олардың түпкі мазмұнын, астарлы мағынасын аңдауға болады. Мысалы:

Төрге бидай шашайын,
Айырма, халқым, айырма,
Төрге кілем басайын.
Жылап, мауқым басайын,-

деген қыздың қоштасуындағы алғашқы екі жолдың этнографиялық астарына үңілсек, мұнда өлім кезінде істелетін салт бейнеленгенін көреміз. Өлікті шығарған соң, оның аруланған орнына бидай шашып тазалау ғұрпы ел ішінде күні кешеге дейін сақталған. Оның мәні – арты өркенді, жақсы болсын дегенге саяды. Сонымен қоса өлген адамның орынын жаңа ұрпақ басады, яғни өлім - өсіп-өнуге, жаңа өмірдің көктеуіне себепкер деген көне ұғым ізде бар. «Өлім, мәйіт, қан – жерге көмілген. Тұқым іспеттес, жерден жаңа өмір сипатында өркендеп шығады» (Бахтин, 1990:543), - деп жазады М. Бахтин ол жөнінде. Сол сияқты:

Төр алдында жер қаздым,
Көтеріпатқа салғандай,
Қамшы бойы ор қаздым.
Ағатай, саған не жаздым?-

деген қыз қоштасуында да өлімде атқарылатын салт көрінісбереді. Оған байланысты: «...өлікті жуып шығарған мұндай орынды «аруланған жер» деп атайды» (Арғынбаев, 1973:327) деп жазады профессор Х. Арғынбаев. Жоғарыдағы өлеңде қыз өзінің аттанып бара жатқан сәтін өлімді аттандырғаннан кейін жасалатын салтпен ұқсастырып тұр.

Сол сияқты өлікті мүрдеге қазақтар ақ киізге орап, кілемге салып, көтеріп апаратыды. Бұрын келінді де үйге таяғанда ақ киізге немесе кілемге салып, көтеріп апару салты болған. Келінге арнап отау тігілсе, өлікті бөлек киіз үйден шығаратыны, кейіннен «үй» (мола) тұрғызатыны тағы бар. Қазақтың күмбезді көне зираттары киіз үй пошымдас.

Мола салдық дегеннің орнына «үй тұрғыздық», «там салдық» деп жатады.

Бұл ұқсастықтардың барлығының төркіні бір әлемнен екінші әлемге ауысудың өтпелі жолы деп ұғынатын көне мифологиялық дүниетанымда. Көне қоғамдағы өлікті жөнелту ғұрпының жиынтығы осы дүниетаным негізінде қалыптасқан. Ежелгі халықтардың адамның өлуін олардың басқа әлемде тууымен барабар санауы (тіпті, өлімнің келуі онын тууы деп түсінілген) туу мен өлімге байланысты рәсімдердің біртектестігіне себепкер болған. Ал неке болса – туу мен өлімнің арасындағы өтпелі белес, сондықтан ол – кету мен келуді, туу мен өлуді қабат бейнелейтін тоғыспалы ғұрыптар кешенін құрайды.

Көне дүниетаным бойынша, өлу - басқа әлемге ауысу ғана емес, басқа сипатта қайта туу. М. Бахтинше айтқанда, туу мен өлімге байланысты рәсімдердің «амбивалентті» болатыны сондықтан. Адамдардың болмысын өзгерту үшін өліп, қайта туу керек. Яғни, патша, абыз, әулие, бақсы, ақын-жыраулық қасиетке ие болу - өліп, қайта туумен барабар. Демек, өлімге байланысты ғұрыптар - қос тінді, М.М. Бахтинше айтқанда, «амбивалентті». Ол - бір жағынан өлімді бейнелесе, сонымен қатар тууды, жаңғыру, жанаруды бір сипаттан екінші сипатқа, бір әлеуметтік мәртебеден екінші әлеуметтік мәртебеге ауысуды бейнелейді. Сондықтан ол жоралғылар бірде бала тууға, бірде қыз ұзатуға, ендібірде жаңғыру, жаңаруға байланысты басқа ғұрыптарда көрініс тауып жатады.

Фольклор поэтикасындағы көркемдік құралдардың қай-қайсысының болмасын арғы тегінде адам мен табиғат арасындағы мифологиялық теңдестіру жатыр. Ол алдымен, метафораға, одан символ – эпитет – теңеу т.б. болып көркемдік тәсілдерге айналған. Олардың барлығы М.М.Покровский көрсеткендей: «Соответствуют психологическим законам ассоциации по смежности и по сходству» (Покровский, 1959:36). Бірақ ол процесс жіпке тізгендей етіп, баяндап шығуға көнбейтін аса күрделі құбылыс. Мифтік санадан көркемдік санаға ауысқаннан соң мүлде жаңа сапаға көтерілген айшықты қолданыстардың мәтіндік қолданыстардағы кейбір көріністеріне ғана барлау жасауға болады.

Қорытынды. Қазақ отбасылық ғұрып фольклорының жиналу, жариялану, зерттелу ісі тереңнен тамыр алатын, өзіндік тарихы, бел-белесі бар фольклортану ғылымы ғана емес, этнография, музыкатану, өнертану, ғылымдары да әр қырынан зерделеп келе жатқанын көреміз. Оның өрісі де тек Қазақстанда ғана емес, Қытай Халық Республикасы, Моңғолия Халық Республикасы, Өзбекстан сияқты елдерде тұратын іргелі диаспоралар аясына да кең қанат жайған, құлашы кең сала. Бұлардың барлығы кешенді де, іргелі зерттеуге тиянақ болатын іргетас еңбектер.

Біз қарастырған әлемдік фольклортану ғылымында «ортақ тұстар» (общие места) деп аталып кеткен мұндай ғұрыптық параллельдер – фольклор поэтикасының этнографиялық бастауларын зерттеудегі аса маңызды детальдар. Этнографиялық және фольклорлық материалдар тұтастығы арқылы ежелгі дүниетаным, мифологиялық сана іздеріне жетелейді.

Отбасылық ғұрып фольклорының поэтикасы – жалпы фольклор поэтикасымен астасып жатқан аса күрделі көркемдік әлем. Оның ғұрыптық фольклорға тән, алдымен көзге түсетін көрнекті сипатының бірі – халық этнографиясымен тығыз байланысып жататындығы. Ол ғұрыптық фольклордың практикалық мәнге ие қызмет аясының мазмұнын ғана анықтап қоймайды, оның көркемдік әлемінің ерекшеліктерін қалыптастыруға да қызмет етеді.

Талдаулар нәтижесінде отбасылық ғұрып фольклорында көп жырланатын киелі ұғымдар тізбесі анықталды. Олар: отау, шаңырақ, есік, босаға, маңдайша, табалдырық, бесік, шымылдық, т.б.

Қоғам дамып, уақыт озған сайын фольклорлық шығармалардың этнографиялық рәсімдермен, жол-жоралғылармен байланыстар типологиясы әртүрлі сатыға, түрлі деңгейге көтеріліп, қилы-қилы сипатта көрінеді. Бір шығармалар, таза рәсімді атқару қажеттілігінен туып, соған кіндік бауы байланып жатса, екінші бір шығармалар оларға жанамалай қызмет етіп, қосымша ыңғайда орындалады, енді бір қатар шығармалар дәстүрлі дүниетанымның идеялық өзегі мен ұстанымдарын мазмұндық өзегіне айналдырып, оны баяндай жырлайды, төртінші бір ретте ғұрыптық кешендердегі

мотивтер, сюжеттер, мифтік ұғым-түсініктер, діни наным-сенімде көркем шығарманың поэтикалық әлеміне сіңісіп, формулаларға, клишелерге, тұрақты қайталауларға, символға, күрделі метафораға, теңеулер мен айшықты анықтауыштарға айналып кетіп отырады. Қазақ отбасылық ғұрып фольклорының поэтикалық әлемінен осы күрделі типологиялық сипаттардың барлығын көруге болады. Яғни, ғұрыптық фольклор поэтикасы оның атқаратын практикалық қызметтеріне, этнографиялық байланыстар типологиясына тәуелді. Отбасылық ғұрып фольклорының поэтикалық жүйесінің, ондағы формулалардың, клишелердің, құбылтулардың (троптардың), қайталаулардың пайда болуында, қалыптасу мен дамуында мифтік санадан бастау алатын ғұрыптық дүниетанымның орны ерекше. Оған біз отбасылық ғұрып фольклорының этнографиялық байланыстар типологиясын қарастыра отырып көз жеткізгендей болдық. Ықпалым замандардан бері әлденеше кезеңдерден өтіп, көркем лирикаға айнала бастаған отбасылық ғұрып фольклорының табиғатынан ежелгі синкретизм қалыптастырған бағзы ғұрыптық дүниетаным сілемдерін әлі де байқауға болады.

Әдебиеттер:

- Абылқасымов Б.Ш. Телқоңыр. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. Алматы.1993.
- Арғынбаев Х. А.Қазақстандағы семья мен неке. Алматы.1973. 382 б.
- Арнольд ван Геннеп. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. М., 2002. 198 с.
- Әуезов М. Халық әдебиеті туралы хат // Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т.15. Алматы. Жазушы, 1984.
- Байтұрсынұлы А. Жоктау // Ақ жол /Құраст. Р.Нұрғалиев. Алматы. Жалын, 1991.
- Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса. М., 1990.
- Бердібаев Р. Эпос – ел қазынасы. Алматы. Рауан, 1995.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алматы.1985, Т.2. 416 с.
- Гродеков Н.И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. Ташкент, 1889. 544 с.
- Досмұхамедов Х. Аламан. Ташкент: 1926.
- Затаевич А. 1000 песен казахского народа Оренбург, 1925.
- Ел қазынасы – ескі сөз. В.В.Радлов жинаған қазақ фольклоры үлгілері. /Құраст. Уахатов, С.А.Қасқабасов, К.С.Матыжанов). Алматы. Ғылым, 1994. 614 б.
- Ерзакович Б. Песенная культура казахского народа. Алматы. Наука, 1966. 401 с.
- Жубанов А. К вопросу о возникновении казахского музыкального жанра кюй. Историко-лингвистический очерк. Кзыл-Орда, 1936.
- Көпеев М.-Ж. Таңдамалы. Екі томдық шығармалар жинағы. Т. 1. Алматы.1990.
- Қазақтың 200 әні /Құраст. Бекхожина Т. Алматы. Ғылым, 1972.
- Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері. Алматы.2001. 428 б.
- Қазақтың халық творчествосы. Ә.Диваев жинаған материалдар /Құраст. Ф.Оразаев, Т.Сыдықов. Алматы. Ғылым, 1989. 384 б.
- Қасқабасов С. Қазақ халық прозасы. Алматы.1984. 271 б.
- Қасқабасов С.А. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ фольклористикасы // Қазақ фольклористикасының тарихы. Алматы. Ғылым, 1988.
- Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі («Диуани лұғат-ит-түрік») /Қазақ. тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай // А. Егеубай. 3 томдық шығармалар жинағы. Алматы. ХАНТ баспасы, 1997. Т.1.
- Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Алматы. Ғылым, 1987. 368 б.
- Марғұлан Ә. Эпос жырын туғызудағы тарихи мұралар // Халық мұғалімі. 1940. №4.
- Нестеров С.П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. Новосибирск, 1990.
- Покровский М.М. Значение сравнительного языкознания классической филологии. М., 1959.
- Рычков П.И. Капитан жазбалары. Алматы.1995, 104 б.
- Сейфуллин С. Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы.1988.
- Тал бесіктен жер бесікке дейін. Алматы.1996. 272 б.
- Толубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX-начало XX вв.). Алматы.1991. 214 с.
- Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. Алматы.1974.
- Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Алматы.1993.

References:

- Abylkasymov B.Sh. Telkonyr. Kazaktyn kone nanyim-senimderine katysty guryptyk folklorly. Almaty. 1993 (In Kazakh).
- Argynbaev X. A. Kazakstandagy semya men neke. Almaty. 1973. 382 b (In Kazakh).
- Arnold van Gennep. Obryady perehoda. Sistematicheskoe izuchenie obryadov. M., 2002. 198 s (In Russian).
- Auezov M. Halyk adebiyeti turaly hat // Zhiyrma tomдық shygarmalar zhinagy. T.15. Almaty: Zhazushy, 1984 (In Kazakh).
- Bahtin M.M. Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaia kultura srednevekovyia i renesansa. M., 1990 (In Russian).
- Baitursynuly A. Zhoktau // Ak zhol /Kurast. R.Nurgaliev. Almaty: Zhalyn, 1991 (In Kazakh).
- Berdibaev R. Epos – el kazynasy. Almaty. Rauan, 1995 (In Kazakh).
- Dosmuhamedov H. Alaman. Tashkent: 1926 (In Kazakh).
- El kazynasy – eski soz. V.V.Radlov zhinagan kazak folklorly ulgileri. /Kurast. Uahatov, S.A.Kaskabasov, K.S. Matyzhanov). Almaty: Gylym, 1994. 614 b (In Kazakh).
- Grodekov N.I. Kirgizy i kara-kirgizy Syr-Darinskoi oblasti. Tashkent, 1889. 544 s (In Russian).
- Kashkari M. Turik tilinin sozdigi («Diuni lugat-it-turik») /Kazak. tiline audargan, algy sozi men gylymi tusinikterin zhazgan A. Egeubai // A. Egeubai. 3 tomдық shygarmalar zhinagy. Almaty: HANT baspasy, 1997. T.1 (In Kazakh).
- Kaskabasov S.A. XIX gasyrdyn ekinshi zhartyсындагы kazak folkloristikasy // Kazak folkloristikasynyn Tarihy. Almaty: Gylym, 1988 (In Kazakh).
- Kazaktyn 200 ani/Kurast. Bekhozhina T. Almaty: Gylym, 1972 (In Kazakh).
- Kazaktyn adet-guryptary men salt-dasturleri. Almaty. 2001. 428 b (In Kazakh).
- Kazaktyn halyk tvorchestvosy. A. Divaev zhinagan materialdar /Kurast. F.Orazaev, T.Sydykov. Almaty: Gylym, 1989. 384 b (In Kazakh).
- Konyratbaev A. Kazak eposy zhane turkologia. Almaty: Gylym, 1987. 368 b (In Kazakh).
- Kopeev M.-Zh. Tandamaly. Eki tomдық shygarmalar zhinagy. T. 1. Almaty. 1990 (In Kazakh).
- Margulan A. Epos zhyryn tugyzudagy Tarihi muralar // Halyk mugalimi. 1940. №4 (In Kazakh).
- Nesterov S.P. Kon v kultah turkoiazychnyh plemen Sentralnoi Azii v epohi srednevekovyia. Novosibirsk, 1990 (In Russian).
- Pokrovskii M.M. Znachenije sravnitel'nogo yazykoznanii klassicheskoi filologii. M., 1959 (In Russian).
- Qasqabasov S. Qazaq halyq prozasy. Almaty. 1984. 271 b (In Kazakh).
- Rychkov P. I. Kapitan jazbalary. Almaty. 1995, 104 b (In Kazakh).
- Seifullin S. Bes tomдық shygarmalar zhinagy. Almaty: 1988 (In Kazakh).
- Tal besikten zher besikke deyin. Almaty. 1996. 272 b (In Kazakh).
- Toleubaev A. Relikty doislamskih verovanii v semeinoy obryadnosti kazakhov (XIX- nachalo XX vv.). Almaty. 1991. 214 s (In Russian).
- Uahatov B. Kazaktyn halyk olenderi. Almaty. 1974 (In Kazakh).
- Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v pyati tomah. Almaty. 1985, T. 2. 416 s (In Russian).
- Ybyraev Sh. Epos alemi. Almaty. 1993 (In Kazakh).
- Yerzakovich B. Pesennaia kultura kazahskogo naroda. Almaty: Nauka, 1966. 401 s (In Russian).
- Zataevich A. 1000 pesen kazahskogo naroda. Orenburg, 1925 (In Russian).
- Zhubanov A. K voprosy o vzniknovenii kazahskogo muzykal'nogo zhanra kui. Istoriko-lingvisticheskii ocherk. Kzyl-Orda, 1936 (In Russian).

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің АР05135437 «Дәстүрлі ұлттық тәрбие (ұлттық код) және рухани жаңғыру (Қазақ фольклоры мен әдебиеті материалдары негізінде)» грантық жобасы аясында дайындалды.

ҒТАХР 03.41.00

ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ӨКІРЕШ АТА ЕСКЕРТКІШІ СЫР ШЕРТЕДІ

Тоқтабай А.У.¹, Карамендина М.Ө.²

¹ Тарих ғылымдарының докторы, профессор.

Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының
Бас ғылыми қызметкері. Қазақстан. Алматы. E-mail: akhmet.t@mail.ru

² Педагогика ғылымдарының магистрі,

Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының
ғылыми қызметкері. Қазақстан. Алматы. E-mail: karamendina70@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақала наймандардың арғы тегі – Өкіреш ата, Өзбекстандағы өкіреш-наймандар жайында. Кейбір шежірешілер наймандардың арғы тегі – Өкіреш шал деп есептейді. Өкіреш – бұқа деген сөз, найманның хандық атауының қосымшасы, шал – ханзада деген мағынаны білдіреді. Туыстас түркі тілдес елдердің ортақ аңыз-шежіресінің бірі «Өгізхан», астрономиялық мазмұнға арналған. Бұқа-Өгіз отырықшылық кезеңдегі негізгі культтің бірі болып табылады.

Ортағасырлық тарихи жазбаларда кездесетін «Бұқа», «Күшлік Бұқа», «Байбұқа», «Бұйрық» лауазымы көбінесе наймандарға қатысты қолданылады. Найман хандығы 1120 ж құрылған. «Аша танба найман» деген ұғым қазақ жырларында жиі кездеседі. Наймандардың Орта Азияға қоныс аударуы XIV ғ. Әмір Темір, XV ғ. – XVI ғ. Әбілқайыр Шайбани, XVIII ғ. Ақтабан-шұбырынды замандарына сәйкес келеді. Тарихи деректерде наймандардың атақты адамдарын жерлейтін қабірстаны – Самарқандтағы Шахи-Зинда.

Кілт сөздер: найман, Өкіреш, лақап ат, аңыз, тотем, тайпа, шежіре, әскербасы, шал, Оғыз, Өгіз-хан, лауазым, диқаншылық, Үркер.

МРНТИ: 03.41.00

ТАЙНА, ПОВЕДАННАЯ ПАМЯТНИКОМ СВЯТОГО ОКІРЕШ АТА В УЗБЕКИСТАНЕ

Тоқтабай А.У.¹, Карамендина М.Ө.²

¹ Доктор исторических наук, профессор.

Главный научный сотрудник Института истории и этнологии
им. Ш. Валиханова. Казахстан. Алматы. E-mail: akhmet.t@mail.ru

² Магистр педагогических наук, научный сотрудник Института истории и этнологии
им. Ш. Валиханова. Казахстан. Алматы. E-mail: karamendina70@mail.ru

Аннотация. Эта статья о родословной найманов - Окиреш Ата, о Окиреш-найманах в Узбекистане. Некоторые летописцы считают, что предком найманов был Окиреш шал. Слово Окиреш означает быка, дополнение к королевскому имени Найман, шал - означает принц. Один из общих легенд родословной тюркоязычной страны «Огузхан», посвящен астрономическому содержанию. Бык - является одним из основных культов оседлого периода.

Должность «Бука», «Кушлык Бука», «Байбука», «Буйрык», которая встречается в средневековых исторических записях, часто применяется по отношению к найманам. Найманское ханство образовано в 1120 году. Понятие «Аша танба найман» часто встречается в казахских эпосах. Переселение найманов в Среднюю Азию восходит к XIV веку Амиру Темиру, XV в. - XVI в. Абулхаир Шайбани, XVIII в. Ақтабан-Шұбырынды. В исторических источниках находят захоронение знаменитых людей найманов – Шахи-Зинда в Самарканде.

Ключевые слова: найман, Окиреш, прозвище, легенда, тотем, племя, родословная, военачальник, шал, Огуз, Огуз-хан, должность, земледелие, Үркер.

IRSTI:03.41.00

THE MONUMENT OKIRESH BABA IN UZBEKISTAN PRESERVES MYSTERY

Toktabay A.U.¹, Karamendina M.O.²

¹Doctor of historical Sciences, Professor. Chief researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Kazakhstan. Almaty.E-mail: akhmet.t@mail.ru

²Master of pedagogical Sciences, research fellow at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Almaty.E-mail:karamendina70@mail.ru.

Abstract. This article is about the lineage of Naiman – Okireshe ata, about okireshe-naiman in Uzbekistan. Some chroniclers believe that the ancestor of the Naimans was Okireshe shal. The word Okireshe means bull, addition to the royal name Naiman, shal - means prince. One of the common legends of the pedigree of the Turkic-speaking country “Oguzkhan” was devoted to astronomical content. Bull - was one of the main cults of the settled period.

The positions “Buka”, “Kushlyk Buka”, “Bay buka”, “Buyryk”, which was found in medieval historical records, are often applied to naimanas. The Naiman Khanate was founded in 1120. The concept of “AshaTanbaNaiman” is often found in Kazakh epics. The resettlement of Naimans to Central Asia dates back to the XIV century, Amir Temir time, the XV century - the XVI century AbulhairShaibani, the XVIII century Aktaban-Shubyrindy. The historical sources find the burial of famous people among Naimans. For instance, Shahi Zinda in Samarkand.

Keywords: naiman, Okireshe, nickname, legend, totem, tribe, pedigree, commander, shal, Oguz, Oguz-khan, Urker.

Кіріспе. Наймандар Өзбек хандығының және Қазақ хандығының құрылуына белсене араласқан тайпа. М. Тынышпаев наймандардың қазақ халқына туыстас қырғыз, өзбек, қарақалпақ, ноғай, қырым татарлары арасына шашылғаны туралы 1925 жылы шыққан еңбегінде атап өткен (Тынышбаев, 1925). Кейбір шежірешілер наймандардың арғы тегі – Өкіреш шал деп есептейді. Өкіреш – бұқа деген сөз. Туыстас түркі тілдес елдердің ортақ аңыз-шежіресінің бірі «Өгізхан». Өгізхан аңызы астрономиялық мазмұнға арналған, аспан Сиырымен (өгіз-бұқа) байланысты. Өгіз өз алдына ел ұйымдастырып әскер құрып, хан сайланады, Өгізхан (Оғызхан) аталады. «Бұқа» Найманның хандық атауының қосымшасы. Осыған байланысты Өкіреш-найман руының генеологиясы мен этникалық ерекшеліктерін жаңа деректер арқылы, ғылымдар сабақтастығы негізінде анықтап, екі халықтың (өзбек, қазақ) көнеден келе жатқан мәдениеттерінің ықпалдастығын зерттеудің өзектілігі жоғары болып табылады.

Тарихнама. Найман тайпасындағы Өкіреш баба туралы аңызға, оның зиратына қатысты мәліметтер 2019 ж. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының экспедициясы Өзбекстанға арнайы барып, зерттеу жұмысын жүргізгенде жиналды. Найман шежіресіне қатысты мәліметтер М. Тынышбаев, Рашид-ад-Дин, Н. Аристов, Қ. Халид, С. Ақатаев, Камал Абдрахман, «Алаш» тарихи-зерттеу орталығының еңбектерінен алынды. Астрономиялық мазмұндағы ұлттық дүниетанымға қатысты мәліметтер Ә. Марғұлан, Г. Потанин, А. Машанов, Ш. Әбдіраманұлы, Н. Захарова еңбектерінен алынды. Сондай-ақ, тақырыпқа қатысты З. Қинаятұлы, Т. Акерев, Т. Жұртбаев, А. Аманжолов еңбектері пайдаланылды.

Әдістеме. Иссапармен Науаи өңіріндегі жергілікті тұрғындармен сұхбаттасқан мәліметтер қағазға түсірілді, әкелінген экспедиция материалдары шежіре материалдарымен, жазба деректермен салыстырыла зерттелінді.

Негізгі бөлім. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдарында наймандардың көпшілігі қырылып, қалғаны Самарқанд, Бұқара өңірлеріне ығысқан. Тарыдай шашылған наймандардың бір бөлігі Шибан ұлысына бөлінген. Дерек мәліметтері бойынша олардың өздері екіге бөлініп беріледі: бірі – найман деп жай ғана аталса, екіншісі – өкіреш найман деп аталады (Тарихи-Абулхаир-хани). Өкіреш атауы қазіргі найман шежіресінде қазақ халқының құрамындағы бүкіл тайпаның арғы

аталарының бірі ретінде кездеседі (Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2008).

Қ. Халид: «Орта жүздің өзінен яки баласынан Найман туған, Найманның баласы Өкіреш, бағзылар Өкіреш лақабы», - дейді (Халид, 1992). Орта жүздегі найман, біздің қазақтың ескі сөзінше, Софы мырза дегеннің нәсілі. Оны Баба мырза деген інісі өлтіргенде, Софы мырзаның тоқалының жалғыз баласы Өкіреш қазақ ішіне көшіпті (<https://alashainasy.kz>). З.Ә. Қайсеновтың пікірінше: «Негізінен Өкіреш наймандар Бағаналы, Балталы аталатын тайпалар ішінде. Соларды дәріптейміз деп бұрынғы шежірешілер Найманнан Белгібай (Өкіреш) деп қосақтап көрсеткен. Тарихты білмегендіктен шежірешілер найманды тоқсандағы шал жасап, Белгібай (Өкіреш) тудырған» (Қайсенов, 2001). Қ.Халид: «Өкірешті XIV-XV ғасырдағы Орысхан шамалас», - дейді.

Б.з. XI ғ орта шенінен бастап Найман ұлысы тарих сахнасына «найман» атауымен шықты. Бүкіл тайпа Найманның 90 жасқа келгенде көрген жалғыз ұлы Белгібайдан тарапты-мыс. Бір адамның кіндігінен тарату, бертінгі бір мәшһүр тұлғадан бастап санамалап кету, көбінесе, аңыздың желісі (Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2008:137). Аңыз бойынша Найман Бұқарада оқыған молда, ғалым кісі болған, киімді ақтан киген, атты қылаңнан мінген, өзінің өңі ақ кісі екен, сопы молда болған соң «Ақ сопы» атанған. Найманның лақап аты – Өкіреш (Еңсебаев, 2010:81). Лақап – ерте заманда атақ, даңқ деген мағынада қолданылған. Тарихи деректерде наймандардың әскери әкімшілік және басқа да мемлекеттік құрылымдарға қатысты арнаулы атаулар кездеседі. Бұл атаулардан сол кездегі Найман хандығының мемлекеттік жүйесінің даму дәрежесін және басқалар жағынан қаншалықты ықпалға ұшырағанын көруге болады (Бақыт Ежен, 2003). Найманның әкімшілігінің атауы «шал». Шал – ханзада деген мағына береді (Рашид-ад-дин, 1946:184). Ақсүйек ұрпағы саналатын шалдың сыртқа қол бастап шығатын, жат ру-тайпалардың істеріне қатысатын, ел арасындағы араздықтарды келістіретін, заңды атқаратын міндеттері болған. Өкіреш Шал – найман елінің ханнан кейінгі мемлекеттік лауазымдардың ең жоғарғы атағы. Аңыз бойынша Өкіреш шал 1310 жылы туған, жастық және толысқан шақтарында – әскербасы, егдене келе дінге бет бұрыпты, «Ақмырза», «Ақсопы» аталуы осы түс сияқты (Абдрахман Камал).

Өкіреш – бұқа деген сөз. Ішкі Моңғолияның солтүстік-шығысына қарай Бұқа деген өзен бар. Наймандар соның қойнауынан өрген, ол өзен әлі күнге дейін бар (Жошы ханның...2016). Көлдің, бұлақ пен өзеннің пайда болуы жөніндегі мифтік аңыз-әңгімелердің бір сарасы қасиетті жануарды тотем тұтумен байланысты айтылады (Уәли Нүргелді, 2019:11). Ертеде Күн – оттың қожасы, ал Ай – судың билеушісі деген ой қалыптасқан екен. Р.Н.Безертиновтен оқитынымыз: «жылқы жоғарғы әлем иесінің жануары саналса, бұқа төменгі әлем иесінің жануары саналады» (Безертинов, 2017:16). Жерді Көк Өгіз көтеріп тұр дегенді ата-әжелерімізден естіп өстік. О.Сүлейменов: «Айға табынушылық дәуірде тотемге қарым-қатынас өзгерді. Енді аспан денесіне «үксас» жануарды құдай деп таниды. Тандаулысы болған даланың қара сиыры, оның басындағы мүйізі оңтүстіктен жаңа туған ай тәріздес. Сол кезден бастап өгіз Айдың жердегі нақты үлгі бейнесі» - дейді (Сүлейменов, 2006). Баяғыда есепшілер Айдың неше жаңасында Үркермен тоғысатынын бақылай отырып, уақыт есебін жүргізген. Олар көк жүзіндегі аспан шырақтары туралы ілім-білімдерін жас ұрпаққа түсінікті болуын көздеп, өз жандарынан аңыз, ертегі де шығарған. (Уәли Нүргелді, 2019) Мысалы, «Жеті қаракшы», «Ақ боз ат», «Көк боз ат», «Үркер» туралы аңыз-ертегілер.

Табиғат құбылыстарының айналып келіп отыруын – күн мен түннің, жыл мезгілдерінің, ай жаңалануының алмасып отыруын мұқият бақылып, есептеп ұғынудың қазақ халқының шаруашылық өмірі үшін орасан зор тәжірибелік маңызы болған (Қалиев, 1994:50). Мысалы, «Ай шалқасынан туса, ай бойы аяз», «Ай арасы – толас» дейді немесе шаруашылық маусымдарын Үркердің тууы мен батуына сәйкестендірген халқымыз «Үркерлі айдың бәрі қыс», «Үркер туса сорпа ас болады», «Үркер мен Ай ауыл-үй қонысты, Үркер мен Ай тоғысты» дейді. Осындағы тоғыс, тоғам – Ай орағының не табағының Үркерді «басып өтуі». Ол үш күнге созылады. Бірінші күн – «тоғам», екінші күн – «Ауыл үй қонғаны», үшінші күн – «өріп шыққан». Ай мен Үркер жылына он үш рет кездеседі, демек бір жылда он үш тоғыс айы болады. Қазақ

халқы Үркер жұлдызын аса қасиет тұтқан, қариялардың айтуы бойынша: «Үркер – жұлдыздардың ағасы» (Кейкін Жәрдем, 2006). Астрономиялық таным элементтерін ертегі-аңыз, ауыз әдебиетінің барлық түрінен аңғаруға болады.

Жердің Күнді бір айналып шығатын бір жылдық жолы – жұлдыз жолы, күс жолы – эллиптика. Сол жол он екіге бөлініп, әрқайсысына белгі ретінде бір жұлдыз тобы алынған, мүшел жұлдыздары сол. Олардың әрқайсысының белгіленген аттары бар. Олар – жануар аттары. 12 жылдық жануарлар тізбегі б.д.б.І ғ.-б.з.алғашқы ғасырларында Орта және Орталық Азия аймағында алғашқы қауымдық қатынастар ыдырап, таптық феодалдық қатынастар пайда бола бастаған сатыда өмір сүрген тайпалар мен халықтар ортасында шыққан. Бұл тізбектің шығуы түркілерде 12 (24) мүшелік ру-тайпалық жүйенің қолданылуна және сондай-ақ тізбектің құрамына енген жануарлардың көпшілігіне қатысты тотемдік ұғымға байланысты болды. Е.Шаванның пікірі бойынша, түркілер 12 жануар тізбесін жасап, оны жыл санауда тұңғыш қолданғанына ешкімнің таласы жоқ. «Содан кейін,- дейді Е.Шаванн, - оны қытайларға берген (Захарова, 2006:25).

«Өгізхан» – түркіәсілдес ұлтқа ортақ аңыз-шежіренің бірі. Ш. Әбдіраманұлы «Мұны Тұранның аңыз атасы деуге болады» дейді (Әбдіраманұлы, 2004). Он екі жылдық мүшел жануарларының бірі – сиыр болса, Өгізхан аңызы сол аспан Сибирьмен, яғни сәуір-үркер аталатын жұлдыздар тобымен байланысты. Халқымызда «Екі батыр соғысты, Үркермен айдай тоғысты» деп көктемгі күн мен түн теңелісінің басы – наурыз мейрамы етіп алуы халқымыздың өзіне тән астрономиялық терең түсінігі деп ұғуымыз керек.

Аңыз бойынша, Оғыз ханға соғысқа мінер атын және жабдықтарын тиетін арбаны Қаңлы деген кісі жасап берген. Оғыз хан Үркер жұлдызының персонификацияланған эквиваленті болып табылады. Сол Оғыз хан – Үркер өзінің арбасымен (өгіз арба) аспанда бірнеше жылдар бойы сапар шегеді. Ай мен Үркер тоғысқанда жаңа жыл – наурыз туады. Ай қояндай кішірейіп болғанда, онымен Оғызхан-Үркер өгіз арбасымен қоса тоғысады. Содан кейін, «көріс айы туады» (Қазақтың этн.катерг., 2012).

Аңыз бойынша Өгізхан жасынан өзі сүйген Ай орағының таңбасын өзінің найзасына, аса таяғына қадатады, оны мөр таңбасы ретінде туына тактырады. Сонымен Ай таңба Өгізханның қол таңбасы, оның мирастық белгісі-гербі, қол астындағы халықтың атқара белгісі мөр таңбасына айналады (Әбдіраманұлы, 2004). Бұл Ай таңбасын біздер қазіргі Түрік, Азербайжан байрақтарынан көреміз. Атақты Низами өзінің «Жеті ару» немесе «Жеті қат көк» атты астрономиялық поэмасында:

«Көтерген Ай сұлуды алып Өгіз,

Көктемде аспан туы ол – Наурыз» - деген (Низами, 1980).

«Жыл басы болуға жануарлар таласқан» деген ертегі бар екенін білеміз. Сонда сиыр атты мүшел жұлдыз тобы қашан жыл басы болған? деген сұрақ туындайды. Біздің қазіргі жыл басы Тышқан деп жүргеніміз осыдан кемінде 2500 жыл шамасы бұрын болған оқиға. Ал сиырдың жыл басы болғаны онан да әрі, 5000 жыл шамасы бұрынғы оқиға. Аңызды оқығанда байқайтынымыз Өгізхан елі өнерлі, мәдениетті, білімді болғаны (Машанов, 1994). Сиыр малын әулие тұту сол кезде көп елдерде болғаны бізге мәлім. Мысалы: грек-египет ұғымында Ио (Исид) тәңірі сиыр кейпінде берілген. Мысырдың қасиетті өгізі Апис (Эпаф) сол Ио-Исид сиырдың ұлы. Ескі құрлыққа жататын «Азия» және «Еуропа» атаулары сол сиыр сеніміне байланысты алған-ды. Еуропа – финики патшасы Агенордың қызы, оны Өгіз-Зевс алып қашады (Машанов, 2004:113). Демек, Өгізхан дәуірі дүние жүзіне мағлұм болған, басқаша айтсақ қазақ халқының сол жердегі мәдениеті алдыңғы қатарда болған деп білеміз. Өгізхан заманының арғы жағына көз жіберсек, осыдан 5000-6000 жыл бұрын Шумердің тас кітабында мынадай мәлімет бар: «Қазіргі жыл басы Сиыр, онан бұрын өткен замандарда жыл басы Егізде (Барыс) болған. Әрбір екі мың жыл шамасында жыл басы бір мүшелден екінші мүшелге ауысып отырады». Мұнда көңілге түйетін нәрсе: жыл басы, оның ауысуы деген түсініктер шумерлер мен қазақтарда ұқсас мағынада айтылады (Машанов, 1970).

12 жылдық жануарлар тізбегінің пайда болған кезеңінде Орталық Азияда тек қана мәлім болып қоймай, сонымен қатар табынуда белгілі рөл атқарған (Захарова, 1960).

Наурыз – тұрмыс, шаруашылық мейрамы. Қазақ диқаншылары егіншілікті әдеттен тыс күштің күдіреті, Тәңірдің ісі деп санаған (Алтаев, 1994). Халықта «Диқан болсаң, қос өгіздің тең болсын. Малшы болсаң, қос етегің кең болсын» деген мақал бар (Қазақтың мақал-мәтелдері, 2012). Қазақтар наурызды жыл басы ретінде өгіздің басын асататын екен. Өгіз отырықшылық кезеңдегі негізгі культтің бірі болып табылады. Қазақтар Күн туралы: «Түске дейін көк өгізге мінеді, түстен кейін Күн көк жорғаға мінеді», - дейді екен. Демек, төрт түліктің бірі – жылқы – соғыс тотемі, яғни көшпелілік символы болса, өгіз – диқаншылық тотемі, отырықшылықтың символы болып шығады (Алтаев, 1994:120). Рашид-ад-дин наймандарды бір кездері қырғыздар ығыстырып жіберген Енисейдің ежелгі халқы деп атаған (Рашид-ад-дин, 1952). Сондықтан Т.А. Акеров: «Наймандардың қырғыздар сияқты егіншілікпен айналысқанына В.В. Ушницкий баса назар аударды, мұның өзі олардың Солтүстіктің басқа көшпенділерінен ерекшелігі болатын», - дейді (Акеров, 2016).

Г.Н.Потанин наймандардан «Көк бұқа» аңызын жазып алып, былай деп атап көрсетеді: «Наймандардың бір бөлігі осы күнге дейін өздерін өгіздің ұрпағымыз» дейді (Потанин, 1916). Найманның ортақ таңбасы - V екі өлшемді жазық болып келеді (Карамендина, 2006). Г.И.Карпов түрікмен таңбаларының ішіндегі бұқа мүйіз нұсқасына арқар таңбамен қатар осы найман таңбасын ұқсатады (Карпов, 1945). Наймандарда тотемдік бұқаға табыну болғанында күмән жоқ. С. Аманжолов мәліметі бойынша бағаналы (найманның бір тармағы) таңбасы мүйіз тәріздес (Аманжолов, 1959). Ол қарсы қарап тұрған бұқаның басы бейнесінің идеограммасы деп түсіндіріледі.

Т.А. Акеровтың пікірі бойынша наймандардың шығу тегін моңғол дәуірінен кейін өмір сүрген алтайлық тайпалардан, атап айтқанда аздар (аз-шырын) мен булагачиндерден бөлек алып қарау мүмкін емес. Бұлар Саян-Алтай өлкесінің көптеген халықтарының, соның ішінде енисейлік және тьянь-шаньдық қырғыздардың, эхирит-булагаттардың, буряттардың т.б. этногенезіне қатысқан (Акеров, 2016:27). Наймандардың билік жүйесінен көне түркілердің ықпалы анық сезіледі. Көне түркілердің мемлекет басқару түзімдерінің ықпалы бертінге дейін жалғасқан (Бақыт Ежен, 2003:15). Ұйғыр қағанаты құрылған кезде тоғыз оғыздан бөлек «сегіз оғыз» тайпалар одағы пайда болады (Ерзат Меллат, 2019). Ноғайлардың «найман» этнонимі туралы мәліметтерінде олардың арғы тегі сегіз оғыздарға және найман мемлекетіне барып тіреледі делінген (Керейтов, 2009). И.Н. Березин «найман» деген сөз – моңғол тілінде сегіз деген сөз, сегіз рулы ел болғандықтан» дейді (Березин, 1858:267). Көптеген зерттеушілердің пікірі осындай. Н.А. Аристов «Найман деген Катуні өзенінің бір айрығы еді, сол өзен атыменен қойылған» дейді (Аристов, 1896:361). Найман атауын қидандар Алтай тауларындағы сегіз өзенді айнала орналасқан тайпаларға берген, кейін осы атпен Найман атанып кетеді. Сегіз оғыз жұртын әуелі «найман аймақ» («сегіз тайпа») деп X ғасырда қидандар атай бастаған деген топшылау бар.

X ғасырда оғыз тайпалары Селжүк тайпалық бірлестігінің негізін құрады. Бұл кезде түркі жұрты қақ жарылып, жартысы мұсылмандықты мойындаса, қалғаны әлі де Көк Тәңіріні пір тұтатын. Селжүк – оғыз тайпалық бірлестігіндегі қынық тайпасының аңызға айналған көсемінің есімі. Ол өз тайпасы мен оған бағынышты тайпаларды бастап, Сыр бойынан Мауереннахрға қарай жылжиды да, Зарафшан жазығы мен Нұратау тауы маңына қоныстанады. Осы жерде олар исламды қабылдайды (Қазақ-н тар. зерт. Т. 4., 2009: 197).

Нұратау – бүгінгі Өзбекстанның Самарқанд, Сырдария облыстарының аумағындағы, бүгінгі Науаи қаласына жақын (70-80 км) жердегі Нұратау жотасы мен оның төңірегі (Қазақ-н тар.зерт. Т. 4., 2009:207). Өзбек арасында «Бұқа» сөзі Ташкент, Бұқара, Самарқанд маңында ғана сақталған. Өзге аймақтың өзбектері «өгіз» дейді (Абдрахманов, интернет). Зеравшан наймандарының ортағасырлық қамалы – Қала – Зиявиддин (Пахтачин ауданы) қаласының маңында орналасқан болатын, онда Өкіреш наймандары тұрды. Қала көсемдердің қорғанышы және резиденциясы болып есептелген (Асанов, 2019).

Көшпелілерде әрбір ханның туы болды, қалыптасқан дәстүр бойынша бір ханда 9 туға дейін болуы керек. «Тоғыз тулы хан» дегенде көз алдына күдіретті билеуші келген. Деректерге қарағанда алғашқы қазақ билеушілері «Тоғыз тулы хандар»

болған (Балкенов, 2014). «Укращ» дегеніміз кіші хандықтың билеушісі дәрежесінде түр деп пайымдауға келетіндей. «Бұқа» - «алып күш» иесі дегенді білдіреді. «Бұқа» Найманның хандық атауының қосымшасы екеніне YI ғасырдағы найман хандары Арық бұқа, Семіз бұқа, XII ғасырдағы Байбұқа, Тайбұқа, Кетбұқа, Келбұқа бабаларымызды айтсақ жеткілікті, дәлелдеу керек емес шығар (Абдрахманов) Шыңғысханның биі болған, жырау болған Кетбұқа бабамыз тоғыз тулы ұлысқа 9 таңба үлестірген екен. Аңыз бойынша Найманның ұрпақтарының еншісін даудамайсыз бөлгені үшін Кетбұқа найманның «ноқта ағасы» атанған. Шежірешілер «терістаңбалы» тайпасының аты «Домбауыл» екен, найманның ноқта ағасымын деп басқа найман тайпаларына (сегіз тайпаға) таңба үлестіріп, өзіне таңба жетпей қалғандықтан таңбаны теріс басып, содан терістаңбалы атаныпты дегенді айтады (Тынышбайұлы, 1991:56). Терістаңбалы руы Келбұқа мен Кетбұқаның екі атасынан / Ақтана мен Ақтоғыстан / шығады (51). Қазақы шежіренің барлығы да Кетбұқа мен Келбұқаны найманның мәйегін ұйытқан «ел аталары» екенін тегіс мойындайды. Кетбұқа көбінесе «бағаналы» деген атпен мәлім, өйткені оның рулық таңбасы бақан болған. Сонымен қатар, кезінде Әбілқайырды хан сайлауға найманның әр түрлі бөлімдерінен 9 ру басы қатысқан. Найман тайпасы Әбілқайырханға кең түрде қолдау көрсетіп, оның барлық жорықтары мен соғыстарына белсенді түрде қатысқан.

Қазақтың ауыз екі тілінде «Өкіреш-найман» деген сөз кездеседі. Өкіреш-Наймандар деп Шайбанидің тұсында да, Ақсақ Темірдің тұсында да айтылған. Шыңғысхан әулеті мүлдем ыдыраған соң, найманның бір бөлігі өзбек, қарақалпақ, қырғыз, башқұрт секілді өзге халықтардың құрамына енеді. Өзбекстандағы Наманган, Ферғана жазығы, Қашқария, Бұқарда, Самарқандта Найман аудандары, Найман қышлақтары қазірге дейін сақталып қалған (Астана ақшамы, 2016).

А.И. Шевяков Науаи облысының өзбек-наймандары Ұзынкүдық аулында тұратын қазақ-наймандармен көрші екенін анықтаған. Этнограф олардың өзара бірімен-бірі туыс екен деген қорытынды жасайды, ал олардың қай ұлтқа жататындығы кейінгі кездерде ғана белгілі болды (Шевяков, 2000:29). Осы тұрғыда атап өтетін жәйт, барлық наймандардың ортақ бабасы Өкірештен таралғаны туралы мифологема. Ургут ауданы өзбек және қазақ наймандарының тәуәп ететін жері болып табылады, өйткені осы ауылда, Самарқандтан 30 км жерде, олардың ортақ аңыздық бабасының зираты бар. 2012 жылы өзбек және қазақ наймандары бірігіп осы зиратқа тас орнатты (Асанов, 2013) Қазақ наймандарының өкілі К.Абдрахманов осы іс-шараны былай деп баяндаған: «Осы қабір үсті тасты қазақ және өзбек наймандары бірігіп орнатуы біздің бір ортақ түбірден шыққанымызды паш ететін маңызды тарихи іс болса екен деп тілейміз».

Ендігі бір дерек бойынша зор әскер басқарған Өкіреш ата – хан баласы, Күшілік ханның ұрпағы делінеді. Рашид-ад-дин былай деп жазған: «Бұл далалық тайпа: кейбіреулері биік тауды, енді біреулері далалық алқапты мекен еткен... Үлкен Алтайда, Қарақорымда, Алуй-Серас тауында және Кек-Ертісте мекендеген. Бұл найман тайпаларының өздерінің мықты, құрметті билеушілері болған; олардың әдет-ғұрпы моңғолдардікіне ұқсас болған. Көне заманда өздерінің билеушілерін Күшілік хан – күшті, ұлы билеуші деп атаған (Рашид-ад-дин, 1952).

Күшілік таққа отырысымен: «Тәңірді ұмытсаңдар – түркіні де ұмытасыңдар», - деп ислам дініне қатаң тиым салған хан (Жұртбаев, 1994:191). Тарихта ғұн, түрік, ұйғыр сияқты Орта Азияда қуатты көшпелілер мемлекетін құрған халықтардың бәрінде де дүние төртбұрышты, осы төртбұрыштағы халық бір ғана Тәңір ұлына бойсұнуы керек. Ол - біздің қағанымыз деген ұғым болған. Алайда, IX ғасырдан кейін бұл ұғым ұмыт болғанға ұқсайды (Еженхан Бақыт, 2003:11). Найман мемлекетінің идеологиялық негізі XI ғ басында несториандық бағыттағы христиандықты қабылдаудан басталғанын ұмытуға болмайды (Қазақ ру-тайпа-ң тарихы., 2008:389). Күшілік хан мұсылмандарға наймандардың христиан дінін немесе будда дінінің бірін қабылдауын ұсынды (Ақатай, 2002:87). XI ғасырдың ортасы мен XII ғасырдың бірінші жартысында Хорезм Селжүк мемлекетінің құрамына енді. XIII ғ басында Хорезм мемлекеті Күшілікке үмітпен қараған. 1218 ж Жетісу бойында Күшілік қолымен айқасып көрген көнігі қолбасшы – Жебе. Бұл екеуі кейін Хорезм жорығы кезінде елеулі рөл атқарып қана қоймай, жаулап алған ел мен жер кейін Жошының билігінде қалдырылды (Қинаятұлы, 2009:16).

Тарихи роман бойынша: Мұның алдында ғана үйсін Майқы би бастаған қазақ билері 1224 мешін жылының жаз айында Найман-кере (Шыңғыстау) тауының бөктерінде Темүжінді өз аттарынан ұлықтап, оның ұлы Жошыны өздерінің тікелей әміршісі деп таныған еді. Сондықтан Жошы бұл елдің ақжайма көңіліне дән риза болатын. Өзін хан көтеру рәсімі аяқталған соң жұрт алдында Майқыны: - Ел көсемі, ұлыстың ұйтқысы болсын! – деп Ел атасы атады... (Зәкенұлы, 2003:514) Шыңғысханға Жошының өлімін қобызбен естірткен Кетбұқа болатын. Қобыздың арқасында Кетбұқаның өзі де, артында аңырып қалған халқы да қағанның қаһарынан аман қалған еді. Сөйтіп, би, абыз, жырау Кетбұқа саяси билікке араласып, бір кезде өзі қарсы күрескен қағанаттың қайраткері боп шыға келді. Мұның астарында өз елінің мүддесін көздеген игі ниет жатқан еді (Жұртбаев, 1994:361).

Көне Шығыс елдерінде музыка құдайдың күдіретімен болады деп сенген. Көптеген халықтар тілінде музыкамен байланыстыра сиыр мен сирен сөзінің түбірін («кар», «сер») «мүйіз» немесе мүйізді жануарларға балаған және өлеңмен, музыкамен байланыстырған. «Мүйіз» латынша қарн және бұғы мағынасында (Машани, 2004:112). Қазақтың ұлттық ою-өрнектерінің ең басты мәнері, ең көп түрі және әр түрлі мәнер жасауда жиі қолданылатыны «мүйіз» тектес ою-өрнектер. «Мүйіз» тектес ою-өрнектерді бұрын-соңды зерттеуші ғалымдардың барлығы бұл өрнектердің негізі қойдың, арқардың, ешкінің, сиырдың, бұланьның, бұғының, қодастың, еліктің мүйіздерін бейнелеуден шыққан деп түйеді (Төленбаев, 1993:3). Крит, Микенах және басқа аралдарда өгіз діндері үстем болды. Әрбір ізетті орындарда қасиетті мүйіз – «жарқылау мүйізі» тұратын. Ізетті орындардың сыртында да, ішінде де мүйіз бейнеленетін, құрбандыққа мүйіз шір кигізетін, құрбан шалатын үстелге өгіз суреті салынатын. Діни рәсімдер түгелдей «Өгіз ойыны» делінетін (Машани, 2004:113). Тірі жанның бейнесін салуға тыйым салынады деген хадис Құран Кәрімнің 22 сүре, 73 аятына сілтеме жасау арқылы пайда болған. Адамдар мен жануарлар бейнесін салуға тыйым салынғаннан бастап ою-өрнек өнері қарқынды түрде дами түседі. Ою-өрнек қолдану – жазу тәсілін графикалық өнер тәсілінен ажыратудың ең маңызды ерекшелігі болып табылады (Аманжолов, 1998). Жыл басы, Ай мүйізді өгіздің басы – әліп басы «А» болған (Карамендина, 2001). Сиыр діні туралы мағлұмат Інжілде бар. Еуропалық орта ғасырдың атақты алхимигі А.Виллановтың мәліметі бойынша, ертедегі алхимиктерің «Сиқырлы мөрі» алтын мен күмістен құйылған. Мөрдін бір қабырғасында Өгіздің бейнесі, екінші бетін жиектеп: «Біздің Құдайымыз Ғайсаның (Исус Христос) атымен бата беремін» деп жазылған. «Кім үшін құдай, кім үшін сауынды сиыр» (Шиллер) дегендей. Геоцентризм және адамнан құдай жасау жеке басқа табынуға әкеліп соқты (Машани, 2004:113, 204). Құран Кәрімде («Бақара» сүресі) Мұсаның алтын бұзауға табынушыларымен күресі жөйлі айтылған.

Қорытынды. Наймандар XI ғасырда тарихи сахнадан көрініп, XII ғасырда хандық құрып дөрлендеген кезіндегі көшпенділер ішінде ең өркениетті елге айналған-ды. Бірақ Найман хандығы 1204 жылы Тәмужин бастаған моңғолдармен болған сұрапыл соғыста күйрей жеңіліп, қағандық ретінде жойылды. Сонымен бірге олардың батыс пен шығысты жалғап тұрған ортағасырлық өркениеті де жойылды. Алтын таңба – мөріні басып, әлем жұртымен хат арқылы байланысып тұрған ортағасырлық орда канцеляриясының архиві отқа оранды. «Тұрпайылау жұрттың шабуылы да тұрпайылау келеді» дегендей, моңғол шабуылы көз тұнарлық найманның мәдени жауһарларын отқа жағып тындырды. Өйткені шапқан жауы мұндай мәдениеттен бейхабар болған. Найман мәдениетінен қалғаны Найман ордасының іс басқарушысы Тататунганың қойнына жасырған найман ханының таңбасы, таңбадағы жазу ғана. Бір тәуірі Тататунга арқылы найман жазуы моңғол империясында қолданысқа еніп, тарихта із қалдырды (Қинаятұлы, 2017:370).

Қазіргі Өзбекстанда қазақ тарихымен байланысты 40-тан астам киелі жерлер бар болса, соның бірі – қазақ пен өзбек наймандарына ортақ аңыздық Өкіреш бабаның зираты. Аруақтарға деген ілтипат, құрмет қазақ шежіресінің басты сипаты. Күмбез – халықтардың ата-бабасына деген ыстық ықыласының тасқа айналған мәңгілік айғағы. Сондықтан наймандардың, атап айтқанда Өкіреш-наймандардың шежіре-тарихын зерттеу маңызды әрі өзекті мәселе болып табылады.

Әдебиеттер:

- Абдрахман К. Найман Өкіреш шал: аңыз бен ақиқат. //my.mail.ru.community/tarbagatai-nashi/ (қаралды: 12.03.2020).
- Абдрахманов К. Өкіреш шал кім?//https://abai.kz/post/63805.
- Акерев Т.А. Северо-Восточный гуманитарный вестник. г. Якутск.2016. №4 (17). С. 27-35.
- Ушницкий В.В. Население Байкальского региона в эпоху средневековья. Якутск, 2013.
- Ақатай С.Н. Найман хандығы: Монография. Алматы. 2002. 87-б.
- Алтаев Б.Ә. Оңтүстік Қазақстан қазақтарының егіншілікке байланысты дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Тарих ғ.к.дисс. Алматы.1994. 99, 120, 131, 147 бб.
- Аманжолов А.С. Көне таңбаларға көз тіксек//Қазақ тілі мен әдебиеті. Алматы. 1998. №6-7.
- Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алматы.1959.
- Аристов Н.А. Заметки об этнич.составе тюркских племен...//Живая старина. Вып.3-4. СПб., 1896.С.361.
- Асанов Эльдар. Узбекское племя найман. История и современность. Mangilikel, 2013. №8.
- Асанов Эльдар. Узбекское племя найман//История и современность узбекского племени Найман. http://greylib.align.ru/.
- Әбдіраманұлы Ш. Дүниетанымы аспанмен астасқан ұлт. Эссе. //Жұлдыз 2004. №3. 148-б.
- Бақыт Еженхан. Найман хандығының мемлекеттік құрылымы //Қазақ ордасы. 2003. №3. 11-15 беттер.
- Балкенов Кенжал. Ұлы жырау Кетбұқа//https://syrboyi.kz/tanim/.2014. 1 наурыз.
- Безертинов Р.Н. Древнетюркское мировоззрение «Тэнгрианство». Казань: РИИЦ «Школа», 2017. С. 16.
- Березин И.Н. Очерки внутреннего устройства улуса джучиев //Труды восточного отделения императ. археол.общ-ва. Ч. 5. СПб., 1858. С. 267.
- Галиуллин А. Великие найманы...// Тюркские народы.-Омск: ОмГПУ, 2002. С. 149-150.
- Еңсебаев Т.А. Найман шежіресі // Өлкетану. Ғылыми-көпшілік журнал, 2010. №2. 81-83 беттер.
- Ерзат Меллат. Құдыретті найман хандығы. 2019.05 тамыз. https://e-history.kz./kz/.
- Жошы заманының сұрқылтайы – Кетбұқа еді. Астана ақшамы. 13 ақпан 2016.
- Жұртбаев Т. Дулыға. Көне түркі батырлары туралы тарихи әфсаналар. Алматы. Жалын, 1994. 191, 361 бб.
- Захарова И.В. Двенадцатилетний животный цикл у народов Центральной Азии// Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 8. 1960. С. 63 // Қазақ тарихы. 2006. №1. 25 б.
- Зәкенұлы Т. Көк бөрілердің көз жасы: тарихи роман. Алматы, 2003.514 б. Интернет : https://kk.wikipedia.org/wil.
- Карамендина М. Таңбаның шығу арналары // Жас ғалымдар – Қазақстан тәуелсіздігінің 10-жылдығына: халықаралық конф.еңбектері. 4-бөлім. Алматы. ҚазҰТУ, 2001; Түркі жазуы мен ру таңбаларының табиғи құбылыстарға негізделуі // Жаратылыстану-гуманитарлық ғылымдар және олардың инженер мамандарды дайындаудағы маңызы» атты х/аралық II ғылыми-тәжірибелік конф-я еңбектері. Алматы. 2005.
- Карамендина М. Үшкіл таңбаның мәні.-Қазақ тарихы.2006. № 3. 25-б.
- Карпов Г.И. Известия ФАН. Филиал Туркменской ССР., серия общественных наук.-Ашхабад. 1945. Т.3-4.
- Кейкін Жәрдем. Қазақы атаулар мен байламдар. Алматы. «Өлке», 2006. 260-б. Қазақтың байырғы өлшемдері. Қазақ тілі мен әдебиеті. 2017. №5.
- Керейтов Р.Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры: Монография.-Ставрополь: Сервисшкола, 2009.
- Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Найман. X том. 1-кітап. Алматы. «Алаш» тарихи-зерт.орт., 2008. 137-б.
- Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Найман. II кітап. Алматы. «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2008. 22-б.
- Қазақ ру-тайпаларының тарихы. III-кітап. Алматы. «Алаш», 2008. 389-б.
- Қазақстан тарихи этникалық зерттеулерде. Т.4. Алматы. «Алаш», 2009. 197, 207 бб.
- Қазақтың мақал-мәтелдері.Алматы. 2012.32-б., Қазақ тілі мен әдебиеті. 2017.№ 3. 18-б.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. II том. Е-И: Алматы.2012. 186-б.
- Қайсенов З.Ә., Қайсенов А. Найман шежіресі.2 кітап. Өскемен, 2001. 13 б.
- Қалиев С., Оразаев М., Смаилова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы. «Рауан», 1994. 50-бет.
- Қинаятұлы З. Жошы хан өмірбаянының қилы тұстары //»Алаш» тарихи-этнологиялық ғылыми журналы. 2009. №4 (25).

- Қинаятұлы З. Найман хандығы: тарихы және мәдениеті (XII-XIX ғғ.) // Алматы. 2017. 370-б.
 Машани А. Әл-Фараби және бүгінгі ғылым. Алматы. 2004. 112, 113, 204 бб.
 Машанов А. әл-Фараби және Абай. Алматы. Қазақстан. 1994.
 Машанов А. әл-Фараби. Алматы. Жазушы, 1970.
 Низами Г. Жеті сұлу. (аударған Қ.Бекхожин) Поэма. Алматы. 1980.
 Нүргелді Уәли. Қазақ өлкесіндегі гидронимдердің тілдік-этномәдени семантикасы. Қазақ тарихы. 2019. №2 (169). 11-б.
 Потанин Г.Н. Ере. Культ сына неба в Северной Азии: Мат.-ы к тюрско-монг. мифологии. Томск, 1916. // Байназарова Г. Қасиетті түркі елі. Алматы. Өнер, 1994. 66-б.
 Рашид-ад-дин. Сборник летописей.-Т.1.кн.1. М.-Л: Изд-во АН СССР, 1952.
 Сүлейменов О. Небесный бык //Огонек. 1998. май.; Қазақ тарихы. 2006.№3.
 Тарихи-и-Абулхаирхани //МИКХ, 143-144 бб.
 Төленбаев С., Өмірбекова М. Қазақтың ою-өрнектерінің жасалу жолдары. Алматы. 1993. 3-б.
 Тынышбаев М. История казахского народа. Алматы. 1925.
 Тынышбайұлы М. Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар//Қазақ шежіресі.- Целиноград: «Қаламгер», 1991. 56-б.
 Уәли Н. Қазақтың халық астрономдары – есепшілердің қоғамдағы тарихи орны мен қызметі туралы. Қазақ тарихы. 2019. №2. 4-бет.
 Халид Қ. Тауарих хамса (бес тарих). Алматы. Қазақстан. 1992. -304.13-б.
 Шевяков А.И. Население Ташкентского оазиса в конце XIX-начале XX вв //Международ. общест. организация центр. стратег. и полит. Исслед. М., 2000. 29-с.
<https://alashainasy.kz>.
<https://kk.wikipedia.org/wil>.

References:

- Abdrakhman K. Naiman Okiresh shal: anyz ben akikat. Internet. (karaldy: 12.03.2020) [in Kazakh].
 Abdrakhman K. Okiresh shal kim? //http://abai.kz/post/63805 [in Kazakh].
 Akerov. T.A. Severo-vostochnyi gumanitarnyi vestnik. G. Yakutsk. 2016. №4 9170. 27-35pp. [in Russian].
 Ushnickii V.V. Naselenie baikalskogo regiona v epohu srednevekovyia. Yakutsk, 2013. [in Russian].
 Akatay S.N. Naima nkhandygy: Monografiya. Almaty. 2002. 87p. [in Russian].
 Altayev B.A. Ontustik Kazakhstan kazakhtarynyn eginshilikke bailanysty dasturleri men adet-guryptary. Tarihg.k.diss. Almaty. 1994.99, 120, 131, 147 pp. [in Kazakh].
 Amanzholov A.S. Kone tanbalarga koz tiksek// Kazakh tili men adebieti. Almaty. 1998.№6-7. [in Kazakh].
 Amanzholov A.S. Voprosy dialektologii I istori ikazakhskogo yazyka. Almaty. 1959. [in Russian].
 Aristov N.A. Zametki ob etnich. sostave tiurskih plemen...//Zhivaya starina. Vyp. 3-4. SPb., 1896. 361 p. [in Russian].
 Asanov E. Uzbekskoe plemya naiman. Istoriya I sovremennost. Mangilik el, 2013. №8. [in Russian].
 Asanov E. Uzbekskoe plemya naiman // Istoriya I sovremennost uzbekskogo plemeni Naiman. http://greylib.align.ru. [in Russian].
 Abdirakhmanuly Sh. Dunietyanmy aspan men astaskan ult. Esse. // Zhuldyz, 2001. №3. 148p. [in Kazakh].
 Bakhyt E. Naiman handygynyn memlekettik kurylymy //Kazakh ordasy, 2003. №3.11-15pp [in Kazakh].
 Balkenov Kenzhal. Ulyzhyrau Ketbuka//http://syrbioy.kz/tanim/. 2014. 1 nauryz. [in Kazakh].
 Bezertinov R.N. Drevnetyurkskoemirovozenie “Tengriantstvo”. Kazan:RIIC “Shkola”, 2017. 16p. [in Russian].
 Berezin I.N. Ocherki vnutrennego ustroystv aulusa dzhuchiev // Trudy vostochnogo otdeleniya impert. arkheol. obsh-va. -Ch.5. –SPB, . 1858. 267p. [in Russian].
 Bynazarova G. Kasietti turkiali. Almaty:Oner, 1994. 66p. [in Kazakh].
 Ensebayev T.A. Naimanshezhiresi // Olketanu. Gylymi-kopshililzhurnal. 2010. №2. 81-83pp. [in Russian].
 Erzattmellat. Kudiretti naiman khandygy. 2019.05 tamyz. https:// e-history.kz./kz/. [in Kazakh].
 Gakiullin A. Velikiennaimany... // Tyurkskienarody. Omsk:OmGPU, 2002. 81-83pp. [in Russian].
 Karamendina M. Tanbanynshyguarnalary// Zhasgalymdar – Kazakhstan tauelsizdiginin 10-zhyldygy: halykaralykkonf, enbekteri. 4-bolim. Almaty: KazUTU, 2001; [in Kazakh].
 Karamendina M. Ushkil tanbanyn mani. Kazakh Tarihy, 2006.№3.25p. [in Kazakh].

- Karpov G.Y. Izvestiya FAN. Filial Turkmenskoy SSR., seriya obshestvennyh nauk. Ashkhabad, 1945.3-4 pp. [in Russian].
- Keikin Zhardem. Kazaky ataular men bailamdar. Almaty: “Olke”, 2006. 260p. [in Kazakh].
- Kazakhtyn baiyrgy olshemderi. Kazakh tili men adebieti. 2017. №5. [in Kazakh].
- Kereytov R.H. Nogaicy. Osobennosti etnicheskoi istorii I bytovoikultury: Monografiya. Stavropol: Servisshkola, 2009. [in Russian].
- Kazakh rutaipalarynynTarihy. Naima.II kitap. Almaty: “Alash”, 2008. 389 p. [in Kazakh].
- Kazakhstan Tarihi etnikalyk zertteulerde. T.4. Almaty: “Alash”, 2009. 197-207 pp. [in Kazakh].
- Kazaktyn makal-matelder. Almaty. 2012.32p. [in Kazakh].
- Kazakh tili men adebieti. Almaty. 2017.18 p. [in Kazakh].
- Kazaktyn etnografiyalık kategoriyalary, uymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. Enciklopediya. II tom. E-Y: Almaty. 2012. 186 p. [in Kazakh].
- Kaisenov Z.A., Kaisenov A. Naiman shezhiresi. 2-kitap.Oskemen, 2001.13 p. [in Kazakh].
- Kaliev S., Orazayev M., Smailova M. Kazakh khandygynyn salt-dasturleri. Almaty: Rauan, 1994. 50p. [in Kazakh].
- Kiyanatuly Z. Zhoshy khan omirbayanynyn kily tustary// “Alash” Tarihi-etnologiyalyk gylymi zhurnaly. 2009. Ulakat, 2020. [in Kazakh].
- Kiyanatuly Z. Naiman khandygy: Tarihy zhane madenieti (XII-XIX)// Almaty. 2017. 370p. [in Kazakh].
- Khalid K. Tauarikh Hamsa (besTarih). Almaty: Kazakhstan, 1992. 304.13p. [in Kazakh].
- Mashani A. Al-Farabi zhan ebugingi gylym. Almaty. 2004. 112, 113, 204 pp. [in Kazakh].
- Mashani A. Al-Farabi zhane Abay. Almaty: Kazakhstan, 1994. [in Kazakh].
- Mashani A. Al-Farabi. Almaty: Zhazushy, 1970.
- Nizami G. Zhetisulu. (audarganK.Bekhozhin). Poema. Almaty. 1980. [in Kazakh].
- Potantin G.N. Ere.Kultsynaneba v SevernoiAzii: Mat-y tyurksko-mong.mifologii. Tomsk, 1916. [in Russian].
- Rashid-ad-din.Sbornik letopisei. T.1.kn.1. –M.L: Izd-vo AN SSSR, 1952. [in Russian].
- Shevyakov A.Y. NaselenieTashkentskogooazisa v konce XIX nazhalo XX vekov // Mezhdunarod. obshest.organizaciyaentr.I polit. Issled. M, 2000. 29p. [in Russian].
- Suleimenov O. Nebesny byk // Ogonek, 1998. May.: Kazakh Tarihy, 2006. Nebesny byk//Ogonek, 1998. May.: Kazakh Tarihy, 2006. №3. [in Russian].
- Trihi-i-Abukkhaykhani//MIKH.143-144pp. [in Russian].
- Tolenbayev S., Omirbekova M. Kazaktyn oyu-ornekterinin zhasalu zholdary. Almaty. 1993.3 p.[in Kazakh].
- Turkizhazuy men ru tanbalarynyn tabigi kubylystarga negizdelui // Zharatylstanu-gumanitaryk gylymdar zhane olardyn inzhener mamandardy daiyndaudagy manyzy atty khalykaralyk II gylymi-tazhiribelikkonf.enbekteri. Almaty. 2005. [in Kazakh].
- Tynyshbayev M. Istoriya kazakhskogo naroda. Almaty. 1925.[in Russian].
- Tynyshbayuly M. Kazak halkynyn Tarihynda katysty materialdar // Kazakh shezhiresi. Celonograd: “Kalanger”, 1991. 56p. [in Kazakh].
- Uali N. Kazaktyn halyk astronomdary – esepshiler din kogamdagy Tarihi orny men kyzmeti turaly. Kazakh Tarihy, 2019.4-11p. [in Kazakh].
- Zjshy zamanyn ynsurkylytaiy – Ketbuka edi. Astana akshamy.13 akpan 2016. [in Kazakh].
- Zhurtbayev T. Dulyga. Kone turki batyrlary turaly Tarihi afsanalar. Almaty: Zhalyn, 1994. 191, 361 pp. [in Kazakh].
- Zakharova Y.V. Dvenadcatiletanii zhiivotnyi cikl u narodov Centralnoy Azii // Trudy IIAE AN kazSSR.T.8.1960.63p// Kazakh Tarihy. 2006. 25p. [in Russian].
- Zakenuly T. Kok borilerdin koz zhasy: Tarihi roman. Almaty. 2003. 514 p. Internet: <https://kk.wikipedia.org/wil>. [in Kazakh].
- <https://alashainasy.kz>.
- <https://kk.wikipedia.org/wil>.

ҒТАХР 03.41.91.

БӘБИШ МОЛА 7 КӨЗЕШІЛЕР ЕЛДІ-МЕКЕНІНДЕГІ ҚЫШ ҰДЫСТАР

Утубаев Жанболат Райымқұлұлы¹, Сүйіндікова Мақпал Қожахметқызы²,
Қасенова Әсемгүл Дәуренқызы³.

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, аға ғылыми қызметкер. Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: utubaev_z@mail.ru

²Өнертану ғылымдарының магистрі, кіші ғылыми қызметкер. Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: makpal1226@mail.ru

³Тарих ғылымдарының кандидаты, ғылыми қызметкер. Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: asema_94@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада Бәбиш мола оазисіндегі ескерткіштерге жүргізілген соңғы жылдардағы археологиялық зерттеу жұмыстары баяндалады. Қазба нәтижесінде анықталған археологиялық жәдігерлерге кеңінен тоқталамыз. Археологиялық қазба барысында жиналған құнды жәдігерлердің басым бөлігі керамика. Қыш ұдыстардың түрлері, жасалу тәсілі, күйдірілу сапасы, пайдалану мақсаттары және таңба тәрізді белгілер мен ұдыстардың қалыпталуы жөнінде толық мәлімет бар. Сонымен қатар қыш ұдыстардан бөлек күнделікті тұрмыста қолданылатын тастан және сүйектен жасалған бұйымдар сипатталды. Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының мамандары тарапынан жүргізілген керамикаларды техникалық-технологиялық талдау және сүйек, сүйектен жасалған бұйымдарға зоологиялық түсініктеме, археозоологиялық талдау-зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Кілт сөздер: Сырдария, елді мекен, қыш күйдіретін пеш, шеберхана, қыш ұдыс, зертханалық жұмыс, құм, құмша, құмыра, тостаған, таба, тастан және сүйектен жасалған құралдар.

МРНТИ 03.41.91.

СВЕДЕНИЯ О КЕРАМИЧЕСКОЙ КОЛЛЕКЦИИ ГОНЧАРНОЙ ПОСЕЛЕНИИ БАБИШ МОЛА 7

Утубаев Жанболат Райымқұлұлы¹, Суюндикова Мақпал Қожахметовна²,
Қасенова Әсемгүл Дәуренқызы³.

¹ Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Институт археологии им. А.Х. Марғұлана. Казахстан, г. Алматы. E-mail: utubaev_z@mail.ru

² Магистр искусствоведческих наук, младший научный сотрудник Институт археологии им. А.Х. Марғұлана. Казахстан, г. Алматы. E-mail: makpal1226@mail.ru

³Кандидат исторических наук, научный сотрудник Институт археологии им. А.Х. Марғұлана. Казахстан, г. Алматы. E-mail: asema_94@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается о ходе археологических раскопок поселения Бабиш мола 7 расположенного в 5 км к юго-востоку от городища Бабиш мола. Мы широко раскрываем на археологические находки собранный в результате раскопок. Большая часть экспонатов, собранных в ходе археологических раскопок это керамика. Подробные сведения о типах керамических сосудов, способах изготовления, качестве обжига, целях использования, формовка и тамгаобразные знаки сосудах. Кроме того, помимо керамической посуды описываются изделия из камня и кости, используемые в повседневном быту. Также введен в научный оборот исследовательские работы по керамикам технико-технологический анализ и зоологическое объяснение, археозоологический анализ по изделиям из костей сделанные специалистами института археологии им. А. Х. Марғұлана.

Ключевые слова: Сырдария, поселение, керамический горн, мастерская, керамические сосуды, лабораторные работы, хум, хумча, кувшин, чаша, сковорода, каменные и костяные изделия.

IRSTI 03.41.91.

**INFORMATION ABOUT THE CERAMIC COLLECTIONS OF THE
SETTLEMENT OF BABISH MOLA 7**

**Utubaev Jhanbolat¹, Suyundikova Makpal²,
Kasanova Asemgul³**

¹Candidate of history, senior researcher. Institute of Archaeology A. KH. Margulan.
Kazakhstan, c Almaty. E-mail: utubaev_z@mail.ru

²Master of arts, junior researcher. Institute of Archaeology A. KH. Margulan. Kazakhstan,
c Almaty. E-mail: makpal1226@mail.ru

³Candidate of history, research fellow. Institute of Archaeology A. KH. Margulan.
Kazakhstan, c Almaty. E-mail: asema_94@mail.ru

Abstract. The article focuses on the course of archaeological excavations of the settlement of Babish mola, located 5 km South-East of the settlement of Babish mola. We open wide on archaeological finds collected as a result of excavations. Most of the exhibits collected in the course of archaeological excavations are the ceramics. Detailed information about the types of ceramic vessels, manufacturing methods, firing quality, purpose of use, molding and tamga like signs of vessels. In addition, it describes ceramic dishes, stone and bone products used in everyday life. Announced research work on ceramics technical and technological analysis and Zoological explanation, archeozoological analysis of bone products by specialists of the Institute of archaeology named after A. H. Margulan.

Key words: Syrdaria, settlement, ceramic forge, workshop, ceramic vessels, laboratory work, hum, humcha, jug, bowl, frying pan, stone and bone products.

Кіріспе. Сырдария бойы сонау тас ғасырыннан бері үзілмей ел қоныстанған құтты өлке. Сырдарияны біздің заманымызға дейінгі антикалық грек-рим тарихшылары мен саяхатшылардың еңбектерінде Яксарт, арабша жазбаларда Сейхун деп аталған. Тарихқа толы бұл өлкеде қазіргі кезеңде 300-ге тарта археологиялық ескерткіштердің орны белгілі. Алайда, археологтар толыққанды зерттеу жұмыстарын жүргізбегендіктен бұл тізім қатары көбеюі тиіс. Сонымен қатар құм басып, уақыт тезіне төзе алмай жермен-жеркесен болып тегістеліп кеткендері қанша.

Алыстан мен-мұндалап көрініп тұрған Сыр бойындағы ескі қалалар орны көне және орта ғасырлық жазбаларда, карталарда кездескенімен шын мәніндегі ғылыми зерттеу жұмыстары XVIII ғасырдың орта кезінен басталды. Солардың бірі Сырдың сағасына таяу орналасқан Жанкент т.б. қалалар жөнінде И. Гладышев, Д.В. Муравин, С. Ремезов, П. Рычков, А.И. Левшин т.б. еңбектерінде тұнғыш мәлімет береді. Ал, Аралдың шығыс жағалауындағы Амудария мен Сырдария бойындағы ескерткіштерді тұрақты қазып, зерттеуді 1946 жылы профессор С.П. Толстов басқарған Хорезм археология-этнографиялық экспедициясы бастады.

Арал теңізіне құйған Сырдарияның ең көне арналары Жаңадария мен Іңкәрдарияның бойларын Страбонның айтуынша «аралдар мен сазды жерлерді мекендеуші» массагет тайпалары қоныстанған. Аса қуатты мемлекет құрған бұл тайпалардан ғажайып ескерткіштер мол сақталған. Олар, б.з.б. IV-II ғғ. қанатын кең жайып, Шірік рабат қаласы Арал маңы сақтарының «дах» деп аталатын тайпасының рухани-діни орталығына айналған (Вайнберг, Левина 1992). Бұл мәдениетке Жаңадария бойындағы айналасында жергілікті қоныстар кешені мен дамыған суландыру жүйелері бар, рухани-әкімшілік орталығы болған Бәбіш мола қала жұрты да жатады. Аталған қалаларға жақын маңда зәулім жерлеу құрылыстары бар. Оларда жергілікті аксүйектер жерленген және алуан түрлі жерлеу мүліктері қойылған.

Бәбіш мола оазисі Сырдариядан бөлініп шыққан Жаңадария арнасының ортаңғы оң және сол жағалауын толық қамтып жатыр. Ол, Шірік-рабат қала-қорымынан солтүстік-солтүстік-шығысқа қарай 40 шақырым қашықтықта орналасқан. Қаланың суландыру жүйесі жақсы дамыған. Жаңадария арнасы Аққыр тауынан төмен қарай бірнеше тармаққа бөлінген. Кейін, жергілікті халық олардан каналдар мен арықтар

тартып егістік алқаптарын сумен қамтамасыз етіп отырған.

Бәбіш мола аңғарының үш ірі салаларының ішінде ауыл өмірі үшін ортаңғы саласы ерекше орын алған. Одан барлық елді мекендерге тартылған каналдар негізін осы саладан алған. Дәл осы арнада суландыру жүйелерінің бірнеше су қоймалары болған және олардың көмегімен су деңгейін реттеп, суландыру көздерін қамтамасыз етіп отырған. Каналдар мен арықтар тақыр жолақ түрінде сақталған. Каналдың жанындағы арықтар Хорезмнің архаикалық жүйесі сияқты тек бір бағытқа ғана тартылған. Ең қызығы арық ортасынан кесіп өтетін егіс атыздары орналасқан. Бірнеше шақырымға созылған егіс алқаптарында сұлы, тары, бидай және т.б. өнімдерін өсіргендігін айтады (Андрианов 1969: 192).

Каналдарды жағалай егін шаруашылығымен айналысқан ауылдар мекендеген. Ара қашықтары 400-800 м болатын үйлердің қалдықтары сәл биік төбе немесе тақыр бетінде жоспарлары төртбұрышты болып келген бөлмелер түрінде, ал кей жерлерде қыш ыдыс сынықтардың шашыранды түрінде сақталған. Кейбір ауылдарда қыш күйдіретін пештердің қалдықтары қалған.

Бәбіш молла оазисіндегі ескерткіштерді 1946 жылы Хорезм археология этнографиялық экспедициясы барлау тобы ашып, кейін 1958-1960 жылдары аралығында М.Г. Воробьеваның жетекшілігімен Бәбіш мола ескерткіштер кешеніне жататын Бәбіш мола 1 қаласы мен Бәбіш мола 2 жерлеу ғимаратына қазба жұмыстары жүргізілген (Толстов 1948: 57; Толстов және т.б., 1960: 40; Вайнберг, Левина 1993: 23).

Бәбіш мола 1 қалашығы – цитадельі бар үлкен қала. Қаланың оңтүстік-шығыс бөлігі биік дуалдармен қоршалған. Қабырғаларын жау алмастай етіп мұнаралар тұрғызып, оларды оқ ататын ойықтармен күшейткен. Қала цитадельі солтүстігінде орналасқан, оның көлемі 100x100 м. Биіктігі 2 м болатын қабырғаларын жартылай дөңгелек мұнаралармен бекіткен. Онында қабырғалары мен мұнараларында бір немесе үшеуден оқ ататын тесіктер бар. Қала орталығының оңтүстік-батыс кіре беріс қақпасында «донжон» деген атауға ие болған көлемі 30x30 м болатын қуатты бекініс бой көтерген. Оның қабырғалары 4-5 м биіктікте сақталған. Іші бірнеше бөлмеден тұрады. Бөлмеден-бөлмеге қатынайтын есіктерін арка қылып көмкерген. Басты кіретін қақпасы осы жерде болғандықтан жауды күтіп алатын мұнара ретінде қолданып, кейін жауынгерлердің мекен жайы ретінде пайдаланған.

Ал, қаланың цитадельінде «үлкен үй» деп аталатын шаршы тектес, жалпы ауданы 44x44 м ғимарат орны сақталған. Қабырғаларының қазіргі биіктігі 1,5 м. Ғимаратты оқ ататын ойықтары сақталған, мұнаралы қабырғалармен қоршаған, бұл мұнаралар орталықтың бұрыштарымен кіре берістегі оңтүстік қабырғаның орта тұсын тұтастай қамтыған. Кіретін тұста ғимарат дәліз тәріздес екі бөлікке бөлінген. Қазба барысында шығыс бөлігінен бірнеше өндірістік пештер мен қаркастан тұрғызылған үйдің орындары аршылды. Олардан, саз балшықтан күйдірілген мүсіншелер мен мыс қалдықтары және тұрмыстық ыдыстары табылған (Толстов 1962: 158).

Қала маңында кісі жерлеген молалары да сақталған. Солардың бірі қалаға тікелей жақын батыс бөлігінде Бәбіш мола 2 ғибадатханасы орналасқан.

Бәбіш мола 2 кесенесі – жалпы аумағы 21x21 м, жобасы шаршы тектес ішкі жоспары симметриялы келген, оның биіктігі 7 м. Биіктігі жарты метрден асатын алты пакса блоктарынан тұратын негізгі тұғыры пирамида тәріздес. Жоғарғы жағы шикі кесектермен тұрғызылған. Кесененің басты есігі батыс бөлігінен шығады. Ішкі жағы төрт бөлмеден тұратын олар бір-біріне дәліз арқылы байланысқан. Олардың есіктері доға тәріздес безендірілген. Кейбір бөлмелердің едендеріне төртбұрышты болатын шикі кірпіштер төсеген. Бөлмелердің барлығы алебастрлы сылақпен сыланып, шахматтық жүйеде қызыл және ақ бояумен көмкерілген.

Бөлмелерден, қазба барысында кісіні тікелей еденге немесе тақтайшаларға қою мен қатар ыдыс ішіне салу салты да қолданған жерлеулер табылған. Кісімен олардың моншақтары, темір жебе ұшы, алтын сырғалар мен ыдыстары бірге қойылған (Толстов және т.б., 1960: 40-45).

Кейін, 2004-2006 жылдары араға жарты ғасыр уақыт салып Бәбіш мола оазисінде Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтына қарасты Шірік рабат археологиялық экспедициясы жүргізген барлау жұмыстарының нәтижесінде бірнеше археологиялық

нысандар анықталды (Курманкулов және т.б., 2007: 216).

2015 жылдан бері Бәбіш мола оазисінен анықталған Бәбіш мола 7 елді мекеніне кешенді зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді.

Бәбіш моладағы көзешілер елді мекені. Аталған ескерткіш, Бәбіш мола қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 5 шақырым жерде, кеуіп қалған арнаның бойында орналасқан. Жалпы аумағы 1,6 га – 450x350 м жерді алып жатыр. Батыс бетінен ауылдың ішіне қарай ені 15 м болатын су қоймасы тартылған.

Елді мекеннің орнын жіті зерттеу барысында 9 пештің орны мен бірнеше тұрғын үйлер мен шеберханалардың орны анықталды. Олар үйіліп жатқан керамикалар мен қатар шикі кірпіштен тұрғызылған қабырғалармен ерекшеленеді. Барлау кезінде үйлер мен шеберханалардың бетінен көптеген керамикалар, тастан және кварцитан істелген құралдар, шыныдан, тастан істелген моншақтар және қоладан жасалған үш қырлы, үш қанатты жебе ұштары табылды.

Қазіргі таңда, тоғыз пештің алтауы ашылды. Олардың көлемдері әр түрлі, ұзындықтары 2 м 3,5 метрге дейін болса, ені 2,1 м 2,7 м жетеді. Биіктіктері 80 см-ден 1 метр. Қалыңдығы 0,7-0,8 м болатын қабырғалары жұмбаздалған саздан тұрғызылған. Пештер екі ярусты болған, төменге оттық салса ал, жоғарғы қабатына ыдыстарды қойып күйдірген. Оған ыстық ауа өтетін ойықтар салынған. Бір пештің өзінде 16 тесікке дейін сақталған. Пештің оттық салатын ауыздары дөңгелек немесе сопақша формада келген, олардың біразы оңтүстікке қаратылған. Ал, төбе жабыны қандай әдіспен қолданылғаны белгісіз болғандықтан төбе жабыны болмаған деп айтуға болады. Олай дейтін себеміз қандай да болмасын құрлыстың орны немесе оған пайдаланылған шикі кірпіштер табылмады. Жорамал бойынша, ол ағаш дуалдарымен тұрғызылуы мүмкін. Қазіргі таңда олар сақталмаған. Бірақ, жұмбаз сазбен тұрғызылған қабырғаның айналасында диаметрі 7-8 см болатын шұңқырлар табылды. Осы іздерді дуалдар тұрғызуға пайдаланған деген тұжырымға келеміз.

Қыш күйдіретін пештермен қатар, айналасында орналасқан шеберханалары аршылды. Бірнеше бөлмеден тұратын шеберханалардың қабырғалары көлемі 0,7x0,9-1 м болатын ірі пахса блоктарынан тұрғызылған. Қазіргі таңда биіктігі 0,7-0,8 м, ені 0,8-1,1 м сақталған. Жоспары төртбұрышты болып келген бөлмелердің көлемі 2,8-3x2-2,20 м. Оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа бағытталған бөлменің ауызы оңтүстігінде орын тепкен. Бөлмелерден өндіріске пайдаланған үлкен ыдыстар, көзешілердің шарықта айналдыратын тастары табылса, кейбір бөлмелерден ошақтар сақталған. Оның ішінде бір құты мен бір тұтқасыз құмыра, дирмен тастың бөлігі табылды. Ол, красканы ұнтақтауға немесе басқада заттарды ұсатуға арналған болуы керек. Бұдан өзге ыдыс жасауға әзірленген қамырлары да кезікті.

Сонымен қатар, ұсталардың мекен еткен үй-жайына да зерттеу жүргізіліп, үйдің толық бес бөлмесі ашылды. Қазбаға дейін тақыр үстінен үйдің қабырғалары анық ерекшеленіп тұрды. Үйдің, қазіргі сақталған қабырғалардың биіктігі 1 м-ге дейін жетеді. Қабырғалардың төменгі тұғыры пахса блоктарынан тұрғызылған. Осылайша, биіктігі 40-45 см және ені 1,5-1,6 м болатын цоколь пайда болған. Пахса блоктар қалыңдығы 10-20 см болатын бархан құмға қойылған. Ал, жоғарғы бөлігін көлемі 48x30x10-12 см; 47x32x10-12 см; 50x37x12 см болатын шикі кесектермен көтерген. Қазіргі таңда сақталған қабырғаның қалыңдығы 1,4-1,5 м. Ал, солтүстік бөлігі бархан құм басып қалғандықтан қабырғаларын анықтау мүмкіндік болмады. Бөлмелерден астық, су сақтайтын ыдыстар, ошақтың орындары мен т.б. үй шаруашылық заттары табылды.

Өзектілігі: Мақаланың өзектілігі 2015 жылдан кешенді зерттеу жұмыстары жүргізіліп келе жатқан Бәбіш мола 7 елді мекеніндегі археологиялық қазба барысын жариялау. Қазба-зерттеу нәтижесінде табылған археологиялық жәдігерлерді толық сипаттап, ғылыми айналымға енгізу. Сонымен қатар Бәбіш мола 7 көзешілер елді мекеніндегі қыш ыдыстардың түрлерін, олардың пайдалану мақсаттарын анықтау болып табылады.

Дереккөзі мен әдістері. Қазба барысында археологиялық қазба-зерттеудің барлық әдістерімен тәсілдері қолданылды. Сонымен қатар нысанды қорғау, сақтау, түмшалау әдістері пайдаланылды. Бұл әдістерді іске асыру барысында аймақтың

атмосфералық жағдайы ескерілді. Қыш күйдіретін пешпен қатар, айналасында орналасқан шеберханалардың бір бөлмесі аршылды. Ол, пештен оңтүстікке қарай 1,2 - 1,5 м қашықтықта орналасқан. Оның ені 5 м. Қабырғасы, биіктігі 1 м., ені 1,3-1,5 м болатын жұмбаздалған саздан тұрғызылған. Бұдан бөлек ұсталардың мекен еткен үй-жайына да зерттеу жүргізіліп, үйдің үлкен бір бөлмесі ашылды. Бөлменің, қазіргі сақталған қабырғаларының биіктігі 0,2-0,6 м-ге дейін жетеді. Қабырғалардың төменгі тұғыры пақса блоктарынан тұрғызылса, кейін жоғарғы жағын шикі кірпіштермен көтерген.

Қазба барысында түрлі археологиялық жәдігерлер табылды. Олардың ішінде басым көпшілігі керамика. Кез-келген археологиялық қазба барысында ескерткіш жайында маңызды мағұлмат беретін археологиялық олжалардың бірі керамика екені баршамызға белгілі. Сүйек және табиғи тастардан жасалған бұйымдар аз кездеседі.

Керамикалардың барлығы дерлік бөліктер (фрагмент), бүтін ыдыстар саны екеу. Олар: құмыра және құты.

Талдамалар. Табылған заттарға зертханалық зерттеу барысында төмендегідей міндеттер қойылды: табылған барлық қыш ыдыстардың статистикалық мөлiметiн жасау; белгiлi бiр мағұлмат беретiн керамка фрагменттерiнiң суретiн салу; фото материал құру; керамикалық материалдардың жасалу техникасы, құрамы, күйдiру сапасы, ыдыстардың сыртқы бетiнде ангоб және таңба тәрiздi белгiлерi жөнiнде сипаттама жасау; ыдыстарды функционалдық мақсаттарына қарай жiктеу.

Жоғарыда көрсетiлген мiндеттер Бәбiш мола оазисiндегi қолөнер өндiрiсiн зерттеудiң бiр бөлiгi болып табылады. Қазба барысында табылған археологиялық материалдардың басым бөлiгi керамиканың болуы сол кезеңде қол өнер өндiрiсiнiң соның iшiнде қыш өндiрiсiнiң дамығандығын көрсетедi. Керамикалық материалдарды сипаттауда олардың классификациялық жүйесi, пішiнi, қалыпталуы, сыртқы бөлiгiндегi өрнек немесе белгiлер, күйдiру сапасы негiзге алынды. Ал, саз құрамы фрагмент сынықтарын көзбен шолу арқылы анықталды.

Сонымен қатар 2019 жылғы қазба материалдары бойынша ұсынылған 64 дана жануар сүйегiне археозоологиялық талдау жасалды. Оларды сандық құрамы бойынша жiктесек:

- 1) Жылқы – *Equus caballus* – 2
- 2) Түйе - *Camelus bactrianus* – 5
- 3) Ipi қара – *Bos Taurus* – 9
- 4) Қой - *Ovis aries* – 5
- 5) Ешкі – *Capra* – 2
- 6) Уақ мал – *Capra et Ovis* – 22
- 7) Құлан – *Capreolus pygargus* – 7
- 8) Ақбөкен – *Saiga tatarica* – 5
- 9) Есек – *Equus asinus* – 3
- 10) Сүтқоректiлер сүйегi (анықтауға келмейдi) – 4

Сандық мөлшерi бойынша уақ мал сүйектерi көп кездеседi. Қой мен ешкі сүйектерi жеке элементтерiнiң эталоны бойынша ажыратылды. Дистальды және проксимальды эпифиздерi бүлiнген тiрек қимыл жүйесiне қатысты элементтер жалпы «уақ мал» деп шартты түрде алынды. Жылқы, құлан және есектiң өзара ұқсас келетiн метаподиялары арнайы эталондар бойынша және остеометриялық өлшемдерiнiң ерекшелiктерi бойынша ажыратылды. Жалпы сүйек материалдарының 74,3%-ы бөлшектенген. Ал 25,7%-ы бүтiн және шартты түрде бүтiн күйiнде кездесiп отыр. Сүйектердiң бөлшектену индексi шамамен 15дм³. Жануар сүйектерiнiң көрсетiлген өлшемдегi бөлшектенуi тағамдық рационға негiзделгенiн көрсетедi. Жалпы Бәбiш мола қаласынан табылған жануар сүйектерiнiң морфологиялық құрамы ескерткiш тұрғындарының үй жануарларының барлық түрiн де қолданғанын көрсетiп отыр. Бұл көне дәуiрдiң өзiнде аталған өнiрдiң палеоэкономикалық жағдайының әрқилы болғанын және төрт түлiктiң де қолданыста болғанын дәлелдейдi (Шагирбаев, Утубаев 2019: 382).

Керамикалық материалдарға анализ. Бәбiш мола 7 елдi мекенiндегi қыш ыдыстар жапсырма және шарық көмегiмен жасалған. Пайыздық үлесi бойынша шарық көмегiмен дайындалған ыдыстар көп. Түстерi әр түрлi қанық қоңыр, ашық

және қанық қызыл, қара. Ыдыстардың басым көпшілігінің сыртқы беті ангобталған. Шарық көмегімен дайындалған ыдыстар сапалы күйдірілсе, жапсырма әдісімен дайындалғандар керсінше сапасыз. Бәбіш мола кешенінен табылған керамикалар бұрын Шірік рабат, Баланды қалашықтарынан табылған. Керамикалармен қатар күнделікті үй тұрмысында пайдаланылатын ұршық басы, үйкеуіш секілді бұйымдар табылды.

Нәтижелер. Қазба барысында табылған қыш ыдыстарға зертханалық талдау барысында оларды негізгі үш топқа бөліп қарастырдық.

- 1) шаруашылық ыдыстар (құм, құмша, құты);
- 2) асханалық ыдыстар (құмыра, тостаған, тегене, табақ, тегеш);
- 3) ас үйлік ыдыстар (көзе, құмыра, таба).

Шаруашылық ыдыстар. Құмдар. Қыш ыдыстардың ішінен құмдардың ернеу және бүйір бөліктері анық байқалады. Шарық көмегімен дайындалған, сапалы күйдірілген, ернеу диаметрлері 28-42 см. Қабырғаларының қалыңдығы 1,2-1,8 см аралығында ауытқиды. Қоспасында сазға аз мөлшерде гипс және майдаланған шамот қосылған. Олардың екі түрі кездеседі:

1) ернеуі тік келген, сәл сыртқа қайрылған. Пішіндері көзе тәрізді, сопақша пішінді түбі тегіс келген. Ыдыстар сырты қанық қоңыр түспен ангобталған.

2) ернеулері сыртқа қайрылған, қимасында Т-тәрізді болып келген. Бұл түрдегі ыдыстардың мойны жоқ, иықтары түсіңкі. Ыдыстардың сырты қанық қызыл ангобпен өрленген. Барлық ыдыстардың қамыры тығыз әрі жақсы араластырылған, түсі қызыл (2-сурет, А). Бұл түрдегі ыдыстар Шірік рабат мәдениетіне тән ескерткіштерде кеңінен таралған (Вайнберг, Левина 1993: 64).

Құмшалар. Ернеу диаметрі 18-28 см. Екі түрі бар:

1) Ернеуі сыртқа қайрылған. Мойны жоқ, иығы түсіңкі, қимасында дөңгелек келген оның түсі ашық, қанық қызыл.

2) Қимасында дөңгелек, ернеуі сыртқа қайрылған. Тар мойынды. Бүйірі сопақша пішінді. Ыдыстардың сырты қанық қоңыр және қанық қызыл ангобпен өрленген. Қоспасында азғантай гипс және майдаланған шамот бар. Саз жақсы араластырылған. Ыдыстар сапалы күйдірілген. Оны бөліктердің мықты, жұмыр әрі біртүстілігінен көруге болады.

Құтылар. Шаруашылық тобындағы қызық ыдыстардың бірі. Бұл топтағы керамикалардың бірнеше бөліктері табылды. Жарты шар тәрізді, бір бүйірі жалпақ келген құтылар сапалы, біркелкі күйдірілген. Ыдыстар қанық қызғылт және қоңыр ангобпен көмкерілген. Қазба барысында табылған бүтін құтыға таңба тәрізді белгілері бар ыдыстар бөлімінде кеңінен тоқталамыз.

Асханалық ыдыстар. Табақшалар. Ыдыстар шарық көмегімен дайындалған. Жарты шар пішінді, диаметрлері 14-20 см. Пеште сапалы күйдірілген. Түсі қызыл, саз тығыз, жақсы араласқан. Ыдыстар қанық қоңыр және қанық қызыл ангобпен көмкерілген. Үш түрі кездеседі:

1) шағын диск тәрізді түбі бар, ернеуі жалпақ ішке қайрылған. Сыртқы беті жақсылап тегістелген.

2) Ернеуі ішке бүгілген, ернеу жиегі тегіс әрі дөңгелек келген, қимасы Т тәрізді.

3) Ернеуі ішке бүгілген, қимасында төрт бұрышты тәрізді келген (2 сурет, Б).

Құмыралар. Бұл ыдыс түрлері де жоғарыдағы ыдыстар секілді шарық көмегімен жасалып, пеште сапалы күйдірілген. Диаметрлері 10-16 см аралығында ауытқиды. Үш түрі кездесті:

1) қимасында дөңгелек келген, ернеуі сыртқа қайрылған, мойын бөліктері цилиндр тәрізді. Бүйірлері кең болып келген.

2) Тар мойынды, ернеуі сыртқа бүгілген. Иықтары түсіңкі, бүйірі сопақша пішінді. Түбі тегіс келген.

3) Көзе пішінді, қимасында дөңгелек келген. Бүйірлері шар тәрізді. Түб бөліктері тегіс келген. Сонымен қатар ілмек тәрізді тұтқасы бар құмыраларда кездеседі. Барлық ыдыстардың түстері қызыл және қоңыр. Ыдыстардың сыртқы беттері қанық қызыл, қоңыр және ашық қоңыр ангобпен көмкерілген (3-сурет, А).

Тостағандар. Шарықта жасалып, пеште сапалы күйдірілген. Шұңғыл ыдыстардың диаметрлері 18-20 см. Қабырғаларының қалыңдықтары 0,5-1 см. Екі түрі кездеседі:

1) ернеуі сәл сыртқа иілген, қимасы кішкене дөңгелек келген. Ыдыстың бүйірі орта тұсына дейін кеңейген. Сыртқы беті ұқыпты тегістелген.

2) ыдыстың бүйірлері үрленген шар тәрізді, түбінен ернеуіне дейін кеңейе түскен. Барлық ыдыстардың түстері қызыл және қоңыр. Ыдыстардың ішкі және сыртқы бөліктері қанық қоңыр, қызыл түспен ангобталған. Сонымен қатар тігінен бір сызығы бар тостаған бөлігі табылды (3-сурет, Б).

Осындай түрдегі ыдыстар бұрын Бәбіш мола қалашығына 1957-60 жылдары жүргізілген қазба барысында жиі табылған (Мошков 1992: 61).

Табақтар. Диаметрлері 30-34 см аралығында ауытқиды. Қабырға қалыңдықтары 0,5-1 см. Ернеуі ішке бүрілген, жиегі жуан әрі тегіс. Түсі қызыл. Қанық қоңыр ангобпен әрленген. Бұл топтағы ыдыстарға ұқсас табақтар Орталық Азияның оңтүстік бөлігіндегі эллинистік кезеңмен мерзімделетін кешендерінен және Солтүстік Бактрияның б.з.д III-II ғасырлармен мерзімделетін мәдени қабаттарынан кездеседі (Пидаев 1987: 88).

Асүйлік ыдыстар. Бұл топтағы ыдыстар жапсырма әдісімен жасалған. Сазға көп мөлшерде шамот және майдаланған тас араластырылған. Ыдыстарды ас дайындау мақсатында пайдаланғандықтан ыдыс сырттары қатты күйген. Бұл топтағы ыдыстар ыстыққа төзімді, себебі құрамындағы қоспалардың көп болуына байланысты олар жоғарғы температураларда жарылып кетпейді. Кейбір фрагменттерде диаметрлері 0,5-1 см болатын тесіктер кездеседі. Олар бүлінген ыдыстарды қайта пайдалануға арналған болуы мүмкін.

Барлық ыдыстар сынығында ашық қызыл, сарғыш түсті орта бөлігінде сұр, қою қара болып келген. Ыдыс бөліктеріндегі екі немес үш түстілік сапасыз күйдірілгендігін көрсетеді.

Құмыралар. Қимасында дөңгелек келген. Ернеуі диаметрлері 10-14 см аралығында ауытқиды. Ернеулері сыртқа сәл иілген. Бүйірлері шығыңқы. Мойындары тік әрі тар келген.

Көзелер. Диаметрлері 14-26 см, қабырғаларының қалыңдығы 1-1,8 см. Ашық ошақта күйдірілген. Ернеулері тік, сәл сыртқа қайрылған, қимасында дөңгелек, бүйірлері сопақша пішінді. Түсі қара және қанық қоңыр, нашар араластырылған. Ыдыстардың сыртқы бетінде күйе іздері жақсы сақталған (4-сурет, А).

Табалар. Нысанда аз мөлшерде табалардың қабырғаларымен түб бөліктері табылды. Диаметрлері 26-41 см, қабырғаларының қалыңдықтары 1-1,3 см аралығында ауытқиды. Сазға майдаланған шамот, тас және гипс қосылған. Қабырғалары тік келген, түбі жайпақ. Қимасында дөңгелек. Түсі қызғылт және қара, нашар араластырылған, сыртқы беті дұрыс тегістелмеген (4-сурет, Б). Бұл ыдыстарға ұқсас ыдыстарды біз Шірік рабат археологиялық мәдениетінің материалдарынан табамыз (Вайнберг, Левина 1993: 59).

Таңба тәрізді белгілері бар ыдыстар. Таңбалар, белгілер – күрделі де, қыр-сыры мол тарихи деректердің жиынтығы. Оларды зерттеу әрбір елдің, мемлекеттің және халықтың саяси, этномәдени даму ерекшеліктері, халықаралық сауда, діни сенімдері және геральдика жайында құнды әрі маңызды мәліметтер береді. Таңба, белгілердің мән-мағынасы мен атқарар қызметі жайлы зерттеушілер әлі күнге дейін алуан түрлі пікірлер айтады (Самашев және т.б 2010: 15). Ғалым, зерттеуші С.А. Яценко және А.Е. Рогожинский «Орта Азиядағы исламға дейінгі таңбалар» атты ғылыми жинақта таңба, белгілердің бірнеше мақсаттарда пайдаланғандығы жөнінде тұжырымдар жасайды:

1) Жеке отбасының, әулеттің кей жағдайларда тұтас бір тайпаның эмблемасы, таңбасы яғни, «өзімдікі-өзгенікі» деп бөлу, тану мақсатында;

2) Қазіргі кезеңдегі жеке куәлік немесе қызметтік куәліктер секілді киім, қару-жарақ және жылқыдағы меншіктік таңба;

3) Әлеуметтік маңызды жағдайларда келісім-шарт жасауда, сауда жөнінде серіктестікте, ағайын, дос, туыстықта, әулетке сырттан бөтен адамды қабылдағанда олардың өзара міндеттері секілді ортақ белгі;

4) Мемлекет шекараларындағы, үй жануарларындағы, құнды заттардағы көп жағдайда ыдыстардағы меншіктік таңбалар, белгілер;

5) Ақша, тиын, сарай билеушісінің тағында, дипломатиялық сыйлардағы т.с.с белгілі бір әулеттің, мемлекет басшыларының саяси белгілері;

6) Қолөнер шеберлерінің көп жағдайда көзешілердің, шеберханалардың жеке таңбасы;

7) Кейде таңбалар, таңба тәрізді белгілер ислам кезеңіне дейін киелі, діни белгілер мақсатында пайдаланылған болуы мүмкін. Көп жағдайларда бұл белгілер немесе таңбалар бойтұмар, тұмар және қорғаныш, қорғау мақсаттарында пайдаланылған деп болжайды (Яценко, Рогожинский 2019: 8).

Археологиялық қазба барысында таңба тәрізді белгілері бар құты, құмыра және бірнеше фрагменттер табылды. Шарық көмегімен жасалған құты сапалы күйдірілген. Ернеуі сыртқа бүрілген. Биіктігі 19 см, мойын ұзындығы 3 см, ернеу диаметрі 10 см, жалпақ бүйірінің диаметрі 23 см. Жарты шар тәрізді, бір бүйірі тегіс келген, қимасында дөңгелек, мойны қысқа. Түсі қызыл. Ыдыстың сыртқы беті қанық қоңыр түспен ангобталған (4-сурет, В). Ыдыстың дөңес бүйіріне қызыл түсті ангобпен салынған шеңбер оған сызылған крест және шиыршықталып спираль түрінде түсірілген таңба тәрізді белгісі бар. Пішіні жағынан бұл ыдыстар Хорезм және Шірік рабат қалашығынан табылған құтыларға өте ұқсас (Болелов, Утубаев 2017: 20) және Қалалы қыр 2 археологиялық ескерткішінде жиі кездеседі. С.Б. Болелов бұл таңбаларды ежелгі Хорезмдегі архитектуралық құрылыс жоспарларында кеңінен пайдаланғандығын және күнге деген құрметтің белгісімен байланыстырады. Шеңбер ішіндегі крест таңбасын дүниенің төрт бұрышымен түсіндіреді. Ежелгі егіншілер әлемінде төрт бағыт ұғымы маңызды болған, егер адам осы төрт бағыттың ортасында болғанда ғана өзін төрт құбыласы тең немесе қауіпсіз сезінген деп тұжырымдайды. Ал, спираль белгісін әлемдік реттілік және тәртіппен байланыстырады (Болелов 2009: 122).

Сонымен қатар биіктігі 49 см, ернеу диаметрі 16 см, түбінің диаметрі 18,5 см құмыра табылды. Ыдыстың бүйірі сопақша пішінді, түбі тегіс. Ернеуі сыртқа қайрылған, мойны қысқа. Түсі қызыл, сапалы күйдірілген. Сазаға майдаланған гипс араластырылған. Құмыраның түбінде «Н» әріпі секілді таңба тәрізді белгісі бар. Сыртқы беті қанық қызыл ангобпен көмкерілген (5-сурет, А). 2008 жылғы археологиялық қазба барысында Шірік рабат қалашығындағы 1-нысаннан осындай белгіленуі бар құты табылған (Дарменов, Утубаев 2017: 25). Ғалымдар ежелгі Хорезм керамикаларындағы кейбір таңба және белгілер б.з.д V-IV ғасырлардағы персид империясы кезеңіндегі арамей алфавитіне өте ұқсас екендігін алға тартып, көзешілер оларды қыш ыдыстарға белгі салуда пайдаланғандығын айтады (Баратов 2019: 52). Біздің «Н» әріпі секілді таңба тәрізді белгіміз осы алфавитте анық байқалады және 2004-2005 жылдары археологиялық қазба барысында Шірік рабат қалашығындағы жерлеу орнынан табылған парфян-арамей жазбасы бар ыдыстың табылуы бұл тұжырымға өте жақын екендігін көрсетеді.

Сондай-ақ қазба барысында бірнеше таңба тәрізді белгілері бар ыдыс бөліктері табылды. Олар: бір немесе екі тігінен түсірілген сызықтар «/», «//», «X», «Y», әріптеріне ұқсас белгелер (5-сурет, Б). Археологиялық ескерткіштерде кездесетін таңба немесе белгілерді зерттеуші ғалым Яценко. С.А қыш ыдыстардағы таңба тәрізді белгілерді белгілі бір ыдыстар жиынын санау мақсатында және шебердің өзіндік қолтаңбасы қызметтерін атқаруы мүмкін деген тұжырым жасайды (Яценко 2001: 95).

Ежелгі Хорезмнің қыш ыдыстарындағы белгілерді зерттеуші ғалымдар ыдыстардағы екі немесе оданда көп біріккен түрде түсірілген белгілерді сол ыдыстың көлемі және оның қандай мақсаттарда пайдаланатындығы жайында мағұлматтар келтірілген деген тұжырымдар жасайды. Ал, Хумбузтепе қонысынан табылған бір таңбалы керамикалардағы белгілерді В.А.Лившицтің оқуы бойынша ыдысқа салынған азық-түлік немесе құйылған сусынның көлемі және атауы көрсетілген шаруашылық құжат деп қарастырады. Бұл тұжырымды негізге алған М.Мамбетұллаев қоныс аумағында қолөнершілерге тәуелді еңбек ететін топтар белгілі бір тапсырыстарды орындаған және орнына азық-түлік алып отырған деген өз болжамын ұсынады

(Мамбетуллаев М. 1984: 21).

Керамикаларды техникалық-технологиялық талдау. Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтындағы зертхана қызметкері Ж.С. Қалиева қазба барысында алынған керамикалардың жасалу тәсілі, қалыпталуы, саз құрамы, күйдірілуі және ыдыстардағы таңба, белгілердің түсірілу тәсілі жалпы техника-технологиялық талдау лабораториялық жұмыстарын жүргізді. Талдау нәтижесінде ыдыстар шарық көмегімен және жапсырма әдісімен дайындалған. Таза сазға негізінен органикалық заттар жануарлар қиы, шамот кей жағдайларда майдаланған тас араластырылған. Ыдыстардың басым көпшілігі әуелі түб бөлігі дайындалып, оған басқа бөліктерін таспалап жапсыру арқылы қалыпталған. Керамикалардың сыртқы бетін өңдеуде, тегістеуде жұқа тері, мата, қатты тас, ағаш секілді материалдар пайдаланылған. Ыдыстар қыш күйдірілуге арналған пештерде сапалы күйдірілсе, аз жағдайда ашық отта күйдірілген. Басым көп ыдыстардың сыртқы беті минералдық, органикалық бояулармен яғни, ангобтармен көмкерілген. Керамикалардағы таңба тәрізді белгілер күйдірілуге дейін өткір, үшкір заттармен түсірілсе, кей ыдыстардың ернеу бөліктері саусақтың немесе қатты заттардың көмегімен батырылып әрленгендігін көрсетті. Талдау зерттеу жұмыстары А.А. Бобринский әзірлеген тәсіл және бинокулярлық микроскопия және трасология негізінде жүргізілді.

Тұрмыстық бұйымдар.

Үккіштер.

1) Биіктігі 4,8 см, ұзындығы 6,5 см. Пішіні төртбұрышты. Табиғи сұр түсті. Жұмыс жасаған бөлігінде сары түсті органикалық зат қалдығы сақталған.

2) Диаметрі 7,5 см, биіктігі 4 см. Дөңгелек формалы. Түсі табиғи сұр. Бір бетімен жұмыс жасаған. Органикалық заттарды майдалау үшін пайдаланған болуы керек.

Ұршық басы. Диаметрі 4,8 см, саңылау диаметрі 0,7 см, қалыңдығы 0,6 см. Түсі қоңыр. Нысаннан ұршық бастарының көптеп табылуы өңірде тоқыма өндірісінің дамығандығын дәлелдейді.

Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының археологиялық технологиялар зертханасының палеозолог маманы Шагирбаев М.С қазба барысында табылған сүйектен жасалған бұйымдарға археозоологиялық талдау жұмыстарын жүргізді.

Зоологиялық түсініктеме. Құлан (*Equus hemionus*) мен жылқының (*Equus ferus caballus*) анатомиялық құрылымы бір-біріне өте жақын. Негізгі айырмашылықтары ретінде тек өлшемдерінің үлкен-кішілігі және жекелеген кейбір қаңқа элементтері ғана алынады. Жылқының алдыңғы және артқы сирағында бір ғана түтікшелі сүйек болатыны белгілі. Бұл сүйек құланда да кездеседі. Осы сүйекті зоологиялық шартты белгі бойынша №3 немесе ортаңғы сүйек деп атайды. Осы ұзын келген алдыңғы сирақтың (*metacarpale*) және артқы сирақтың (*metatarsale*) плантарлы бетінің (артқы жағы) екі жиегінде ұзын әрі жіңішке келген таяқша тәріздес екі сүйек орналасады. Аталған сүйектер зоологиялық терминологияға сәйкес рудиментті (қалдық немесе жұрнақ) сүйектер деп аталады. Орысша ғылыми әдебиеттерде «грифельная кость» деп аталуы жиі кездеседі.

Археозоологиялық талдау. Бәбіш мола 7 елді мекенінен табылған 3 дана сүйектің сыртқы пішіндерінде өңделу үдерістері бар. Қолда бар эталондармен салыстырмалы түрде қарағанда, барлық рудиментті сүйектер сыртқы анатомиялық пішіндері мен көлеміне қарай құланның артқы сирағына тиесілі болып табылады.

№1-ші рудиментті сүйектің проксимальды блогындағы буын ойысының ең үлкен ені 16,48 мм.

№2-ші рудиментті сүйекте бұл өлшем 15,66 мм.

№3-ші рудиментті сүйекте 10,78 мм құрайды.

Бірінші және екінші рудиментті сүйектердің екеуі де құлан метаподиясының бір шетіне тиесілі яғни екі құланға тән әрі жастары шамалас құланға тиесілі. Үшінші рудиментті сүйектің өлшемдері басқаларына қарағанда үлкен алшақтыққа ие және пішінде әлі толық жетілмеген белгілер анық байқалады. Мәселен проксимальды бөлігіндегі буын ойыстары толық қалыптаспаған. Дегенмен ұзындығы жөнінен алдыңғы екеуімен салыстырмалы түрде бірдей болып табылады. Трасолог мамандардың пайымдауынша бұл құралдар түйреу, тесу, қыш ыдыстарға белгі, таңба

салу мақсатында, кей жағдайларда жіптерді тоқу үшін ілмек ретінде қолданылған.

Қорытынды. Сонымен, Бәбіш мола 7 елді мекенінің қыш ыдыстарын пайдалану мақсаттарына қарай төмендегідей топтарға бөлуге болады:

шаруашылық ыдыстар – күм, күмша, құты.

асханалық ыдыстар – құмыра, табақша, тостаған, табак.

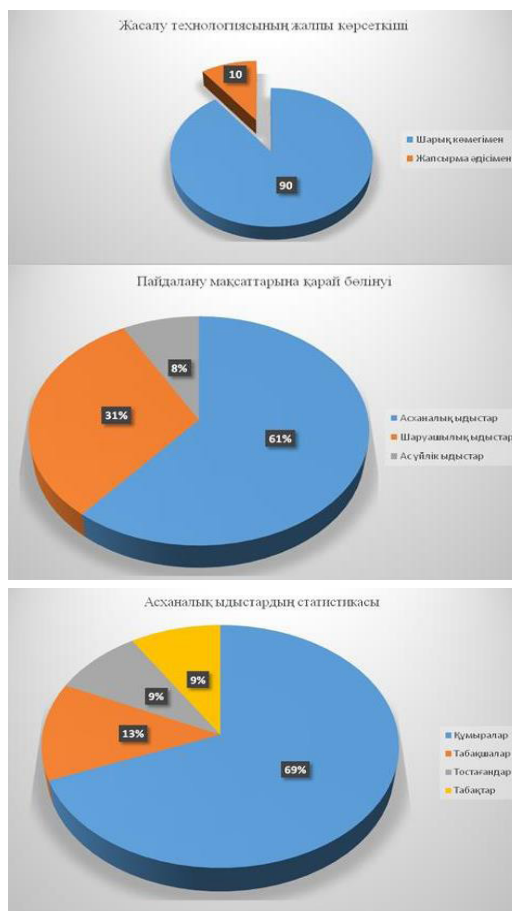
ас үйлік ыдыстар – құмыра, көзе, таба.

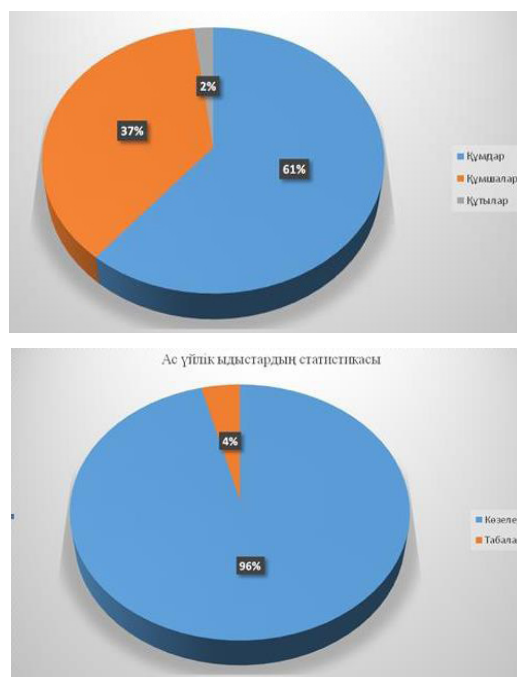
күнделікті үй тұрмысында пайдаланылатын – ұршық басы, үйкеуіш және сүйектен жасалған құралдар.

Табылған қыш ыдыстарды талдай келе шарық көмегімен дайындалған ыдыстар тоқсан пайыз, жапсырма әдісімен жасалған ыдыстар он пайызды құрады. Пайдалану мақсаттарына қарай сандық мөлшерлемесі бойынша асханалық ыдыстар басым екендігін аңғарамыз. Соның ішінде құмыралар пайызы көп. Жалпы, табылған керамикалар Шірік рабат мәдениетіне тән ескерткіштерінен табылған материалдарға өте жақын әрі ұқсас.

Бәбіш мола 7 елді мекеннен анықталған күрделі құрлысы бар қыш күйдіретін пештер мен шеберханалар Шірік рабат мәдениетіне тән ескерткіштерді қыш ыдыстармен қамтамасыз ететін өндіріс орталығы болған. Ал, керамикалардағы танба тәрізді белгілердің қандай мақсаттарда пайдаланғандығын анықтау алдағы уақыттың еншісінде. Келешекте бұл археологиялық ескерткішке кешенді қазба-зерттеу жұмыстарын жүргізу, қазба барысында алынған материалдарды ғылыми айналымға енгізу Шірік рабат археологиялық мәдениеті жайында құнды әрі маңызды дерек берері анық.

Бәбіш мола 7 елді мекеніндегі қыш ыдыстардың ДИОГРАММАСЫ

Әдебиеттер:

- Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. Москва, : Наука, 1969. – 251с.
- Баратов С.Р. Знаки на Керамических изделиях в древнем Хорезме // Тамги доисламской Центральной Азии. Самарканд, :МИЦАИ, 2019. С.43 -58.
- Болелов С.Б., Утубаев Ж.Р. Поселение гончаров Бабиш-Мулла 7 в низовья Сырдарьи (раскопки 2015 года). // КСИА, вып. 248, Москва, 2017. С.20 - 35.
- Болелов С.Б. Расписная хозяйственная посуда древнего Хорезма (по материалам Калалы-гыр 2). // ПИФК, вып. 1, Москва, 2010. С.122 - 142.
- Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Чирикратская культура в низовьях Сырдарьи. // Археология СССР. Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. Москва, 1992. 494 с.
- Вайнберг Б. И. Левина Л.М. Чирикратская культура. – Низовья Сырдарьи в древности. Вып. I. Москва, 1993. 130 с.
- Воробьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода. Керамика Хорезма // ТХАЭЭ. Т. IV / Под. ред. С.П. Толстов. Москва, 1959. 398 с.
- Дарменов Д.Т., Утубаев Ж.Р. Подбойный тип погребальных сооружений на городище Чирик рабат // Ұлттық Ғылым Академиясының Хабарлары. Қоғамдық және Гуманитарлық Ғылымдар сериясы. Алматы.ҚР ҰҒА, 2017. №1 (311). С.25 - 33.
- Калалы-гыр 2. Культурный центр в Древнем Хорезме IV-II вв. До н.э. / Отв.ред Б.И. Вайнберг. Москва: Восточный.литература, 2004. 286 с.
- Курманкулов Ж, Тажекеев А, Кзылбаев Т., Абдихалыков Ш. Отчет о разведке на территории Кызылординской области по своду памятников за 2006 год // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие» в 2006 году. Алматы.2007. С. 216 - 217.
- Мамбетуллаев М. Хумбузтепа – керамический центр Южного Хорезма // Археология Приаралья. Вып. II. Ташкент, 1984. С. 21 – 39.
- Пидаев Ш.Р. Стратиграфия городища Старого Термеза в свете новых раскопок. // Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда. Ташкент, 1987. С.88 - 89.
- Самашев З, Базылхан Н, Самашев С. Древнетюрские тамги. Алматы.2010. С.15 - 20.
- Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время // Отв ред М.Г. Мошкова Москва, :Наука, 1992. 478 с.
- Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва, : Ленинград, 1948. 317 с.
- Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва, 1962. 323 с.
- Толстов С.П., Воробьева М.Г., Рапопорт Ю.А. Работы Хорезмской археолого

этнографической экспедиции в 1957 г. // МХЭ. Москва, 1960. Вып. 4. 203 с.

Шагирбаев М.С., Утубаев Ж.Р. Бәбіш мола қаласынан табылған остеологиялық материалдардың сандық және морфологиялық құрамы // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. №3 (62). Алматы, 2019. С.382 - 390 бб.

Яценко С.А. Тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. Москва: Восточный.литература «РАН», 2001. 190 с.

Яценко С.А., Рогожинский А.Е. Введение // Тамги доисламской Центральной Азии. Самарканд,:МИЦАИ, 2019. С. 8 - 42.

References:

Andrianov B.V. Drevnie orositelnye sistemy Priaralya. Moskva,: Nauka, 1969. P. 251 [in Russian].
Baratov S.R. Znaki na Keramicheskikh izdeliyakh v drevnem Khorezme // Tamgi doislamskoy Tsentral'noy Azii. Samarkand,:MITSAl, 2019. 43-58 pp [in Russian].

Bolelov S.B., Utubaev Zh.R. Poselenie goncharov Babish-Mulla 7 v nizovya Syrdari (raskopki 2015 goda). // KSIA, vyp. 248, Moskva, 2017. 20–35 pp [in Russian].

Bolelov S.B. Raspisnaya khozyaystvennaya posuda drevnego Khorezma (po materialam Kalaly-gyr 2). // PIFK, vyp. 1, Moskva, 2010. 122-142 pp [in Russian].

Vainberg B.I., Levina L.M. Chirikrabskaia kəltəra v nizoviah Syrdari. // Arheologiiia SSSR. Stepnaiia polosa Aziatskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia. Moskva, 1992. – P. 494. [in Russian].

Vaynberg B. I. Levina L.M. Chirikrabskaya kul'tura. – Nizovya

Syrdari v drevnosti. Vyp. I. Moskva, 1993. P.130 [in Russian].

Vorobyeva M.G. Keramika Khorezma antichnogo perioda. Keramika

Khorezma // TKhAEE. T. IV / Pod. red. S.P. Tolstov. Moskva, 1959. P. 398 [in Russian].

Darmenov D.T., Utubaev Zh.R. Podboynyy tip pogrebalnykh sooruzheniy na gorodishche Chirik rabat // Soobshcheniya Natsionalnoy Akademii Nauk. Seriya obshchestvennykh i gumanitarnykh nauk. Almaty. NAN RK, 2017. №1 (311). 25-33 pp [in Russian].

Kalaly-gyr 2. Kultovyy tsentr v Drevnem Khorezme IV-II vv. Do n.e./Otv.red B.I. Vaynberg. Moskva: Vostochnyy.literatura, 2004. P.286 [in Russian].

Kurmankulov Zh, Tazhekeev A, Kzylbaev T., Abdikhalykov Sh. Otchet o razvedke na territorii Kyzylordinskoy oblasti po svodu pamyatnikov za 2006 god // Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh po gosudarstvennoy programme «Kulturnoe nasledie» v 2006 godu. Almaty. 2007. 216-217 pp [in Russian].

Mambetəllaev M. Həmbəztepa – keramicheskii tsentr Iəjnogo Horezma // Arheologiiia Priaralia. Vyp. II. Tashkent, 1984 P. 21-39 [in Russian].

Pidaev Sh.R. Stratigrafiya gorodishcha Starogo Termeza v svete novykh raskopok. // Gorodskaya kul'tura Baktrii-Tokharistana i Sogda. Tashkent, 1987. 88-89 pp [in Russian].

Samashev Z, Bazyhan N, Samashev S. Drevnetərskie tamgi. Almaty. 2010. 15-20 pp [in Russian].

Stepnaya polosa Aziatskoy chasti SSSR v skife-sarmatskoe vremya // Otv red M.G. Moshkova Moskva,: Nauka, 1992. P.478 [in Russian].

Tolstov S.P. Po sledam drevnekhorezmiyskoy tsivilizatsii. Moskva, :Leningrad, 1948. P.317 [in Russian].

Tolstov S.P. Po drevnim deltam Oksa i Iaksarta. Moskva, 1962. P. 323. [in Russian].

Tolstov S.P., Vorob'yeva M.G., Rapoport Yu.A. Raboty Khorezmskoy arkheologo etnograficheskoy ekspeditsii v 1957 g. // MKhE. Moskva, 1960. – Vyp. 4. P.203 [in Russian].

Shagirbaev M.S., Utubaev Jh.R. Morfologicheskii i kolichestvennyi sostav osteologicheskikh materialov gorodie Babish mola // Izvestiia NAN RK, Vestnik KazNPƏ im. Abaia. №3 (62). Almaty, 2019. 382-390 pp [in Kazakh].

Iatsenko S.A. Tamgi iranoyazychnykh narodov drevnosti i rannego srednevekov'ya. Moskva: Vostochnyy.literatura «РАН», 2001. P. 190 [in Russian].

Iatsenko S.A., Rogojinskii A.E. Vvedenie // Tamgi doislamskoi Tsentralnoi Azii. Samarkand,:MITSAl, 2019. 8-42 pp [in Russian].

ҒТАХР 03.81

АҚМОЛА ОБЛЫСЫ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ирина Бекзатқызы

ҚР Ұлттық музейі «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институтының
ғылыми қызметкері, жаратылыстану ғылымдарының магистрі
E-mail: irinabekzatkyzy@gmail.com

Түйіндеме. Мақала Ақмола облысының тарихи топонимдерінің өзгеріске ұшырау мәселелеріне арналған. Зерттеуде әртүрлі кезеңдерде аймақ топонимдерінің трансформациялануының тарихи себептері қарастырылады. Сондай-ақ, аймақта жаңа топонимдердің пайда болуы, нысанды қайта атау, атаудың бұрмалануы және калькалау тәсілі арқылы топонимдердің өзгеріске ұшырау мәселелері қамтылған. Зерттеудің мақсаты қарастырылып отырған аумақтағы топонимдер трансформациясының тарихи себептерін аша отырып, идеологиялық тұрғыдан ескірген елді-мекен атауларын нақты деректер негізінде қайта қалпына келтіру болып табылады. Мақаланы жазу барысында архив құжаттары мен ескі картографиялық материалдар негізге алынып, нақты дәлелдер келтірілді. Зерттеу нәтижесінде облыс аумағында славян топонимдерінің көптеп кездесуі Ресей империясының саясатымен, сондай-ақ кеңес үкіметі мен тың және тыңайған жерлерді игеру кезіндегі қоныс аудару процесімен байланысты болды деген қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: топонимика, тарих, тарихи топонимдер, географиялық атаулар, ойконимдер, топонимдердің трансформациялануы, Ақмола облысы.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің №BR05236868 «Сарыарқаның мәдени мұрасын зерттеу, сақтау және насихаттау» жобасын жүзеге асыру аясында жазылды.

МРНТИ 03.81

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ТРАНСФОРМАЦИИ ТОПОНИМОВ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Ирина Бекзатқызы

научный сотрудник Научно - исследовательского института «Халық қазынасы»
Национального музея РК, магистр естественных наук
E-mail: irinabekzatkyzy@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена проблемам трансформации топонимов Акмолинской области. В работе рассматриваются исторические причины изменения топонимов региона в разные периоды. Также рассмотрены вопросы возникновения новых топонимов в регионе, переименования объектов и трансформации топонимов путем калькирования и неправильного произношения. Целью исследования является восстановление идеологически устаревших названий населенных пунктов на основе архивных данных с раскрытием исторических причин трансформации топонимов на рассматриваемой территории. В ходе подготовки статьи за основу были взяты архивные документы и старые картографические материалы. В результате исследования сформулирован вывод, что большое количество славянских топонимов на территории региона были связаны сполитикой Российской Империи, а также с переселениями советского периода при освоении целинных и залежных земель.

Ключевые слова: топонимика, история, исторические топонимы, географические названия, ойконимы, трансформация топонимов, Акмолинская область.

IRSTI 03.81

THE STUDY OF TRANSFORMATION OF TOPONYMS IN AKMOLA REGION

Irina Bekzatkyzy

researcher at the National Heritage Research Institute of the National Museum
of the Republic of Kazakhstan, master of natural Sciences
E-mail: irinabekzatkyzy@gmail.com

Abstract. This article focused on problems of the Akmola region toponyms transformation. The paper considers the historical reasons for changing the toponyms of the region in different periods. The issues of new toponyms appearing in the region, renaming objects, and transforming toponyms by literal translation and mispronouncing are also considered. The research purpose is to restore historical names of localities based on archival data with the disclosure of historical reasons for the transformation of toponyms in the territory under consideration. While preparation this article, archival documents and old cartographic materials were used as the basis. The study concludes that a large proliferation of Slavic toponyms in the region were associated with the policy of the Russian Empire. As well as with Soviet period migrations during the development of virgin and fallow lands.

Keywords: toponymy, history, historical toponyms, geographical names, oikonoms, transformation of toponyms, Akmola region.

Кіріспе. Топонимдер сол жерді мекен еткен халықтың материалдық және рухани мәдениетінің бай мұрасы болып табылады. Олар әр кезеңдердегі сан түрлі тарихи оқиғалардың куәсі. Қоғам дамуы процесінде, негізінен түрлі сыртқы факторлардың әсерінен қоршаған ортада түрлі өзгерістер орын алады. Олардың қатарына географиялық атаулардың өзгеріске ұшырауы да жатады. Біз қарастырып отырған Ақмола облысының топонимиясы да әртүрлі кезеңдерде түрлі саяси және тарихи оқиғалардың әсерінен өзгерістерге ұшырап отырды.

Тарихы ежелден бастау алатын Ақмола облысы қазақ тарихында өзіндік орны бар аймақтардың бірі. Облыстың ежелгі және орта ғасырлардағы маңызды рухани мұрасы оның қоныстарының, материалдық және рухани мәдениет ескерткіштерінің, географиялық нысандарының атаулары болып табылады. Олар көптеген тарихи мәселелерді шешуде аса маңызды дереккөз бола алады. Себебі аймақ топонимдерінде қазақ халқының мәдениеті, дүниетанымы, өмір сүру салты мен ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылығы айқын көрініс тапқан.

Аумақ топонимдерін зерттей отырып, бірінші кезекте жергілікті жердің тарихына, халықтың тұрмысы мен мәдениетіне назар аударылды. Аймақтың топонимикалық жүйесінің қалыптасуына жергілікті жердің географиялық ерекшеліктерімен қатар, аумақтағы халықтар қоныстануының тарихи кезеңдері, ежелгі көші-қон мен ұлттаралық байланыстар, этностардың таралуы және ғасырлар бойы қазақ жерінде орын алған тарихи, саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер де әсер етті. Жүргізілген топонимикалық зерттеулер облыс аумағына түрлі этникалық топтардың қоныстануы нәтижесінде аймақ топонимдерінің өзгеріске ұшырағандығынан ауқымды ақпарат берді. Зерттеу нәтижесінде аймақтағы идеологиялық тұрғыдан ескірген топонимдердің тарихи атауларын қалпына келтіру қажеттілігі анықталды. Бұл тақырыптың өзектілігін айқындай түседі.

Зерттеудің жаңалығы ретінде ізденіс барысында қол жеткізген облыс аумағындағы кейбір елді-мекендердің тарихи атаулары ұсынылады. Ұсынылған мәліметтер Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивтің (бұдан былай – ҚРОМА) №317 қорынан алынған №58 «Ақмола облысының қоныс аудару аудандарындағы елді (бос жерге) орналастыру барысы туралы мәлімдеме» және №393 қордың №124 «Көкшетау уезінің болыстары бойынша құрылған жылы мен учаскенің атауы көрсетілген селениелер тізімі» құжаттарына, сондай-ақ, Омбы облыстық тарихи архивінің (бұдан былай – ООТА) №198 қорындағы №13 «Ақмола облысы Атбасар уезіндегі қоныс аудару және қосалқы жерлерінің картасына» негізделген. Қазіргі

таңда тәуелсіз Қазақстанның ұлттық идеологиясының негізгі белгілерінің бірі ретінде тарихи атауларымызды қалпына келтіру мәселесі үлкен саяси-идеологиялық мәнге ие. Тарихи географиялық атауларды зерттеу және оларды қалпына келтіру жердің этникалық тиістілігін анықтауға және халқымыздың тарихи-мәдени мұрасын қайта жандандыруға мүмкіндік береді.

Мақаланың деректік базасы орыс географтары мен саяхатшыларының еңбектері, жергілікті өлкетанушылардың жазбалары және автордың зерттеліп отырған аумақта жүргізген далалық этнографиялық экспедицияларының материалдары болып табылады. Негізгі топонимикалық дерек ретінде ҚРОМА №317 (Переселенческое управление в Акмолинской области), Астана қаласы мемлекеттік архиві (бұдан былай – АҚМА) №362 (Фонд А.Ф. Дубицкого) және ООТА №198 (Коллекция картографических документов за 1766-1917 годы) қорларынан алынған деректер пайдаланылды. Аталған дереккөздер мақаланың мазмұны мен ғылыми жаңалығын ашуға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында тарихи-географиялық, тарихи-лингвистикалық және салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Бұл топонимдердің қалыптасу тарихын, бастапқы мағынасы мен олардың өзгеріске ұшырау себептерін жете зерттеуге мүмкіндік берді.

Ақмола өңірі зерттеушілердің назарын өзіне ерте кезден-ақ аударды. Аймақ туралы алғашқы деректер орыс географтары мен саяхатшыларының еңбектерінде жарық көрді. Аз зерттелген өлкеге сондай-ақ жазушылар, этнографтар, тіл мамандары, ботаниктер, зоологтар, археологтар мен тарихшылар қызығушылық танытып, аймақтың табиғатын, ежелгі материалдық мәдениет ескерткіштерін, жергілікті халықтың салт-дәстүрлерін зерттеп, жазба қалдырды.

Әр кезеңдерде Солтүстік және Орталық Қазақстанды зерттеумен П. Рычков (Рычков, 1762), В. Шангин (Сибирский вестник, 1818), А. Левшин (Левшин, 1996), И. Словцов (Словцов, 1878), В. Радлов (Радлов, 1893) және басқа да орыс ғылымының көрнекті өкілдері айналысты. Олардың қатарында қазақ ғалымы, демократ және ағартушы Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов та болды.

Алғашқылардың бірі ретінде В.Н. Татищевті ерекше атауға болады. Ол Сібір аумағының географиясы, тарихы, этнографиясы, археологиясы, сондай-ақ тіл ғылымы бойынша құнды деректер жинады. Ғалым өз жұмыстарында жергілікті аңыздар мен тұрғындармен жеке сауалнама жүргізу барысында алынған материалдарды да қолданды. Оның «Общее географическое описание Сибири» атты аяқталмай қалған кітабы аймақты зерттеудегі құнды еңбек болып саналады. Екі бөлімнен тұратын кітаптың бірінші бөлімі Сібірдің жалпы сипаттамасына, екіншісі – Сібір аудандарының сипаттамасына арналған. Сондай-ақ, ол әр түрлі терминдердің мағынасын ашуға көп көңіл бөлді. Аталған кітаптың «О имени Сибири» деп аталатын тарауы «Сібір» атауының шығу тегіне арналған.

Татищевтің бұл еңбегі аяқталмағандығына қарамастан, Сібірдің табиғаты, экономикасы мен мәдениеті туралы мәліметтерді жинақтаудағы алғашқы талпыныс болды. Қазақстан аумағы кең көлемде сипатталған бұл кітап біз үшін үлкен қызығушылық тудырады. В.Н. Татищев Қазақстан туралы ғана емес, сонымен қатар біз қарастырып отырған облыс туралы алғашқы жүйелендірілген мәліметтер берді (АҚМА, I. 24: 38-42).

Ақмола аймағын зерттеушілердің бірі П.И. Рычков болды. Ол 1762 жылы жарық көрген «Топография Оренбургской губернии» кітабында Есіл өзені, Ереймен, Көкшетау тауларын және Ботағай (Татағай) қалашығын сипаттап жазады (Рычков, 1762: 169-170, 185). Шамамен сол уақытта орыстар «Горкая линия» деп атаған аумақ бойымен жүріп өткен академик П. Паллас пен И. Фальк қазіргі Ақмола облысы аумағының қысқаша сипаттамасын жазды.

Есілдің сол жақ жағалауына 1771 жылы капитан Дьяков отряды саяхат жасады. 1804 жылға дейін Солтүстік және Орталық Қазақстан туралы жарық көрген басылымдар сирек болғанын айта кету керек. Әдетте экспедицияларда жиналған мәліметтер архивтерде немесе генерал-губернаторлардың кеңселерінде сақталған. Тек 1804 жылдан бастап географ А.М. Щекатов Мәскеуде «Словарь географический

Российского государства» сөздігін басып шығарғаннан кейін, аймақтағы бекіністер, Есіл даласының табиғаты, географиялық және геологиялық ерекшеліктері туралы деректер жүйелендірілген бірқатар мақалалар мен очерктер жарияланды. Есіл, Нұра, Сарысу, Қорғалжын және басқа да өзендер мен көлдердің жағалауларында ежелгі жерлеу ескерткіштері, қалашықтар мен суландыру жүйелері болды. Мұнда үлкен табиғи байлықтар мен өзіне тән жануарлар мен өсімдіктер әлемі болды. Сонымен қатар бұл аудандар әскери-стратегиялық және сауда-шаруашылық маңызға ие болды. Сондықтан экспедициялар өңірді зерттеп, сипаттай отырып, елді мекендер мен бекіністерді салуға арналған орындарды да іздестірді (АҚМА, I. 20: 81).

Саяхатшы В. Шангин 1815-1816 жылдары қазіргі Көкшетау, Атбасар және Нұр-Сұлтан қаласы орналасқан жерлерді зерттеді. 1818 жылы жарық көрген «Сибирский вестник» журналында ол Нұра өзенінің оң жақ жағасында Қорғалжыннан 55 шақырым жерде орналасқан қираған қала орны мен Ерейментау тауларының маңындағы екі бекініс туралы жазып, Нұра өзенінің жоғарғы жағындағы ежелгі мыс кенішінің жанында орналасқан қираған мұнара мен Жақсықон өзеніндегі тас ғимараттардың қалдықтарын сипаттады (Сибирский вестник, 1818:89-90).

Қазіргі Ақмола облысының аумағын зерттеу Ақмола, Көкшетау бекіністері, пикеттер мен пошта станциялары құрылғаннан кейін ерекше қарқын алды. Бұл кезде саяхатшыларға ұзақ сапарға шығу қауіпсіз болды. Нәтижесінде өлкенің жан-жақты сипаттамасын жасап қана қоймай, жекелеген аудандары картаға енгізілді.

Подполковник Шубиннің отрядында болған казак офицері Шахматов пен топограф Казлов 1830 жылдың жазында Ақмола даласында болып, ондағы өзен-көлдер, топырақ, климат, өсімдіктер мен жануарлар әлеміне, сондай-ақ көшпелі ауылдардың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүріне сипаттама берді және жерді көз мөлшерімен өлшеу арқылы жоспарға түсірді. Екінші рет 1831 жылдың 29 мамырында, бұл кезде жүзбасы болған Шахматов орыс казактары отрядымен бірге Ақмола бекінісінен шығып, жаз бойы Нұра мен Есіл өзендері арасындағы жерді топографиялық картаға түсірді және Қорғалжын көлі туралы жазып, Ботағай (Татағай) қалашығының қираған орнының суретін қағаз бетіне түсірді. 1836 жылы ботаник Л. Мейер құнды материалдар жинай отырып, Есілдің бастауына дейін жетті (АҚМА, I. 22:41).

Аймақ бойынша жасалған ең іргелі зерттеулерге тарихшы А. Левшиннің 1832 жылы Петербургте шығарылған «Описание Киргиз-Казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» еңбегі жатады. Ресей Сыртқы істер министрлігіндегі қызметі барысында үнемі Қазақстанның тарихи-географиялық жағдайын сипаттайтын құжаттарды кездестірген ол казак жеріне көп сапар шегіп, бақылап отырды. Жинақталған мәліметтерді ол аталған еңбекте бір жүйеге келтіреді. Ол да Ботағай (Татағай) қала жұртын назарсыз қалдырмады. Левшин «Қорғалжын көліне құятын Нұра өзенінің сол жағында өзеннің жоғарғы сағасынан 27 шақырым жерде Татағай немесе Ботағай атты қала болған деп жазады (Левшин, 1996:107).

Ақмола облысының көптеген жер-су атаулары өлкетанушы И.Я. Словоцтың еңбектерінде көрініс табады. И.Я. Словоц өзінің «Путевые заметки введенные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 году» атты еңбегінде аймақтағы тау, орман және су объектілеріне сипаттама беріп, көптеген географиялық атауларды картаға түсірді. Өлкетанушының бұл жазбалары 1878 жылы Ертіс өзенінің сол жағалауы мен Есіл өзенінің оң жағалауы арасындағы қазақ даласының солтүстік бөлігінде және Омбы мен Петропавл арасындағы саяхаты кезінде қағазға түскен (Словоц, 1878).

XX ғасырдың басынан бастап түркі тілдеріндегі топонимдерді зерттеумен көптеген тілтанушы ғалымдар, тарихшылар, этнографтар, географтар айналыса бастады. Түркі халықтарының топонимикасы мен терминологиясын зерттеуге В.В. Радлов, Л.С. Берг, А.Н. Кононов, П.Мелиоранский, В.В. Бартольд және т.б. белгілі ғалымдар үлкен үлес қосты. Белгілі бір халықтың өмір сүру аумағы қазіргі және бұрынғы топонимикалық кеңістігінің көмегімен анықталатыны ақиқат. Түркітанушы академик В.В. Радлов Сібір халықтарының топонимиясын, тілдерін, этнографиясын және археологиясын зерттей отырып, Сібір халқының қоныс аударуы және олардың ежелгі мекендеу ортасы туралы қорытынды жасады. Ол XIX ғ.соңы мен XX ғ. басында өзінің «Опыт словаря

тюркских наречий» (1893-1911) кітабында түркі лексикасынан алынған ауқымды топонимикалық және терминологиялық материалдарды жинақтап, басып шығарды. Көптеген түркі терминдері мен топонимдері туралы түсінік берді (Радлов, 1893).

Облыстың жер-су аттарын зерттеуде Ф. Щербинаның статистикалық жинақтары да ақпараттық құнды дерек болып табылады. «Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей» атты 3 томдық жинақта Ақмола облысының Көкшетау, Атбасар және Ақмола уездеріндегі ауылдардың статистикалық мәліметтері, ақсақалдар есімі бойынша берілген қазақ қыстақтары мен қоныстарының атауы жазылған. Сондай-ақ ауыл құрылған жыл мен жақын маңдағы өзен-көл атаулары да осында көрініс табады (Материалы по кирг. земл., 1898).

Топонимика жеке ғылым ретінде кеңес үкіметі кезінде айтарлықтай дами бастады. Аймақтық топонимикалық зерттеулермен қатар, топонимиканың теориясы мен практикасының түбегейлі мәселелерін ашатын әдістемелік сипаттағы жұмыстар пайда болды. Бұл жұмыстардың қатарында белгілі ғалым В.А. Жучкевичтің «Общая топонимика» еңбегін атап өткен жөн. Онда басқа да посткеңестік елдермен қатар Қазақстан топонимиясына да жалпы сипаттама берілген (Жучкевич, 1968).

Қазақстанда топонимика ғылымы ХХ-ғасырдың 40-жылдарынан бастап қарқынды дами бастады. Жалпы қазақ ономастикасы мәселелерін зерттеуде Е. Абдрахманов, Е. Қойшыбаев, Т. Жанұзақ, Е. Керімбаев, А.Е. Жартыбаев, Қ.Қ. Рысберген, С.Қ. Иманбердиева, Б. Бияров зерттеулерінің маңызы зор. Қазақ топонимикасы бойынша алғаш қазақ тілінде 1959 жылы жарық көрген ауқымды ғылыми жұмыс А. Абдрахмановтың «Қазақстанның жер-су аттары» атты еңбегі болды. Ол аталған ғылыми жұмысында Қазақстанның ірі қалаларының, кенттерінің, елді-мекендерінің, аудандарының, аудан орталықтарының және теміржол станцияларының атауларына, жалпы саны 800 ойконимге топонимикалық талдау жүргізді (Абдірахманов, 1959). Бұл зерттеулердің барлығы лингвистикалық сипатта болғандығын атап өту керек.

География ғылымы тұрғысынан қазақ географиялық атауларын алғаш рет өткен ғасырдың 60-шы жылдарының басында Г.К. Қоңқашбаев зерттеді. Ол өзінің көптеген зерттеулерінде қазақ халқының географиялық терминологиясының қаншалықты бай екенін көрсетіп, Қазақстан аумағында сақталған моңғол топонимикалық элементтерін анықтады, сондай-ақ, түркі тілдес терминологияның заңдылықтарын белгілеп, олардың этимологиясын ашты. Ол алғаш рет қазақ халық терминдерін жинақтап, олардың Қазақстан топонимдерін құрудағы белсенді рөлін атап көрсетті (Конкашпаев, 1949; Конкашпаев, 1959). 1963 жылы жарық көрген «Словарь казахских географических названий» сөздігінде 2100 географиялық атау мен олардың қазақша нұсқалары мен орыс тіліндегі баламалары, семантикасы, жергілікті географиялық терминдер жинақталды (Конкашпаев, 1963). Бұл жұмыс бүгінгі күнге дейін өзінің ғылыми құндылығын жоғалтпаған Қазақстан топонимикасы бойынша алғашқы географиялық еңбек болды. Кейінірек Э.М. Мурзаев, С.А. Абдрахманов, В.Н. Попова, Ә.С. Бейсенова, Ж.Д. Достай, соңғы жылдары арнайы аймақтық зерттеулер жүргізген Г.Н. Ксенжик, К.Д. Каймулдинова, А.С. Омарбекова, Ә.Е. Аябекова, Қ.Т. Сапаров және А.У. Маканованың зерттеулері де географиялық атауларды зерттеуде айтарлықтай үлес қосты.

Аймақ топонимдеріне тарихи-лингвистикалық талдау белгілі лингвист, филология ғылымдарының докторы О.А. Сұлтаньяевтың еңбектерінде көрініс тапты. Оның еңбектері топонимдерді құрылымдық-грамматикалық ерекшеліктері бойынша талдауға арналған. Ғалым өз зерттеулерінде атаулардың этимологиясына көп көңіл бөліп, топонимдердің этимологиялық сөздігін құрастырды (Сұлтаньяев, 1971). Профессор А. Абдірахманов пен О.А. Сұлтаньяевтың «Көкшетау өңірінің жер-су атаулары сөздігінде» Көкшетау өңірінің 2000-ға жуық жер-су атаулары қамтылған. Әсіресе ерте кезендерге тән ескі атаулардың шығу төркіні анықталған (Абдірахманов, Сұлтаньяев, 2015).

Тілтанушы Т. Жанұзақ Қазақстан топонимиясын зерттей отырып, құрылымдық типтері мен құрамын, топонимдердің этимологиясын қарастырады. Ғалымның редакторлығымен және Ө. Айтбаев, А. Абдірахманов, Б. Әбілқасымовтардың

қатысуымен жарық көрген «Орталық Қазақстанның жер-су аттары» атты еңбекте Орталық Қазақстан, Ақмола, Қостанай, Павлодар облыстарындағы жер-су аттарының пайда болу, қалыптасу жағдайы, олардың лексикалық-семантикалық типологиясы, грамматикалық жасалу жолдары, лексикалық қабаттары жайлы толық мағлұмат берілді (Орталық Қазақстанның..., 1989). Т. Жанұзақтың басшылығымен ҚР БҒМ тіл білімі институты авторларының бірлесуімен Қарағанды және Ақмола облыстары бойынша географиялық атаулардың сөздігі жасалды. Басып шығарылған Ақмола облысы каталогының 1 томында 5 мыңнан астам топонимдері мен түсініктемесімен бірге берілген жүздеген топоним құраушы халықтық терминдер бар (Каталог, 2002).

Ақмола өңірінің тарихи атаулары туралы құнды деректер өлкетанушы Клара Әмірқызының өлкетану жазбаларында да кездеседі. Өлкетанушы өз жазбаларында өлке тарихын баяндай отырып, өзгеріске ұшыраған қазақ атауларының тарихын архивтік нақты деректер негізінде дәлелдейді (Әмірқызы, 1993; Әмірқызы, 2001). Сондай қызықты деректер ақмолалық өлкетанушы, журналист А.Ф. Дубицкийдің жазбаларында да жарық көрген. Оның шығармаларында Ақмола өңірінің тарихы мен жер-су атауларына қатысты көптеген естеліктер қалдырылған (Дубицкий, 1992).

«Ақмола облысының географиялық нысандары номинациясының табиғи негіздері» тақырыбында 2004 жылы қорғалған А.У. Маканованың диссертациясы Ақмола облысының географиялық атауларының пайда болуы мен қолданылуының физика-географиялық негіздерін жүйелі топонимикалық талдауға арналды. Автор өз зерттеуінде Ақмола облысының географиялық объектілері атауларының ақпараттық деректер базасын құрып, оларға статистикалық талдау жүзгізді. Бұл еңбек топонимиканың географиялық бағытын дамытуға елеулі үлес қосты (Маканова, 2004).

Кейінгі жылдары облыстың тарих, өлкетану, топонимика мәселелеріне Қ.Қ. Әбуев, Ж.О. Артықбаев, П.В. Косович, Б.Бейсенбайқызы, М.С. Бөкеш, М.Б. Адрешев, Х. Жармұхамбетов, С. Аллажарұлы т.б. ғалымдар мен өлкетанушылар қызығушылық танытуда.

ҚР Ұлттық музейі «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институты ҚР Білім және ғылым министрлігінің №BR05236868 «Сарыарқаның мәдени мұрасын зерттеу, сақтау және насихаттау» жобасын жүзеге асыру аясында 2018-2020 жылдар аралығында Ақмола облысының топонимикалық жүйесіне зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Негізгі бөлім. Қазақ халқы ғасырлар бойы түрлі саяси оқиғалардың куәсі болғандығы баршамызға белгілі. Қазақ жеріндегі елді-мекен, жер-су атауларының түрлі қабаттары (қытай, парсы, араб, моңғол, қалмақ, орыс) әр кезеңдердегі жаугершілік, басқыншылық заманның, саяси-әлеуметтік жағдайлардың айқын көрінісі. Дегенмен қытай, парсы, араб, моңғол, қалмақ тілдеріне қатысты топонимдер қазақ даласында аз кездеседі және олардың басым тобы қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп, тілімізге сіңісіп кеткен. Тілдік қабаттардың ішінде ең көп тарағаны орыс тіліндегі топонимдер болып табылады.

Зерттеу нысаны болып отырған Көкшетау өңірі үш жүздің басын қосқан ұлы қолбасшы Абылайдың (1711-1781) Хан ордасына айналған өлке. Дәл осы жерде 1740 жылы Орта жүз руларының солтүстік көршіміз Ресейге қосылуы туралы шешімі қабылданды. Көкшетау аймағының тарихы ресми әдебиеттерде Сарыарқа арқылы Омбыдан Орынборға дейін бекіністер, станицалар мен қоныстар салына бастаған уақыттан белгілі (Таңғажайып өлке, 2009: 9). Бұл тарихи оқиға өңірдің топонимикасына айтарлықтай әсер етті.

Ғалым М. Мырзахметов патша үкіметінің отаршылдық саясатының қазақ топонимдеріндегі көрінісін төмендегідей үш топқа бөледі:

1. 1731-1822 жылдар аралығында патша үкіметі қазақ хандықтарын сырттан билеп, протекторат есебінде ұстанған кезінде жер атауларын өзгертуді өте сақтықпен, қазақ даласының қас-қабағына қарай жүргізді.

2. 1822-1867 жылдар аралығында хандық билік жойылып, аға сұлтандық ел билеу жүйесі енген соң, қазақ жерін «бөлшекте де билей бер» дейтін отаршылдық принцип негізінде көптеген әкімшілік территорияларға жіктелді. Бұл тұста да ру басыларын бір-біріне қарсы қойып, отаршылдық саясатын оңай жолмен жүзеге асыру кезеңінде жер атауларын өзгерту әрекеті жиілей түсті.

3. 1868 жылғы «Жаңа низам» ережесі мен 1917 жыл аралығында отарланған қазақ жері мемлекет меншігі ретінде ресми түрде жарияланған соң, отаршылдық мазмұндағы географиялық жер атаулары мүлде көбейе түсті. Қазақтардың ұлан-асыр өлкесіндегі ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи атауларын отаршыл үкімет саналы түрде өзгертуді шындап қолға алды (Мырзахметов, 1993: 73-74). Ғалым пікірінен еліміздегі орыстанған географиялық жер-су атауларының қалыптасу кезеңдері мен себептерін айқын аңғаруға болады.

Орыс атауларының қазақ жерінде өрістей түсуіне 1861 жылғы шаруаларды басыбайлы құлдықтан босатқан патшалықтың аграрлық саясаты да әсер етті. Яғни Ресейдің орталық аудандарындағы шаруалар толқуын төңкерістен алшақ ұстау үшін оларды қазақ жеріне қоныстандыруды жоспарлы түрде жүзеге асыра бастады (Жартыбаев, 2008: 87).

Осылайша, орыс тіліндегі географиялық атаулардың қазақ жерінде жаппай көбейе бастауы XVIII ғ. І жартысынан басталып, XIX ғ. аяғына дейін орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныс аударып, тұрақтауымен тікелей байланысты болды. XIX ғ. ортасында Көкшетау тауларының төңірегінде алғашқы орыс қоныстары – казак станицалары мен олардың жана ауылдары пайда болды. Алғашқылардың бірі Қотыркөл станицасы және одан бөлініп шыққан жеке елді-мекен, қазіргі Щучинск қаласы болды. Біраз кейінірек, 1870 жылы қазіргі Бурабай ауданының ортасында Бурабай станицасы пайда болды, кейін ол Бурабай кенті деп аталды (Қазбеков, 2011: 6).

Мурзаев Э.М. славян текті географиялық атаулардың Орталық Азия мен Қазақстан топонимиясының құрамына ену жолдарын былайша көрсетеді:

1. Отаршылдық саясаттың ықпалымен әкімшілік түрде қойылған атаулар, ондай атаулар темір жол станцияларына, қалаларға берілген.

2. Ресей және Украина жерлерінен шаруалардың көшіп келуіне байланысты қойылған атаулар.

3. Табиғат пен географиялық объектілерді зерттеу кезінде қойылған атаулар (Мурзаев, 1974: 202).

Ақмола өңірінде кездесетін өзге тілдегі географиялық атаулардың көпшілігі елді-мекен аттары, яғни ойконимдер болып келеді. Атаулардың басым тобы өңірге алғаш қоныс аударушылар мен жер өлшеушінің есімінен немесе тегінен қойылып отырды (Александровка, Алексеевка, Николаевка, Михаиловка, Петровка, Еленовка, Викторовка, Васильевка, Дмитриевка, Ольгинка, Семеновка, Константиновка т.б.). Кейбір атаулар православиялық дін идеологиясына сәйкес дін қайраткерлері, діни мейрамдар негізінде (Кондратовское, Рождественское, Крестовское т.б.) қойылса, келесі бір топтағы атаулар селениелер орналасқан өңірдің белгілі бір ерекшелігін бейнелейтін (Верхне-Ишимское, Раздольное, Тихогорское т.б.) атаулар тобын құрайды.

Кеңес үкіметі орнағаннан кейін облыс аумағында көптеген жаңа идеологиялық атаулар пайда болды. Аймақта салына бастаған жаңа кәсіпкерлер мен елді-мекендерге, әсіресе өнеркәсіпті аудандарда, кен, зауыт, фабрика, ірі құрылыстар бар жерлерде орыс топонимдері көптеп қойыла бастады. Жаңа атаулар жаңа өмірдің көріністерін бейнелейтін кеңес, бостандық, партия, пролетариат, социалистік құрылыс, индустрия, техника, саясат сияқты ұғымдармен байланысты (Первомайское, Октябрьское, Прогресс, Дружба, Коллективист, Сознание, Объединение сил, Преображенкат.б.) символикалық атаулар болды (Жартыбаев, 2008: 206). Бұл үрдіс әсіресе 1954 жылы тың және тыңайған жерлерді игеру саясаты кезінде кеңінен етек алды. Ресей, Белоруссия, Украина және КСРО-ның басқа да республикаларынан көшіп келген миллиондаған өзге ұлт өкілдері өздері қоныстанған жерлерге жаңадан ат берді немесе өздері көшіп келген елді-мекендер мен қалалардың аттарымен (Урюпинка, Таволжанка, Астраханка т.б.) атай бастады (Жартыбаев, 2008: 87-90). Көшіп келген қоныс атауына немесе кісі есімінің алдына «ново» сөзінің қосылуы арқылы да (Новокиевка, Новочеркасск, Новодонецк, Новоникольск, Новоандреевка, Новорыбинка, Новоалександровка, Новониколаевка т.б.) жаңа топонимдер пайда болды.

Облыс топонимиясында сол жерде көп кездесетін өсімдік немесе жануар аттарына байланысты қойылған фитонимдер мен зоонимдер де кездеседі: Камышенка, Сосновка,

Лесной Хутор, Зеленый бор, Щучье, Чаглинка, Журавлевка т.б. Кейбір ойконимдер қашықтық мәнін білдіріп, кейде «за», «при» қосымшалары арқылы да (Приишимское, Приречное, Пригородное, Заречное, Заозерное т.б.) жасалды.

Ал, келесі тізімдегі атаулардың өзіндік ерекшелігіне -во, -ское, -ая, -ное т.б. қосымшалармен беріліп, кейбір қазақ тіліндегі атаулардың да орыс тілінің қосымшалары арқылы таңбалануы жатады (Нурбаевск, Бекетайск, Еременское (Еремен), Каратальское т.б.). Отарлау саясатына сәйкес кейбір жер-су атауларының калькалау тәсілі арқылы қойыла бастауы да осы кезеңнен байқалады: Шөптікөл – Сенакосное, Бесмола – Пятигорское, Ақжар – Белоярка, Қызылжар – Красноярка, Қаражар – Черноярка т.б (Жартыбаев, 2008: 91). Бұл орыс атаулары географиялық объектілерде осы күнге дейін сақталған.

Топонимдердің ең көп өзгеруі топоним тілі мен оның мағынасын түсінбеуден, бір тілден екінші тілге өту барысында сөздің айтылымы мен жазылуын дұрыс орындамаудан да болады. Осының салдарынан құжаттарда немесе ғылыми әдебиеттерде бір атаудың бірнеше нұсқасы кездесіп жатады. Қазақ жеріне орыс тілінің енуі әсерінен кейбір қазақ атауларының қосарлы атауға ие болғанын байқаймыз. Мысал келтіре кететін болсақ, Бурабай кентінің атауы аймақты қауіп-қатерден қорғайтын мифтік бураның бейнесінен шыққан. Дала қазақтары Бурабай төңірегіндегі тау мен төбелердің үйінділерін түйе өркешімен байланыстырды. Осыдан ақ бура туралы көптеген аңыздар пайда болды. Негізгі мәселе Бурабай сөзінің мағынасында «Боровое» ұғымын қолдануда. «Боровое» сөзі мүлдем басқа мағына береді, бұл Ожеговтың түсіндірме сөздігі бойынша «бор» яғни «қылқан жапырақты орман» дегенді білдіреді (Ожегов, 1997). Тарихшы ғалым Қ. Абуевтің тұжырымы бойынша алғашқы орыс зерттеушілері мен қоныс аударушылары Бурабайды біріншіден, сөз үндестігіне қарай, екіншіден, тамаша қарағайлы ормандары үшін де «Боровое» деп атаса керек (Абуев, 2013). Бұл атау әлі күнге дейін «Бурабай» атауымен бірге қолданылып, қолданыстан түспей келеді.

Тағы бір мысал Бурабай ауданындағы Қатаркөл ауылы да тың игеру жылдарында жүздеген отбасылардың қоныс аударуы салдарынан атауы бастапқыда «Котуркульская станица» болып құрылып, кейін ол Қотыркөл болып өзгеріп, соңында Қатаркөл атауын иеленді. Қатаркөл атауы ауыл жанында орналасқан көлдің аты. Жергілікті тұрғын С. Ибрагимұлының (1934 ж.т.) мәліметінше бұл көл айналасында Жүкей көлі, Бурабай көлі, Кіші Шабакты, үлкен Шабакты, Шалқар, Зиба көлі, Теке көлдері қатар-қатар орналасқандықтан «Қатаркөл» деп аталған (Эксп. материалдары, 2017).

Осылайша, топонимдердің трансформациялануының жоғары дәрежесі объектіні қайта атау, яғни бұрынғы атауын жою болып табылады. Қалалар мен елді-мекендердің атауын өзгерту құбылысы тарихи дамудың ерекшеліктеріне қарай Қазақстанда барлық кезеңдерде болып отырды. Тәуелсіздік алғаннан кейін кейбір тарихи атаулар қайтарылып, кейбіріне жаңаша атау берілгенмен, бүгінгі таңда зерттеуді және қалпына келтіруді қажет ететін қалалар мен елді-мекендер, географиялық нысандар жетерлік.

Топонимдердің трансформациялануы мәселелерін зерттеу кезінде Ақмола облысының елді-мекен атауларының өзгеріске ұшырау барысы туралы архив құжаттарынан бірнеше дәлелді деректер анықталды. Төмендегі Орталық мемлекеттік архивтің №317 (Переселенческое управление в Акмолинской области) қорынан алынған №58 «1914 жылғы «Ақмола облысының қоныс аудару аудандарындағы елді (бос жерге) орналастыру барысы туралы мәлімдеме» атты архив құжатында (1-сурет) 1915 жылы Көкшетау, Ақмола, Атбасар уездерінде құрылған қоныс аудару ауылдары көрсетілген. Мәліметтерге назар аударсақ, қоныс аударушылар келген кезде жерді ана тіліндегі қазақ атауларымен атап, кейін барып орыс тіліндегі атауларға алмастырғанын аңғардық. Тізімдемеде селение аттарының ауыл тұрғындарының шешіміне сәйкес бекітілген атаулары және олар орналасқан жердің алғашқы қазақ атаулары деп бөліп көрсетілген (ҚРОМА, I. 58). Бұдан Ақмола облысында жаппай қоныс аудару ауылдарының пайда болуы нәтижесінде бірнеше елді-мекен аттары өзгеріске ұшырағанын байқауға болады.

1-сурет. 1914 жылғы «Ақмола облысының қоныс аудару аудандарындағы елді (бос жерге) орналастыру барысы туралы мәлімдеме

Құжатқа сүйенетін болсақ, қазіргі Бұланды ауданына қарасты Никольское ауылының байырғы атауы Жарлықөл, Ақкөл ауданына қарасты Новорыбинка ауылы Шортанкөл, Урюпинка ауылының тарихи атауы Шолаққарасу болған.

Бұл деректер Ақмола облыстық статистикалық комитетінің (№393қор) осы жылғы «Списки селений по волостям Кокчетавского уезда с указанием года образования и названия участка» атты құжатында да сақталған. Аталған құжат мәліметтері бойынша 1890 жылы Шортанкөл жерінде Новорыбинка, 1899 жылы Шолаққарасу жерінде Урюпинка селениелері пайда болған. Бұлар Алексеев болысының құрамына кірді. 1893 жылы Жарлықөл жерінде Никольск болысына қарасты Никольское селениесінің іргесі қаланған (ҚРОМА, I. 124).

Сондай-ақ, Омбы облыстық тарихи архивінің қорынан табылған ескі тарихи карталар да бұған дәлел бола алады. №198 қордың №13 Ақмола облысы Атбасар уезіндегі қоныс аудару және қосалқы жерлерінің картасынан Новорыбинка ауылы Шортанкөл көлінің жанына салынғанын және Никольское ауылының Жарлықөл жеріне орналасқанын көруге болады (ООГА, I. 13). Яғни, қоныс аударушылар келгеннен кейін жаңадан салынған ауылдарға ат қою барысында бұл мекендер жана атауларды иеленген.

2-сурет. Ақмола облысы Атбасар уезінің қоныс аудару және қосалқы жерлерінің картасы

Урюпинка ауылы Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейінің мәліметтері бойынша алғашында Сосновка деп аталған. Себебі айналасында үлкен қарағай орманы өскен, орман ағаштары кейін үй тұрғызу мақсатында жойылып кеткен. Кейіннен Урюпинск станицасынан (қазіргі Волгоград облысы Урюпинск қаласы) қоныс аударушылардың келіп қоныстануына байланысты Урюпинка деп аталған. Ұзақ уақыт ауыл Сосновка-Урюпинка деген қосарлы атаумен аталған (Эксп.материалдары, 2006). Этнографиялық экспедиция кезінде Ақкөл қаласының мектеп мұрағатынан табылған жазбада Урюпинка ауылы былайша сипатталады: «Это поселение первоначально называлось Сосновкой – за околицей, за речкой Талкарой, стоит медноствольный основной бор. А потом прижилось название Урюпинка и стало впоследствии официальным.

На десяток другой верст южнее Урюпинки ландшафт иной. Перелески постепенно сходят на нет, словно проваливаются сквозь землю, и во все стороны открывается необозримая, отданная во власть шальных ветров степь, рассекаемая балками, оврагами и руслами речушек, многие из которых летом пересыхают». Ал, Шолаққарасу – негізгі қорегін жер асты суларынан алатын, құрғап қалатын өзен мағынасындағы атау. Демек, бұл жер бұрын Шолаққарасу аталғанына негіз бар.

Байқағанымыздай, қоныс атаулары сол жердегі көл аттарымен аталған. Су көздері көшпелілердің өмірінде үлкен рөл атқарды, себебі олар көшіп-қону кезінде, тұрақ орындарын таңдауда бағыт-бағдар болды. Олардың көпшілігі кейіннен сол жерде пайда болған елді-мекендердің атауларына айналды. Алдымен су нысандарының (гидронимдердің) атаулары пайда болып, содан кейін барып қалған топонимдердің пайда болуы топонимикада қалыпты жағдай.

Аталған елді-мекендердің байырғы аттары жергілікті жердің географиялық ерекшелігіне және фаунасына байланысты қалыптасқан. Яғни, көпшілікке түсінікті қазақ тілінің негізінде жасалған ұлттық топонимдер. Ұлттық топонимдер қазақ халқының мәдени мұрасының маңызды бөліктерінің бірі ретінде оларды қалпына келтірудің маңызы зор. Жоғарыда келтірілген деректер ономастикалық жұмыстар жүргізуде ақпарат көзі бола алады деп есептейміз.

Зерттеу нәтижесінде қол жеткізген топонимикалық материалдар негізінде төмендегідей қорытынды жасалды:

1. Ақмола облысы топонимиясының басым бөлігі қазақ тілінің негізінде қалыптасқан болса, кейбірі көне тілдік қабаттарға жатады. Ана тіліміздегі атаулар негізінен гидронимдермен оронимдерде сақталған.

2. Аймақ топонимдерінің трансформациясына қазақтардың Ресей империясының құрамына қосылуынан бастап, тың және тыңайған жерлерді игеру саясатына дейінгі түрлі саяси-тарихи оқиғалар әсер етті.

3. Облыс топонимдерінің біраз бөлігін славян текті атаулар құрайды. Орыс тіліндегі атаулар көбінесе ойконимдерде, яғни елді-мекен атауларында кездеседі.

4. Топонимдер елді-мекендерді қайта атау, жаңа қонысқа жанадан ат қою, тілдік ерекшеліктерге байланысты бұрмалану арқылы трансформацияға ұшырады.

5. Аймақтың кейбір ойконимдері идеологиялық тұрғыдан ескірген болып табылады, олардың тарихи атауларын қалпына келтіру қажет деп есептейміз.

Әдебиеттер:

Абдірахманов А., Сұлтаньяев О.А. Көкшетау өңірінің жер-су атаулары сөздігі. Көкшетау, 2015. 157 б.

Абдірахманов. А.А. Қазақстанның жер-су аттары. Алматы. Қаз.ССР ҒА баспасы, 1959. 221 б.

Абуев К.К. Топонимам вернуть исконные наименования // Ақмолинская правда. №85 от 3 августа 2013 года. Кокшетау, 2013.

Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейінің этнографиялық экспедиция материалдары. Көкшетау, 2006.

Ақмола облысының топонимикасы бойынша жүргізілген этнографиялық экспедиция материалдары. ҚР Ұлттық музейі «Халық қазынасы» ҒЗИ. Астана, 2017.

Астана қаласы мемлекеттік архиві (бұдан былай – АҚМА). 362-қор. Фонд А.Ф. Дубицкого. Исследователь Приишимья.

- Әмірқызы. К. Атақоныс ақиқаты. Астана: Елорда, 2001. 193 б.
- Әмірқызы. К. Ауылым – атамекенім. Ақмола: Аққұс, 1993. 305 б.
- Дубицкий А.Ф. Скрижали истории. Краеведческие заметки. Целиноград, 1992.
- Жартыбаев. А.Е. Орталық Қазақстан аймақтық топонимиясы. Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2008. 379 б.
- Жучкевич В.А. Общая топонимика. Изд. 2-е. Минск: Вышэйшая школа, 1968. 432 с.
- Каталог географических названий Казахстана // Т.1. Акмолинская область. Алматы. 2002. 204 с.
- Конкашпаев Г.К. Географические названия монгольского происхождения на территории Казахстана // Известия АН Каз.ССР Сер.Филологии и искусствоведения, 1959. Вып.4 (II). С. 85-97.
- Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины. Автореф.канд.дисс. Алма-ата, 1949. 15 с.
- Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата, 1963. 185 с.
- Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (бұдан былай – ҚРОМА). 317-қор, 1-тізбе, 58-іс. Ведомости о ходе водворения и зачисления на переселенческих участках Кокчетавского, Омского, Атбасарского и других уездах за 1915 год.
- Қазбеков. А. Бурабай. Оқжетпес. Әулиекөл. Көкшетау, 2011. 277 б.
- ҚРОМА. 393-қор, 1-тізбе, 124-іс. Списки селения по волостям Кокчетавского уезда с указанием года образования и названия участка.
- Левшин. А.И. Описание Киргиз-Казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей / под.общ.ред. М. Козыбаева. Алматы. Санат, 1996. 656 с.
- Мақанова А.У. Природные основы номинации географических объектов Акмолинской области. Автореф.канд.дисс. Алматы. 2004. 30 с.
- Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. I том. Воронеж, 1898.
- Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Атбасарский уезд. II том. Воронеж, 1902.
- Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Акмолинский уезд. III том. Чернигов, 1909.
- Мурзаев Ә.М. Очерки топонимики. Москва: Мысль, 1974. 382 с.
- Мырзахметов. М. Қазақ қалай орыстандырылды. Алматы. 1993. 128 б.
- Ожегов. С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка / Российская академия наук. Институт русского языка имени В.В. Виноградова. 4-е изд., доп. Москва: Азбуковник, 1997. 944 с.
- Омбы облыстық тарихи архиві (бұдан былай – ООТА). 198-қор, 3-тізбе, 13-іс. Карта переселенческих и запасных участков Атбасарского уезда Акмолинской области.
- Орталық Қазақстанның жер-су аттары / Ред. Т. Жанұзақ. Алматы. Ғылым, 1989. 256 б.
- Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1893. Т.1. 1048 с.
- Рычков. П.И. Топография Оренбургской губернии. Ч.1. Санкт-Петербург: при Императорской Академии наук, 1762.
- Сибирский вестник / ред.Г. Спаский. Том.2. Ч.3. Санкт-Петербург, 1818. 130 с.
- Словцов И.Я. Путевые заметки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 году. 199 с.
- Султаньяев О.Л. Принципы номинации в казахской топонимике Кокчетавской области // Ученые записки УрГУ. Серия филологическая. №114. Москва, 1971. Вып.18. С. 62-72.
- Таңғажайып өлке – Бурабай / Ред. Б.Аяған / «Қазақ энциклопедиясы». Алматы. 2009. 323 б.

References:

- Abdirahmanov. A., Sultanaev O.A. Kokshetau onirinin zher-su ataulary sozdigi. Kokshetau, 2015. 157 p. [in Kazakh].
- Abdirahmanov. A.A. Kazakhstannyn zher-su attary. Almaty: Kaz.SSR GA baspasy, 1959. 221 p. [in Kazakh].
- Abuev K.K. Toponimam vernut iskonnye naimenovania // Akmolinskaia pravda. №85 ot 3 avgusta 2013 goda. Kokshetau, 2013. [in Russian].
- Akmola oblystyк Tarihi-olketanu muzeiinin etnografialyk ekspedisya materialdary. Kokshetau, 2006. [in Kazakh].

- Akmola oblysynyn toponimikasy boynsha zhurgizilgen etnografialyk ekspedisiya materialdary. KR Ul'tyky muzeii «Halyk kazynasy» GZI. Astana, 2017. [in Kazakh].
- Amirkyzy. K. Atakonys akikaty. Astana: Elorda, 2001. 193 p. [in Kazakh].
- Amirkyzy. K. Auylym–atamekenim. Akmola: Akkus, 1993. 305 p. [in Kazakh].
- Astana kalasy memlekettik arhivi (budan bylai – AKMA). 362-kor. Fond A.F. Dubiskogo. Issledovateli Priishima. [in Russian].
- Dubiskii A.F. Skrizhali istorii. Kraevedcheskie zametki. Selinograd, 1992. [in Russian].
- Katalog geograficheskikh nazvaniy Kazakhstana // T.1. Akmolinskaia oblast. Almaty. 2002. 204 p. [in Russian].
- Kazakhstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arhivi (budan bylai – KROMA). 317-kor, 1-tizbe, 58-is. «Vedomosti o hode vodvorenia i zachislenia na pereselencheskikh uchastkah Kokchetavskogo, Omskogo, Atbasarskogo i drugih uездah za 1915 god». [in Russian].
- Kazbekov A. Burabai. Okzhetpes. Auliekol. Kokshetau, 2011. 277 p. [in Kazakh].
- Konkashpaev G.K. Geograficheskie nazvaniya mongolskogo proishozhdenia na territorii Kazakhstana // Izvestia AN Kaz.SSR Ser. Filologii i iskusstvovedeniya, 1959. Vyp. 4 (II). P. 85-97. [in Russian].
- Konkashpaev G.K. Kazakhskie narodnye geograficheskie terminy. Avtoref.kand.diss. Alma-Ata, 1949. 15 p. [in Russian].
- Konkashpaev G.K. Slovar kazakhskikh geograficheskikh nazvaniy. Alma-Ata, 1963. 185 p.
- KROMA. 393-kor, 1-tizbe, 124-is. Spiski selenii po volostam Kokchetavskogo uезда s ukazaniem goda obrazovaniya i nazvaniya uchastka. [in Russian].
- Levshin. A.I. Opisanie Kirgiz-Kazachih ili kirgiz-kaisaskih ord i stepei / pod.obsh.red. M. Kozybaeva. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. [in Russian].
- M. Myrzahmetov. Kazakh kalai orystandyryldy. Almaty. 1993. 128 p. [in Kazakh].
- Makanova A.U. Prirodnye osnovy nominasii geograficheskikh obektov Akmolinskoi oblasti. Avtoref.kand.diss. Almaty. 2004. 30 p. [in Russian].
- Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniyu stepnykh oblastei. Akmolinskaia oblast. Kokchetavskii uезд. I tom. Voronezh, 1898. [in Russian].
- Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniyu stepnykh oblastei. Akmolinskaia oblast. Atbasarskii uезд. II tom. Voronezh, 1902. [in Russian].
- Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniyu stepnykh oblastei. Akmolinskaia oblast. Akmolinskii uезд. III tom. Chernigov, 1909. [in Russian].
- Murzaev E.M. Ocherki toponimiki. Moskva: Mysl, 1974. 382 p. [in Russian].
- Omby oblystyk Tarihi arhivi (budan bylai – OOTA). 198-kor, 3-tizbe, 13-is. Karta pereselencheskikh i zapasnykh uchastkov Atbasarskogo uезда Akmolinskoi oblasti. [in Russian].
- Ortalyk Kazakhstannyn zher-su attary / Red. T. Zhanuzak. Almaty: Gylym, 1989. 256 p. [in Kazakh].
- Ozhegov. S.I., Shvedova N.Iu. Tolkovyi slovar russkogo iazyka / Rossiiskaia akademiya nauk. Institut russkogo iazyka imeni V.V. Vinogradova. 4-e izd., dop. Moskva: Azbukovnik, 1997. 944 p. [in Russian].
- Radlov V.V. Opyt slovara turkskikh narechii. Sankt-Peterburg: Tipografia Imperatorskoi Akademii Nauk, 1893. T.1. 1048 p. [in Russian].
- Rychkov. P.I. Topografia Orenburgskoi gubernii. Ch.1. Sankt-Peterburg: pri Imperatorskoi Akademii nauk, 1762. [in Russian].
- Sibirskii vestnik / red. g. Spasskii. Tom.2. S. 3. Sankt-Peterburg, 1818. 130 p. [in Russian].
- Slovsov I.Ia. Putevye zametki, vedennye vo vremya poezdki v Kokchetavskii uезд Akmolinskoi oblasti v 1878 godu. 199 p. [in Russian].
- Sultanaev O.L. Prinsipy nominasii v kazakhskoi toponimike Kokchetavskoi oblasti // Uchenye zapiski Urgu. Seriya filologicheskaya. №114. Moskva, 1971. Vyp. 18. P. 62-72. [in Russian].
- Tangazhaiyp olke – Burabai / Red. B.Aiagan / «Kazakh ensiklopediasy». Almaty. 2009. 323 p. [in Kazakh].
- Zhartybaev. A.E. Ortalyk Kazakhstan aimaktyk toponimiasy. Karagandy: Bolashak-Baspa, 2008. 379 p. [in Kazakh].
- Zhuchkevich V.A. Obshaya toponimika. Izd. 2-e. Minsk: Vysheishaia shkola, 1968. 432 p. [in Russian].

ҒТАМР 03.41.91

**НАУАКЕСКЕН, БОЛЫССАЙ ЖӘНЕ ҰЗЫНКҮНГЕЙ
ЖАРТАСТАРЫНДАҒЫ АРҚАР БЕЙНЕСІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ
ТҮСІНДІРМЕСІ**

Амаргазиева Асель Жаксылыкбаевна
Гуманитарлық ғылымдарының магистрі,
«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің бас қор сақтаушысы,
Есік қ., Қазақстан. E-mail: klio_7@mail.ru

Андатпа. Мақалада 2017-2018 жылдары «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің «Жетісу сақтарының идеологиясы мен мифологиясы» атты ғылыми-қолданбалы жобасының аясында зерттеу нысанына айналған Кетпен жотасының солтүстік беткейіндегі Науакескен, Болыссай, Ұзынкүнгеі сайларынан табылған петроглифтердегі ерекше қашалған арқар бейнесінің семантикасын ашып көрсету, сондай-ақ арқар жануарына қатысты космологиялық түсініктерді талдау, олардың қолданбалыөнер мен петроглифтердегі көріністерінің мәнін ұғыну, мифтік желісітегі оқиғалар, әңгімелер мен атаулары қарастырылады. Сонымен қатар, бұған дейінгі көне дүниетаным бойынша арқар бейнесіне қатысты ғалымдардың зерттеулері мен көз-қарастары, ондағы ортақ пікірлері негізге алына отырып ғылыми тұрғыда тұжырым жасалынған: тақтатастардағы арқар бейнесі ежелгі тайпалардың діни наным-сенімдерімен тікелей байланысты; Жартастарда жануардың фигурасы осы жануарға табынушылықтан емес, табынушыға жеткізуші, соның образын тасымалдаушы ретінде қашалған, яғни Құдайға қасиетті жануарлар арқылы ғибадат ету мақсатында.

Кілт сөздер: арқар, миф, дүниетаным, идеология, өнер, петроглиф, археология.

МРНТИ 03.41.91

**К ВОПРОСУ СЕМАНТИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ОБРАЗА
АРХАРА В ПЕТРОГЛИФАХ УЩЕЛЬЯ НАУАКЕСКЕН,
БОЛЫССАЙ И УЗЫНКҮНГЕЙ**

Амаргазиева Асель Жаксылыкбаевна
Магистр гуманитарных наук, Главный хранитель фонда
Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык»,
г.Есик, Казахстан. E-mail: klio_7@mail.ru

Аннотация. В статье раскрывается семантика изображений архара, обнаруженных на петроглифических скоплениях урочище Науакескен (ранее не известных в науке), Болыссай и Узынкүнгеі на северных склонах Кетменского хребта, ставшими в 2017-2018 гг. объектами исследований научно-прикладного проекта «Идеология и мифология саков Семиречья» Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык». Также дается анализ космологических представлений и их проявление в прикладном искусстве и петроглифических изображениях древних насельников этой местности.

Кроме того, был сделан научный вывод, основанный на взглядах и исследованиях ученых о понимании и общих представлениях древнего населения об образе архара. Нет сомнений в том, что образ архара в петроглифах напрямую связан с религиозными убеждениями древних племен; Образы животных в искусстве сакского мира, не свидетельствуют о том, что был культ этих животных и поклонения им, оно воспринималось как посредник и носитель образа поклонения Богу.

Ключевые слова: арқар, миф, мировоззрение, идеология, искусство, петроглиф, археология.

IRSTI 03.41.91

**NAUKESKEN, BOLYSSAI AND UZINKUNGEY PETROGLYPHS
THE ARGALI IMAGES SEMANTIC INTERPRETATION ISSUES**

Amargazieva Assel Zhakslykbaevna

MA. State Historical and Cultural Reserve-Museum «Issyk» Esik,
Kazakhstan. E-mail: klio_7@mail.ru

Abstract. The article reveals the argali images semantics, which were founded on the (previously unknown to science) petroglyphic clusters of the tract Nauakesken, Bolyssai, and Uzinkungey of the Ketmen Ridge. Then they became the objects of the scientific research project “Ideology and mythology of the Saks of Semirechye” held by State Historical and Cultural Reserve-Museum “Issyk”. The analysis of cosmological representations and their manifestation in applied art and images of ancient inhabitants on the petroglyphs are also given.

In addition, a scientific conclusion was done based on the views and studies of scientists about the understanding and general ideas of the ancient population about the image of argali. There is no doubt that the image of argali in petroglyphs is directly related to the ancient tribes religious beliefs. The images of animals in the art of the Sak’s world do not indicate that there was a cult of these animals, worship of this animal, it was perceived as a mediator and carrier of the image of worship of God.

Key words: argali, myth, worldview, ideology, art, petroglyph, archeology.

Кіріспе. Археологиялық олжалар мен мифологиялық аңыздар тығыз логикалық байланысқа ие материалдық және рухани мәдениет феномены (құбылысы) болып табылады. Бұл өзара екі байланысты анықтау үшін, ең алдымен, ежелгі көркемдік мәдениетке түрткі болған мифке назар аудару қажет.

Мифтер – олар дүниенің жаратылысы, тіршіліктің қалай, қайдан пайда болғандығы, оның себебі мен салдары, қоршаған ортаның сыр-сипаты туралы айтылатын, адамзаттың «сәбилік» санасының нәтижесінде пайда болған ғажайып әңгімелер, аңыздар, намым-сенімдер, түсініктер (Бабалар сөзі, 2011:5). Мифтерді саз тақтайшалардан, папирустардан, тастан және тіпті қыштан жасалған ыдыстардан оқуға болады (Идеология и мифология саков Семиречья, 2017:8). Алайда халқымыздың мифтік желісіндегі аңыз-әңгімелері ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жеткендіктен күні бүгінге дейін толыққанды зерттелмей, ұмыт қалып келеді. Мифтер халқымызға сан ғасырлар рухани азық болумен бірге көркемөнер туындыларын дүниеге әкелуге себеп болды. Ата-бабаларымыздың ой-санасының айғағы боларлық көркемөнер туындыларының бірі – жартас суреттері. Ежелгі дәуірде барлық рухани қызмет түрлері өнермен байланысты және өнер арқылы баяндалып келген.

Мифологиялық және идеологиялық көзқарастарды қайта қалпына келтіру үшін жартас суреттерін дереккөз ретінде зерттеу, олардың мәнін талдау және түсіндіру арқылы ашу, ежелгі тұрғындардың рухани-дүнетанымдық құндылықтар жүйесінің жалпы даму заңдылықтарын анықтау маңызды болып табылады (Идеология, 2017:9). Яғни, фольклордың археологиядағы көрінісін анықтау арқылы мифті қалпына келтіруге болады.

Ғажайып өнер туындыларының (петроглифтердің) шоғыры Кетпен жотасының солтүстік беткейіндегі Науакескен, Болыссай және Ұзынкүнгеі сайларында орналасқан. Кетпен жотасының (Ұзынқара) петроглифтері алғаш 1885 жылы Жетісу облысының әскери губернаторы жанындағы арнайы тапсырмалардың жауапты қызметкері, шығыстанушы және әуесқой археолог Н.Н. Пантусов еңбектерінде кездеседі. Н.Н. Пантусов 1882 жылы Құлжа аумағын Қытайға беру жөніндегі комитеттің мүшесі болған, сондай-ақ Қытайдан Іле алқабына қоныс аударған ұйғырларды орналастыру мәселелерімен айналысқан Ресей ғалымы. Н.Н. Пантусов Кетпен тауының теріскей баурайының Дардамты ауылына қарасты шатқалдағы петроглифтердің шағын шоғырын анықтап, зерттеу жүргізген. Тас бетіндегі өнер туындыларындағы аң-жануар

бейнелерінің сызбаларын жасап, қысқаша сипаттама берген.

Араға ұзақ жылдар салып Ұзынқара петроглифтерін түркітанушы, филология ғылымдарының докторы А.С. Аманжолов зерттей бастаған. Ғалым көне руна жазуларын іздестіру мақсатында 1964 жылы Қазақ КСР ҒА жүргізген этнографиялық және археологиялық кешенді экспедициясына мүшелік етіп, барлау жұмыстарының барысында жартастар мен жекелеген қойтастардан үш көне түркі жазуы, жирмаға жуық таңбалар мен көптеген жартас суреттерінің шоғырын анықтаған. Айта кетсек барлығы 18 нысан: Терексай, Болыссай, Садыр, Ұзынкүңгей, (Үлкен Ақсу), Кептер (Кіші Ақсу), Қаратас, Уарыз, Надыр, Әшірхан, Ақтана (Ауат байырғы атауы Баян-қазақ), Нұражы (Тиірмен), Ақтам, Тамғалытас (Дардамты), Асалы, Пиязды (Сұңқар), Сәуір, Сетем, Лақ жеген шоқы (Үлкен Кетпен) жыра, сайларында орналасқан. Соңғы жылдарда М. Найманбаев, А.Н. Маряшев сынды ғалымдар Дардамты ауылына қарасты жартас суреттеріне зерттеу жүргізіп, археологтар мен туристердің назарын аудару мақсатында GPS- координаттарын интернет желілеріне белгілейді. Алайда жоғарыда аталған Жетісу жеріндегі басқа да нысандар сынды бұл аймақтың петроглифтеріне толыққанды жүргізілген зерттелулер жөнінде ауқымды еңбектер жарық көре қойған жоқ.

Аманжолов А.С. атап көрсеткен 18 нысан қатарына Болыссай және Ұзынкүңгей сайларының петроглифтері енгенімен, Науакескен нысаны мақалада көрсетілмейді. Демек бұл «Есік» қорық-музейінің жүргізген «Жетісу сақтарының идеологиясы мен мифологиясы» – қолданбалы жобасының аясында 2016 ж. бастап ғылыми ортаға белгілі бола бастады деуге болады. Аманжолов А.С. «Древние надписи и петроглифы хребта Кетмень (Тянь-Шань)» мақаласында біз қарастырып отырған Ұзынкүңгей петроглифтерін Садыр деген атпен берген. Мұның себебін аталмыш нысандарға толығырақ зерттеу жұмыстарын жүргізгенде қарастыратын боламыз.

«Есік» қорық-музейінің қызметкерлері жүргізген барлау-іздетіру жұмыстарының барысында жоғарыда көрсетілген үш нысан орналасуына байланысты реттік нөмірмен нөмірленген. Мысалы, Науакескен петроглифтері №1-ші, Болыссай №2-ші, Ұзынкүңгей №3-ші нысан болып белгіленіп, ондағы суреттер орналасуы бойынша топтастырылды.

Бұл сайлардағы петроглифтердің хронологиялық шеңбері қола мен этнографиялық дәуір аралығын қамтиды. Суреттер қара-қоңыр марганецті темірленген қоңырқай түспен көмкерілген эффузивті жыныстарының жалпақ бетіне салынған. Орындау техникасында нүктелеу (пикетаж) және сызу әдістері қолданылған.

№ 1-ші және 3-ші нысанында суреттердің көпшілігі таудың бөктерінен жалына (басына) қарай орналасқан тақтатас бетіне салынған. № 2-ші нысанда петроглифтер сай етегін бөктерлей орналасқан жартас бөліктерінде кездеседі. Тақтатас беттеріндегі гравюраларда Жетісу жартас суреттеріне тән бұғы, қос өркешті түйе, арқар, таутеке, ит, қасқыр, шаман, садақшы, салт атты, бұқа және аңшылық пен шайқас сахналары, өрмекші фигуралары кездеседі. Олардың ішіндегі біздің негізгі зерттеу тақырыбымызға айналған арқар фигурасы болап отыр.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған материал археологиялық зерттеулер нәтижесінде анықталған объект болып табылады. Тақырыпқа талдау жүргізу барысында археолог, тарихшы және фольклортанушы ғалымдардың арқар жануарының адам өміріндегі дүниетанымдық тұрғыдағы алар орыны хақында айтылған ойлары мен тұжырымдамалары басты назарға алынды. Сондай-ақ, мақаланы жазу кезінде археологиядағы дәстүрлі: сипаттау, салыстырмалы типологиялық талдау, ұқсастықтарды іздеу, өз тұжырымдаманды ұсыну әдістері қолданылды.

Талқылау. Біз басты назарға алған үш нысандағы ерте темір дәуіріне тән арқар бейнелерінің ерекшелігі – жануардың қос мүйізі шеңберлене ішіне қарай бірнеше шиыршықталған (шимай өрнегі іспеттес. Ө.Жәнібеков) (сурет 1,2,3). Науакескен нысанында №3 топтың ортаңғы белінде орналасқан жебе ұшына ұқсас тас тақтадағы тауешкі, бұғы бейнелерінен тұратын композицияда 12-22 см. аралығында 6 арқар, Ұзынкүңгей сайының №2-3-ші топтарындағы күрделі композицияда 30-80 см. аралығында 6 арқар, Болыссайдан сирек болсада осы стильдегі арқар бейнесі жеке тақтатастарда табылды. Әсіресе Науакескен сайы мен Ұзынкүңгей жырасының

петроглифтерінен көп ұқсастық анықталып отыр.

«Арқар бейнесінің жартастарға мұндай ерекше қашалуы және жетекші сурет ретінде бейнеленуінің астарында не жатыр?» деген мәселеге тоқталамыз. Жартас суреттерін зерттеудегі күрделі мәселелердің бірі – ондағы сюжеттердің семантикасына интерпретация жасау болып табылады. Сақ кезеңінің петроглифтерін зерттеуші мамандарының ондағы бұғы, жылқы, қасқыр, бұқа бейнелерін мифологиялық тұрғыда жүйелеп, талдау жасағанымен, арқар бейнесіне аса ден қоймағанын байқаймыз. Сол себепті де, біз төменде біршама мысалдар келтіре отырып, петроглифтегі арқар семантикасына интерпретация жасаймыз.

Нәтижелер. Жартастағы арқар бейнесінің ежелгі тайпалардың діни наным-сенімдерімен тікелей байланысты екеніне күмән жоқ. Яғни қарастырылып отырған петроглифтер ежелгі қоғамның рухани танымын көрсететін полисемантикалық таңбалары болып табылады. Ежелгі заманда дүниені танып-білу диалектикалық және амбиваленттік негізде болған. Дәлірек айтқанда түрлі күдіретті қасиетке ие элементтер жануарлардың бейнелеріне ендірілген, яғни, олар нақты тотемдік жануарлар емес, белгілі бір идеяны тасымалдаушылар болып табылған.

1 сурет. Мүйізі шиыршықталған арқар бейнесі. Ұзынкүңгей сайы.

2 сурет. Мүйізі шиыршықталған арқар бейнесі. Науакескен сайы.

3 сурет. Мүйізі шиыршықталған арқар бейнесі. Болыссай сайы.

Мысалы, арқар тек қана жануар емес, ол – күшті күдіреттіліктің нышаны деп есептелсе (фарн), бұғы Күннің символы саналған. Сондықтан сақтар әлеміндегі жануарлардың суреттері осы жануарларға табынушылық емес, табынушыға жеткізуші, соның образын тасымалдаушы ретінде қалыптасқан (Мартынов, 1987:14).

А.И. Мартынов сынды ғалымдар «суреттердің негізгі бөлігі аңдар мен аң аулау көріністерінің бейнесі және басты діни себептер – Құдайға қасиетті жануарлар арқылы ғибадат ету» деген қорытындыға келеді (Мартынов, 1987:14). Сондай-ақ, ғалымдар ерте темір дәуіріндегі жетекші суреттерде мұндай жануарлар қатарында – бұғы, тауешкі және арқар тұрғанын айтады.

Ежелгі көшпелі тайпаларда осы қасиетті жануарлар арқылы Көк Тәңірге, күнге, отқа, Жер-Анаға табынушылығының болғанын байқаймыз. Сақтардың дүниетанымдық бағдарын (күнге табынушылық) тас бетінен 3 нұсқада таңбаланғанын көре аламыз: 1-ші нұсқасы – күн басты құдайлар (адам кейіпінде – Таңбалы); 2-ші нұсқасы – жеке солярлық нышандар (дөңгелетенген – Ұзынкүңгей 2) 3-ші нұсқасы – жануарлар бейнесі (мүйіз – Ұзынкүңгей) (Кесте 1).

Демек, аталмыш нысандардағы тас бетіндегі суреттер жергілікті тайпалардың діни немесе мифтік көзқарастары (күнге табынушылық) арқар, бұғы, таутеке бейнелері арқылы беріліп отыр. Мұндағы арқар мүйізінің шиыршықталуы тіршілік көзі – күнді бейнелейді (күн жүйесін), сондай-ақ қайта көктеуі мен табиғаттың қайта оянуының, жаңа өмірдің басталуының, табиғат циклінің нышаны. Ғалым А.И. Мартынов жануарлардың мүйізінің солярлық нышанға айналуының ерекшелігін олардың қайта өсу қабілетімен байланыстырады. Жалпы мұндай суреттер Моңғолиядан басталып, Кавказ жеріне дейін таралған (Амаргазиева, Чекин, 2017:91). Бұл бейнелердің Еразия көшпелі халықтары өмір сүрген аймақтардың барлығында кездесуінің басты себебі, Еуразия тайпалары мен халықтарының идеялық пен эстетикалық дүниетанымының негізімен, яғни, біртұтас экономика, қоғамдық құрылыс, идеологияның қалыптасуымен байланысты болып табылады. Алайда, біз қарастырып отырған арқар бейнесінің дәлме-дәл басқа петроглифтерде қайталанғанын әзірше кездестіре қойған жоқпыз. Бұл Науакескен мен Ұзынкүңгей нысандарына тән ерекшелік болып саналмақ. Ал, жануар мүйізінің шиыршығына ұқсас таңбалар немесе лабиринттер көптеп кездеседі. Олардың атқарар қызметі мен мән-мағынасы бірдей дегіміз келеді. Мысалы, Лабиринттер немесе шеңберлер түрінде Құлжабасы, Сарыкөл, Доланалы петроглифтерінен көре аламыз, ал күрделі шиыршық формалары Қаратау жотасында кездессе, шиыршықты солярлық бейнелерді Нью Мексико және Аризона, Коста Рика, Сардиния, Норвегия,

Эквадор, Ирландия петроглифтерінен, Солтүстік-Шығыс Кавказ тауларындағы Аргун шатқалының қамал мұнараларындағы қабырға тастарындағы петроглифтерінен көре аламыз (сурет 4). Олар біз қарастырған нысандардағы петроглифтерге өте ұқсас. Алайда, бұл жерлерде олар жеке белгі ретінде тасқа салынса, біздің нысандарда олар арқар мүйізі арқылы берілген. Сонымен қатар, Аргун шатқалында кездесетін петроглифтер арасынан төртқұлақты белгі-таңбаны, саусақ салалары анық байқалатын күн қолды адам бейнелерін көреміз. Бір қызығы Ұзынкүнгеі петроглифтерінде де төрт жапырақты белгі – таңба осы мүйізі шиыршықталған арқар фигурасымен қатар салынып, бір тақтада орналасқан. Ал күн қолды адам бейнесі Болыссай мен Қыземшек шатқалында кездеседі.

4 сурет. Саусақтары салалы, екі қолын екі жағына жайған адам бейнесі мен таңбалар. Аргун шатқалы, Солтүстік Кавказ.

Төртқұлақты белгіні де (розетка) ғалымдар күн символикасына жатқызып келеді. Бұл белгі егіншілік күнтізбесімен байланысты. Төрт жапырағы жылдың төрт мезгілі және бір-біріне қарама-қайшылықты көрсетеді: күзде өліп, көктемде қайта тірілу, жаңдану, т.б. Сонымен қатар петроглифтердегі күнге табынушылықты айқындайтын солярлық белгілер – жарық пен жылу, өмір мен жақсылық нышаны болып табылады. Осылайша ерекше мифологиялық ойлар мен түсініктер көрініс тапқан символдық белгілер әліпбиі қалыптасқан. Ол әлемнің барлық халқына тиесілі болған. Себебі, шиыршық тәрізді солярлық белгілер негізгі адам баласының санасындағы архетиптер қатарына жатады.

Аңыз әңгімелерде, көне жазбаларда арқар аспан мен жерді байланыстырушы космологиялық жануар ретінде айтылады. Ә.К. Ақышев көне деректерді зерттей келе «Искусство и мифология саков» атты еңбегінде Ежелгі Шығыс елінде жануар мүйізі Өмір ағашы мен әлем осінің (бел ортасы) нышаны болған. Ригведа кітабында мүйізді өмір ағашын бейнелейтін құрбандық діңгегімен салыстырады. Сібір мен Орта Азия шаманизмінде мүйізді жануар екі әлемді байланыстырушы ортаңғы әлем деп танып, сол бойынша түсініктерін қолданбалы өнерде кеңінен пайдаланып, жартас бетінде де қасиетті жануардың бейнесін қашап отырған» дейді (Акишев, 1984:36).

Қолданбалы өнерде арқар бейнесінің кеңінен таралғанын археологиялық қазба барысында табылған артефактілер дәлелдеп отыр. Есік, Аралтөбе, Елекесаз (Қазақстан), Акалаха (Алтай), Тува (Ресей), Бактрия жерлерінен табылған бас киімдер мен шырағандар және тағыда басқа бұйымдарға орнатылған алтыннан құйылған арқар мүсіндері табылған болатын. Бұл мүсіндердің көпшілігі сүйір төбеге бекітілуінің себебін зерттеуші Ә.К. Ақышев былай деп түсіндіреді: «Ол күн сәулесі» деп жорылса керек. Мұндай үнді еуропалық мифтік сарын семит тілдес халықтар арасында да кең таралған (ағашта ілінген алтын руна мотиві (мәтін. автор). Біз Есік композициясын Окунев стеллаларынан кездестіре аламыз. Әрине, бұл стеллалар «Әлем ағашының» (өмір ағашының. Автор) нышаны. Сондай-ақ, олардың схемасы Қытайдың Шань-йин дәуіріне тән «жер», «қошқар», «Ши құдайы», «ұрпақ» иероглифтерінің бір

бөлігі болып табылатын «баба» иероглифіне ұқсас болып келеді» (Ақишев, 1984:36). Ал ғалым К.М. Скалон сармат дәуіріне тиесілі ыдыстардағы зооморфтық стильге талдау жасай отырып, «қошқар (арқар. авт.) пішініндегі ыдыстар тұтқасы «құмыраны қорғайтын көркем бейне». Яғни, зооморфты тұтқа – ыдыстың және оның иесінің сиқырлы тұмары мен киесі болып табылып, сарматтардың діни нанымдарында маңызды рөл атқарады» деген пікір айтады (Литвинский, 1968:39). Үстірттегі шөлдер мен құдықтарға орнатылған тас астаулардың көбі мүйізді қойдың басы түрінде әспеттеліп безендірілуінің себебі, қой (арқар. автор) бейнесінің су стихиясымен, ылғалмен, тіпті мифопоэтикалық ұғымдармен байланысты болуында, сондай-ақ жоғарғы биліктің рөмізі саналатындықтан, оның бейнелерімен негізгі биліктің атрибуттары – тәж бен тақ таңбаланады. Қой үнді-иран және түркі діни-мифологиялық пантеондарында құдайларға бағышталатын құрбандық малдардың кезек-дәрежесі бойынша жылқыдан кейін екінші орында тұр (Тасмағанбетов, 2002:30). Бұл түсініктер мен ұғымдардың барлығы көне заманнан жеткен жазбаша деректерде де айтылып өткен.

Ежелгі ирандықтардың түсінігі бойынша қой құт, береке дарыған жануар (Хварна). Ал Яштада («ән-ұрандар» өте ежелгі дәуірден, кейде үнді-иран қауымы дәуірінен келе жатқан және Орта Азия мен оған жапсарлас жатқан Иран мен Ауғанстанның ертедегі тұрғындарының рухани өмірін зерттеуде көп ақпарат беретін құдайлардың ән-ұрандары.) *arunaca garisac* сөзі... «алтын тоқты» деген мағынада беріліп отыр (Ақишев, 1984:38). Ежелгі дәуірде қызыл түс пен алтын космологияның маңызды элементтері – күн мен оттың, мәңгіліктің, жылудың, символы болған. Яғни, «алтын тоқты» (арқар) – сарқылмас байлық пен берекенің нышанына айналған киелі жануар мағынасында айтылып отыр. Қазақ халқының мифтік желісіндегі аңыз-өңгімелер мен ертегілерінде де көптеген арқармен байланысты сюжеттер сақталған, олардың басым көпшілігінде арқарды қасиетті, космологиялық түсініктермен байланыстыра келе, оның тау рухы ретінде баяндайды. Мысалы, астрономиялық бір аңызда аңшы жігіт арқардың киелі құлжасын (қошқарын) атамын деп, өзі қапыда терең құзға құласа, ал «Үшарқар» ертегісінде тіпті, үш арқар аңшы-мергеннен қашамыз деп аспандағы жұлдыздарға айналады (Орион шокжұлдызына енген Үшарқар-таразы).

Жоғарыдағы келтірілген ғалымдар пікірі мен өз зерттеулерімізден шығар нәтиже: жалпы арқар тек қана жануар емес, ол – күшті құдіреттіліктің нышаны (үнді-ирандықтардың жазба деректерінде кездесетіндей фарн, Хварна ұғымымен тығыз байланысты). Сондай-ақ сақтар мұндай жануарларға табынбаған, табынушыға жеткізуші, соның образын тасымалдаушы, тілегін жеткізуші ретінде қарап, оның бейнесін тасқа қашап, қолданбалы өнерде кескіндеген пікірді ұстанатынын алға тартады; Арқардың космологиялық түсініктерге, жоғарғы әлемге ұмтылушы қасиетке ие жануар болғанын тұжырымдаймыз. Демек ертедегі халықтардың діни көзқарастары мен нанымдарында арқарға қатысты ғұрыптық-салттық қарекеттері мен мифтік түсініктердің күрделі әрі бірегей жүйесі қалыптасқан.

Қорытынды. Қола дәуірінің және ерте темір ғасырының (сақ дәуірінің) арасында ұзақ уақыт кезеңі жатқанына қарамастан, тас бетіндегі бейнелеу өнерінің дамуында ескі стилистикалық техниканың сақталғанын байқауға болады және олар жаңа пайда болған мотивтермен өзіндік үйлесімін тауып, ертедегі символдық белгілерді жандандыра түскен. Мысалы, осындай символдық белгілер мен бейнелердің бірі – солярлық символдар болып табылады. Солярлық символдар Еуразия континентін (Британ аралдарынан, Орталық Еуропа, Скандинавия, Сібір мен Кореяға дейін) мекендеуші халықтардың мәдениетінде қола дәуірінде-ақ кеңінен таралған және ол Күнге табынушылықты көрсететін өнердегі негізгі элемент. Сақ дәуірінде бұл элементтер «аң» стилімен өріле келе, киелі жанурлар кейіпімен тұтасып, мифтік бейнелер пайда болған. Сақ дүниетанымында мифологиялық бейнелердің бірі – арқар болып есептелген. Мысалы: Болассай петроглифтеріндегі жанура мүйізінің ортасындағы дөңгелек таңбада кресті көре аламыз. Бұл идеограмма көктегі күн дискісінің үздіксіз қозғалысын, мифологиялық күн арбасының бейнесі. Сондай-ақ, ол таудың мұз басқан шыңында мекендеуші жануар, сол себепті де, Тәңірге бір табан жақын, кіршіксіз тазалықтың, сарқылмас байлықтың, еркіндік пен биліктің символына айналған. Арқар мүйізі табиғатында жануар жасы ұлғайған сайын шенберлене шиыршықтала, сақилана

түседі, сол мүйізіндегі сақинаға қарап оның жасын анықтайды. Бұл дүниетанымдық тұрғыда жылдық цикл, өмір цикліне парапар қойылып, ол арқылы (тіпті күнтізбеде қолданып) уақыт өлшемі анықталады. Осы әрекетті Ұзынкүңгей жартастарындағы петроглифтен байқаймыз. Ертедегі адамдар жануардың мүйізі мен оның өзіне тән ерекше қасиеттерін ескере келе «ол жоғарыдағы наным-сенімдерді тасымалдаушы күдіретке иелік етеді» деп сеніп, оның сұлбасын тасқа қашаған болса керек.

Тіпті «бұл орын ертедегі обсерваториялық қызметті атқарған ба?» деген ойға келеміз. Сонымен қатар, мұндағы акустиканың өте жақсы болуы ғұрыптық рәсімдерді өткізуде маңызды рөл атқаруы әбден мүмкін. Кейінгі кездерде европалық ғалымдар «шиыршық түріндегі петроглифтер – күн күнтізбелері болуы мүмкін» деген болжам жасауда (Америка, 2018).

Сонымен, арқар сақ дүниетанымында – Құдайға құлшылық етудегі әрекеттер мен идеаларды тасымалдаушы күшке иелік еткен қиелі жануар. Науакескен, Болыссай және Ұзынкүңгей жартастарында оның сұлбасы осы себепті де негізгі бейне ретінде және мүйізіне аса ден қойылып, ондағы шеңберленген шиыршықтар қанық етіліп қашалған.

Аталмыш жартас бетіндегі басқада сюжеттер мен композициялар және жекелеген символдық бейнелер алдағы уақытта тыңғылықты зерттелсе, ежелгі қазақ жерін мекендеуші халықтардың дүниетанымы мен наным-сенімдері жөнінде көптеген сұрақтарға жауап табылып, олардың мифтік-ғұрыптық түсініктерінің бірегей жүйесі анықталар еді деген қорытындыға келеміз. Себебі, Қазақстанның тасқа салынған гравюралары, ата-бабаларымыздың бізге қалдырған ұлы мұрасы – көне заман жайында дерек беретін даусыз жәдігер болып табылады (Маргулан, 2003:8).

Кесте 1. Ежелгі тайпалардың дүниетанымдық бағдарындағы күнге табынушылықтың тас бетіне 3 нұсқада таңбалануы:

Атаулары	Петроглифтер мен нышандар	Нысандар
Күн басты құдайлар		Таңбалы
Жеке солярлық нышандар		Ұзынкүңгей 2
Жануарлар бейнесі		Ұзынкүңгей

Әдебиеттер:

- Акишев А.К. Искусство и мифология саков. Алма-Ата: «Наука». 1984. 176 с.
- Аманжолов А.С. Древние надписи и петроглифы хребта Кетмень (Тянь-Шань) // Известия АН КазССР. Сер. обществ. наук. Алма-Ата, 1966. № 5.
- Амаргазиева А.Ж., Чекин А. Г. Науакескен мен Қыземшек петроглифтері // Отан тарихы №1 (77) 2017. Алматы: Ш. Уалиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2017. Б. 89-96.
- Америка глазами натуралиста: Наскальные рисунки индейцев // <https://planetguide.ru/academy/entry/559/>. 6 сентября 2018 г.
- Бабаларсөзі: Жүзтомдық. 78-том. Қазақмифтері. Астана: Фолиант, 2011. 489 б.
- Байпаков К.М., Марьяшев А.Н., Потапов С.А. Тамгалы петроглифтері. Алматы, 2016. 86 с.
- Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. Киев: Науковадумка, 1983. 136 с.
- Бессонова С.С. Религия скифов. Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1997. 24 с.
- Бейсенов А.З., Марьяшев А.Н. Петроглифы раннего железного века Жетысу. Алматы: Хикари, 2014 г. 155 с.
- Вопросы интерпретации и семантики петроглифов // http://contents.nahf.or.kr/item/item.do?levelId=ag_r_0005_0010_0060. 6 сентября 2018 г.
- Идеология и мифология саков Семиречья. [Текст]: отчет о НИР (итог.): 16-25 / Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык»; рук. Мухтарова Г.Р.; исполн.: Джасыбаев Е. А. [и др.]. Алматы, 2017. 79 с. № ГР 0111РК00329. Инв. № 0218РК01399.
- Қанарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдерінің фольклорындағы көрінісі. Алматы, Жазушы, 2004. 287 б.
- Литвинский Б.А. Кангюйско-сарматский фарн (к историко-культурным связям племён южной России и Средней Азии). Душанбе: «Дониш», 1968. 120 с.
- Маргулан А.Х. Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением волчьего тотема. Каменные изваяния Улытау. 3-4 том. Сочинения. Алматы, 2003. 138 с.
- Мартынов А.И. О мировоззренческой основе искусства скифо-сибирского мира. // Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология. Новосибирск: Наука, 1987 г. С 13-2510.
- Марьяшев А.Н., Железняков Б.А. Древности Кулжабасы. Алматы, 2013. -150 с., илл.
- Рогожинский А.Е.. Петроглифы археологического ландшафта Тамгалы. Алматы, 2011. 342 с.
- Самашев З., Жетібаев Ж. Қазақ петроглифтері (көне тамыры мен сабақтастығы). Алматы: «Иль-тех-кітіп». 2005. 130 б.
- Самашев З. Жетісу жартас суреттері. Баянжүрек. Астана:Ә.Х.Марғұланатындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалыныңбаспа тобы, 2012. – 240 б.
- Тасмағанбетов И. Құлпытас. Астана: ОФ «Берел». 2002 ж. 392 б.
- Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX в. – началаXX в.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 214 с.
- Шаронова Е.М. Петроглифы Семиречья. Алматы, 2016. 45 б.

References:

- Akishev A. K. Iskusstvo I mifologiya sakov. Alma-Ata: «Nauka». 1984 g. 176 s. [in Russian].
- Amanzholov A. S. Drevnie nadpisi I petroglyfy Srednei Azii hrebta Ketmen (Tien Shan) // Izvestiya AN Kazakh SSR. Ser. Obshstvennaya nauka. Alma-Ata, 1966 g. № 5. [in Russian].
- Amargaziev A. Zh., Chekin A. G. Nauakesken men Qyzemshek petroglivteri // Otan tarihy №1 (77) 2017. Almaty: Sh. Ualihanov atyndagy Tarih zhane etnologiya instituty, 2017. 89-96. [In Kazakh].
- Amerika glazami naturalista: Naskal'nyye risunki indeytsev // <https://planetguide.ru/academy/entry/559/>. 6 sentyabrya 2018 g. [in Russian].
- Babalarsozi: Zhuztomdyk, 78-tom. Qazaqmifteri. Astana: Foliant, 2011. 489 b. [In Kazakh].
- Baipakov K. M., Mariyashev A. N., Atapov S. A. Tamgaly petroglifteri. Almaty, 2016. 86 s. [In Kazakh].
- Bessonova S. S. Religioznye predstavleniya skifov. Kiev: Naukovadumka, 1983. 136 s. [in Russian].
- Bassonova S. S. Religiya skifov. Nikolaev: MP «Vozmozhnosti Kimmerii», 1997. 24 s. [in Russian].
- Beisenov A. Z., Mariyashev A. N. Petroglify rannego zheleznogo veka Zhetysu. Almaty: Hikari, 2014 g. 155 s. [in Russian].
- Voprosy interpretatsii I sementiki petroglifov. // http://contents.nahf.or.kr/item/item.do?levelId=ag_r_0005_0010_0060. 6 sentyabrya 2018 g.
- Ideologiya I mifologiya sakof Semirechiya. [Tekst]: otchet o NIR (itog.): 16-25 / Gosudartvennyi istoriko-kul'turnyi zapovednik-muzei «Issyk»; ruk. Muhtarova G. R.; ispoln.: Dzhasybaev E. A. [i dr.]. Almaty, 2017. 79 s. - № GR 0111RK00329. Inv. № 0218RK01399. [in Russian].
- Kanarbaeva B. Qazaqtynnanym-senimderininfal'kloryndagykorinisi. Almaty, Zhazushy, 2014.

278 b. [In Kazakh].

Litvinskii B.A. Kangyuisko-sarmatskii farn (kisoriko-ku'lturnym svyazyam plemen yuzhnoi Rossii i Srednei Azii). Dushanbe: «Donnish», 1968. 120s. [in Russian]. Литвинский Б.А. Кангюйско-сарматский фанн (к историко-культурным связям племён южной России и Средней Азии). Душанбе: «Дониш», 1968. 120 с. [in Russian]

Margulan A.H. Petroglify Saryarki. Gravyury s izobrazhenie mvolchego totema. Kamennye izvoyaniya Ulytau. 3-4 tom. Sochineniya. Almaty, 2003. 138 s. [in Russian].

Martynov A. I. O mirovoznrencheskoi osnove iskusstva skifo-sibirskogomira. // Skofo-sibirskii mir. Iskusstvo i ideologiya. Novosibirsk: Nauka, 1987 g. S 13-25 10. [in Russian].

Mariyashv A.N., Zheleznyakov B.A. Drevnosti Kulzhabasy . Almaty, 2013. 150 s., ill. [in Russian].

Rogozhinskii A.E. PetroglifyarhiologicheskogolandshaftaTamgaly. Almaty, 2011. 342 s. [in Russian].

Samashev Z., ZhetibekovZh. Qazaq petroglifleri (konetamyry men sabaktastygy). Almaty «Il'-the-kitap» 2005. 130 b. [In Kazakh].

Samashev Z., Zhetisu zhartas suretteri. Bayan zhurek. Astana: A. H. Margulan atyndagy arheologiya institutynyn Astana qalaqsyndagy filialynyn baspa toby, 2012. 240 b. [In Kazakh].

Tasmaganbetov I. Kulpytas. Astana: OF «Berel». 2002 zh. 392 b. [In Kazakh].

Toleubaev A.T. Relicty doislamskih verovaniy vsemenoi obriadnosti kazakhov (XIX v – nachala XX v). Alma-Ata: Gylym, 1991. 214 p. [in Russian].

Sharonova E.M. Petroglify Semirechiya. Almaty, 2016. 45 b. [in Russian].

IRSTI 03.41.91

THE UPPER LAYERS OF ZHUANTOBE ANCIENT TOWN ACCORDING TO NUMISMATICS

Altyn S. Ualtayeva¹, Boris A. Zheleznyakov²

¹candidate of historical sciences, associate professor. Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Almaty, Kazakhstan E-mail: altyn.lazzat@mail.ru.

²PhD student at Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan E-mail: boriszheleznyakov@mail.ru

Abstract. The article introduces with wide scientific turnover data on results of researches in 2004-2012 about the ancient and medieval town Zhuantobe. This research conducted according to the State Programs aimed on studying of cultural heritage of Kazakhstan initiated by the President N.A. Nazarbayev. First of all, it is results of the researches in the top occupation layers of this ancient town. Authors made analysis of all conducted researches about this extraordinary place, starting with the first centuries of AD till the period of active penetration of Islam into Southern Kazakhstan. It is the special place of ancient town culture in Southern Kazakhsatn, according to the general planning of the ancient town (the giant horseshoe form - the geoglyph) which hasn't undergone any changes for the long period of existence. In archaeological and historical science of Kazakhstan in the last decades the chronology of Islamization processes and the rate of "demolition" of the stable pagan traditions was one of the main debatable issues. Article gives answers to these questions, in particular, according to numismatic finds.

Key words: Sassanians, Tyurgesh, Kangyuy, Southern Kazakhstan, Middle Arys River Valley, ancient and medieval town, Zhuantobe, Hosrov II.

ҒТАХР 03.41.91

НУМИЗМАТИКА БОЙЫНША ЖУАНТӨБЕ ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ ЖОҒАРҒЫ ҚАБАТТАРЫН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Уалтаева Алтын Слямкайдарқызы¹, Железняков Борис Анатольевич²

¹т.ғ.к., қ. профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих институты Алматы, Қазақстан. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru.

²докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан. E-mail: boriszheleznyakov@mail.ru

Түйіндеме. Мақала Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен Қазақстанның мәдени мұрасын зерттеу жөніндегі мемлекеттік бағдарламалар бойынша Жуантөбе қалашығында 2004-2012 жж. зерттеу нәтижелері бойынша деректерді кең ғылыми айналымға енгізеді. Ең алдымен, бұл қалашықтың жоғарғы мәдени қабаттарында жүргізілген зерттеулердің қорытындысы. Исламның белсенді ену кезеңіне дейінгі біздің дәуіріміздің бірінші ғасырларындағы осы ерекше ескерткішке жүргізілген барлық зерттеулерге қысқаша талдау жасалынған. Бұл елді мекеннің бас жоспарымен жасалған аймақтағы қала мәдениетінің жарқын ескерткіші (алып ат тәрізді - геоглифтің өзіндік түрі), ол елді мекенде ұзақ уақыт бойына ешқандай өзгеріске ұшырамады. Соңғы онжылдықтарда, Қазақстанның археологиялық және тарихи ғылымында, исламдастыру процестерінің хронологиясы, бұрын қалыптасқан дәстүрлердің «бұзылу» деңгейі басты пікірталастардың бірі болды. Мақала осы сұрақтарға, атап айтқанда нумизматикалық мәліметтерге сәйкес жауап береді.

Кілт сөздер: Сасанидтер, Түргештер, Кангюй, Оңтүстік Қазақстан, Орта Арыс, Жуантөбе қалашығы, II-ші Хосров.

МРНТИ 03.41.91

ВОПРОСЫ ДАТИРОВКИ ВЕРХНИХ СЛОЕВ ГОРОДИЩА ЖУАНТОБЕ ПО ДАННЫМ НУМИЗМАТИКИ

Уалтаева Алтын Слямкайдаровна¹, Железняков Борис Анатольевич²

¹Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор. Институт истории им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru.

²докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, Алматы. E-mail: boriszheleznyakov@mail.ru

Аннотация. Статья вводит в широкий научный оборот данные по результатам исследований 2004-2012 гг. на городище Жуантөбе по государственным программам по изучению культурного наследия Казахстана, инициированным Президентом Н.А. Назарбаевым. Прежде всего, это итоги исследований, проведенных на верхних культурных слоях городища. Делается и краткий анализ всех проведенных исследований этого неординарного памятника первых веков нашей эры до периода активного проникновения ислама. Ярким памятником городской культуры региона его делает общая планировка городища (в форме гигантской подковы – своеобразного геоглифа), не претерпевшая никаких изменений за длительный период жизни на городище. В археологической и исторической науке Казахстана в последние десятилетия одним из главных дискуссионных вопросов была хронология процессов исламизации, степень «слома» устоявшихся ранее традиций. Статья дает ответы на эти вопросы, в частности, по данным нумизматических находок.

Ключевые слова: Сасаниды, түргеші, Кангюй, Южный Казахстан, Средняя Арыс, городище Жуантөбе, Хосров II.

Introduction. The study of ancient cities, especially located on the territory of modern Kazakhstan, is relevant at the present stage. This article is based on historical sources which were investigated by the authors and now firstly introduced into scientific parlance. Scientific results can help researchers in the study of the period of Antiquity.

Materials and methods. Archaeological finds of the Zhuantobe site citadel upper cultural layer and previously published on the research topic scientific publications are used as resources.

The solution of research problems is based on the principle of historicism. Also, a brief analysis of all the studies of this extraordinary monument is made starting from the first centuries of our era to the period of active penetration of Islam. In the archaeological and

historical science of Kazakhstan in recent decades. The chronology of the Islamization processes, the degree of “breakage” of established traditions, used to and still remains one of the main debatable issues.

Discussion. The ancient hill-fort of the Ancient and Early Medieval Zhuantobe site is located on the southeastern outskirts of the modern village of Koltogan (literally «the bottom of the lake» (Kaz.), Former Mamaevka village) of the Ordabasy district of the South Kazakhstan region, 0.5 km south of the riverbed. Arys, 65 km from the town of Shymkent. The hillfort includes a citadel - a hill (tobe) elevated in squared shape, with an error oriented to the sides of the world, with traces of entry-ramp from the north-west. The height of the hill – citadel is about 16 m, base - 130x120 m, the size of the upper platform is 80x70 m. The total area of the ancient settlement with the rabad is about 11-12 hectares. The citadel stands out sharply among the lowered terrace of the middle left bank of the Arys River and at the foot of a high hilly ridge which is covered with burials of the Borizhary cemetery for 13 km straight. The moat around the citadel emphasizes its majestic perception. Having a gap from the east, rabad circles it around from all sides. The monument has been permanently attracting the attention of antiquity lovers and scientists for more than 120 years.

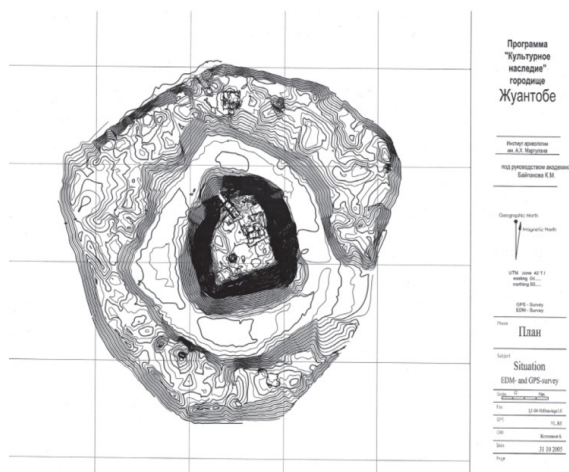
Ostroumov N.P., who for the first time studied the micro region of the Middle Arys in the late XIX century, wrote about the site of the ancient settlement: «The mound of the Dzhuantopya (Tayak-saldy) is enclosed within two artificial ramparts and three wide ditches between them. In May of the year 1893 on the surface of the kurgan in the depth of 1 S arsh. surveyor Baronin found a round a three-leg clay table and two pieces of a hand mill» (Castanje, 2007: 243). The first studies of Zhuantobe are connected with an accidental find at the nearest Karaultobe (which was overgrown with ruins of a medieval watchtower), 2.5 km south-east of the ancient hillfort. Back then on the top of Karaultobe (located 2.5 km from Juan Tobe) Baronin found a treasure consisting of 1800 silver and more than 4000 copper coins «with letters of a Kufic letter», as well as pearls, carnelian fragments, two silver bracelets and other jewels (Castanet, 2007: 243-244). An accidental find had no relation to the monument itself neither territorially nor chronologically. This find turned out to be a forgotten, unclaimed treasure related to Timurid times and to the town-life time which finished in Zhuantobe by the end of the VIII - beginning of IX century.

Results. Despite the fact that in this article materials dates back to the second half of the VII cent. and the first half of the VIII century, the structure of the hill-fort is indicative of its origin. It originates from ancient times, before entering the Turkic Khaganate. By the beginning of the XXI century the central part of the ancient settlement (the citadel and the «rabad») has been preserved quite fully, the excavations of the middle and the end of the last century are clearly located on it. The structure of the settlement can be described as three-partial, and in the topography there are two central ones: in the center there is a square-built citadel, surrounded by a circular rabad with a width of up to 100 m - in the frontal part, in the form of a wedge. The citadel and rabad are separated by a sterile (without cultural layer) gap 30-50 m wide and with the height 20-30 cm lower than the surrounding surface of the hill-fort and water easily enters from the renewed, ancient and early medieval canal withdrawn from Arys upstream.

The layout of the rabad has always been considered ring-shaped, but its «ring» is not connected and from the east there is a gap of 80-90 m. There are several hill-forts with a similar layout of rabad in the region of South Kazakhstan, it can be called a typical layout for pre-Islamic times. However, the overwhelming majority of analogues in the Turkestan oasis were built up at a later time and the ring-shaped rabad is known under and among the late cultural strata. Mounds with a similar structure in the Sairam area are much smaller.

In the early to mid-2000s, when the instrumental topographic survey and space images became available to the researcher the hill-fort in 2005-2009, B.A. Zheleznyakov took topography (Picture 1) and its form was proposed to be attributed as «horseshoe-shaped» and symmetric with respect to the general axis of orientation of the citadel’s rhombus. The rabad’s horseshoe has a clear «arrowness» which indicates a general (sacral?) orientation along the SE-WS axis, apparently indicative of the sacred designation of this center (Kangyu?). A giant track of the divine rider, mythological Siyavush was also suggested as the interpretation (Zheleznyakov 2011a: 100-102). This is only a version but the «horseshoe-shaped» layout

obviously originating from the «circular-plan» planning of ancient towns of the Bronze Age, subordinated to a single plan was preserved throughout the life of urban life, over half a thousand years.

Pic. 1. Topographical survey and space image of the «Rabad's horseshoe»

As shown by the stratigraphic pits, the outer walls of the citadel are quite massive and well preserved under the sails of the scattered and washed out, clay structure remainings; covered with grass, steep, have a slope of more than 45 degrees. They descend to the flat horizontal surface of the ring moat, which today also has a «negative» ditch (lower by 0.5-0.7 m compared to the surrounding of the hill-fort, reduced to the fields). The ring rabad rises an average of 3.5 m, in some places up to 4.8 m. The width of the ring (horseshoe-like) rabad is up to 45-90 m along the surviving (swamping) top. In the southeastern side of the ring there was a break, apparently an entry into the town. At present there is an irrigation ditch that fills the even space between the citadel and the rabad for agricultural purposes. The topography of the hillfort was very well preserved, considering more than a thousand years of desolation and more than a century of active economic activity in the zone of the modern village. The external ring of the rabad, apparently, had a shape, initially taken similar to the right five or hexagon and has approximate dimensions of 360x350 m, slightly elongated from south to north. The inner side of the almost perfect rectangle with the size of 160x120 m (oriented relative to the entrance from the southeast), the picture is eventually violated by the southeast side with the exit, which is skewed with two corners for the convenience of entry and exit (expansion of space), thus the inner the side of the ring has the shape of a pentagon. Throughout the structure of the hill-fort, there is a single design of a strict architectural solution pursuing certain (ideological) purposes.

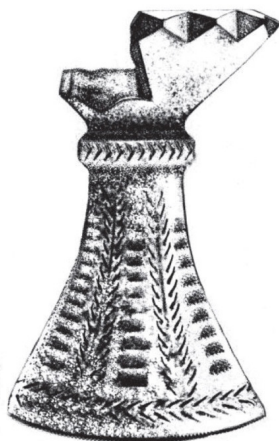
We have only a very fragmented view of Urban suburbs that make up another part of the cultural layer. In the conditions of the traditional semi-nomadic or predominantly nomadic economic and cultural type, a significant number of pilgrims were flocking here on holidays from the nearest districts. The largest regional burial ground (a necropolis of regional importance) stretched on the nearest ridge of the upper terrace of the river for 13 km. It begins already at 250-300 m from the surviving walls of the rabad to the south. Thus, the under-researched cultural stratum of the district, estates and places for temporary camps goes under modern gardens, plowed fields and the outskirts of the modern aul, bordering the burial ground, making up the third and largest part of the site of the ancient settlement. Signed random finds are introduced into the scientific revolution, being accidentally found several hundred meters from the rabad, in a relatively thin cultural layer. For example, this body of a jug with signs, as we believe Turkic, Kangyu belongings, and also an equilateral cross with a sign of the “farn” (the horns of the lam) in the center (Zheleznyakov 2010: 144-145). Everywhere on the plowed field fragments of early medieval ceramics come in abundance.

A stratigraphic pits (in the center of the northern wall of the citadel) revealed 5 upper

stratigraphic levels below the ramp-entry ramp. Thus, the total number of layers has not been clarified. Apparently, the lower layers rested on a relatively high stylobate (embasement) from a flooded pakhsa (excavation in 2004, stripping and documentation in 2006) Wide territories on the citadel are opened on the 2-nd and 3-rd horizons. The uppermost horizon was blurred and scattered. Rabad from the outside was protected by a wall from the inner galleries, characteristic of ancient times (excavations of Zheleznyakov BA 2007) (Zheleznyakov et al. 2008: 300-301).

In the 50-th. of the last century E.I. Ageeva and GI. Patsevich laid a test pit in the southwestern corner of the citadel, which opened the upper layers (Ageeva et al. 1957: 150). In the 90's. XX century on the citadel of the fortress of Zhuantobe (archaeological research that uncovered the entire northeast corner of the citadel was directed by AN Gryshchenko), the upper (practically not preserved) and second stratigraphic levels were investigated. In 2004, over a large area, the latter was studied by KM Baipakov and Yu.F. Buryakov in the years 2005-2006. Zhuantobinsky archaeological group (headed by Zheleznyakov BA) in the SKCAE (South Kazakh Complex Archaeological Expedition) under the general direction of KM Baipakov excavations of the ritual memorial complex were made on the site of the settlement. In 2007 B.A. Zheleznyakov and T. Belyaeva partially opened the upper level of the III construction horizon (excavations were carried out in Shahrستان since 2005), and in 2008 excavations of residential premises of this layer on an area of about 1000 square meters. Excavations were completed, combining and even expanding in 2009 excavations of the 90-th and 2004 on the third horizon. These studies were carried out under the state program «Cultural Heritage». Research in 2010-2012 were continued then under the leadership of BA. Baytanaev.

The open cultural strata and 2 and 3 stratigraphic horizons consist of the ruined residues of residential premises, made of raw materials, dated, until now, mainly on ceramic material in the second half of the 7th-8th centuries. The purpose and basis of the layout of living quarters were kept from level 3 to the level, despite some small re-planning. The stratigraphy of the premises as a whole coincided with the levels that were revealed in the stratigraphic trench during the work of 2004 and 2006. 2 out of 18 rooms opened on the third horizon (in 2007-2009) had clear evidence of significant destruction of the walls, traces of the conflagration were revealed. So, in one of the rooms there was absolutely a whole pot of rice porridge, standing on the coals (in the heat), placed in a split day from the hum, was littered with the destroyed raw wall masonry. In room 17, the whole floor was covered with large pieces of coal from logs, evidently from the wooden roof slabs. A censer with a bowl with a «jagged edge» (Figure 2) and elegant carved ornamentation was found fallen (and chipped off) on the edge of the northern sufa and it was opposite the entrance (Zheleznyakov et al., 2015: 219). A whole engobed circle with a tamga-shaped sign and a “Тьrges” type of coin originate from these same layers (see description below).

Pic.2. Censer with a bowl-reservoir with a “jagged edge”.

It is likely that this type of censer can be traced back to earlier censers with a cup-shaped tank on the pedicle, at the edge of which there is a jagged edge, and the shell of the bowl is covered with mastoid ridges. Censers of this type were most widely distributed in Southern Sughd, but they also can be found in the Bukhara oasis. For example, half of the reservoir of a large censer decorated with ram shanks, and smaller fragments of the upper part of the censer cistern close to the design were found in the Paikend in the layers of the 6th-7th centuries. But the earliest prototypes of such incense burners are known on the river Arys (Podushkin 2000: figure 3). Moreover, a stone core and a massive three-fingered iron tip were found at the wall in the room 10; whilst the room 14 had four silver coins (3 whole and one fragment). Thus, in a considerable part of the premises, destructions, traces of military operations are fixed. The definition of coins was carried out by the employee of the numismatics department of the Department of State. Hermitage K.V. Kravtsov, their further chronological interpretation was carried out by the well-known numismatist P.N. Petrov, together with the authors, the authors express their deep gratitude to them. No. 1. The dynasty is unclear. The coin cast with a square hole in the center resembles the Turgesh type in the center (Smirnova 1981: 134). The surface is highly corroded, the inscriptions and images are not identified. Sasanid coins: No. 2. Khosrov II (Figure 3), 30th year of government / 620-21 years. The Mint (?). Monogram of the mint is not fully visible H ... (perhaps this is HW?)

3Pic.3. Sasanid coins.

No. 3. Khosrov II (?) Or Yazdgard III (?), Mint (?), Year of government erased (Yazdgard III (632-651) - last in the list of Persian Shahs). The images on the coin are significantly damaged, so the issuer can be identified only by the appearance of the crown, which, however, is not so well seen either. Monogram of the mint D (L?), the remaining letters are poorly read. The Arabo-Sasanid type of drachmas No. 4 and 5. The drachmas with the name of Yazdgard III. 20 year of the issue. e. / 651-52 gg., Mint - BN. L.S. In the field - the word is Kufic, jide (= excellent, good quality). O.s. The monogram of the mint is BN. Art. Albaum refers this abbreviation to Bam town in the province of Kerman. These two last coins are the product of later copying - the result of a private issue, the place and time of coinage, which absolutely do not correspond to information on coins (KV Kravtsov's opinion from the

Numismatics Department of the State Hermitage, to whom the authors of this article bring deep gratitude).

The time of the functioning of the buildings of the III building horizon is determined by the «younger» coin. However, the coin of the «Turgesh» species can be dated only to a wide period: the middle of the 7th - the first half of the 8th century, because not only it doesn't have the year of issue, but also does not lend itself to reading. The junior coins of the Sassanid type are the drachmas of Yazdgard III of the middle of the 7th century. But they were made unambiguously later, although in the period before the old familiar monetary types were replaced by new, Islamic species (called Kufic dirhams). This process began around the 760-ies - 790-ies. However, it could stretch not for one decade. Thus, similar imitations of the Sassanid drachmas, like the Sassanid coins themselves, could have been circulating (even limited), even in the 790s. This seems fair, especially when it comes to a region so remote from the centres of Maverannah, as in our case (Zheleznyakov et al. 2015: 224).

P.N. Petrov, who made the interpretation of the coins after determining them as the numismatist of the Hermitage, noted that problems with the dating of Arabic Sassanid local coin issues do not arise for the first time, and so far this issue has not been developed at all. Only one Sasanid coin (imitation or medallion) was known from the stratigraphic pit from Karaspan site (Zheleznyakov et al. 2007: 70). Therefore, the dating proposed here has such wide chronological boundaries. Imprint of gemma (intali) Zhuan-Tobe, from the III horizon, retained the relief image of a large lion standing on the hind legs (the size is emphasized more significantly than the small man (ruler) on the throne) (Fig. 4). The print size is

small - 1.2 cm

Pic.4. Imprint of the gem.

The finds of the prints of gems and the gems themselves in the necropolises and fortifications of the Arys River Valley oases are a rather widespread phenomenon, partially introduced into scientific circulation (Baypakov et al 2005: ill 201). In the broader plan of the sphragistics of the region (Lower Syr Darya River), separate studies are also devoted (Levina et al. 1992). The finds occurred in the region of Central Arysi, so in the upper layers of Tulebaytobe, a so-called «false ring» of dairy chalcedony with a scorpion image, made with carefully worked details, or an intaglio stamp on the halo of a hum with a walking deer was discovered (Podushkin, 2000: 135).

The graphic plot found in layers VII. VIII centuries. - Late Kangyu (Kangar) center can be associated with earlier «glorious» times with concrete historical events, when, apparently, Kangyu, identified in this case with a mighty and possibly wild lion, successfully threatened one of the neighboring centralized states. In general, it can relate to the events of the first centuries BC. (Kangyu-Sogdian wars) (Rtveladze 2009: 138-140). On the other hand, it can be reliably attributed to one of the so-called “nomadic” mythological images.

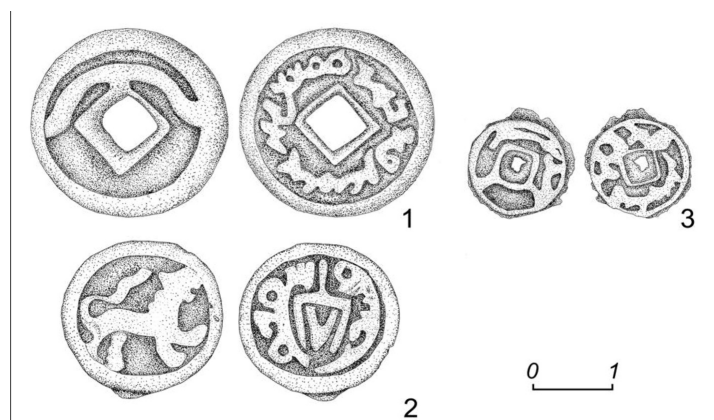
In the field season 2011-2012. Institute of Archeology named after A. Margulan continued archaeological research on the Zhuan-tobe site, commander led by B.A. Baytanayev. Excavation work was carried out in the south-eastern and central part of the citadel, capturing its north-western corner. The main excavations (P-2-5) were tied to excavations in 2007-2009. from the western and southern sides, when the north-eastern section of the citadel was

discovered on the third construction horizon (Zheleznyakov, 2008) and the 2010 excavation, which seized the south-eastern corner of the citadel (Baytanaev et al. 2011). From the west to the P-3 adjoined a pit with a diameter of about 8 m, a depth of 1.5 m. Judging from the location of this excavation site in 1953, laid EI. Ageeva and GI. Patsevich, 5x5 m in depth 3.45 m (Figure 5) (Ageeva, 1956: 52).

Pic.5. Scheme of the south-eastern and central part of the citadel and its north-western corner.

In these years, large-scale excavations were carried out, archaeological excavations and streets along the second construction horizon of the citadel were opened. The finds complex of Zhuantobe's citadel in 2011-2012 complement the coins that allow you to specify the dating of the upper layers of the site (Pic. 6). It should be noted that previous studies have examined the coins of Zhuantobe which dated out the upper layers. This coin belongs to the rare Ishida Sogd – Gurek ones, which have a firm date - the first quarter of the VIII century (Baytanaev et al. 2011: 84). Sassanid and Arabo-Sassanid coins originating from the bottom floor of 3 SG are dated by the end of the 7th century, not later than the beginning and middle of the second third of the VIII century. This is based on the possibility of late counterfeit counterfeits of originals (Zheleznyakov 2011b: 99-100).

Pic.6. The complex of finds of the citadel of the fortress of Zhuantobe in 2011-2012.

Three coalesced copper coins were identified in the course of works on opening room 5 in the loose deposits inside the room above the level of the floor. All three coins are the same type with a square hole in the middle. There is an arcuate tamga inscribed in a rim around the coin that is irregular in width (width - 1.5-3 mm) on the front side in the upper part of the frame. The limb of the arc merges with this rim. The square hole is enclosed in a narrow frame to 1.2 mm on the reverse side. A smooth rim with a width of 1.5-2 mm is also visible at the edge of the coin. There is a concentric inscription semi-recursive between them: $\gamma\gamma$ twrkyš $\gamma'\gamma'n$ pny (Pic. 6, 1). Similar inscription occurs on coins of the Turgesh Khaganate (699-766) where the ethnonym of Turgesh is transmitted in the form of twrkyš (according to many scientists), whereas E.V. Rtveladze believes that this ethnonym is written in the form of twrkš. (Babayarov 2007: 33). The inscription $\gamma\gamma$ $\gamma'\gamma'n$ pny which translates as «Money of the Divine Hagan», is found among the Chach's coins with a square hole in the center and occupy a special place among the numismatic material. According to scientists, coins with square holes in the center on the Chinese model began to be produced in the second quarter of the VII century, in the time when the Western and Eastern Khaganate was under the rule of Tang China (Babayarov, 2007: 33-35). Kamyshev A.M. translates the inscription on the reverse side as «Sir Turgesh kagan. Fan «and links the issue of coins with the turga turgesh and the Sogdian legend with the appearance of mints during the reign of the Turgesh Khagan Suluk (714-738), where coins were produced using Chinese technology, preserving common parameters, ie, shape, size, weight (Kamyshev, 2009: 290-291). The inscription $\gamma\gamma$ twrkyš $\gamma'\gamma'n$ pny, containing the title of the ruling Hagan of the Western Turks is displayed on the coin complex of the Semirechie. The coins obtained here are represented almost exclusively by the Türgish coins, which form the basis of the monetary circulation of the Central Asian Turks. Including such an inscription was on the sides of the coins of the Tukhus tribes, dating from the 7th-8th centuries, which meant the recognition of the Tьhhus by the Tukhusi (Smirnova, 1981: 60-61).

Two coins with the image of a predatory animal are noticed. One of them is identified at the floor level of room-19, the lower part of it is slightly damaged. The second coin was revealed at the opening of the room-27, its condition is relatively good. The front side of the coins is occupied by the image of a predator, most likely a lion stepping to the right, surrounded by a rim of 1.5-2 mm wide. The head is slightly thrown back, the mouth open, the ears pressed, the allocated scruff, the front left leg is raised, the rear two rest against the rim. The tail of the animal is S-shaped (Picture 6, 2).

There is a fork-shaped sign in the reverse side in the middle, the ends of the sign are rather close. Tamga from both sides is clamped with Sogdian half-cursive inscription. Reading of this inscription for today remains in doubt. The first variant of reading this inscription was proposed by O.I. Smirnov in the form $\gamma\omega\beta\omega$ tr'βc, tr'β 'or tr' / nβ '(tr' / nβc), around the tamga sign, characteristic for Sogd-Turkic coins. The signature itself consists of the title of $\gamma\omega\beta\omega$ and the word following it, considered as the name of the locality (Smirnova, 1963: 33). In his next studies O.I. Smirnova proposes a new reading of the second word as trnβ ' / n, tr'nβ' / n or trny, and at the same time argues that its meaning as a place name does not make sense since it stands after the title and not before it (Smirnova, 1981: 51 of Table XLI-XLII). E.V. Rtveladze, like coins depicting a predatory beast on the front and with a forked-shaped tamga with a Sogdian signature on the reverse side, calls Tarnavcha coins (Rtveladze 1987: 39, 164). New studies do not exclude that the coinage of coins of this type is associated with the dynasty of the Chach Tegins of the 7th-8th centuries and is read as $\gamma\omega\beta\omega$ tk'yn - «ruler tegin» (Babayarov, 2007: 44-52). Small cast coin (diameter about 1.5 cm) has a hole inside a square rectangular frame. The central hole is almost filled with metal and has an uneven shape. There is a rather narrow rim on both sides of the edge of the coin. At the base of the rim there is a built-up metal that gives the coin an amorphous shape (Pic. 4, 3). The inscription on the coin is read as bgy x'g'n pny - «Money of the Divine / Mister Kagan» and refers to the second half of the VII - first quarter of the VIII century. G. Babayarov connects the Zhuantobin coin with the third stage of the coinage of the West Turkic Kaganate, when Tang China subdued this khanate after 567.

Conclusion. Excavations on the citadel of the fortress of Zhuantobe site in 2011-2012 and the obtained set of finds confirmed our conclusions made earlier in 2010 regarding the

dating of the upper (2nd horizon, the uppermost was blurred and scattered for more than a thousand years), the cultural layer of the stronghold of the citadel of the first half of the VIII century (Baytanaev, 2011: 89).

Thus, in this article along with the coins there are also published some other artifacts that characterize the culture of the pre-Islamic culture not only of the Middle Arys River valley. However, there are some differences in dating. If the dating of the 3rd horizon was derived from late finds and the period of circulation (the Arabic Sanian coins in the far periphery province) by the middle or even the second half up to the 90s. VIII century. P.N. Petrov. The coins of the second horizon were determined by G. Babayarov no later than the middle of the VIII century. This can be explained on the one hand by the fact that there was no long period of quiet life, as we have already said in many rooms on the 3 horizons, traces of destruction were discovered. It would be logical to connect them with campaigns to the region of the Arabs 737 and 739 years. In a small treasure of the 3rd horizon there is a coin of Khosrov II (the last king of the Sassanian kings), who ruled until the 628, the treasure was accumulated for decades, possibly as a collection. The third horizon has not yet been fully investigated and we hope to clarify some controversial issues. If this assumption is true, then starting from the 4th decade of the 8th century, life on the citadel of the ancient settlement had a continuation and was deposited in one full-fledged cultural layer and one scattered, apparently and existed for a short time. Judging by the topography limited to the archaeological research of the Karakhanid period on the neighboring site of the medieval town of Karaspan, geopolitical and ideological changes in the territory of Southern Kazakhstan began in the first half of the 9th century. It was caused by the final fading of urban life on many urban and culture monuments of the region. And simultaneous significant increase in anthropogen («long» walls, main canals, capital buildings, etc.) on other sites.

Cultural layers of the lower layers of the Zhuantobe site can contain answers to questions about the localization problem of Kangyu and one of its centers. The hillfort is located on the lands occupied in the period of antiquity and the early Middle Ages by the state of Kangyu (Kangjui) - one of the four most powerful semi-nomadic possessions (Usun, Kangyu, Yantsai, Yueji) that played an important role in the ancient history of Central Asia during the 2nd century. BC. – the mid. V in. AD. However, as before, we do not know the time of the addition of this property, its borders, the location of the capital town of Bityan (called so according to the Chinese chronicles), the location of 5 small dependent (short time) possessions from it. The localization of Kangyu and the five dependent possessions (Sousse, Fumu, Yuni, Gui and Yuegang), known from the 1st c. BC, thanks to the Chinese dynasty history of «Han Shu» («Qian Han Shu» -206 BC - 6 AD). It remains unresolved finally: there are two basic concepts of SP. Tolstov and A.N. Bernshtam, who placed the states on the Amu Darya and Syr Darya Rivers respectively. Its localization in Syr Darya Rivers was more widely recognized, and the town of Bityan, known from the Chinese source, was localized in Sousse, according to A.N. Bernshtam, occupying the middle course of the Syr Darya River and the valley of the Arys River.

Appreciation. The work was carried out within the framework of the implementation of the 2004-2012 projects. On the mound of Zhuantobe under the state programs on the study of the cultural heritage of Kazakhstan, initiated by President N.A. Nazarbayev.

References:

- Ageeva Ye.I., Patsevich G.I. 1956. Report on the work of the South Kazakhstan Archaeological Expedition of 1953 // Proceedings of the Institute of Geology and Mineralogy of the Academy of Sciences of Kaz. SSR. T.I. Alma-Ata. 51-57.
- Ageeva E.I., Patsevich G.I. 1958. From the History of Settled Settlements and Cities of Southern Kazakhstan // Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography. Volume 5. Archeology. Alma-Ata. 147-157.
- Babayarov G. 2007. Ancient Turkic coins of the Chach oasis (VI-VIII centuries AD). Tashkent.
- Baypakov KM, Smagulov EA, Erzhigitova AA 2005. Early medieval necropolises of Southern Kazakhstan. Almaty.
- Baytanaev BA, Ergeshbaev A., Suleimenova Zh. 2011. Research on the town of Zhuantobe in 2010 // Report on archaeological research on the state program «Cultural Heritage» in 2010. Almaty, 129-131.

-
- Kamyshev A.M. 2009. New archaeological finds from Sadyr-Kurgan mound // News of NAS RK. A series of social sciences. Almaty. 284-292.
- Kastanie I.A. 2007. Antiquities of the Kirghiz steppe and the Orenburg region. 2 nd ed. Almaty.
- Levina L.M., Nikitin A.B. 1992. Iranian carved stones from the Eastern Prearalie / Culture of the East: problems and monuments. St.P.
- Podushkin A. 2000. Arys Culture of Southern Kazakhstan in the IV. BC. e. - VI century. n. e. - Turkestan.
- Rtveladze E.V. 1987. Ancient coins of Central Asia. Tashkent.
- Rtveladze E.V. 2009. To the early history of Chach (New numismatic and epigraphic sources) // Materials of the International NK dedicated to the 2200th anniversary of the town of Tashkent. Tashkent. 135-140.
- Smirnova O.I. 1963. Catalog of coins from the settlement of Penjikent (Materials 1949-1956 gg.). M., 1963.
- Smirnova O.I. 1981. Consolidated catalog of Sogdian coins. Bronze. M.
- Zheleznyakov B., Sherbaev R. About what coins were told // «NOMAD Kazakhstan» 2007, No. 6 (18). Almaty. 68-78.
- Zheleznyakov BA, Belyaeva T.V. 2008. Short results of works on the mound of Zhuantobe // Report on archaeological research on the state program «Cultural Heritage» in 2007. Almaty. 296-303.
- Zheleznyakov B.A. 2010. To the sources of syncretism in the Karakhanid ornamental plot. Farn and cross // Proceedings of the II International Scientific Conference «Kadyrbaev Readings-2010» Aktobe. 139-145.
- Zheleznyakov B.A. 2011a. To the question of sacral orientations of architectural structures of Central Asia of antiquity and the Middle Ages // History and Archeology of Semirechie, No. 4. Almaty. 89-101.
- Zheleznyakov B.A. 2011b. On the dating of the upper layers of the fortress Zhuantobe / / Izvestiya NAS RK. A series of social and human sciences. No. 3. 90-100
- Zheleznyakov BA, Petrov PN 2015. Sasanid coins from the fortress of Zhuantobe // Collected Works of the State Hermitage LXXV. Bukhara oasis and its neighbors in antiquity and the Middle Ages. SPb, 212-219.

Мазмұны
Содержание
Contents

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY

Кузембаев Н.Е.
УЧЕНЫЙ ЕВРАЗИЙСКОГО МАСШТАБА: К 80-ЛЕТИЮ ВЫДАЮЩЕГОСЯ
КАЗАХСТАНСКОГО ВОСТОКОВЕДА Б.Е. КУМЕКОВА.....5

Игибаев С.К., Құдайбергелулы Б.
ДАХШЛЕЙГЕР Г.Ф., ВКЛАД В ИСТОРИЧЕСКУЮ НАУКУ
И В РАЗВИТИИ ИСТОРИОГРАФИИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА.....15

Kalybekova M.Sh.
HISTORY OF KAZAKHSTAN ACCORDING TO POLISH ARCHIVES.....28

Жамолова Д.М.
ВЗГЛЯДЫ ТУРКЕСТАНСКИХ И БУХАРСКИХ ДЖАДИДОВ
О ТРАДИЦИОННОЙ И НОВОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ.....39

ҰЛЫ АБАЙДЫҢ 175 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫ
175 ЛЕТИЕ ВЕЛИКОГО АБАЯ
GREAT ABAY'S 175th ANNIVERSARY

Абуев К.К., Шарипова А.Б., Осипова Ж. К.
ИЗВЕСТНЫЕ КОКШЕТАУЦЫ О ВЕЛИКОМ АБАЕ.....50

ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSONALITY

Тайман С.Т.
ТҮРКІСТАНДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫ
ЖӘНЕ МҮСТАФА ШОҚАЙ.....62

Кабдушев Б.Ж., Құдайбергелулы Б.
НЫҒМЕТ НҮРМАҚОВТЫҢ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ
РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ.....72

ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY

Оразбаева А.И.
ЖУЗОВАЯ СТРУКТУРА КАЗАХОВ КАК
СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ КОД НАЦИИ.....84

Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М.
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВНУТРИПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА
В МЛАДШЕМ ЖУЗЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVIII - НАЧАЛО XIX ВВ.).....96

Капаева А.Т.
ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МЕЦЕНАТСТВА В КАЗАХСТАНЕ.....107

**КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД
KAZAKHSTAN HISTORY IN SOVIET PERIOD**

Шілдебай С.Қ.
КЕҢЕС ОДАҒЫНДАҒЫ ИНДУСТРИАЛАНДЫРУ САЯСАТЫНА
ҮЛТ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚАРСЫЛЫҒЫ.....122

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Матыжанов К.І.
ОТБАСЫЛЫҚ-ҒҰРЫПТЫҚ ФОЛЬКЛОР МЕН
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРДІ САЛЫСТЫРА ТАЛДАУ.....136

Тоқтабай А.У., Карамендина М.Ө.
ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ӨКІРЕШ АТА ЕСКЕРТКІШІ СЫР ШЕРТЕДІ.....147

Утубаев Ж.Р., Сүйіндікова М.Қ., Қасенова Ә.Д.
БӘБІШ МОЛА 7 КӨЗЕШІЛЕР ЕЛДІ-МЕКЕНІНДЕГІ
ҚЫШ ЫДЫСТАР.....157

Бекзатқызы И.
АҚМОЛА ОБЛЫСЫ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУ
МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....169

Амаргазиева А.Ж.
НАУАКЕСКЕН, БОЛЫССАЙ ЖӘНЕ ҰЗЫНКҮНГЕЙ
ЖАРТАСТАРЫНДАҒЫ АРҚАР БЕЙНЕСІНІҢ
СЕМАНТИКАЛЫҚ ТҮСІНДІРМЕСІ.....181

Ualtayeva A.S., Zheleznyakov B.A.
THE UPPER LAYERS OF ZHUANTOBE ANCIENT TOWN ACCORDING
TO NUMISMATICS.....190

Басуға 17.06. 2020 қол қойылды

Шартты баспа табағы –12,5

Офсеттік басылым

Таралымы 150 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, «Отан тарихы»
журналының редакциясында басылды